

I. SEKCIA

GEOGRAFIA, ARCHEOLÓGIA
A UMENOVEDA SPIŠA

Przyroda nieożywiona na Spiszu

Animate Nature of Scepusia

From a geographical point of view Scepusia is a particularly heterogeneous territory presenting a great variety of geological elements. The region's complicated development give witness of different features determining the origin and character of its mountains, valleys, clefts, plains, etc. Its climate depends on the altitude of the different localities, with temperatures ranging from mild to very cold. In some parts, extreme temperature differences are not rare. The character of the mountain ranges determines the direction of winds, the precipitation shadow, etc. Scepusia also constitutes the borderline between the main European watersheds – the rivers flowing in its northern part go to the Baltic Sea, while those in the south flow into the Black Sea. The region is rich in mineral and thermal waters.

Spisz cechowała daleko posunięta stabilizacja granic. Od momentu włączenia całości Spiszu w granice Węgier (zabór starostwa spiskiego w 1769 r.) zmiany granic Spiszu miały charakter kosmetyczny i dotyczyły w zasadzie jego południowej granicy, tj. odcinka granicznego z Gemerem i Abaujem-Torną. W 1882 r. ze Spiszu do Abauju przeniesiony został Sztos; przejściowo w latach 50. XIX w. w granicach Spiszu znalazły się: Wernar i Uhorna. Zmienna była przynależność niektórych granicznych fragmentów wzdłuż głównego grzbietu Wołowych Wierchów, a także w górnym biegu Gnilca¹. Jednakże fluktuacja granic Spiszu po 1769 r. objęła mniej więcej 2% jego powierzchni.

Dla niniejszych rozważań przyjęty zostanie obszar Spiszu w granicach obowiązujących od 1882 r. W tych granicach Spisz liczył (wg danych z 1910 r.) 3654 km², z czego ostatecznie przypadło Polsce niespełna 195 km², a Słowacji 3460 km².³

Topografia

Położenie Spiszu

Spisz położony jest przede wszystkim w wewnętrznej części Karpat Zachodnich, w zasadniczym swym zarysie zajmując obszar, którego osi są rzeki Poprad i Hornad. Tym sposobem były komitat leży zarazem po obu stronach wodo-

działu europejskiego, co jest konsekwencją jego połogiego przebiegu na krótkim wprawdzie, ale kluczowym dla Spiszu odcinku, tj. między najważniejszymi ośrodkami Spiszu – historycznie Kieżmarkiem a Lewoczą, a współcześnie Popradem, a Nową Wsią Spiską. Tamże wododział europejski przebiega ponad 100 metrów niżej niż między Liptowem a Spiszem, choć i tu jego przebieg także jest połogi. Ogólnie rzecz biorąc, położenie Spiszu można określić mianem poprzecznego do układu podstawowych krain geograficznych. Wododział europejski natomiast w jego przebiegu z zachodu na wschód stanowi najpierw fragment zachodniej granicy Spiszu, następnie przechodzi przez centralną część komitatu, wreszcie na krótkim odcinku biegnie wschodnią granicą regionu.

Obszar Spiszu styka się z Podhalem i Liptowem w środkowej partii zachodniego odcinka granicy Spiszu, tj. na szczycie Cubryny w głównym grzbiecie Tatr Wysokich, skąd granica z Małopolską (tu: Podhalem) prowadzi następnie tymże grzbieciem poprzez masyw Miękuszwieckich Szczytów na Rysy, gdzie opuszcza główną grań Tatr i wododział europejski, skręcając na północ Granią Żabich do Rybiego Potoku, po czym prowadzi linią tegoż, a od ujęcia do Białej Wody – korytem Białki, zasadniczo do jej ujęcia do Dunajca (obecnie do Jeziora Czorsztyńskiego), z wyjątkiem kilkukilometrowego odcinka, gdzie

* Mgr Marek SKAWIŃSKI. Doktorant w Instytucie Geografii i Gospodarki Przestrzennej Uniwersytetu Jagiellońskiego. Zainteresowania badawcze: struktura etniczna, językowa, wyznaniowa i problemy demograficzne w Europie Środkowej i Wschodniej; pokrewne zagadnienia z zakresu geografii osadnictwa i politycznej, historii, etnografii, językoznawstwa i socjologii; klimatologia obszarów polarnych i gór.

¹ Zob.: *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*, Bratislava 1980, s. 117-118.

² Magyar Statisztikai Közlemények, Ú.S., 42. kötet: *A magyar szent Korona országainak 1910.évi Népszámlálása. Első rész. A népesség főbb adatai*, Budapest 1912, s. 254.

³ *Statistická příručka republiky Československé*, I díl, Praha 1925, s. 17*.

granica Spiszu obchodzi od zachodu położoną na lewym brzegu Białki wieś Nowa Biała. Od ujścia Białki do Dunajca granica Spiszu prowadzi rzeką Dunajec (na terenie Jeziora Czorsztyńskiego bliżej jego południowych brzegów) na znacznej długości, aż do miejsca, gdzie za ujściem Potoku Leśnickiego Dunajec skręca na północ, granica Spiszu zaś przechodzi na główny grzbiet Małych Pienin, prowadząc nim do przeł. Rozdziela, gdzie wchodzi w Beskid Sądecki (w nomenklaturze słowackiej Lubovnianska vrchovina = Wzniesienia Lubowelskie). W dalszym ciągu granica Spiszu prowadzi Beskidem Sądeckim na jego główny grzbiet (odcinek Obidza-Eliaszówka) po czym schodzi do doliny Popradu poniżej Mniszka nad Popradem. Jest to najbardziej na północ wysunięty fragment Spiszu. Następnie granica byłego komitatu zmierza na krótkim odcinku w górę Popradu do wsi Sulin; tamże granica odchodzi z linii rzeki Poprad, rozpoczynając sąsiedztwo z Szaryszem dzieli Sulin na część spiską i szaryską, od Szerokiego Wierchu prowadzi grzbietem Wzniesień Lubowelskich, wreszcie między Hobbartem (Spisz) a Hajtówką (Szarysz) ponownie schodzi do rzeki Poprad, przekracza ją, przecina Międzygórze Spisko-Szaryskie między Jakubianami (Spisz) a Szambrońcem (Szarysz), wyprowadzając na wododzielny (wododział europejski) grzbiet Zamczyńska i Piasecznego Wierchu w Górach Lewockich i idąc nim do zwornika grzbietów w centrum Gór Lewockich. Stamtąd granica Spiszu skręca grzbietem Szkapowej, przecina Torysę, potem Sławkowski Potok wychodząc na Branisko, gdzie prowadzi grzbietem bądź wschodnim skłonem, następnie na grzbiet Czarnej Góry, z którego schodzi do doliny Hornadu poniżej ujścia Gnilec (obecnie zbiornik Ružín), rozpoczynając zarazem odcinek sąsiedztwa z Abaujem. Od ujścia Białej do Hornadu, który to rejon stanowi skrajnie wschodni punkt Spiszu, granica skręca w kierunku Kojaszowskiej Hali, aby tamże wyjść na grzbiet główny Wołowych Wierchów i podążać w ogólnym kierunku południowo-zachodnim tymże grzbietem do szczytu Osadnik, będącego najbardziej na południe wysuniętym punktem Spiszu i zwornikiem obszaru Spiszu, Abaju-Torni i Gemeru. Od Osadnika w kierunku północno-zachodnim granica Spiszu biegnie już to w dalszym ciągu głównym grzbietem Wołowych Wierchów, już to na znacznej długości północnymi skłonami tegoż

grzbietu, dochodząc w rejonie Palcmańskiej Ma-szy do rzeki Gnilec. Na krótkim odcinku granica Spiszu idzie w górę Gnilec przez Słowacki Raj, w okolicy Dobszyńskiej Jaskini Lodowej skręcając na północ, aby łukiem ominąć Wernar i wejść w Niżne Tatry do szczytu Uplazu, skąd już jako granica spisko-liptowska schodzi grzbietem ponad doliną Czarnego Wagu i wyprowadza do Kotliny Podtatrzańskiej, biegnąc około wododziału europejskiego (Szuniawa), bądź nieco na wschód od niego, wchodzi w Tatry i Granią Baszt oraz Koprówym Wierchem dochodzi do Cubryny.

Granica Spiszu pokrywa się z granicą państwową na odcinku od Cubryny do ujścia Jaworowego Potoku do Białki. Następnie prowadzi przez terytorium RP, wychodząc na granicę państwową tuż przed Golembarkiem i idzie nią do Sulina. Na dalszym odcinku granica Spiszu przebiega wewnątrz terytorium RS.

Podział fizycznogeograficzny Spiszu

Stosowane w Polsce i na Słowacji systemy klasyfikacji fizycznogeograficznej są w zasadzie podobne zarówno pod względem kryteriów, jak i struktury. Występują jednak pewne rozbieżności w rozgraniczeniu niektórych jednostek wyższego rzędu. W Polsce wyróżnia się Karpaty Zewnętrzne i Karpaty Wewnętrzne na podstawie kryterium geologiczno-morfologicznego oraz wyraźnego różnicowania środowiska przyrodniczego⁴. Podczas gdy Karpaty Zewnętrzne zbudowane są z mało odpornych utworów fliszowych wieku kredowego i paleogeńskiego, Karpaty Wewnętrzne są zbudowane z odpornych paleozoicznych skał krystalicznych, metamorficznych i mezozoicznych skał osadowych. Według tego kryterium, strefą graniczną jest Pieniński Pas Skalicowy⁵. Beskidy należą już do Karpat Wewnętrznych. W podziale słowackim Mazúra-Lukniša⁶ do Karpat Wewnętrznych zalicza się dopiero obszar fatrzańsko-tatrzański, ponadto włączając Pieniny do makroregionu Beskidów Wschodnich (w Polsce przyległy do Pienin fragment Beskidów, to jeszcze Beskidy Zachodnie). Są to zatem nieliczne niezgodności, ale na kilku poziomach. Natomiast w omówieniu podziału fizycznogeograficznego Spiszu, wspomniane powyżej kontrowersje nie nastroczają trudności.

Idąc w ślad za kryteriami polskimi, należy stwierdzić, że na Spiszu znajduje się zaledwie

⁴ Por.: J. Kondracki, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa 1988; J. Balon i in., *Regiony fizycznogeograficzne*, [w:] *Karpaty Polskie*, pod red. J. Warszyńskiej, Kraków 1995, s. 117.

⁵ D. Mlynárčiková, A. Rajwa, *Budowa geologiczna*, [w:] *Tatry i Podtatrze*, pod red. P. Bąka, Zakopane 2000, s. 50.

⁶ Zob.: *Atlas Slovenskej...*, s. 54-55.

skrawek Karpat Zewnętrznych, a mianowicie Beskid Sądecki, ściślej rzecz biorąc – przedłużenie Pasma Radziejowej na Słowację począwszy od Obidzy z kulminacją na Eliaszówce, stanowiący jako Lubovnianska vrchovina = Wzniesienia Lubowelskie grzbiet oddzielający środkowy i dolny bieg Popradu.

Pierwszym od północy makroregionem podprovincji **Zachodnich Karpat Wewnętrznych** na Spiszu jest makroregion, który w ślad za nomenklaturą polską i słowacką można określić jako **Obszar Podhalańsko-Magurski**. Obejmuje on kilka mezoregionów północno-wschodniego Spiszu.

Kotlina Orawsko-Nowotarska wkracza na Spisz niewielkim skrawkiem nad Dolną Białką i Dunajcem od Nowej Białej do Frydmana, na północ od Pienin Spiskich. Jej dno na tym odcinku położone jest na wysokości ok. 500-600 m n.p.m.

Mezoregion Pieniny zajmuje na Spiszu obszar od Przełomu Białki po Jarabinę. Dzielimy go na trzy jednostki. Pieniny Spiskie stanowią 14-kilometrowej długości równoleżnikowy grzbiet od Przełomu Białki pod Kramnicą po ujście Niedziczanki do Dunajca. Pasma Płaśni między Czerwonym Klasztorem a Wielkim Lipnikiem stanowi skrawek Pienin właściwych na Spiszu. Natomiast na Spiszu leży większa część Małych Pienin, z kulminacją całego mezoregionu, tj. Wysokimi Skałkami (1050 m n.p.m.). Południową granicę Pienin stanowi przede wszystkim linia potoków: Trybskiej Rzeki, Łapszanki i Niedziczanki, Dunajca i potoku Lipnik. Linia ta oddziela Pieniny od mezoregionu pasma Spisko-Gubałowskiego, przy czym na terenie Spiszu chodzi o Magurę Spiską.

Główny grzbiet Magury Spiskiej tworzą dwie grupy: Rzepiska (z najwyższym szczytem o wys. 1259 m n.p.m.) i Wiaternego Wierchu, oddzielone Przełęczą Toporzecką. Ponadto gniazdo górskie w obrębie Magury Spiskiej tworzy grupa Kopylca i Kuraszowskiego Wierchu, stanowiąca polską część Magury Spiskiej.

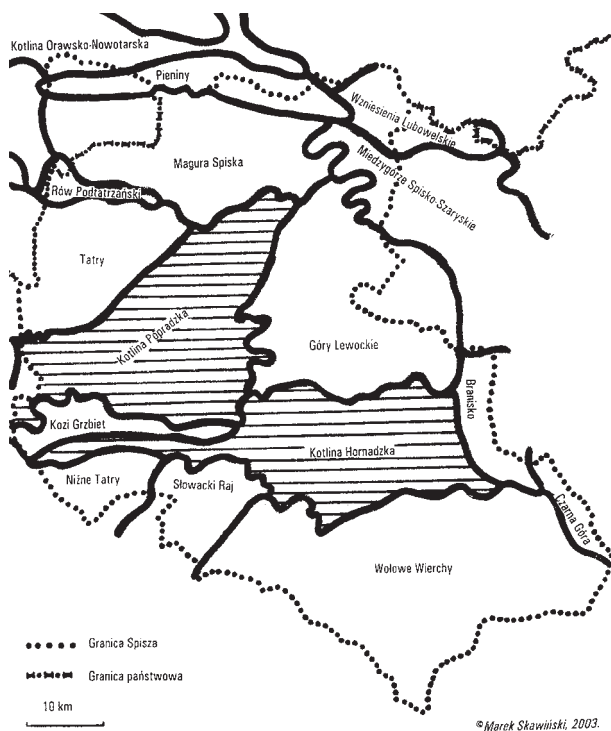
Górny bieg Potoku Bielskiego oraz obszar ujściowy Potoku Jaworowego do Białki tworzą Rów Żaru-fragment Rowu Podtatrzańskiego, jedną jednostkę z Kotliną Zakopiańską, choć nie sąsiadującą z nią bezpośrednio.

Wschodni skraj Małych Pienin i Magury Spiskiej sąsiadują w rejonie Kamionki i Gniazd z Miedzygórzem Spisko-Szaryskim. Mezoregion ten, o kulminacjach przekraczających 800 m n.p.m., stanowi szerokie przedpole Gór Lewockich od strony północno-wschodniej.

Z kolei Góry Lewockie są rozległym masywem górskim w kształcie regularnego rozrogu czterech grzbietów, z który dwa na osi SW-NE stanowią wododział europejski. Najwyższym szczytem jest Czarna Góra (1289 m n.p.m.). Jądro Gór Lewockich to Wysoczyzna Lewocka schodząca na południe Płaskowyżem Lewockim do Kotliny Hornadzkiej.

Przykładem kolejnej różnicy w klasyfikacji fizycznogeograficznej są Tatry. Chodzi o to, że w świetle słowackiej metodologii Tatry to jeden mezoregion. W Polsce dokonuje się podziału Tatr na dwa mezoregiony (wg Kondrackiego). Tu jednak, jak się wydaje, można potraktować Tatry zgodnie z podejściem słowackim ponieważ jedynie jeden z dwu mezoregionów, a mianowicie Tatry Wschodnie znajduje się na Spiszu. Wstęp niniejszy poświęcony Tatrom był konieczny z uwagi na to, że u Mazura-Lukniša a makroregionem, w skład którego wchodzi Tatry, jest obszar Fatrzańsko-Tatrzański, gdy w Polsce Tatry są wyodrębniane jako makroregion podzielony na dwa mezoregiony. O ile w kwestii podziału na Karpaty Zewnętrzne i Wewnętrzne nie znajdują uzasadnienia dla klasyfikacji słowackiej, tu przychyliłbym się właśnie do niej. Zatem **Obszar Fatrzańsko-Tatrzański** obejmuje zachodnią i centralną część Spiszu. W jego skład na omawianym terenie wchodzi Tatry, ściślej Tatry Wschodnie, ze względów morfologiczno-geologicznych dzielone na Tatry Wysokie i Tatry Bielskie, rozdzielone przełęczą pod Kopą. Tatry Wysokie kulminują szczytem Gerlacha (2655 m n.p.m.), Tatry Bielskie zaś szczytem Hawrani (2152 m n.p.m.). Grzbiet Tatr Wysokich wygięty jest łukiem ku południowi, skutkiem czego jest dendryczny po stronie północnej i decenteryczny na stokach południowych układ sieci rzecznej; podobnie układ dolin walnych (dwie długie doliny: Białej Wody i Jaworowa na północy oraz seria krótkich dolin walnych na południu); wreszcie układ sieci osadniczej odmienny dla obu skłonów Tatr. Również odmiennie przedstawia się profil poprzeczny. Po stronie południowej stoki stopniowo stają się bardziej połogie przechodząc w Kotlinę Podtatrzańską, ściślej na interesującym nas terenie, na wschód od Szczyrbskiego Działu, jest to Kotlina Popradzka. Ów pas przejściowy na wysokości ok. 900-1300 m n.p.m. to tzw. Podgórze Podtatrzańskie. Granica między nim a Tatrami jest granicą tektoniczną, stąd też jest ono wyłączane z Tatr i wchodzi w skład Kotliny Podtatrzańskiej⁷.

⁷ *Geological map of the Czech Republic. Geological map of the Slovak Republic*, pod red. O. Fusána i in., Kolín 1993.

Podział fizycznogeograficzny Spiszu

Kotlina Podtatrzańska to obszar zawarty między Górami Chochozańskimi, Tatrami i Magurą Spiską na północy, Górami Lewockimi na zachodzie, Kozim Grzbietem i Niżnymi Tatrami na południu oraz Wielką Fatrą na zachodzie. Obejmuje ona dolinę Wagu powyżej ujścia Korytnicy, następnie dolinę Białego Wagu; Szczyrbski Dział dzieli ją na opisaną właśnie kotlinę Liptowską i Kotlinę Popradzką, stanowiąc zarazem europejski dział wodny; Kotlina Popradzka obejmuje dolinę Popradu do Kieżmarku, a lewobrzeżną jej część do Podolińca. Najwyższa część kotliny w rejonie Szczyrbskiego Działu położona jest na wysokości od ok. 900 do 800 m n.p.m. Obszar aglomeracji Popradu, tj. odcinek od Świt, poprzez Poprad, Kieżmark, do Białej Spiskiej, leży na wysokości od ponad 700 do ok. 600 m n.p.m. Zamknięcie Kotliny Popradzkiej pod Podolińcem znajduje się na poziomie ok. 570 m n.p.m.

Kozi Grzbiet to kilkudziesięciokilometrowej długości pasmo w swej zachodniej („liptowskiej”) części położone na przedpolu Tatr Niżnych pomiędzy Białym a Czarnym Wagiem, a we wschodniej rozdziela Kotlinę Popradzką od Hornadzkiej, stanowiąc w swej części „spiskiej” na przeważającej długości wododział europejski. Najwyższym szczytem Koziego Grzbietu jest Kozie Kamień (1255 m n.p.m.).

Kotlina Hornadzka obejmuje dość dobrze domknięty obszar w górnym biegu Hornadu między Kozim Grzbietem i Górami Lewockimi

na północy, pasmami Braniska i Czarnej Góry na wschodzie oraz Wołowymi Wierchami, Spisko-Gemerskim Krasem i Niżnymi Tatrami na południu. Sam Hornad na długości kilkunastu kilometrów przepływa przez Słowacki Raj, tworząc Przełom Hornadu. Pomijając ten odcinek oraz położone w Kozim Grzbiecie źródła, Hornad płynie Kotliną Hornadzka aż do Krompachów. Kotlina Hornadzka jest otwarta na Kotlinę Popradzką na krótkim odcinku w okolicy Spiskiego Czwartku gdzie wododział europejski biegnie połogim Pogórzem Wierzbowskim na wysokości niespełna 800 m n.p.m. Dno Kotliny Hornadzkiej w jej zachodniej, górnej części przed Przełomem Hornadu obniża się z wysokości 750 do niespełna 550 m n.p.m. Poniżej kotlina jest szersza, a jej dno nachylone znacznie słabiej, osiągając u zamknięcia powyżej Krompachów ok. 380 m n.p.m.

Branisko tworzy najbardziej na wschód wysuniętą część Obszaru Fatrzańsko-Tatrzańskiego. Jest to południkowe, 18-kilometrowej długości, kilkukilometrowej szerokości pasmo wyniesione po linii uskoku od strony zachodniej, stanowiące naturalną barierę zamykającą Spisz od wschodu. Najwyższym szczytem jest licząca 1200 m n.p.m. Smrekowica.

Na terenie Spiszu znajduje się niewielki, północno-wschodni fragment Niżnych Tatr będący zlewnią potoku Bystra, jednego z dopływów górnego Hornadu. Obszar ów w kierunku południowym dochodzi do szczytu Uplaz (1555 m n.p.m.).

Rozległy makroregion **Rudawy Słowackie** należy do Spiszu w części północno-wschodniej. Jedną z najcenniejszych pod względem przyrodniczym części Rudaw Słowackich jest Słowacki Raj położony w mezoregionie Spisko-Gemerskiego Krasu. Na Spiszu leży północna i centralna część Słowackiego Raju na północ od linii rzek Gnilec i Wielkiej Białej Wody. Słowacki Raj jest płaskowyżem krasowym wyniesionym na wysokość od niespełna 1000 do prawie 1300 metrów (Ondrejisko, 1271 m n.p.m.) rozdzielonym doliną Gnilca. Położona na Spiszu część wznosi się ok. 350 metrów nad Gnilcem i ok. 500 m nad Hornadem.

Wołowe Wierchy są rozległą grupą górską zajmującą ok. ¼ ogólnej powierzchni Spiszu, położoną na południe od rzeki Hornad i na wschód od Słowackiego Raju. Wołowe Wierchy dzielą się na kilka masywów. Wyraźnie wyodrębniają się Gnileckie Wierchy położone między Hornadem na północy a Żelaznym Potokiem i Gnilcem na południu. Ze Słowackim Rajem sąsiadują grupy Hawranich Skał i Knoli. Południowo-wschodnia grupa górską to Kojszowska Hala, a południowy cypel Spiszu znajduje się w obrębie Pipitki.

Południowo-zachodnia partia Wołowych Wierchów to Złoty Stół. Wraz z Knolą na zachodzie, a Pipitką i Kojaszowską Halą na wschodzie tworzy on zamykające Spisz od południa jądro całego mezoregionu, z kulminacjami przekraczającymi 1200 m (szczyt Złoty Stół, 1322 m n.p.m.).

Do Spiszu należą także niewielkie partie grzbietu Czarnej Góry z najwyższym szczytem Rohaczką (1028 m n.p.m.) położone w rejonie Zbiornika Ružin, tj. u ujścia Gnilca do Hornadu. Niewielki ten mezoregion jest najbardziej na wschód wysuniętą częścią Rudaw Słowackich.

Przyroda nieożywiona

W niniejszej części omówionych zostanie pięć komponentów środowiska przyrodniczego stanowiących przyrodę nieożywioną. Pod tym względem Spisz jest poznany stosunkowo dobrze, ale skala poznania bywa różna w zależności od fragmentu.

Geologia

Ukształtowany system górski Karpat, którego częścią jest Spisz, to rezultat orogenezy alpejskiej trwającej od kredy (90 mln lat temu) do młodszego trzeciorzędu (15 mln lat temu). Karpaty Zewnętrzne, których fragment wchodzi w granice Spiszu, zbudowane są z fliszu kredy i starszego trzeciorzędu, wypiętrzone w środkowym i młodszym trzeciorzędzie. Granice z Karpatami wewnętrznymi stanowi Pieniński Pas Skalicowy, wypiętrzony w kredzie i trzeciorzędzie. Karpaty Wewnętrzne zostały wypiętrzone wcześniej niż Zewnętrzne. W obrębie Karpat Wewnętrznych znajdują się zarówno wypiętrzone w trzeciorzędzie masywy krystaliczne, gdzieśgdzie pokryte skałami osadowymi pochodzących z kredy płaszczowin, jak i kotliny oraz grupy górskie zbudowane z fliszu wewnątrzkarpackiego (starszy trzeciorząd).

Tatry to góry o budowie płaszczowinowej, posiadające trzon krystaliczny zbudowany z granodiorytów i granitoidów, częściowo pokryte w północnym fragmencie resztkami płaszczowiny krizniańskiej (w części spiskiej) złożonej ze skał osadowych. Analogiczna jest budowa Niżnych Tatr – trzon krystaliczny (gnejsy, łupki krystaliczne i granodioryty) z resztkami płaszczowiny tu: choczańskiej, wapienno-dolomitowej oraz, w przypadku Koziego Grzbietu, melafirowej.

Słowacki Raj stanowi powierzchnię zrównania, która została w górnym pliocenie podnie-

siona. Wołowe Wierchy odznaczają się bardzo zróżnicowaną budową geologiczną, od słabo zmetamorfizowanych zwięzłych i litych skał osadowych, poprzez skały magmowe, do występujących marginalnie wapieni i dolomitów. Góry zawierają złoża rud żelaza i metali nieżelaznych.

Kotlina Popradzka to fliszowa depresja ograniczona uskokami. Kotlina Hornadzka zbudowana jest z piaskowców, łupków ilastych i zlepieńców; w jej obrębie pojawiają się wzniesienia trawertynowe.

Góry Lewockie są fliszową grupą górską zbudowaną z mięjszych warstw piaskowców, cieńszych – łupków ilastych, brekcji i zlepieńców. Podobnie, z fliszu wewnątrzkarpackiego, utworzona jest Magura Spiska (nie licząc mezozoicznej wyspy družbackiej). Kotlina Orawsko-Nowotarska zbudowana jest z fliszu karpackiego, pokrytego nanosami fluwioglacjalnymi.

Wąski, ale długi Pieniński Pas Skalicowy stanowi łuk zbudowany z mezozoicznych skał wapiennych w osłonie fliszowej. Powstały jeszcze w kredzie, został w trzeciorzędzie zgnieciony bądź potraskany wzdłuż uskoków. Występujące tu skały magmowe (bazalty i andezyty) są właśnie konsekwencją wdarcia się magmy w szczeliny Pasa Skalicowego na styku z płaszczowiną magurską⁸.

Rzeźba terenu

Proces kształtowania się rzeźby terenu rozpoczął się w okresie wypiętrzania masywów górskich ok. 20 milionów lat temu (począwszy od mioenu). Okresy wypiętrzeń występowały na przemian z okresami spokoju tektonicznego, których pozostałością są powierzchnie zrównań. Wypiętrzanie się Tatr od strony południowej następowało wzdłuż uskoku na styku z Kotliną Podtatrzańską. W tym samym czasie wypiętrzały się Niżne Tatry. Wypiętrzające się góry pokryte były skałami osadowymi, które w miarę wypiętrzania usuwane były w wyniku erozji i denudacji. Z kolei Słowacki Raj jest wydzwigniętym płaskowyżem krasowym. W pliocenie wypiętrzone zostały Pieniny. W rezultacie tego procesu w obydwu grupach górskich pojawiły się przełomy, odpowiednio, Hornadu i Gnilca oraz Dunajca.

W plejstocenie Tatry zostały zlodowacone, prawdopodobnie cztery razy. Zlodowacenia pozostawiły w Tatrach szereg form polodowcowych: cyrków lodowcowych, mutonów, dolinek zawieszonych, U-kształtnych żłobów lodowcowych. Niezlodowacone partie gór oraz ich przedpola podobnie jak i inne grupy górskie podlegały

⁸ D. Mlynárčiková, A. Rajwa, *Budowa geologiczna...*, s. 53-58.

procesom związanym z klimatem peryglacjalnym. Poza Tatrami bowiem zlodowacenie dotknęło tylko niektóre doliny Niżnych Tatr⁹.

Spośród zachodzących współcześnie procesów rzeźbotwórczych najbardziej rozpowszechnioną jest denudacja chemiczna, szczególnie silna w skałach osadowych. Szeroko występuje również wietrzenie skał pod wpływem insolacji i zamrozu, które w przypadku mało odpornego fliszu prowadzi do ruchów masowych, obrywów i osuwisk, a z rzadka w ślad za tym tworzenia niewielkich jezior osuwiskowych. Na stokach pozbawionych pokrywy roślinnej istotnym procesem rzeźbotwórczym jest deflacja, a szerzej procesy eoliczne. Konsekwencją dużych opadów jest spłukiwanie i wymywanie materiału ze stoków, akumulacja zaś w dolinach. Na terenie Spiszu występują zjawiska krasowe. Jest to kras wapienny na terenie Słowackiego Raju i w Pieninach¹⁰.

Z geomorfologicznego punktu widzenia najkorzystniejsze dla osadnictwa są obszary kotlin o niewielkim nachyleniu i słabym rozczłonkowaniu, tj.:

- centralna część Kotliny Popradzkiej od Świtu do Kieżmarku;
- dno Kotliny Hornadzkiej od Smiżan do Włochów Spiskich;
- Kotliną Podegrodzka obejmująca środkową część dorzecza Margecanki (dopływ Hornadu).

Gleby

Zróznicowanie glebowe obszaru Spiszu jest pochodną jego zróznicowania pod względem budowy geologicznej i rzeźby wraz z konsekwencjami tegoż (klimat, sieć rzeczna).

Gleby litogeniczne należą do gleb o budowie i cechach warunkowanych skałą macierzystą, której właściwości (skład mineralny i chemiczny) oraz odporność na wietrzenie decydują o kierunku procesu glebotwórczego¹¹. Litosole (gleby inicjalne skaliste) oraz regosole (gleby inicjalne luźne) występują wyłącznie w Tatrach Wysokich, w piętrze hal i turni, a regosole na morenach i piarżyskach. Rankery, głębsze niż gleby inicjalne, występują także w piętrze kosodrzewiny i częściowo regla górnego. Rędziny i pararendziny pojawiają się na

większą skalę w Pieninach, a także w Tatrach Bielskich, Słowackim Raju, Kozim Grzbiecie, Niżnych Tatrach i miejscami na Branisku¹².

Gleby autogeniczne mają dobrze rozwinięty profil wskazujący na wyraźny związek z warunkami klimatycznymi i florą. Stanowią odpowiednik gleb strefowych na nizinach. Wyraźnie dominują one na Spiszu. Dotyczy to w szczególności gleb brunatnych kwaśnych, które występują w Kotlinie Popradzkiej, Kotlinie Hornadzkiej, na Magurze Spiskiej, w większej części Gór Lewoczych, Wołowych Wierchów i Braniska. Gleby płowe opadowo-glejowe występują na niewielkich powierzchniach, m.in. na Zamagurzu Spiskim. Bielice i pseudobelice występują na Zamagurzu Spiskim, w najwyższych partiach Gór Lewoczych, w porośniętych lasem szpilkowym górnych partiach Wołowych Wierchów i w niektórych partiach Tatr powyżej górnej granicy lasu (gleby bielicoziemne).

Gleby napływowe wiążą się z rozwojem dolin i dynamiką procesów stokowych. Przedmiotem naszego zainteresowania są tu gleby aluwialne związane z osadami den dolin. Przeważają one w dolinach rzek i potoków. Gleby hydrogeniczne występują lokalnie. Są to gleby torfowe i murszowe (obszary torfowisk oraz bagienne), gleby glejowe (w związku z podniesionym poziomem wód gruntowych) oraz płaty czarnych ziem (wzdłuż Hornadu i około Podgrodzia Spiskiego).

Najbardziej korzystne warunki dla osadnictwa istnieją na obszarze występowania czarnych ziem, czyli nad Hornadem i w Kotlinie Podegrodzkiej. Stosunkowo korzystne są także obszary akumulacji materiału rzeczno-glebowego w dnach dolin.

Na obszarze Zamagurza Spiskiego dominuje kompleks owsiano-pastewny, na Wysoczyźnie Lubowelskiej i stokach Magury Spiskiej zbożowo-pastewny, podobnie w Kotlinie Popradzkiej, a ziemniaczany w dolinach Hornadu i Gnilca¹³.

Klimat¹⁴

Na klimat tego obszaru ma wpływ szereg czynników: położenie geograficzne na tle kontynentu i w obrębie Karpat, orografia, wysokość bezwzględna, ekspozycja stoków.

⁹ D. Mlynárčiková, A. Rajwa, *Rzeźba terenu*, [w:] *Tatry i Podtatrze*, s. 61-65.

¹⁰ *Ibidem*, s. 65-70.

¹¹ Przyjęto klasyfikację gleb za: S. Skiba, *Pokrywa glebowa*, [w:] *Karpaty Polskie*, s. 70-74.

¹² Por.: P. Korec i in., *Kraje a okresy Slovenska. Nové administratívne členenie*, Bratislava 1997, s. 287, 291, 299, 349, 366, 367; *Atlas Slovenskej...*, s. 18-19.

¹³ Por.: M. Skawiński, *Gospodarka*, [w:] *Tatry i Podtatrze*, s. 29.

¹⁴ Zob. też: D. Mlynárčiková, M. Skawiński, *Klimat*, [w:] *Tatry i Podtatrze*, s. 72-78; M. Konček a kol., *Klíma Tatier*, Bratislava 1974.

Stosunki termiczne. Podstawowym czynnikiem różnicującym temperaturę powietrza na terenie Tatr i Podtatrza jest duże zróżnicowanie wysokości bezwzględnej. Gradient pionowy temperatury powietrza wynosi średnio 0,56°C/100m, choć zmienia się w zależności od pory roku (I: 0,35°C; VII: 0,6°C) i wilgotności (powietrze wilgotne 0,3°C; suche 1°C). Istnieją jednak czynniki modyfikujące proces spadku adiabatycznego: forma terenu (wkłęśła lub wypukła) oraz ekspozycja. W punktach położonych na wzniesieniu temperatura może być wyższa niż na tej samej lub niższej wysokości w dolinie. Podobnie, na tej samej lub wyższej wysokości na stoku południowym jest cieplej niż na północnym. Gradient pionowy temperatury powietrza na obszarze Tatr Wysokich wynosi 0,53°C/100 m.

Średnia temperatura roku jest najwyższa na obszarze kotlin. Po stronie północnej w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej wynosi ok. +5,5°C, podczas gdy w położonej ok. 100-200 metrów wyżej Kotlinie Popradzkiej wartości są analogiczne lub wyższe, bo od +5,5°C do +6,5°C, a w Kotlinie Hornadzkiej (Nowa Wieś Spiska; nieco niżej od Maniów) +6,7°C. Podobne do Kotliny Hornadzkiej stosunki termiczne panują w dolinie Gnilca¹⁵. Z kolei na pogórzach kształtuje się ona następująco: na Pogórzcu Spisko-Gubałowskim waha się od +4°C do ponad +5°C, podczas gdy po stronie południowej wynosi ok. +5°C (Tatrzańska Łomnica +5,2°C, Podbańska +4,8°C). U podnóża Tatr po stronie północnej średnia roczna temperatura powietrza wynosi do +5°C (Zakopane +4,8°C, Kuźnice +4,2°C, Łysa Polana +3,8°C), po stronie południowej zaś +6°C. Najniższa średnia temperatura roku została stwierdzona w 1956 r. na Łomnicy -5,2°C. W Tatrach wyraźna jest piętrowość klimatyczna, a średnia temperatura roku obniża się do -4°C w najwyższych partiach gór (Łomnica -3,7°C).

Najchłodniejszym miesiącem jest styczeń, aczkolwiek w głębi gór może to być luty. Średnia temperatura stycznia w Tatrach jest uzależniona od wysokości i ekspozycji. Na Łomnicy wynosi ona -11,6°C (II -12,0°C). Najniższa średnia miesięczna temperatura powietrza na Łomnicy wyniosła w lutym 1965 r. -18,1°C. Natomiast na południowych stokach już na wysokości 1300-1700 m n.p.m. (por. tab. 1) wartości te są równe lub wyższe niż w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej i w dolinach Pogórzca Spisko-Gubałowskiego, gdzie średnia temperatura stycznia wynosi od -6°C do -7°C. O 1°C

cieplej jest na wzniesieniach Pogórzca Spisko-Gubałowskiego (Bukowina Tatrzańska -5,2°C). Kotliny po południowej stronie Tatr są minimalnie cieplejsze: od -5,5°C do -6,5°C. Pogórzca cechują się tą samą temperaturą, co po stronie polskiej, nieco wyższą od średnich temperatur w kotlinach zarówno po stronie polskiej jak i słowackiej. Fakt, że na Spiszu średnia temperatura stycznia ma w kotlinach na wysokości 450-700 m n.p.m. wartości analogiczne lub nawet niższe od danych dla stoków, zwłaszcza południowych na wysokości 800-1500 m n.p.m., jest wynikiem zjawiska inwersji. Występowanie tego zjawiska to właśnie rezultat takiej rzeźby terenu. Inwersja najczęściej występuje w styczniu, a najrzadziej w czerwcu i w lipcu. Średnia liczba dni z inwersją w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej może dochodzić do 250 w ciągu roku, a w Popradzie wynosi 168.

Absolutne minimum termiczne w pobliżu Spiszu zanotowane po stronie polskiej wyniosło -41,7°C (Jabłonka na Orawie), po stronie słowackiej -39,2°C (Wychodna na Liptowie), gdy w najwyższych partiach Tatr nie przekracza -32°C. Obszarami najsilniej zaznaczonych inwersji są: Kotlina Orawsko-Nowotarska do Maniów oraz dolina Białki poniżej Bukowiny Tatrzańskiej, nieco słabiej Kotlina Popradzka. Zimowe i wiosenne inwersje występują również w Tatrach i Kotlinie Popradzkiej. Inwersyjne różnice temperatur w skrajnych przypadkach dochodzić mogą do prawie 30°C.

Najcieplejszym miesiącem jest lipiec. Średnia temperatura lipca w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej przekracza +15°C, w dolinie Popradu wynosi ok. +15,5°C-+17°C, a w dolinie Hornadu nawet przekracza +17°C. Na Pogórzcu Spisko-Gubałowskim i u podnóża Tatr waha się od +13°C do +15°C. W Tatrach średnia temperatura lipca jest ściśle uzależniona od wysokości bezwzględnej, obniżając się od +13°C w najniższych partiach gór do +4,2°C (Łomnica) w partiach szczytowych.

Absolutne maksima termiczne w kotlinach: Orawsko-Nowotarskiej i Popradzkiej wynoszą od +33°C do +36°C (Maniowy +35,5°C, Poprad +34,4°C). Na pogórzach i u podnóża Tatr wartości te są nieco niższe (od +29,1°C w Kuźnicach do +33,1°C w Starym Smokowcu), na szczytach Tatr zaś oscylują około +20°C (Łomnica +19,4°C).

Okres wegetacyjny w kotlinach: Orawsko-Nowotarskiej i Popradzkiej trwa 180-200 dni, na pogórzach wg różnych źródeł 175-190 dni lub 140-180 dni, a w Tatrach ulega skróceniu wraz z wysokością do 41 dni na Łomnicy.

¹⁵ P. Korec i in., *op. cit.*, s. 287, 291, 298, 312, 349, 366.

Klimatyczna zima to dni, kiedy średnia dobową temperatura powietrza jest niższa od 0°C. W Dolinie Hornadzkiej trwa ponad 90 dni (Nowa Wieś Spiska 98 dni), w kotlinach: Orawsko-Nowotarskiej i Popradzkiej ok. 100 dni, na pogórzach od 100 do 130 dni, a w Tatrach ulega wydłużeniu do 243 dni na Łomnicy.

Klimatyczne lato cechuje średnia dobową temperatura powietrza powyżej +15°C. Takich dni w kotlinach: Orawsko-Nowotarskiej i Popradzkiej jest 45-60, na pogórzach 30-50, a w Tatrach: na Hali Gąsienicowej (1500 m n.p.m.) zaledwie 10, na Kasprowym Wierchu już tylko 1, a na Łomnicy brak.

Średnia dobową amplituda temperatury powietrza w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej i na Pogórzu Spisko-Gubałowskim wynosi 8-12°C, a w Tatrach 5-10°C (na Łomnicy 5,9°C). Ogólnie zmniejsza się ona wraz z wysokością i na poziomie 700 m n.p.m. wynosi średnio 11°C.

Roczna amplituda temperatury w Kotlinie Hornadzkiej przekracza 23°C, w Popradzkiej przekracza 22°C, w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej wynosi 21-22°C, na Pogórzu Spisko-Gubałowskim 18-20°C, w Tatrach zaś zazwyczaj zmniejsza się wraz z wysokością od 20,1°C w Tatrzańkiej Łomnicy do około 15°C w rejonie Łomnicy. W dużym skrócie: ta sama przyczyna (tzn. zimowe inwersje termiczne) powoduje, że wartości w Tatrach są niskie, a w kotlinach, zwłaszcza Hornadzkiej, bardzo wysokie.

Opady. Zasadniczy wpływ na opady mają: cyrkulacja cyklonalna z północnego zachodu i zachodu oraz konwekcja, czyli wznoszenie się mas po-

wietrza ponad grzbietem górskim. Największe sumy opadów w analizowanym regionie otrzymują masywy górskie: Tatry Wysokie, Niżne Tatry i Rudawy Słowackie. Łańcuch Tatr doprowadza do wytworzenia się tzw. cienia opadowego, w którym znajdują się kotliny: Popradzka i Hornadzka), otrzymujące stosunkowo niewielkie sumy opadów. W Popradzie jest to ok. 600 mm, w jego okolicy jeszcze mniej, a najniższe średnie roczne sumy opadów, tj. poniżej 500 mm, wykazano w Szwabowcach na południowy wschód od Popradu. Sumy opadów następnie rosną w kierunku południowym wzdłuż Hornadu i w dolinie Gnilca¹⁶. Tymczasem po północnej stronie Tatr opady są znacznie większe: w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej wynoszą prawie 800 mm rocznie, a na Pogórzu Spisko-Gubałowskim od 900 mm do 1200 mm u podnóża Tatr. W szczytowych partiach Tatr Wysokich roczne sumy opadów przekraczają 2000 mm. Maksimum opadów występuje w lipcu, a w Tatrach w czerwcu. Najmniej opadów na Spiszu występuje w styczniu i lutym, w Tatrach zaś w październiku. Średnia liczba dni z burzą w skali roku wynosi około 30-35, z wyraźnym nasileniem zjawiska w czerwcu i lipcu.

W okresie od 1901 do 1960 roku skrajne sumy opadów rocznych wynosiły: Lewocza w 1921 roku – 288 mm, Zbójnicka chata w 1960 roku – 2362 mm.

Pokrywa śnieżna. Długość czasu zalegania pokrywy śnieżnej zależy od wielkości opadów śniegu, ukształtowania i pokrycia terenu oraz ekspozycji. Na południowej stronie Tatr czas zalegania pokry-

Tab. 1. Średnie wieloletnie temperatury stycznia, lipca i roku [°C] na wybranych stacjach

Stacja meteorologiczna	wysokość [m.n.p.m.]	styczeń	lipiec	rok	amplituda
Maniowy	520	-6,5	+15,7	+5,5	22,2
Bukowina Tatrzańska	880	-5,2	+14,9	+5,3	20,1
Łysa Polana	988	-5,6	+13,2	+3,8	18,8
Jaworzyna Spiska	1000	-6,0	+13,8	+4,1	19,8
Łomnicki Staw	1778	-5,6	+10,0	+1,6	15,6
Łomnica	2635	-11,6	+4,2	-3,8	15,8
Popradzki Staw	1513	-6,4	+11,2	+2,2	17,6
Szczyrbskie Jezioro	1330	-5,7	+12,7	+3,4	18,4
Stary Smokowiec	1010	-5,6	+14,4	+4,7	20,0
Tatrzańska Łomnica	840	-4,9	+15,2	+5,2	20,1
Drużbaki Wyzne	617	-5,9	+16,7	+6,1	22,6
Kieżmark	630	-5,5	+16,8	+6,5	22,3
Poprad	703	-5,9	+15,4	+5,8	21,3
Lewocza-Lewockie Łąki	ok. 480	-6,5	+16,8	+6,2	23,3
Nowa Wieś Spiska	470	-5,8	+17,3	+6,7	23,1
Szwedlar	482	-5,6	+16,8	+6,4	22,4

¹⁶ Ibidem.

Tab. 2. Średnie roczne sumy opadów [mm]

<i>Posterunek opadowy</i>	<i>Suma opadów</i>	<i>Posterunek opadowy</i>	<i>Suma opadów</i>
Maniowy	731	Szczyrbskie Jezioro	964
Czerwony Klasztor	775	Stary Smokowiec	946
Osturnia	862	Tatrzańska Łomnica	838
Bukowina Tatrzańska	754	Stara Lubowla	771
Łysa Polana	1338	Drużbaki Nizne	708
Jaworzyna Spiska	1179	Kieżmark	639
Zielony Staw Kieżmarski	1994	Poprad	615
Łomnicki Staw	1329	Toryski	727
Łomnica	1645	Lewocza	616
Zbójnicka chata	2130	Nowa Wieś Spiska	641
Popradzki Staw	1319	Szwedlar	778

wy śnieżnej jest krótszy niż po stronie północnej. W Popradzie trwała pokrywa śnieżna utrzymuje się średnio 53 dni, a nad Szczyrbskim Jezioro 111 dni, podczas gdy w Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej okres ten trwa 100-110 dni, na Pogórzu Spisko-Gubałowskim od 110 do ponad 130 dni, a w Tatrach od 140 dni u podnóży do 230 dni na Kasprowym Wierchu. W najwyższych partiach gór okres ten może ulec wydłużeniu do 290 dni. Pierwszy śnieg w kotlinach podtatrzańskich spada pod koniec października, ostatni jeszcze pod koniec kwietnia. W górach pierwszy śnieg pojawia się 20 dni wcześniej niż w kotlinach, a ostatni jeszcze w maju. Powyżej 1000 m n.p.m. opady śniegu mogą występować w ciągu całego roku.

Wiatr. Dominujące w naszej strefie klimatycznej wiatry zachodnie, na obszarach górskich i podgórskich modyfikowane są przez rzeźbę terenu. W Kotlinie Orawsko-Nowotarskiej i na Pogórzu Spisko-Gubałowskim dominują wiatry z kierunków zachodnich, a w dolinach tatrzańskich kierunki wiatru są jeszcze silniej determinowane ukształtowaniem terenu, stąd dominacja wiatrów z północy i południa. Podobnie na Kasprowym Wierchu, ale udział wiatrów zachodnich jest tu ponownie większy. W Popradzie dominują wiatry zachodnie – orografia sprzyja tu umocnieniu dominujących kierunków cyrkulacji, ale już w Kieżmarku dominują wiatry południowo-zachodnie i południowo-wschodnie – wyraźnie nawiązujące do orografii regionu. Zatem w kotlinach po południowej stronie Tatr także zaznacza się modyfikująca rola układu krain geograficznych, przy dużych wysokościach względnych mająca znaczący wpływ na cyrkulację.

Kotlina Popradzka należy do najbardziej wietrznych obszarów Słowacji (18,2 km/h). Wieje tu bora – zimowy wiatr, występujący przy cyrkulacji północnej i północno-zachodniej. Podobnie jak wiatry fenowe bora często jest wiatrem porywistym.

Występujący w Tatrach wiatr fenowy zwany jest lokalnie, na Podhalu, *wiatrem halnym*. Powstaje on najczęściej w półroczu chłodnym. Jego istota jest następująca: łańcuch Tatr stanowi przeszkodę dla wilgotnego powietrza napływającego z południa i południowego zachodu. Powietrze to, wznosząc się w górę, daje obfite opady i ulega ochłodzeniu o 0,3°C/100 m wzniesienia. Po przejściu przez główny grzbiet Tatr, już jako powietrze suche, opada na stronę północną, a temperatura niesionych przezeń mas powietrza wzrasta o 1°C/100 m spadku. To zatem wiatr ciepły, gdyż wzrost temperatury powietrza suchego wraz ze spadkiem wysokości jest znacznie szybszy niż powietrza wilgotnego. Zarazem wiatr halny cechuje się znaczną prędkością (ekstremalne porwy do 80 m/s), stąd często wyrządza znaczne szkody. W zimie jest przyczyną gwałtownych odwilży. Nabardziej wietrzny okres to zima (XI-I), najmniej – lato (VII-VIII).

Parowanie. Rzeczywiste rozmiary *parowania* nie są ściśle określone. Można jednak ogólnie stwierdzić, że *wraz ze wzrostem wysokości wielkość parowania się zmniejsza*. Pomiary rocznych sum parowania przeprowadzone przy użyciu ewaporometru Wilda wykazały: w Kotlinie Popradzkiej ok. 400 mm, na pogórzach zaś od 400 do 200 mm. W polskiej części Podtatra roczne sumy parowania terenowego wynoszą 400 mm u podnóża Tatr.

Usłonecznienie. Wielkość *usłonecznienia rzeczywistego* w ciągu roku zależy przede wszystkim od długości dnia, innymi słowy od astronomicznej pory roku, suma roczna zaś od szerokości geograficznej. Dlatego też najniższa jest zimą, a najwyższa latem. Jednakże warunki pogodowe, a także ukształtowanie terenu i ekspozycja modyfikują wielkość usłonecznienia. O ile minimalne usłonecznienie rzeczywiste istotnie przypada na grudzień, o tyle maksymalne usłonecznienie w różnych partiach Tatr może przypadać na miesiące od lipca nawet do października. W stycz-

niu większe sumy usłonecznienia występują na grani Tatr (Łomnica 137 h) niż w kotlinach podtatrzańskich, z których najlepiej nasłoneczniona jest Kotlina Popradzka (95 h). W lipcu sytuacja jest odwrotna: wyższe są sumy usłonecznienia rzeczywistego w kotlinach (Poprad 257 h) niż w górach (Łomnica 199 h). W ciągu roku maksymalną liczbą dni bez usłonecznienia cechuje się grudzień, a minimalną lipiec.

Ozon. Pomiaru w rejonie Tatr prowadzi stacja monitoringu w Starej Leśnej w obserwatorium meteorologicznym Instytutu Geofizyki Słowackiej Akademii Nauk i Oddziale Aerologii i Pomiarów Ozonu Słowackiego Instytutu Hydrologiczno-Meteorologicznego w Ganowcach koło Popradu.

Typologia klimatyczna. Klimat na obszarze opracowania zalicza się do typu umiarkowanie ciepłego (B) oraz do typu chłodnego (C)¹⁷. W ramach typu B wyróżniamy szereg podtypów. Podtyp B₄ – umiarkowanie ciepły, umiarkowanie wilgotny, z zimną zimą, kotlinowy. Występuje on na Spiszu w dolinie Popradu od Podolińca przez Kieżmark do Popradu, a stamtąd doliną Hornadu przez Nową Wieś Spiską po Krompachy. Średnia temperatura stycznia wynosi poniżej -5°C. Podtyp B₇ – umiarkowanie ciepły, wilgotny, z chłodną zimą, dolinowy. Do tego podtypu zalicza się dolin Zamagurza Spiskiego i doliny Popradu od Družbaków do Mniszka. Charakterystyczna dlań jest surowa zima z częstymi inwersjami temperatury. Największa część omawianego obszaru należy do typu chłodnego (C), w ramach którego również wyróżniamy podtypy. Podtyp C₁ – umiarkowanie chłodny. Tworzy on ciągłe pasmo powyżej 600 m n.p.m. w północnej części regionu i w Górach Lewockich, a 800 m n.p.m. w południowej części regionu. Granice chłodnego podtypu górskiego C₂ tworzą izotermy lipca: +12°C – dolna, +10°C – górna. Na stokach północnych pasmo to rozciąga się od 1400 do 1700 m n.p.m., a na stokach południowych od 1600 do 1800 m n.p.m. Obszar o średniej temperaturze lipca nie przekraczającej +10°C zaliczamy do zimnego podtypu górskiego C₃. Obejmuje on całą główną grań Tatr Wysokich powyżej 1700 m n.p.m. na stokach północnych i powyżej 1800 m n.p.m. na stokach południowych.

Podtyp B₄ obejmujący obszar kotlin: Popradzkiej i Hornadzkiej jest podtypem najkorzystniejszym z punktu widzenia osadnictwa. Szczególnie korzystne są tereny o ekspozycji południowej, zwłaszcza położone pomiędzy Płaskowyżem Le-

wockim a Hornadem. Biorąc pod uwagę zróżnicowanie sum opadów, korzystniejsza wydaje się część wschodnia podanego obszaru, na wschód od Lewoczy i Nowej Wsi Spiskiej.

Hydrografia¹⁸

Sieć rzeczna. Obszar Spiszu podzielony jest wododziałem europejskim na część należącą do zlewiska Bałtyku (ok. 45% powierzchni) i zlewiska Morza Czarnego (ok. 55% powierzchni).

Wododział europejski od Cubryny w Tatrach Wysokich skręca na południe opuszczając główną grań Tatr. Przez Koprowy Szczyt i Szczyrbski Szczyt dochodzi do Hrubego po czym grzbietem Soliska zbiega na zachód od Szczyrbskiego Jeziora i, prowadząc Szczyrbskim Działem, rozdziela Kotlinę Liptowską od Popradzkiej. Następnie znów skręca na wschód, na krótkim odcinku biegnie Kozim Grzbietem, skąd w kierunku północno-wschodnim, pogórzami: Kieżmarskim i Wierzbowskim, Górami Lewockimi i Międzygórzem Spisko-Szaryskim, w rejonie Obrucznego dochodzi do Beskidu Sądeckiego.

Spośród głównych dopływów Wisły Dunajec płynie przez interesujący nas obszar: z szeregu potoków wypływających z Tatr Zachodnich powstają dwie rzeki: Czarny Dunajec i Biały Dunajec. Koło Nowego Targu łączą się tworząc Dunajec, który płynie w kierunku wschodnim. Na odcinku od Dębna do Niedzicy znajduje się wybudowany na rzece retencyjny Zbiornik Czorsztyńsko-Niedzicki o powierzchni 12,68 km² i pojemności 231,6 mln m³. Między Niedzicą a Sromowcami Wyżnymi leży kolejny zbiornik, tzw. wyrównawczy, o powierzchni 0,9 km². Od Sromowców Niżnych Dunajec tworzy 9-kilometrowej długości przełom przez Pieniny. Powyżej Szczawnicy zmienia kierunek na północny. Między Sromowcami Wyżnymi a Szczawnicą Dunajec stanowi granicę państwa. Poza tym płynie na terenie Polski. Najważniejsze dopływy Dunajca to Białka i Poprad. Są to prawe dopływy, biorące swój początek w Tatrach Wysokich. Białka, powstała z Rybiego Potoku i Białej Wody, na znacznym odcinku tworzy granicę Podhala i Spiszu. Wpada do Jeziora Czorsztyńsko-Niedzickiego między Dębniem a Frydmanem.

Poprad wypływa na Słowacji z południowych stoków Tatr Wysokich, powstając z połączenia Hińczowego Potoku i Lodowego Potoku. Pły- nie dnem Kotliny Popradzkiej do miasta Poprad

¹⁷ V. Hanzel et al., *Vysvetlivky k základnej hydrogeologickej mape SR 1:200000, list 27.: Poprad*, Bratislava 1996, s. 17 + mapa klimatických oblastí.

¹⁸ Zob. też: D. Mlynárčiková, M. Skawiński, *Hydrografia*, [w:] *Tatry i Podtatrze*, s. 79-85.

w kierunku wschodnim, a następnie na północny wschód aż do Lubowli. Od Podolińca do Leluchowa Poprad płynie przez Międzygórze Spisko-Szaryskie. W Leluchowie gwałtownie skręca na północny zachód, tworząc na długości 26 km do Mniszka szereg meandrów. Na odcinku tym przeważnie pokrywa się z granicą państwa. Poniżej Mniszka wpływa na teren Polski, kierując się na północ. Poniżej Starego Sącza wpada do Dunajca.

Zlewisko Morza Czarnego, a zarazem całość dorzecza Dunaju na Słowacji, tzw. *wododział słowacki*, dzieli na zasadniczą część dorzecza Dunaju i dorzecze Cisy – jego największego dopływu. Wododział słowacki odchodzi od wododziału europejskiego na Kozim Grzbiecie na południe od Szuniawy, prowadząc w kierunku południowym na szczyt Królowej Hali w głównym grzbiecie Niżnych Tatr. Na interesującym nas obszarze wododział słowacki jest zarazem granicą dorzecza Wagu na zachodzie, a Cisy na wschodzie, jednocześnie jej dopływu – Słonej i dopływu Słonej, tj. Hornadu. Albowiem na Spiszu największą rzeką w dorzeczu Cisy jest Hornad, uchodzący do Słonej już na Węgrzech, a ta rzeka z kolei uchodzi do Cisy. Źródła Hornadu znajdują się nad Wikartowcami. Lewe dopływy Hornadu odwadniają Góry Lewockie, a prawe – Rudawy Słowackie. Hornad płynie przez Kotlinę Hornadzką. Na odcinku od Hrabuszyc do Smiżan Hornad tworzy przełom, płynąc przez Słowacki Raj. Następnie przepływa przez Nową Wieś Spiską i Krompachy. W Margecanach wpada doń Gnilec. Tamże rozpoczyna się zaporą wodną Rużyn, a zarazem rzeka opuszcza Spisz.

Gnilec wypływa spod Królowej Hali i po stosunkowo krótkim odcinku na terenie Gemeru wpływa na Spisz, a równocześnie w Wołowe Wierchy – część Rudaw Słowackich. Płynąc na wschód, w Margecanach wpada do Hornadu. Gnilec jest największym dopływem Hornadu na Spiszu, ale najdłuższym dopływem tej rzeki w ogóle jest Torysa. Na omawianym obszarze znajduje się początkowy odcinek, od źródeł w Górach Lewockich do Cichego Potoku.

Średni przepływ Popradu na obszarze Spiszu wynosi od 4,7 m³/s w Popradzie do 9 m³/s w Białej Spiskiej i 17 m³/s w Hobgarcie. Średni przepływ Hornadu we Włochach Spiskich to 6,2 m³/s, Gnileca przy ujściu do zbiornika Rużyn 8,1 m³/s¹⁹.

Jeziora. Pomijając sztuczne jeziora zaporowe, na Spiszu brak większych zbiorników wodnych. Naturalne jeziora o niewielkiej powierzchni w dużej liczbie występują w Tatrach, szczególnie w Tatrach Wysokich. Mają one charakter

polodowcowy. Są to jeziora karowe, morenowe, karowo-morenowe i wytopiskowe. Ich liczba wynosi 138, o całkowitej powierzchni 2,8 km². Spośród 8 jezior tatrzańskich przekraczających tę powierzchnię na Spiszu leży tylko Wielki Staw Hińczowy o powierzchni 20,1 ha. Na Spiszu znajduje się też najwyższy położony staw w Tatrach, czyli Lodowy Staw (2192 m n.p.m.). Wprawdzie Barani Stawek leży na wysokości 2207 m n.p.m., ale jest zbiornikiem okresowym, już pod koniec lata pozbawionym wody. Poza Tatrami występują też pojedyncze jeziora osuwiskowe w Magurze Spiskiej (koło Osturni i Jezierska).

Zasilanie. Źródłem zasilania są opady, topnienie pokrywy śnieżnej i zasilanie podziemne. Tatry mają szczególnie wysoki odpływ przekraczający w najwyższych partiach gór 50 l/s/km². Zwiększony odpływ występuje w III-IV w porze topnienia śniegu i w VII, tj. w porze największych opadów. W Tatrach topnienie następuje później, w rezultacie czego dochodzi do kulminacji odpływu od V do VII, tj. z topnienia śniegu oraz z letniego maksimum opadowego. Najniższe przepływy występują od grudnia do marca.

Wody podziemne. Spośród wód podziemnych na Spiszu występują szczawy w Starym Smokowcu, Gospodzie Kieźmarskiej, Matlarach, Lendaku, Toporcu, Słowiańskiej Wsi i w Drużbakach Wyżnych. Ciepłe źródła siarkowo-wapniowe na Spiszu znajdują się w Ganowcach, Baldowcach, Siwej Brodzie i Horce koło Popradu. Obecność wód siarczanowych stwierdzono w Czerwonym Klasztorze. Występowanie wód siarkowodorowych i siarczanych stwierdzono w Białej Spiskiej i Lubicy. Zmineralizowane źródła cieplicowe występują w Wierzbowie.

Z punktu widzenia układu sieci rzecznej najbardziej korzystne dla osadnictwa stałego są obszary:

- środkowej części dorzecza Margecanki;
- środkowej części dorzecza Lewockiego Potoku;
- dorzecza Hornadu od Spiskiego Czwartku do Nowej Wsi Spiskiej;
- dorzecza Popradu pomiędzy Kozim Grzbieciem, Pogórzem Wierzbowskim a Podgórzem Podtatrzańskim.

Wnioski

Przedstawione powyżej zróżnicowanie fizycznogeograficzne Spiszu pozwala wyróżnić tereny

¹⁹ P. Korec i in., *op. cit.*, s. 287, 298, 312, 149, 366.

najbardziej wskazane do zaistnienia stałego osadnictwa. Są to fragmenty Kotliny Hornadzkiej: Kotliny Podegrodzka w środkowej części dorzecza Margecanki, następnie obszary położone nad Hornadem od Spiskiego Czwartku do Włochów Spiskich i środkowa część dorzecza Potoku Lewockiego, a także fragment Kotliny Popradzkiej pomiędzy Kozim Grzbietem, Pogórzem Wier-

zowskim a Podgórzem Podtatrzańskim. Na podanych obszarach układ czynników fizycznogeograficznych jest najkorzystniejszy. Diagnozę tę potwierdzają dane dotyczące wydajności ekonomicznej terenu²⁰, według których bardzo dobrymi warunkami cechuje się Kotliny Podegrodzka, a pozostałe wymienione obszary określono jako dobre.

Die unbelebte Natur von Zips

Am Anfang bespricht der Autor die geographischen Grenzen von Zips. Die territoriale Anordnung bewirkt, dass dieses Gebiet im Bereich von geographischem Milieu differenziert ist, darunter auch die Bestandteile der unbelebten Natur.

Die gebirgsbildende Prozesse auf diesem Gebiet fanden in der Zeit der alpinen Orogenese statt. Die Struktur des Geländes ist die Folge von formenden Prozessen in der Vergangenheit (z. B. Vereisung) oder in der Gegenwart (chemische Denudation, Verwitterung, Massenbewegungen, Winderosion).

Lithogenetische Böden kommen auf dem Gebiet von Zips in Tatra und teilweise auch in Voloské vrchy, Levočské vrchy und Branisko vor, Kreidemergelerde dagegen in Pieniny, Slovenský raj, Nízke Tatry (Niedere Tatra) und Koží chrbát.

Marschboden gibt es in Flussbetten. Es überragt autogener saurer Braunboden, teilweise auch Gley-Lessivboden. Unter den hydrogenischen Böden kommt lokal Torfboden vor. Das Klima ist deutlich von der Höhe und der Struktur des Geländes abhängig. Das Klima von Zips ist gemäßigt warm bis kühl, mit veränderlichen thermischen Verhältnissen auf kleinem Gebiet. Die Struktur des Geländes verursacht die Abänderung von Windrichtungen und Vorkommen von Föhn, termischer Inversion und Niederschlagschatten.

Nördlicher Teil von Zips im Popper-Gebiet gehört zum Abflussgebiet der Ostsee, südlicher Teil im Hornad-Gebiet gehört zum Abflussgebiet des Schwarzen Meeres. Die Region ist reich an Mineral- und Thermalwasser. Natürliche Behälter sind ausschließlich die Bergseen.

Diskusia*

²⁰ M. Lukniš, *Bonita pôdy r. 1929*, [w:] *Etnografický atlas Slovenska*, Bratislava 1990, s. 6. Tytuł mapy zawęża nieco jej rzeczywiste znaczenie, wydajność ekonomiczna nie jest bowiem pochodną wyłącznie gleb, ale także wpływu innych czynników, i to również w sposób bezpośredni.

* *Diskusia k tomuto referátu je spojená s diskusiou k referátu W. Cichockého.*

Przyroda ożywiona i relacja człowiek–środowisko

Animate Nature and Relationship between Man and Environment

This article presents a brief history of the fauna and flora of Scepusia before, during, and after the Ice Age, paying special attention to human activities and their effect on the country (e.g. mining, metallurgy, iron and oil processing, medicine and agriculture). These activities resulted mainly in deforestation of some areas and increase of settlements. The development of hunting, on the other side, reduced the number of wild animals (mainly chamois and marmots). Prince Hohenlohe founded here an animal garden with many exotic species. The first environmental initiatives started in the 19th century and last until today (environmental protection in the organization of the Olympic Games in the Tatras' and Pieniny region).

Przyroda ożywiona

Historia świata roślin i zwierząt przed zlodowaceniem

Najstarsze dzieje roślin i zwierząt na tym terenie są praktycznie nieznane. Więcej informacji posiadamy dla początku ery mezozoicznej, kiedy to na obszar dzisiejszego Spiszu oraz w inne rejony Karpat wkroczyło morze Oceanu Tetydy. Morze, w którym tworzyły się skały osadowe spotykane dziś na Spiszu, było płytsze na północy, a głębsze na południu. W rezultacie w tych samych okresach gromadziły się w nim odmienne osady, z których później formowały się różne skały¹.

Właśnie skały organiczne takie jak wapień czy dolomity informują nas, jakie panowały wówczas warunki oraz jakie żyły organizmy. Zależnie od głębokości, na której znajdowało się dno w poszczególnych okresach ery mezozoicznej oraz w okresie trzeciorzędu ery kenozoicznej, zamieszkiwały te wody różne organizmy: liliowce, ramienionogi, małże, ślimaki, jeżowce i węzowidła, amonity, belemnity, otwornice itp.²

Koniec ery mezozoicznej i początek kenozoicznej charakteryzowały silne ruchy tektoniczne, w wyniku których nastąpiło wypiętrzenie Karpat.

W okresie trzeciorzędowym (około 70-1,5 mln lat temu) ery kenozoicznej, w jego najstarszej epoce zwanej eocenem, obszar dzisiejszego Spiszu, a także Tatr ponownie stał się płytkim morzem. Tworzyły się w nim zlepieńce, wapień i dolomity z muszlami małżów, ramienionogów, jeżowców, otwornic i innych szczątków organicznych. Charakterystyczne dla tego okresu są wapień numulitowe zawierające skorupki wyjątkowo dużych jak na pierwotniaki otwornic z rodzaju *Nummulites*. W wapieniach z tego okresu spotykamy również warstewki ciemnych łupków ze zwęglonymi szczątkami roślin przyniesionymi z pobliskiego lądu. Wśród nich znaleziono nawet fragmenty liści i owoców palm. W ciepłym i wilgotnym klimacie otoczenia dzisiejszych Tatr rosły także gatunki roślin spokrewnione z laurem, cynamonowcem i migdałowcem. W miocenie cały teren został wypiętrzony. Pod koniec trzeciorzędu w pliocenie panował ciepły i wilgotny klimat, a porastające teren lasy swym składem przypominały dzisiejsze z terenów Zakaukazia i Chin. W niższych partiach były to buki, graby, magnolia i likwadamber, a wyższe partie porastały lasy iglaste³.

Na granicy trzeciorzędu i czwartorzędu klimat stopniowo ochładzał się i był zbliżony do

* Mgr inż. Włodzimierz Cichocki. Kierownik Działu Przyrodniczego Muzeum Tatrzańskiego im. Dra Tytusa Chałubińskiego w Zakopanem. Zainteresowania badawcze: ornitologia; akarologia; całość fauny Tatr i Podtatrza, Pienin i Gorców; historia nauk przyrodniczych; muzealnictwo przyrodnicze; wpływ fauny i flory na kulturę i sztukę oraz na działalność codzienną człowieka (kłusownictwo, lecznictwo, zdobnictwo itp.).

¹ Wśród bardzo licznej literatury przedmiotu chcącym przybliżyć sobie tę problematykę można wskazać: D. Andrusov, *Geológia Československých Karpát*, Bratislava 1958-1960; odpowiednie rozdziały w *Przyroda Pienin w obliczu zmian*, pod red. K. Zarzyckiego, „Studia Naturae” ser. B, 30, 1982; E. Passendorfer, *Jak powstały Tatry*, wyd. VI, Warszawa 1978; W. Cichocki, W. Siarzewski, *Walory przyrodnicze Tatr*, [w:] Tytus Chałubiński – Tatry, pod red. J. Pulnara, H. Ozimka, b.r.w. [1996], Muzeum Okręgowe im. Jacka Malczewskiego w Radomiu, Tatrzański Park Narodowy [b.m.w.], s. [61]-[99].

² E. Passendorfer, *op. cit.*, s. 61 i n.

³ W. Cichocki, W. Siarzewski, *Walory przyrodnicze...*, s. [72].

dzisiejszego. W okresie tym nastąpiło ponowne ożywienie ruchów wypiętrzających. Tym samym uaktywnione zostały procesy erozyjne. Rzeźba terenu uległa odmłodzeniu, po którym Tatry stały się wysokimi górami z dobrze rozwiniętą konsekwentną siecią głębokich dolin o układzie zbliżonym do obecnego; zbiegło się to z początkiem epoki lodowej.

Rośliny i zwierzęta w trakcie epoki lodowej (plejstocenu)

Epoka ta rozpoczęła się w okresie zwanym plejstocenem ponad milion lat temu. Wtedy to w wyniku znacznego oziębienia klimatu nasuwał się na Europę z północy łądolód skandynawski. Cykl ten w okresie plejstocenu powtarzał się czterokrotnie. Podczas zlodowacenia zwanego krakowskim łądolód dotarł aż do podnóża Karpat.

W tym okresie doszło do powstania lokalnych lodowców w Tatrach i Niżnych Tatrach. Lodowce te zniszczyły prawie całą faunę i florę ciepłolubną. Pieniny i reszta terenu Spiszu nie uległy zlodowaceniowi i dlatego mogły na ich obszarze przetrwać kserotermiczne gatunki roślin i zwierząt.

Pod koniec plejstocenu, w ostatnim jego cieplejszym okresie – tzw. interpleniglacja (około 60-33 tys. lat p.n.e.) – na terenie Spiszu znajdowały się rozległe tereny otwarte typowe dla stepu i wilgotnej, częściowo zakrzewionej łąki. Jednocześnie na zboczach gór wolnych od lodu rozwijał się las iglasty, z domieszką drzew liściastych. Tereny te zamieszkiwał zespół zwierząt z ostatniego zlodowacenia, charakterystyczny dla europejskiej stepo-tundry i dla gór. Na północ od łuku Karpat zespół ten charakteryzował się ilościową dominacją gatunków tundrowych i eurytopowych oraz niewielką domieszką typowych elementów stepowych (np. susły, drop), a także leśnych (np. nornica, grzywacz). W górnym pleniglacja środowisko przyrodnicze tworzyły prawdopodobnie zbiorniki wodne z lustrem wody i z zarosniętymi brzegami, bagniste łąki i torfowiska oraz bór przynajmniej częściowo porośnięty podszytem i gęstym porostem, sąsiadujący z niewielkimi terenami otwartymi, a przede wszystkim tundra, być może podobna do spotykanej obecnie w wyższych partiach gór⁴.

W schyłkowym glacja nadal dominowały środowiska z okresu poprzedniego, ale pojawiły się

także gatunki żyjące w lasach mieszanych i liściastych, czyli w klimacie nieco cieplejszym. Co ciekawe, z tego okresu pochodzą pierwsze szczątki kury domowej, ptaka związanego z człowiekiem⁵.

Roślinność i zwierzęta współczesne

Dzisiejszy świat roślin i zwierząt formował się powoli, przez tysiące lat. Kształtowały je zmieniające się stopniowo warunki klimatyczne i glebowe. Na kilkadziesiąt tysięcy lat datowane są najstarsze ślady pobytu człowieka, którego działalność od kilkuset lat wywierać zaczęła dominującą rolę w zmianie roślinności i fauny Spiszu.

Wraz z ustępowaniem lodowców w holocenie klimat się zmienił, aż osiągnął stan dzisiejszy. Ogółem można współczesną roślinność i zwierzęta scharakteryzować w ten sposób, że w kotlinach i niższych położeniach górskich spotykamy na Spiszu typową dla Europy Środkowej faunę i florę puszczańską, powyżej górnej granicy lasu w Tatrach – roślinność i faunę wysokogórską, a w wapiennych Pieninach i na obszarze Słowackiego Raju – roślinność i faunę kserotermiczną.

Na Spiszu przyroda uległa silnemu przekształceniu przez człowieka w Kotlinie Popradzkiej i Kotlinie Hornadu oraz na terenie Pogórza Spisko-Gubałowskiego. Zachowały się tylko niewielkie mniej lub bardziej naturalne fragmenty lasów. Natomiast zwarte drzewostany lasy tworzą głównie w pasmach górskich Tatr, Pienin, Słowackiego Raju, Gór Lewockich i Magury Spiskiej oraz części Pogórza Spisko-Gubałowskiego. Ponieważ jest to teren bardzo zróżnicowany przyrodniczo, trzeba osobno omówić przyrodę poszczególnych rejonów.

Tatry są jedynymi górami o charakterze alpejskim w Karpatach. Występują tu wszystkie spotykane w Alpach piętra roślinno-klimatyczne poza piętnem wiecznego lodu. W obrębie łuku Karpat Tatry są głównym obszarem występowania roślinności wysokogórskiej. Wśród roślin naczyniowych spotykamy tu około 1000 gatunków. Wśród nich występuje kilka endemitów zachodniokarpackich z głównym ośrodkiem rozmieszczenia właśnie w Tatrach, np. skalnica tatrzańska (*Saxifraga perdurans*) i ostróżka tatrzańska (*Delphinium oxyspalum*).

U podnóża Tatr rozciąga się piętro pogórza, w którym powinny rosnać dąbrowy i grądy oraz lasy sosnowe z domieszką dębu, te jednak zosta-

⁴ P. Valde-Nowak, T. Madeyska, A. Nadachowski, *Jaskinia w Oblazowej. Osadnictwo, sedymentacja, fauna kopalna*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek”, 4, 1995, s. 5-23.

⁵ T. Tomek, Z. M. Bocheński, 1995, *Zmiany fauny ptaków w rejonie Oblazowej w ciągu ostatnich 33 tysięcy lat*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek”, 4, 1995, s. 25-31.

ły w przeszłości całkowicie wycięte i w tej chwili dominują pola uprawne i kośne łąki oraz zabudowania okolicznych miast i wsi.

Od podnóża Tatr do 1200-1250 m n.p.m. rozciąga się piętro regła dolnego. Na północy wszędzie tam, gdzie w podłożu występują gleby bogate w węglan wapnia napotykamy na lasy bukowo-jodłowe. Na podłożu granitowym występują bory świerkowo-jodłowe. Po południowej stronie piętro to charakteryzuje obecność drzew iglastych. Głównie są to: świerk, sosna i modrzew oraz jodła. Natomiast stosunkowo nieliczny jest buk, którego udział wzrasta w wapiennych Tatrach Zachodnich.

Piętro regła górnego rozciąga się na wysokości 1200-1550 m n.p.m. Po północnej stronie drzewostany tworzą bory świerkowe. W miarę wznoszenia się nad poziom morza zwarty wysokopienny las stopniowo karleje. Strefę górnej granicy lasu tworzą luźne drzewostany świerkowe wraz ze skupieniami limby. Na południu w tym piętrze zdecydowanie więcej znajduje się drzewostanów limbowych wraz z domieszką wierzb, brzoź i jarzębiny.

Krajobraz strefy lasów urozmaicają skałki śródleśne. Szczególnie skałki wapienne stanowią pod względem florystycznym bardzo bogate miejsce występowania roślinności naskalnej. Tu spotykamy pierwiosnek łyszczak (*Primula auricula*), szarotkę (*Leontopodium alpinum*), goryczkę krótkołodygową (*Gentiana clusii*), goździk wczesny (*Dianthus praecox*), aster alpejski (*Aster alpinus*), dębik ośmiopłatkowy (*Dryas octopetala*), skalnicę gronkową (*Saxifraga aizoon*).

W krajobrazie Tatr uwagę zwracają polany. Powstały one na miejscu lasów wyciętych dla potrzeb gospodarki pasterskiej. Roślinność polan jest bogata i spotkać tu można do 100 gatunków roślin kwiatowych. Na wiosnę masowo zakwitają tu krokusy (*Crocus scepusiensis*), a na niektórych jesieniach – zimowity (*Colchicum autumnale*).

Lasy te jako pozostałość puszczy karpackiej stanowią ważne środowisko życia zwierząt. Do dzisiaj zachowały się w Tatrach takie drapieżniki, jak: niedźwiedź (*Ursus arctos*), wilk (*Canis lupus*), ryś (*Lynx lynx*), lis (*Vulpes vulpes*), kuna leśna (*Martes martes*), gronostaj (*Mustella eremita*), wydra (*Lutra lutra*). Pospolite są w lasach jelenie (*Cervus elaphus*) i sarny (*Capreolus capreolus*). W zróżnicowanych lasach żyją także interesujące gatunki ptaków: myszołów (*Buteo buteo*), kobuz

(*Falco subbuteo*), włośchatka (*Aegolius funereus*), sóweczka (*Glaucidium passerinum*), puchacz (*Bubo bubo*), głuszec (*Tetrao urogallus*), cietrzew (*Lyrurus tetrix*), a także jarząbek (*Tetrao bonasia*).

Piętro kosodrzewiny występujące ponad regłami porośnięte jest mniej lub bardziej zwartym łańcem kosodrzewiny (*Pinus mugo*) i sięga do 1800 m n.p.m. Na górnej granicy zasięgu spotykamy już tylko małe kępy kosówki nie przekraczające wysokości kilkunastu centymetrów. W kosówce rosną: jarzębina (*Sorbus aucuparia*), róża alpejska (*Rosa pendulina*), wierzba śląska (*Salix silesiaca*), a na podłożu wapiennym – jarząb mączny (*Sorbus aria*).

Ponad zaroślami kosówki rozciąga się strefa wysokogórskich muraw. Na podłożu granitowym głównymi gatunkami są: sit skucina (*Juncus trifidus*) i boimka dwurzędowa (*Oreochola disticha*). Obok nich rosną ziołorośla. Znacznie bogatsze zbiorowiska roślinne porastają gleby bogate w węglan wapnia. Tu występują głównie: turzycza mocna (*Carex firma*), sesleria tatrzańska (*Sesleria tatrae*) oraz krzewinki: dębik ośmiopłatkowy (*Dryas octopetala*), wierzba żyłkowana (*Salix reticulata*).

Najbardziej charakterystycznymi gatunkami fauny wysokogórskiej są kozica (*Rupicapra rupicapra*) i świstak (*Marmota marmota*) oraz nornik śnieżny (*Chionomys nivalis*) i darniówka tatrzańska (*Pitymys taticus*). Tutaj spotyka się szereg gatunków ptaków typowych wyłącznie dla gór: siwerniak (*Anthus spinoletta*), płochacz halny (*Prunella collaris*), pomurnik (*Tichodroma muraria*), a przede wszystkim orzeł przedni (*Aquila chrysaetos*) i sokół wędrowny (*Falco peregrinus*).

Powyżej łąk alpejskich, w Tatrach znajduje się piętro turniowe (subniwalne). W innych górach regionu brak jest tego piętra⁶.

W Pieninach przeważającymi drzewostanami są buczyna karpacka oraz ciepłolubna jedlina, a w Małych Pieninach sztucznie wprowadzone drzewostany świerkowe. Na Górze Klasztornej na północno-wschodnim zboczu rosną potężne jodły, których pień sięga w obwodzie do 4 m. Bardzo ciekawe są w Pieninach zbiorowiska górskich muraw naskalnych i ciepłolubnych muraw naskalnych oraz muraw kserotermicznych. Ze zwierząt spotykamy tutaj praktycznie wszystkie większe drapieżniki zarówno spośród ssaków (poza niedźwiedziem), jak i ptaków⁷.

Magurę Spiską i Góry Lewockie porastały pierwotnie lasy jodłowo-bukowe, które jednak

⁶ Tatrzańską przyrodę najlepiej opisano w najnowszej monografii Tatr *Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego*, pod red. Z. Mirka, seria Tatry i Podtatrze, t. 3, Kraków-Zakopane 1996.

⁷ Przyrodę Pienin przedstawiono w odpowiednich rozdziałach w: *Przyroda Pienin...*

z czasem zostały zastąpione sztucznymi świerczynami z domieszką jodły, modrzewia oraz różnych gatunków drzew liściastych. Ostatnio drzewostany świerkowe Magury Spiskiej znacznie ucierpiały wskutek silnych emisji przemysłowych; zdarza się że, niszczą je często kłęski wywołane huraganowymi wiatrami czy występowanie gradacji szkodliwych owadów lub też masowe opadnięcie przez grzyby.

Górską krainą położoną w spisko-gemerskim krasie jest Słowacki Raj. Wapienne szczyty tych gór dochodzą do 1200 m n.p.m., a najwyższym jest Vrch Ondrejisko 1270 m n.p.m. Góry te są przecinane głębokimi wąwozami o wysokości bezwzględnej 300-650 m. Wąwozami tymi spływają potoki, które są dopływami Hornadu i Hnilca. Roślinność jest tutaj bardzo bogata i różnorodna, co wynika z wielkiej różnorodności geomorfologicznej terenu. Rosną tu zarówno górskie i wysokogórskie gatunki, jak i rośliny kserotermiczne, które wniknęły w góry doliną Hornadu. Z lasów przeważają buczyny, a miejscami występują bory świerkowe i jodłiny. W dolinach i w mokrych miejscach spotykana jest olszyna z olszą szarą (*Alnus incana*). Z roślin kserotermicznych występują tutaj: turzyca niska (*Carex humulis*), kostrzewa blada (*Festuca pallens*), ostnica powabna (*Stipa pulcherrima*) i ostnica włosowata (*Stipa capillata*), dzwonek syberyjski (*Campanula sibirica* ssp. *devergentiformis*), dzwonek boloński (*Campanula bononensis*), powojnik prosty (*Clematis recta*) i inne.

Zmieniony przez człowieka krajobraz, pozbawiony lasów, występuje w Kotlinie Popradzkiej i Kotlinie Hornadzkiej. Dominują tutaj zbiorowiska kośnych łąk i pastwisk oraz powierzchnie porośnięte zwartymi zbiorowiskami krzewów, wśród których dominuje tarnina (*Prunus spinosa*), leszczyna (*Corylus avellana*), bez czarny (*Sambucus nigra*), głóg jednoszyjkowy (*Crataegus monogyna*), róża alpejska (*Rosa pendulina*) i dereń świdwa (*Cornus sanguinea*). Nad potokami i rzekami znajdują się zarośla wierzbowe.

Ze zwierząt stosunkowo licznie występują tu bezkręgowce; szczególnie z rzucającymi się w oczy motylami z najcenniejszym, niepylakiem apollo (*Parnassius apollo*) na czele. Natomiast nieliczne są zwierzęta kręgowce⁸.

Relacje człowiek – środowisko i ochrona przyrody

Zmiany przyrody pod wpływem człowieka

Osadnictwo

Wśród wielu czynników wpływających na zmiany w przyrodzie największe znaczenie ma działalność człowieka. Człowiek zmienia środowisko w różny sposób, ale decydujący jest sam fakt osiedlenia się na danym terenie. Wpływ człowieka na przyrodę Spiszu datuje się już od młodszej epoki kamiennej (ok. 5500-2300 lat p.n.e.)⁹. Świadczą o tym liczne stanowiska archeologiczne, potwierdzające trwałe zasiedlenie tych terenów przez człowieka. Dotyczy to jednak głównie ziem położonych w dolinach Hornadu i Popradu. Tereny położone bardziej na północ porastała trudna do przebycia puszcza były toteż one w mniejszym stopniu penetrowane przez człowieka. Stan ten przetrwał do XII w., gdy Tatry i Pieniny stały się granicą między Polską i Węgrami. Spisz został gęsto zasiedlony już w XIII w. Według przywileju Stefana V (1270-1272) były już wtedy na Spiszu 24 miasta królewskie. Drugi etap osadnictwa nastąpił wraz z kolonizacją ziem leżących pod Spiską Magurą przez Berzeviczych, którzy z początkiem XIV w. przekroczyli to pasmo, docierając do Dunajca i Białki. Część fali wędrujących Karpatami pasterzy wołoskich dotarła również na Spisz i stanowiła ostatnią grupę osadniczą zajmującą te tereny.

Lasy najdłużej przetrwały na północy Spiszu, a także w niedostępnych partiach Tatr. Urbanizacja spowodowała odlesienie obszarów odpowiednich dla człowieka oraz zanikanie innych środowisk dogodnych dla życia wielu gatunków roślin i zwierząt. Osiedla ludzkie połączyły drogi, które spowodowały dalszą fragmentaryzację naturalnych biotopów i przyczyniły się do zwiększenia penetracji człowieka na innych obszarach.

Rolnictwo i pasterstwo

Od XIII w. coraz większe obszary przeznaczano pod zabudowę oraz karczowano lasy, by posze-

⁸ *Encyklopédia Slovenska*. Encyklopedický ústav, Bratislava 1979.

⁹ Co prawda najstarsze znane stanowisko archeologiczne na Spiszu jest w Ganowcach koło Popradu gdzie odkryto szczątki człowieka neandertalskiego datowane na 120 000 lat (I. Houdek, I. Bohuš, *Osudy Tatier*, Bratislava 1976, s. 25), a na Spiszu polskim w jaskini w Obłazowej Skale znaleziono najstarszy na świecie bumerang (np. P. Valde-Nowak, *Bumerang z Obłazowej*, „Wierchy”, R. 55, 1986, s. 127-140) datowany na 18 200 lat (np. W. Wiśniewski, *Sympozja Speleologiczne XXVII, XXVIII i XXIX*, „Wierchy”, R. 61, 1996, s. 200), jednak do neolitu było to zamieszkiwanie sezonowe i nietrwale.

rzyć tereny zdadne pod uprawę. W ten sposób już w XVI w. wylesiono zdecydowaną większość terenu Spiszu dogodną dla osadnictwa. Ponadto w pozostałych lasach, szczególnie bukowych, prowadzono intensywny wypas bydła, świń i owiec. Wraz z wkroczeniem i osiedleniem się pasterzy karpackich, tzw. Wołochów, wypas zaczął sięgać najwyższych szczytów tatrzańskich.

Ogółem można powiedzieć, że uprawa roli na Spiszu praktycznie sięga i sięgała do 700-800 m n.p.m. Tereny wyżej położone wykorzystywano w chowie zwierząt. Od XVI w. owce, a także woły, krowy, konie i kozy wypędzane były w lecie na pastwiska tatrzańskie. W niektórych okolicach powstawały wręcz sezonowe letnie osady. Typową wsią letnią jest osada na Polanie Podokólnem koło Jurgowa. Wypas w górach odbywał się również często na łąkach co w lesie, doprowadzając do degeneracji lasu i erozji wylesionych stoków. Łąki alpejskie powiększono także wypalając kosówkę. Metoda wypaleniskowa stosowana na stokach oraz w lasach przysłała na te tereny zapewne wraz z napływem tzw. Wołochów. Pasterstwo w Tatrach po stronie słowackiej było niegdyś rozwinięte podobnie jak po stronie polskiej i ogólnie miało podobny charakter, ale już przed I wojną światową było stopniowo ograniczane, a na niektórych terenach nawet likwidowane przez właścicieli wielkich majątków. Na przykład książe Hohenlohe zabraniał wypasu na swoim terenie ze względu na ochronę zwierzyny, którą trzymał w zwierzyńcu¹⁰. Konflikty z dworami powodowało także wypędzanie zimą z braku paszy owiec i innych zwierząt gospodarskich na śnieg do lasu, by ogryzały cetynę. Do końca XIX w. w głodowe lata wycinano także latem świeże pędy, które służyły ludziom jako pokarm.

Górnictwo i hutnictwo

Olbrzymi wpływ na przyrodę Spiszu miało górnictwo i hutnictwo, zarówno metali nieżelaznych jak i żelaza. W wyniku tej działalności praktycznie wycięto wiele lasów dotychczas nie zajętych pod osadnictwo. Zanim ludzie nauczyli się budować głębokie kopalnie, dawno już spostrzegli, że najwięcej cennych minerałów i kruszców można znaleźć w górach. Tatry i Pieniny były już w tym

czasie dość dobrze poznane. Zbyt małe to góry, aby mogły się ostać penetracji ludzkiej¹¹.

Ośrodkiem dawnych prac górniczych była Kieżmarska Dolina z otoczeniem. Z XIII w. znane są przywileje Beli V (1235-1270) i Stefana V na poszukiwania w Tatrach kruszców i minerałów. Za panowania Macieja Korwina (w latach 1458-1490) powstają kopalnie złota przy ujściu Doliny Koprowej, a później na Krywanii (istniały do 1787 r.)¹². W Koperszadach Przednich i Zadnich były prawdopodobnie jakieś kopalnie miedzi w XVI w. Jeszcze w XVIII w. rodzina kieżmarskich szewców Fabri (Fabry) prowadziła przez wiele lat roboty górnicze na Miedzianych Ławkach pod Łomnicą¹³. Poszukiwania kruszców oraz ich pozyskanie i wytapianie prowadzono w wielu miejscach w Tatrach zarówno po południowej, jak i północnej stronie gór. W Tatrach znajdowano cenne kruszce, ale na szczęście były one niewielkie i płytko położone, toteż szybko je wyeksploatowano.

Należy wspomnieć, że w ogóle cały teren Spiszu przyległego do Tatr był obszarem prac górniczych, gdzie szukano złota i innych metali szlachetnych. Stąd w dokumentach średniowiecznych pojawia się – przywiązane ściśle do tego terenu – określenie „auridatores”, tj. dawcy złota; ich ośrodkami były Poprad i Spiski Czwartek¹⁴.

Na południu Spiszu rozwinęło się silnie górnictwo w okręgu gelnickim i smolnickim, gdzie z czasem wprowadzono jihlawskie prawo górnicze. Okręg górniczy tworzyły południowe krańce Spiszu. Najstarszym miastem tego okręgu była Gelnica, a jej prawa uzyskane za Beli IV i Stefana V potwierdzał przywilej Ładysława IV z r. 1276. W przywileju tym wymieniono kopalnie: złota, srebra i żelaza, a miasto uzyskało m.in. prawo wolnego łowienia ryb, ścinania drzew w lasach i wypalania węgla¹⁵.

Nieco odmiennie od Gelnicy rozwijała się leżąca na Spiszu nad Hornadem Spiska Nowa Wieś. Wydobywano tutaj miedź i rudę żelaza. W przywileju Zygmunta Luksemburskiego z 1435 r. Spiska Nowa Wieś otrzymała prawo swobodnego wydobywania żelaza, srebra, miedzi i ołowiu. Mieszczanie mieli też prawo swobodnego rąbania drzewa na swoje potrzeby oraz na użytek kopalń. Kopalnie w tym rejonie przetrwały do

¹⁰ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *Wielka Encyklopedia Tatrzańska*, Poronin 1995, s. 886.

¹¹ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 361.

¹² J. Szaflarski, *Poznanie Tatr. Szkice z rozwoju wiedzy o Tatrach do połowy XIX wieku*, Warszawa 1972, s. 79.

¹³ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 362.

¹⁴ J. Szaflarski, *op. cit.*, s. 80.

¹⁵ J. Radziszewska, *Studia z dziejów ustroju Spisza*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Śląskiego w Katowicach”, nr 43, „Studia i Rozprawy” nr 2, Katowice 1969, s. 64.

XIX w., a jeszcze w XVIII w. ponad 86% mieszkańców utrzymywało się z górnictwa¹⁶.

Z terenów Polski znamy tylko niewielkie wzmianki o istnieniu w XV w. kopalni koło Nowego Targu, Czorsztyna czy w Tatrach. Na początku XVI w. podejmowane są kolejne próby już przy udziale króla Aleksandra Jagiellończyka, a potem Zygmunta Starego. W 1619 r. Zygmunt III wydaje przywilej na utworzenie stowarzyszenia górniczego w celu eksploatacji metalu w starostwach nowotarskim i czorsztyńskim. Początkowo wydobywano przede wszystkim rudy kruszcowe (srebro, miedź, a także złoto), a od początku XVIII w. głównie rudy żelaza.

Górnictwo i hutnictwo kruszcowe potrzebowało wiele surowca drzewnego na zabezpieczenie sztolni, urządzenia górnicze oraz przede wszystkim do opalania pieców hutniczych. Jednak zmiany, jakie wynikały w przyrodzie z tych prac, nie były jeszcze nieodwracalne. Prawdziwy cios puszczy karpackiej zadało górnictwo i hutnictwo żelazne, które rozwinęło się w Tatrach i w okręgu dolnospiskim. Rudę żelaza w Jaworzynce pod Kopą Magury wydobywano od XVIII w. i w tym okresie powstały pierwsze huty i kuźnie, potem stopniowo rozbudowane. W 1850 r. huta w Kuźnicach zakopiańskich była jedną z największych w Galicji. Natomiast ze Spiszu sprowadzano rudę żelaza, a także surowkę do kuźni w Kośnych Hamrach (w latach 1818-1848). Huta w Jaworzynie Spiskiej została wybudowana pod koniec XVIII w., a w 1873 r. zaniechano tu robót w hucie, w 1892 r. zamknięto ostatnią kuźnię. Zapotrzebowanie na węgiel drzewny do hut spowodowało praktycznie zlikwidowanie lasów bukowych na większości terenu Spiszu i Podhala.

Przyroda w życiu i kulturze mieszkańców Spiszu

Ponieważ na terenie Spiszu powstała gęsta sieć osadnicza, kontakt jej mieszkańców z przyrodą był stały i pewne jej elementy przeniknęły do ich życia i kultury. W związku z wędrownymi pasterskimi i w ogóle z gospodarką pasterską powstały ciekawe i oryginalne zwyczaje w większości wspólne dla całego łuku Karpat. Dotyczyły one samych wędrowek (redyk), jak również gospodarki na halach i jej organizacji (hala, szałas, baca, juhas), produkcji serów (oszczypek) jak i ubioru pasterzy¹⁷. Po obu stronach Tatr wypasano dawniej owce, krowy, woły i konie, a sporadycznie także kozy. W polskiej części Tatr do końca XVIII w. skończył się na większą skalę, ze względów gospodarczych, wypas koni i wołów. Po 1860 r. zanika wypas kóz, a wypas owiec i krów utrzymał się najdłużej. Na Słowacji kóz praktycznie nie wypasano, natomiast wypas owiec, krów, wołów i koni utrzymał się na większą skalę aż do II wojny światowej, z tym że krowy wypasano raczej pod Tatrami¹⁸. Ostatecznie po wojnie wypasy owiec ograniczono z chwilą powstania na terenach górskich, obszarów chronionych.

Znacznie wcześniej istniejące na tym terenie góry przyciągały poszukiwaczy skarbów, a od XIII w. płukano już w Tatrach złoto. Od średniowiecza znane są opisy dróg do skarbów znajdujących się w górach zwane „spiskami”¹⁹. Pozostałością po ich działalności są tajemnicze znaki na niektórych tatrzańskich skałach²⁰.

Sławę tutejszym górcom przyniosły również zarówno opowieści o smokach jak też ich kości przesyłane różnym wpływowym osobom przez mieszkających na Spiszu badaczy Tatr. Paterson

¹⁶ J. Radziszewska, *op. cit.*, s. 66-67.

¹⁷ Napisano na ten temat wiele, np. W. A. Sutor, *Życie pasterskie w Tatrach*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 1, 1876; Z. Hołub-Pacewiczowa, *Osadnictwo pasterskie i wędrowniki w Tatrach i na Podtatrzu*, Kraków 1931; a przede wszystkim *Pasterstwo Tatr Polskich i Podhala*, pod red. W. Antoniewicza, t. 1-8, Wrocław 1959-1970. W Słowacji powstało również wiele publikacji, w tym ostatnio I. Zuskinová, *Ovčiarstvo a salašníctvo v Liptove*, Liptovský Mikuláš 1999 czy J. Podolák, *Tradičné ovčiarstvo na Slovensku*, Bratislava 1982.

¹⁸ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 886.

¹⁹ Do Tatr odnoszą się np. rękopisy: z 1630 r. wydany przez S. Szczotkę, *Testament niektórego Wydźgi, kiedy miał umrzeć, Materiały do Poszukiwania Skarbów*, „Ziemia”, 1935, przez S. Eljasza-Radzikowskiego, *Michała Chróścińskiego opisanie ciekawie gór Tatrów*, „Pamiętnik Towarzystwa Tatrzańskiego”, t. 26, 1905. Po południowej stronie Tatr za najbardziej obszerny uchodzi „spisek” Jakuba Fora z 1692 r. pt. *Libellus ac Manna abscondita sive Iter ad Montes Carpatos Hungariae in Comitatu Scepusiensi, ubi Mater Thesaurorum iacet recondita, quostamen Secundum hunc librum facile invenire potest*; uzupełnił go w 1770 r. Juraj Belopotocký, a w 1835 r. przepisali go A. i F. Belopotocký (rękopis znajduje się w Muzeum Liptowskim w Rużomberku), cyt. za J. Szaflarski, *op. cit.*, s. 72. Najstarszy, rzekomo XV-wieczny tekst znamy z odpisów z 1754 r., sporządzonych przez A. Valthorna *Spisy kterak se wdegakowich vrchoch a gakowa dobrogi nachadzy* i P. Petrowitziusa *Ketskemety Spisové do rozličných míst a vrchu v Uherské zemi*. Obydwa zostały wydane przez J. Čižmářa w pracy: *Povesti o zlatých pokladoch tatranských*, „Sbornik Mus. Slov. Spoločnosti”, 1905. *Spis poslaný z Krakowa do Stanislava Podmanského* podaje J. Szaflarski, *op. cit.*, s. 72.

²⁰ Piszą o nich m.in.: J. Čižmář, *op. cit.*; K. Stecki, *Skarby w Tatrach*, cz. I. *Znaki poszukiwaczy skarbów*, „Wierchy”, t. 1, Lwów 1923.

Hain Johann (Petersoniusz) koło roku 1663 posłał synowi marszałka Lubomirskiego do Warszawy pewną ilość smoczyczych kości, m.in. czaszkę, kark, kości udowe, goleniowe i stopę, które – ponieważ leżały w jaskini – pokryte były tak zwanym mlekiem księżycowym. Wielkość tych kości była nadzwyczajna. Znane jest wszystkim podanie, że trzęsienia ziemi, które nawiedziły Tatry w XVII w., są wynikiem przelotu nad nimi smoka, który niechcący potrafił ogonem góry. Wiadomo natomiast, że w Tatrach 5 sierpnia 1662 miało miejsce silne trzęsienie ziemi, w czasie którego zawalił się wierzchołek Sławkowskiego Szczytu. Fakt ten odnotował spiski kronikarz z Lewoczy Gašpar Hain. Jednak jego zdaniem powodem zwałenia się szczytu był przelot nad Tatrami Wysokimi smoka. Kronika Haina spisana pod koniec XVII w., a obejmująca okres od 1241 do 1684 r. zawiera również inne interesujące spostrzeżenia przyrodnicze²¹. Tekst tej kroniki opublikowano dopiero w 1943 r.²², jednak już znacznie wcześniej była ona znana i wykorzystywana przez naukowców. W tych górach, podobnie jak gdzie indziej, do rozpowszechnienia się takich podań przyczyniło się znajdowanie w jaskiniach kości zwierząt plejstoceniowych. Według podań smoki miały żyć nie tylko w Tatrach, ale również w Niżnich Tatrach i Pieninach²³.

Penetrowano jaskinie tak dla pozyskania kości zwierząt, jak również dla wydobywania mleka wapiennego, które stosowano jako lekarstwo. Działalność ta doprowadziła już wtedy do dewastacji niektórych jaskiń.

W 1549 r. Georgius Wernher wspomina o dwóch źródłach znajdujących się na Spiszu u stóp Tatr, jedno z nich (*acidula*, tj. szczaawa) już wówczas było wykorzystywane w celach leczniczych. Wprawdzie Wernher nie określa bliżej, gdzie owe źródła się znajdują, zapewne jednak chodziło o źródła w Starym Smokowcu²⁴. Następnie o źródłach smokowieckich wspomina Georg Buchholtz senior w 1719, a pierwszy roz-

biór chemiczny ich wód wykonał lekarz komitatu spiskiego Johann Sigmund Kreysel w latach 60. XVIII w.²⁵ Z czasem wokół tych źródeł rozwinęło się znane uzdrowisko w Starym Smokowcu, szczególnie w latach 1833-1868, gdy dzierżawił je Johann Georg Rainer, a od 1875 r. w Nowym Smokowcu. Po stronie polskiej najbardziej znane uzdrowisko powstało w XIX w. w Szczawnicy.

Inną grupą ludzi, która wcześniej penetrowała góry i dzikie ostępy lasów, byli zielarze, którzy do XVIII w. roznosili po targach i aptekach suszone zioła. O wczesnym zainteresowaniu tą działalnością świadczyć mogą wzmianki przy czterech roślinach w *Herbarzu Polskim* Marcina z Urzędowa²⁶, który podaje informację, że występują w Tatrach. Wiadomo, że co najmniej do połowy XIX w. całe rodziny specjalizowały się w zbieraniu ziół.

W Tatrach początkowo do celów leczniczych pozyskiwano także nasiona limbowe²⁷. Od XVII w. najszlachetniejsze były dwa leki produkowane z roślin tatrzańskich: olej (balsam) kosodrzewinowy i olej (balsam) limbowy. Historia tych dwóch olejów jest ze sobą ściśle związana i wymaga wspólnego omówienia. Jak podkreślano w literaturze, odkrywcą oleju kosodrzewinowego był w 1640 r. szeroko wówczas znany lekarz Christian Augustini ab Hortis. Olej kosodrzewinowy otrzymywano na wiosnę zakładając szczelne naczynka szklane na czubki pędów kosodrzewiny, albo przez wyciskanie z pędów, a także przez destylację na gorąco. Zalecano ten olej do użytku zewnętrznego i wewnętrznego na liczne choroby. Augustini twierdzi, że leczył nim skutecznie różne wysoko postawione osobistości, nawet cesarza Ferdynanda II²⁸.

W latach 1640-1650 Augustini wynalazł również wyrabiany z limby olej limbowy, czyli balsam karpacki. Augustini był doktorem nauk medycznych, który osiadł w 1622 r. w Kieżmarku i został tam lekarzem miejskim w 1623 r. Będąc sławnym medykiem, został osobistym lekarzem cesarza Ferdynanda II, któremu założył ogród w Wiedniu. Za opiekę medyczną nad cesarzem

²¹ W. Cichoński, W. Siarzewski, *Rozwój wiedzy o przyrodzie Tatr do początku XIX wieku*, Zeszyty Staszicowskie, 1, Piła 1998, s. 51.

²² *Die Leutschauer Chronik des Gaspar Hain*, Praga 1943.

²³ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 1109.

²⁴ G. Wernher, *Hypomnematum de aquis in Scepusio admirandis*, Viennae, przed 1549; tenże, *De admirandis Hungariae aquis hypomnematum*, Basiliae 1549 i późniejsze wydania oraz przedruki, cyt. za Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 1110.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ Marcin z Urzędowa, *Herbarz Polski*, 1595.

²⁷ J. Magiera, *Lekarstwa doświadczane*, „Wisła”, t. 19, 1905, s. 463-467. Podaje on za rękopisem polskim z XVII wieku następujący przepis: „Rozum komu się kazi. Limbowe orzechy (na Tatrach rosta, jako szyszki) stuc na proch z bobkowym olejkiem, a zmieszawszy, mazać skronie nad uchem”. Jak długo utrzymały się orzeszki limbowe w medycynie (oficjalnej czy ludowej), nie wiadomo, z pewnością jednak straciły na popularności z chwilą wynalezienia oleju limbowego.

²⁸ Cały proces produkcji wraz z jego historią i wcześniejszą literaturą opisuje W. H. Paryski, *Użytkowanie limby*, [w:] *Limba – Pinus cembra L.*, Nasze drzewa leśne. Monografie popularnonaukowe, 2 (1971), s. 108-115.

oraz za założenie ogrodu otrzymał szlachectwo węgierskie, herb oraz predykat ab Hortis. Już w XVII w. rozpoczęto produkcję na skalę przemysłową olejków z kosodrzewiny i olejków z limby, które używane były jeszcze w aptekach do połowy XIX w. Od 1676 r. produkował oba oleje na skalę przemysłową Kasper Donati, nauczyciel w Batyżowcach²⁹, a następnie inni w różnych miejscowościach Słowacji, w tym Spiszu i Liptowa, aż do początków XIX w. Największą popularnością cieszyły się te leki w XVII i XVIII w., kiedy zalecali je i pisali o nich słynni owych czasów lekarze: wspomniany Augustini, David Spilenberger z Lewoczy³⁰, Daniel Fischer z Kieżmarku, Franz Ernst Bruckmann z Wolfenbüttel i inni. Oprócz tego w różnorodnym piśmiennictwie znajdujemy liczne wzmianki na ten temat. Olej limbowy, podobnie jak i kosodrzewinowy, był zalecany przez Augustiniego i jego następców na rozliczne choroby, do użytku zewnętrznego (m.in. na rany) i wewnętrznego. Wspomniany już dr Fischer rozszerzył znacznie zastosowanie kosodrzewiny i limby w lecznictwie, gdyż zalecał nie tylko ich oleje (balsamy), ale również rozmaite *infusa*, *decocta* i *essentiae*, przygotowywane z drewna i kory kosodrzewiny i limby, a nawet popiół do zażywania w winie³¹. Wyżej wspomniane leki z drewna i kory wyszły jednak z użycia prędzej niż oleje. O tych balsamach pisał też w swych dziełach Gabriel Rzączyński³². Oba te oleje, kosodrzewinowy i limbowy, sprzedawano w aptekach na przełomie XVII i XVIII w., a potem handlowali nimi w całej Europie jedynie wędrowni olejkarze słowaccy (pochodzący przeważnie z Turczańskiego, ale także z Liptowa i Spisza), przy czym często oleje te fałszowali terpentyną³³. Ostatnia drukowana wiadomość o produkcji oleju limbowego

(w Stwole na Spiszu) pochodzi z początku XIX wieku³⁴. Należy jeszcze zaznaczyć, że w literaturze niektóre nazwy tych dwóch olejów mieszano ze sobą, poza tym część piśmiennictwa twierdzi, że czym innym był olej (wyrabiany z młodych pędów), a czym innym balsam (otrzymywany z żywicy), natomiast inni autorzy traktowali nazwy: olej i balsam jako synonimy. Oleje te używane były w oficjalnej medycynie do początków XVIII w., a znacznie dłużej w medycynie ludowej. Oprócz tego produkowano na Spiszu również olejki i nalewki z litworu i z innych ziół.

Ze świata zwierzęcego podstawowym środkiem leczniczym był tłuszcz świstaka i bezoary kozic. Znane są opisy z połowy XVII w. mówiące o polowaniu na kozice i wyszukiwaniu bezoarów (gały lub bule kozicowe, albo kamienie bezoarowe), które podobno były bardzo skuteczne przeciw truciznom. Posiadały one również magiczną moc chroniącą przed kulami. Na początku XVIII w. na Spiszu bezoary zostały wprowadzone do oficjalnej medycyny przez słynnego wówczas lekarza Daniela Fischera³⁵. Chęć uzyskania bezoarów i ich wysoka cena były dawniej powodem wybijania wielkiej liczby kozic. Jeszcze większą rolę w medycynie, głównie ludowej, odgrywał tłuszcz świstaczy, który traktowany był jak panaceum³⁶. Niestety wiara w cudowne właściwości tego tłuszczu istnieje w okolicach Tatr po dzień dzisiejszy.

Szczególnie cenne gatunki zwierząt jak świstaki, kozice, niedźwiedzie, głuszce, czy cietrzewie były bezlitośnie tępione przez kłusowników. Częściowo przyczyną tego była wiara w lecznicze właściwości bezoarów czy tłuszczu świstaków, a także względy ekonomiczne. Za mięso i niektóre trofea można było otrzymać stosunkowo duże

²⁹ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 654; W. H. Paryski, *op. cit.*, przyjmuje, że odkrywcą oleju limbowego był dr Christian Augustini ab Hortis, w latach 1640-1650, natomiast Donati w 1676 r. albo odkrył ten olej powtórnie na własną rękę, albo po prostu zaczął go wtedy produkować.

³⁰ Pisze o tym G. Buchholtz w swoim pamiętniku, opublikowanym dopiero w 1904 r., że olej limbowy został w 1676 r. zaaprobowany oficjalnie przez słynnego dra Davida Spilenbergera (fizyka lewockiego) i wprowadzony do aptek; dane te Buchholtz otrzymał wprost od samego Donatiego, cyt. za W. H. Paryski.

³¹ Wprowadził on do lecznictwa również preparaty własnego pomysłu, w tym leki wytwarzane z produktów tatrzańskich: *Pulvis Bezoardicus Késmarkinis*, *Essentia Carpathica*, *Essentia ligni Carpathici contra vertiginem*. Interesował się szczególnie lekami otrzymanymi z limby i kosodrzewiny i stosował je w praktyce, a na ich temat ogłosił jeszcze prace: *De oleo carpathico*, *Delineatio Libani Carpathici*, *Historia V.D.M. Belensis hydropici, ope ligni Koszodrevina, Krumholtz in cineres redacti, curati* oraz *De proprietatibus et usu fructibus Carpativi, et libani Carpativi, et medicamentis inde praeparari solitis*. Wszystkie te publikacje zamieścił we wrocławskim czasopiśmie „Sammlung von Natur und Medecine Geschichte” w latach 1717-26, cyt. za Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 278-279.

³² G. Rzączyński, *Historia naturalis curiosa Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, Annexarumque Provinciarum. Sandomiriae 1721; Auctarium historiae naturalis curiosae Regni Poloniae, Magni Ducatus Lituaniae, anexarumque Provinciarum, Gedani 1736.*

³³ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 654.

³⁴ W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 114.

³⁵ D. Fischer, *Pulvis bezoardicus Késmarkinis*, „Sammlung von Natur und Medicine Geschichte”, Breslau 1718.

³⁶ Wspomina o tym już M. Nowicki, *O świstaku*, „Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego”, t. 33, Kraków 1866, oraz osobne odbicie tegoż z r. 1865, s. 48 i n., a także liczne dalsze prace do czasów współczesnych.

pieniądze. Do najbardziej znanych skrytostrzelców należeli Jan Budz (Łysy Jonek, Jonek Łysy) z Jurgowa czy Jan Krzeptowski Sabała. Jan Budz do 1862 r. zabił przeszło 300 kozic, w tym część legalnie na terenie dóbr jaworzyńskich, a resztę kłusował nawet w bardzo odległych rewirach myśliwskich. Miał on też do 1862 r. w północnej części Tatr wytepić wszystkie świstaki, których sadłem handlował³⁷. Sabała zasłynął jako myśliwy, polując legalnie jak również (najczęściej) jako kłusownik. Polował na niedźwiedzie, kozice, świstaki, sarny i głuszce. Zasłynął właśnie jako szczególnie zapalony „polowacz” na niedźwiedzie³⁸. Bardzo ważna dla ludności zamieszkującej okolice podtatrzańskie była mitologia związana z działalnością skrytostrzelców. Ceniono ich sobie i śpiewano o nich piosenki, a sam zakazany czyn uznawany był za wielki honor i porównywany do działalności zbójników, czyli „chłopców zza bucka”. Liczba przyspiewek i opowiadań powstałych na kanwie działalności kłusowników była olbrzymia, a sam nielegalny proceder trwa do dziś. Ponieważ oni najlepiej znali Tatry to już Balsazar (Baltazar) Hacquet³⁹, który w latach 1792-1794 przedsięwziął szereg wycieczek w Tatry, takie podaje wskazówki dla udających się w góry: ... „należy słuchać przewodników. Najlepszymi są kłusownicy, którzy potrafią poradzić sobie w największym niebezpieczeństwie. Są niezmordowani, zahartowani i zdolni do dźwigania wielkich ciężarów. Znają przy tym wszystkie górskie zakątki”.

Również legalne polowania odgrywały niemałą rolę w życiu mieszkańców Spiszu. Polowano na zwierzęta i łowiono ptaki w sieci oraz ryby ościeniami i sieciami. Nieraz całe wsie specjalizowały się w określonych łowach. Znane są fakty odławiania w czasie jesiennych przelotów kwiczołów żywiących się jałowcem. Zdarzało się, że układane w beczkach kwiczoły spławiano Popradem, Dunajcem i Wisłą do Warszawy i Gdańska. Ponoć najlepsze były wtedy, gdy na początku wędrówek poleciały na Nizinę Węgierską i tam objadły się winogronami cofały się w Tatry gdzie objadały dojrzałym jałowcem⁴⁰. Sławny był z końca XIX w. zwierzyniec założony w Jaworzynie Spiskiej. Zwierzyniec ten założył Christian Kraft Fürst zu Hohenlohe-Öhringen. W 1879 r. zakupił

on od Aladára Salamona jego dobra jaworzyńskolendackie, a następnie od Franciszka Máriassyego Wyżne Hagi wraz z Batyżowiecką i Miękusowiecką Doliną. W 1904 r. dokupił od urbarialistów wsi Zdziar dalszą część Tatr Bielskich. W Tatrach Jaworzyńskich zwierzyniec otoczono wysokim płotem i strzegli go liczni strażnicy. Poza rodzimą fauną (jak kozice, sarny, niedźwiedzie, rysie itd.) Hohenlohe hodował także zwierzęta sprowadzone z zewnątrz, np. jelenie z Kaukazu, Siedmiogrodu i Ameryki, koziorożce z Kaukazu i Alp, żubry z Kaukazu, bizona z Ameryki. Po 1936 r. bratanek księcia Christiana, księżę August Hohenlohe, sprzedał dobra jaworzyńskolendackie wraz ze zwierzyniec państwu czeskosłowackiemu⁴¹.

Przyroda i otoczenie, w którym przyszło żyć ludziom na Spiszu, wpływały również na ich wrażliwość estetyczną. Szczególnie Tatry oddziaływały silnie na świadomość mieszkańców. Przykładem może być znajdująca się w kościele w Trybszu piękna panorama Tatr. Wpływ przyrody na świadomość miejsca zamieszkania wyraża kozica w herbie spiskiej gałęzi rodu Berzeviczych, skąd przypuszczalnie wyparła ona pierwotnego koziorożca. Potem dodano do niego także szczyt Łomnicy⁴².

Jednym z przejawów oddziaływania wspaniałej przyrody tatrzańskiej na ówczesnych mieszkańców Spiszu są opisy wycieczek w Tatry (podobne opisy są znane z Pienin). Pierwsza wzmianka na ten temat informuje o tym, że w okresie Zielonych Świąt 1565 r. Beata Łaska wraz z mężem, w towarzystwie licznych mieszczan kieżmarskich udała się z Kieżmarku w Tatry (Schneegebirg). W latach dziewięćdziesiątych XVI w. rektor Liceum Kieżmarskiego Adam Kunisch robił z uczniami wycieczki w Tatry. Wiadomo również, że w 1598 r. przybył do Kieżmarku Johann Bock, rektor liceum w Preszowie, wraz ze swoimi uczniami, którzy pod kierunkiem Kunischa udali się w Tatry. Trzeba wspomnieć, że w tamtejszych szkołach uczyli wtedy tacy ludzie jak D. Prateorius, który ukochał góry i nie tylko chodził po nich ze studentami, ale gdy umierał, kazał wynieść się przed dom, by móc je oglądać w ostatnich chwilach swojego życia. Ponieważ rozwój szkolnictwa i jego poziom na Spiszu był bardzo wysoki, zaistniały warunki

³⁷ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 123.

³⁸ S. Barabas, *Kłusownicy i zwierzyna w Tatrach*, „Wierchy”, 1, s. 158-184; Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 1055.

³⁹ Dodatek do IV tomu dzieła *Neueste physikalisch-politische Reisen in den Jahren 1788-1795 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nördlichen Karpathen*, Nürnberg 1790-1796.

⁴⁰ L. Zejszner, *Podhale i północna pochyłość Tatrów czyli Tatry Polskie przez...*, „Biblioteka Warszawska”, 4, 1849, s. 33-34.

⁴¹ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 1435.

⁴² *Ibidem*, s. 66.

sprzyjające naukowemu poznaniu Spiszu z Tatrami i Pieninami na czele. Tu już od początku XVII w. znajdujemy nie tylko opisy wędrówek po górach, ale i próby ich przybliżenia ludziom i nauce. Przykładowo Dawid Fröhlich (Frölich), syn rektora Liceum Kieżmarskiego Jana wszedł w 1615 r. wraz z dwoma kolegami, jak pisze na najwyższy szczyt tatrzański, ale nazwy szczytu nie wymienił. W 1644 r. Buchholtz st. wybrał się z 12-osobową grupą na Sławkowski Szczyt; choć przeszło połowę uczestników wycieczki stanowili studenci, to znajdowali się w niej i organista z Maciejowic, i kantor ze Spiskiej Soboty, i proboszcz z Wielkiego Sławkowa, a więc zapewne ludzie już nie najmłodszy. Można stwierdzić, że turystyka, przynajmniej w Tatrach, była już dość rozpowszechniona. Wiadomo, że w 1655 r. byli w Kieżmarku zawodowi przewodnicy, którzy trudnili się zarobkowo wyprowadzaniem turystów na Kieżmarski Szczyt (2556 m)⁴³.

Poza tym Tatry to przykład wielkiego oddziaływania przyrody na spójność narodów i pobudzanie ducha narodowego. Są to przecież góry, które odegrały olbrzymią rolę w świadomości narodowej zarówno Słowaków, jak i Polaków.

Ochrona przyrody na Spiszu

Od prawie dwustu lat trwają dyskusje i dążenia do objęcia ochroną pewnych gatunków zwierząt oraz utworzenia terenów chronionych, gdzie uzyskałaby możliwość przeżycia unikalna fauna i flora Tatr czy Pienin. Pierwsze głosy w tej sprawie rozlegnęły się w połowie XIX w. Ludwik Zejszner już w 1851 r. pisze o potrzebie ochrony kozic, gdyż byt ich jest zagrożony przez wzrastające polowania i kłusownictwo. Dr Kornhuber mówił w 1856 r. na walnym zgromadzeniu Węgierskiego Towarzystwa Leśnego, które odbyło się w lipcu w Kieżmarku, o potrzebie ochrony kozic. Fuchs opisując centralne Karpaty w 1863 r. wspomina także o pilnej potrzebie ochrony kozic. W wyniku konsekwentnej akcji propagującej potrzebę ochrony kozic i świstaków sejm galicyjski przyjął w 1868 r. ustawę ustanawiającą ochronę tych dwóch alpejskich gatunków. Trzeba podkreślić ówczesne zaangażowanie w działalność na rzecz ochrony tych zwierząt zarówno polskiej jak i po węgierskiej stronie granicy⁴⁴.

Pod wrażeniem zniszczeń, jakich dokonywano w lasach tatrzańskich, krajowy inspektor lasów w Galicji Gustaw Lettner w 1884 r. apeluje na ogólnym zgromadzeniu leśników w Przemyślu o ratowanie lasów w Tatrach i ich ochronę. Po raz pierwszy przedstawił on ideę, aby całe Tatry stały się dobrem ogólnonarodowym. W roku 1888 pada pierwszy głos mówiący o utworzeniu na tym terenie parku narodowego na wzór tego w Yellowstone. Autorem pomysłu jest ksiądz Bogusław Królikowski piszący pod pseudonimem X. Wielkopolanin. Od 1887 r. wykupuje grunty Towarzystwo Ochrony Tatr Polskich. Z założenia miały być one przekazane pod planowany park narodowy. W latach dwudziestych prof. leśnictwa Stanisław Sokołowski przedstawił obszerny, szeroko umotywowany projekt stworzenia w Tatrach parku narodowego. W okresie międzywojennym zarówno w Tatrach, jak i w Pieninach, na zakończenie sporu o granicę państwową, polsko-czechosłowacka komisja delimitacyjna podpisała protokół, w którym szczególnie podkreśliła potrzebę utworzenia pogranicznych terenów ochronnych. We wrześniu 1924 r. odbyła się w Zakopanem konferencja polsko-czechosłowacka z udziałem sfer naukowych i turystycznych i tam za niezbędne uznano utworzenie przygranicznych parków narodowych po obu stronach granicy na Babiej Górze, w Tatrach i Pieninach. W grudniu 1925 r. konferencja przedstawicieli nauki polskiej i czechosłowackiej ustaliła i opublikowała uzasadnienia naukowe i założenia organizacyjne Tatrzańskiego Parku Narodowego⁴⁵. Jednak dopiero w okresie powojennym utworzono parki narodowe w Tatrach, Pieninach, Niżnych Tatrach i w Słowackim Raju. O międzynarodowym znaczeniu Tatr w ochronie bioróżnorodności Europy świadczy fakt uznania obu Tatrzańskich Parków Narodowych (polskiego TPN i słowackiego TANAP-u) w 1993 r. za międzynarodowy Rezerwat Biosfery⁴⁶.

Jednocześnie już w okresie międzywojennym rozpełtała się ogromna kampania przeciw utworzeniu parku narodowego w Tatrach, a nawet w ogóle przeciw idei ich ochrony. Mimo olbrzymiej, żywiołowej reakcji społeczeństwa w obronie Tatr i idei parku narodowego silniejsze okazało się lobby dążące do wyzyskania ekonomicznego Tatr kosztem tatrzańskiej przyrody. Rozpo-

⁴³ Na temat turystyki pisali np.: J. Szaflarski, *op. cit.* (osobny rozdział); Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, np. s. 1291-1293.

⁴⁴ Całą historię zabiegów o ochronę kozicy w Tatrach w połowie XIX w. opisuje M. Nowicki, *Kozica (Antilope rupicapra. Le chamois. Gemse)*, Kraków 1868.

⁴⁵ Historię idei ochrony przyrody Tatr opisywano wielokrotnie, ostatnio np. Z. Radwańska-Paryska, *Rozwój i realizacja idei ochrony przyrody Tatr*, [w:] *Przyroda Tatrzańskiego Parku...*, s. 35-42.

⁴⁶ Z. Krzan, *Tatry – światowy rezerwat biosfery*, [w:] *Tytus Chałubiński – Tatry*, s. [42]-[60].

często „cywilizować” te „dzikie” góry i wtedy to wybudowano kolej linową na Kasprowy Wierch po polskiej stronie. Podobne inwestycje i zabiegi czyniono po słowackiej stronie Tatr, gdzie już w 1908 r. zbudowano pierwszą naziemną kolej linową ze Starego Smokowca na Siodełko, a w latach 1936-1940 r. powstała kolejka z Tatrzańskiej Łomnicy na Łomnicę. Po wojnie pozakładano cały szereg wyciągów po obu stronach Tatr⁴⁷.

Jak wielkie jest zainteresowanie społeczne w Polsce i na Słowacji Tatrami, wyraźnie widać w emocjach, jakie wzbudziły ostatnie projekty inwestycji w Tatrach. Czy to dotyczy projektu tunelu pod Tatrami z Kalatówek do Szczyrbskiego Plesa czy do Doliny Cichej, czy projektu semimetra z Zakopanego do Morskiego Oka, Kalatówek oraz Kościeliskiej⁴⁸. Jednak największe napiętności wzbudziły olimpijskie aspiracje Popradu i Zakopanego.

Die belebte Natur und das Verhältnis zwischen dem Menschen und der Umwelt

Es wird hier kurz die Geschichte der Pflanzen- und Tierwelt vor der Vereisung vorgestellt. Dann werden die Ökosysteme samt Fauna und Flora während der Eiszeit (Pleistozän) besprochen. Es wird auch die gegenwärtige Pflanzen- und Tierwelt vorgestellt und die Veränderungen, die unter dem Einfluss von menschlichen Aktivitäten entstehen und entstanden sind. Das hiesige Gebirge zog seit dem 11. Jahrhundert Bergleute und Schatzgräber an. Die größten Veränderungen auf diesem Gebiet wurden durch stark entwickelten Bergbau und Hüttenindustrie (Eisen- und Nichteisenmetalle) verursacht. Gleichzeitig wurde es von Kräutersammlern durchforstet. Hier wurde im 17. Jahrhundert die Herstellung von Zwergkiefer- und Zirbelöl angefangen. Als Heilmittel galten damals Murmeltierfett und Gemsebezoar. Infolge der menschlichen Aktivitäten wurden Wälder, um Siedlungsterraine vorzubereiten gefällt. Besonders wichtige Tierarten wie Murmeltiere und Gamsen wurden von Wildschützen rücksichtslos ausgerottet. Der Fürst von Hohenlohe gründete deswegen einen Tiergarten, in den er auch viele exotische Tierarten herbeischaffen ließ. Da auf dem Gebiet von Zips ein dichtes Siedlungsnetz entstand, kamen die Bewohner ständig in Berührung mit der Natur und einige Naturelemente drangen in ihre Kultur und ihr Leben durch. Als Beispiel kann hier die Gemse im Wappen der Herren von Brezovica (Berzeviczy) oder das Panorama von Tatra in der Kirche von Tribš (Tribšch) dienen. Im 19. Jahrhundert wurden die ersten Initiativen ergriffen, um die Natur von Zips-Landschaften zu schützen. Im Moment sind die Schutzangelegenheiten von Tatra oder Pieniny sehr aktuell (die Idee, die Winterolympiade in Tatra zu organisieren).

Diskusja

Michał PARCZEWSKI: Obraz środowiska przyrodniczego, w którym działy się interesujące nas procesy historyczne, zasługuje na uwagę. Czy macie państwo jakieś refleksje, pytania do referentów, kwestie, które – zdaniem państwa – powinny być tutaj jeszcze uzupełnione lub poszerzone?

Ryszard GŁADKIEWICZ: Mam pytanie do obu panów referentów, ale raczej do pana Cichockiego. Otóż uzyskaliśmy bardzo ładny, przejrzysty obraz tego stanu, jaki jest obecnie. W referacie pana Cichockiego znalazły się również pewne wiadomości o tym, jak to bywało. Najstarsze dane, jakie pan tutaj notuje, dotyczą XVII-XVIII w. Gdybyśmy chcieli uzupełnić je o dane ze źródeł historycznych, to my, historycy, wiemy, jak do nich sięgnąć, źródła są opracowane. Czy istnieją natomiast informacje uzyskane z badań geologicznych, paleobotanicznych czy chronologii temperaturowej, pozwalające uzyskać obraz bytów przyrodniczych i relacji człowiek–środowisko, powiadamy od średniowiecza?

Włodzimierz CICHOCKI: Praktycznie tak, tylko nie w pełnym zakresie... Istnieją w tej chwili źródła archeologiczne. To jest w ogóle podstawa, jeżeli chodzi o okres przedlodowcowy, czy też o czasy nam bliższe. Poza tym

pozostają właściwie tylko szczątki roślin i zwierząt. Przykładem mogą być badania torfowiskowe, gdzie są to dokładnie zachowane przedmioty, szczątki roślin, zwierząt, nasiona i tak dalej. Choć tu o tym nie powiedziałem, to wiadomo, co jest bardzo ciekawe, że już 24 000 lat temu stwierdzono występowanie po raz pierwszy szczątków kury i że musiał to być gatunek, który został przyniesiony przez człowieka.

Ryszard GŁADKIEWICZ: Tego w referacie nie było...

Włodzimierz CICHOCKI: Prawda, tylko że ja, nie chcąc przedłużać, skracałem tekst i nie przedstawiłem dokładnie wszystkich problemów. Starałem się o to, bo po prostu wyrosłaby z tego druga część i zabrałibyśmy czas innym. Tym bardziej, że chciałem zostawić trochę czasu na dyskusję... Oprócz wykopalisk czy badań palinologicznych dużo możemy się dowiedzieć badając przyrosty drzew, które mówią nam np. o chronologii temperaturowej, czyli o ówczesnym klimacie. Jak mówimy o ocieplaniu się klimatu, to proszę pamiętać, że to nie tylko człowiek miał na to wpływ. Sądzimy, że wszystkie zmiany dzieją zawsze się przez człowieka. Nieprawda. Wiadomo, że wszystkie zmiany, czy to katastrofalne, tak jak teraz te deszcze nawalne powodujące olbrzymie spustoszenia, które często możemy oglądać na własne oczy, czy susze, są to zjawiska naturalne dla tej sze-

⁴⁷ Z. Radwańska-Paryska, W. H. Paryski, *op. cit.*, s. 535-536.

⁴⁸ Wiele pisano na ten temat w prasie lokalnej i ogólnopolskiej, a częściowo podsumowane są te inicjatywy inwestycyjne w pracy W. Cichocki, *Tatrzański Lunapark Narodowy*, [w:] *Przyroda Tatrzańskiego Parku Narodowego a człowiek*, pod red. Z. Krzana, t. 3: *Wpływ człowieka*, s. 41-42.

rokości geograficznej i dla tych warunków, w których dana roślina żyje. Natomiast u nas jest niestety taka mentalność, że we wszechświecie należy poprawić wszystko, co się da. Przez to człowiek często powoduje zmiany, które są nieodwracalne. Jeżeli coś się według człowieka popsuje, ulegnie likwidacji, my jeszcze to zabetonujemy, żeby się dalej nie psuło. W ten sposób likwidujemy pewien naturalny proces przyrodniczy. Ale są pewne rzeczy, oprócz opisanych oczywiście, na które człowiek nie miał wpływu, a również doprowadziły do zaniku niektórych zwierząt czy roślin, o których wiadomo, że istniały.

Gabriel LUKÁČ: Vrátil by som sa k referátu pána Cichockého na tému antropogénnych aktivít človeka. Boli tu naznačené hlavné aktivity, ktoré mohli ovplyvňovať. Teraz vlastne nejde o tú dobu, od kedy máme konkrétne informácie? Niečo je možné identifikovať najmä z nášho archeologického materiálu, alebo z našich archeologických poznatkov všeobecnejšie. Bolo tu veľmi správne poukázané vlastne aj na typ kultúry, ktorý existoval, roľnícke formy, či šlo o pastierstvo, ďalšie veci. No pre Spiš máme veci, ktoré tu boli spomenuté, zachytené už v eneolite. Konkrétne bádanská kultúra, kde objavuje sa veľmi silné dobytkárstvo...

Włodzimierz CIHOCKI: ...chciałem o tym wspomnieć, ale niestety...

Gabriel LUKÁČ: ...áno, veď ja viem, že na čo ste mysleli. Bolo to naznačené v referáte, ale hovorím, že je to veľmi zaujímavé. Veľmi pekne ste naznačili tie záležitosti aj vlastne ten kontrakt ekológa alebo takto, archeológa, historika a podobne. Takže treba iste spomenúť hutnícku činnosť o ktorú išlo. Jednoznačne k hutníckej činnosti sa viaže exploatacia lesov, dreva. Bádanské osídlenie na Spiši bolo veľmi intenzívne, tých dokladov máme dosť. V celku dobre poznáme ich spôsob života. V dosť silnej miere sa u nich objavuje hutnícka činnosť, na to sú priame doklady. Oveľa vážnejším problémom tam ale bolo dobytkárstvo. A s ním je spojený aj iný spôsob dotýkania sa prírody, ktorý je viditeľný po celých južných svahoch Karpát. Neskôr prichádzajú roľnícke kultúry. S nimi nastáva iná exploatacia prírody. Objavujú sa úplne nové druhy rastlín, ktoré zrejme tiež sú istým zásahom do spomenutého prírodného cyklu... Pastieri vypaľovali hrebene hôr aby získavali pastviská a činili celý rad ďalších vecí. Celkovo si však myslím, že výskumy tu dosť pokročili.

Michał PARCZEWSKI: Obydwa referaty nasuwają oczywisty wniosek, że Spisz to kraina niesłuchanie zróżnicowana geograficznie. Tutaj na niewielkiej przestrzeni obserwujemy olbrzymią różnorodność warunków przyrodniczych. To jest zresztą dla archeologa dosyć oczywiste, jeżeli się bowiem dysponuje mapami stanowisk archeologicznych na Spiszu, to kwestię, o której mówię, widać w sposób niezwykle wyrazisty i klarowny. Chodzi o to, że przecież nie cały Spisz był jednakowo korzystny dla stałego osadnictwa i gospodarki opartej na rolnictwie.

W tym kontekście pozwolę sobie uzupełnić wysłuchany tu przez nas, interesujący referat geograficzny o niezbędnym, moim zdaniem, i niezwykle ważnym kartogramem, a mianowicie o mapę bonitacyjną z Atlasu etnograficznego Słowacji. W sposób syntetyczny ukazano na niej przydatność poszczególnych części Słowacji dla rolnictwa.

Mapa przedstawia kontrastowy wręcz układ krain wysoce urodzajnych i nieomal zupełnie jałowych, które stykają się ze sobą na Spiszu. Z bardzo niekorzystnego otoczenia na pierwszy plan – niczym swoista oaza – wybija się Kotlina Hornadzka, a wyraźnie za nią pod względem wartości rolniczej pozostaje Kotlina Popradzka.

Skonfrontujmy teraz ten kartogram z opracowaną przeze mnie mapą zasięgu osadnictwa wczesnośredniowiecznego w Karpatach. Rzuci się w oczy niesłychana zbieżność terytoriów stale (najpóźniej od VIII w. n.e.) zajmowanych przez Słowian z ziemiami najlepszymi (wedle współczesnych kryteriów ekonomicznych!) dla intensywnej gospodarki związanej z uprawą roli. Aż do XII w. na Spiszu zasiedlona była tylko Kotlina Hornadzka i łączące się z nią partie Kotliny Popradzkiej, a po stronie polskiej – dopiero Kotlina Sądecka i Doły Jasielsko-Sanockie.

Pokazują łącznie obydwie mapy, ponieważ celem naszego spotkania jest między innymi próba uchwycenia konkretnych powiązań pomiędzy środowiskiem przyrodniczym a społecznościami ludzkimi, które w mniej lub bardziej odległej przeszłości te ziemie zamieszkiwały. Z analizy prezentowanej mapy osadniczej wynikają istotne wnioski historyczne, na przykład w sprawie tzw. kolonizacji wołoskiej, która począwszy od XIV w. opanowywała góry i pogórza niezamieszkałe przez ludność autochtoniczną. Później – w miarę rutenizowania się przybyłych tu Wołochów – granice dawnych „kotlinowych” enklaw starszego osadnictwa stały się na całe stulecia trwać rubieżą polsko-łemkowską i słowacko-łemkowską. Charakterystyka przyrodnicza poszczególnych części Spiszu ma zatem ogromne znaczenie dla rekonstrukcji mechanizmów napływu osadnictwa słowiańskiego, a także wrastania w karpacki krajobraz kolejnych fal kolonizacji o odmiennych sposobach gospodarowania i różnym niekiedy obliczu etnicznym.

Marek SKAWIŃSKI: Proszę zwrócić uwagę, że jeżeli chodzi o te najkorzystniejsze z punktu widzenia gospodarki rolnej, obszary Spiszu, gdy mowa jest o Kotlinie Hornadu, to nie tyle o tej części wzdłuż samej rzeki, który to obszar większe znaczenie gospodarcze zyskał dopiero po przeprowadzeniu linii kolejowej, ale najkorzystniejsze z punktu widzenia rolniczego były tereny na Pogórzu Lewockim. To obszar o ekspozycji południowej, przez który przebiega oś komunikacyjna, stara droga prowadząca w kierunku Braniska. Obszar ten był centrum administracyjnym, tutaj mieścił się Zamek Spiski, Kapituła Spiska, wreszcie Lewocza.

Michał PARCZEWSKI: Pozwolę sobie wtrącić uwagę. Gęsto zasiedlona była cała Kotlina Hornadzka, i to od początku młodszej epoki kamienia, czyli od chwili, gdy pojawiła się ludność rolnicza na terenie Spiszu, aż do końca średniowiecza i później.

Marek SKAWIŃSKI: Tak. Dlatego że kwestia stosowania technik rolnych oczywiście powoduje, że wartości produktywności, które mamy tutaj, są znacznie wyższe, niż na przykład 1000 lat temu. Ale biorąc pod uwagę relacje między poszczególnymi częściami Spiszu, na przykład w zakresie korzyści osiągniętych z gospodarki rolnej, to ta mapa pozostanie z grubsza taka sama. Ja patrzyłem na tę mapę w całości i proszę po prostu zobaczyć, co tu mamy. Mamy sytuację klasyczną, czyli grzbiety górskie, co nas

raczej właściwie nie dziwi. Widzimy też takie obszary, które są niekorzystne pod względem glebowym, a nie pod względem ukształtowania terenu, jak Záhorie. Tu mamy grzbiec Małych Karpat, a także Záhorie, gdzie są gleby bardzo niskiej klasy, i to jest obszar zalesiony do dziś. Podobnie jest na Žitným Ostrovie, między Dunajem a Małym Dunajem. To już obszar warunków gorszych niż nieco ponad dolinami. Zatem ta wysoka produktywność rolna na Spiszu się pokrywa, jak powiedziałem, z tym starym centrum administracyjnym Spiszu i z przebiegiem głównej osi komunikacyjnej. To tyle odnośnie do pierwszej mapy. Jeżeli chodzi o tę drugą: gdyby uwzględnić poszczególne stanowiska archeologiczne, to myślę, że by się to potwierdziło. A jeszcze co do tej drugiej mapki, bo tam była poruszona kwestia szersza niż sprawa spiska. Wróć do tego, co pan profesor powiedział o zasięgu kolonizacji wołoskiej czy ruskiej, o zakotwiczeniu w środowisku. Na Słowacji jest to może mniej wyraźnie widoczne, choć właściwie widać to dosyć dobrze przy rozmieszczeniu wsi ruskich tutaj, natomiast po stronie polskiej – przy dawnym zasięgu Łemkowszczyzny i również współczesnym zasięgu górali polskich. Zasięg górali polskich i zasięg górali ruskich w przypadku obu grup dosyć ściśle się pokrywają z granicą między obszarem pogórskim a obszarem górskim. Chodzi o to, że tu zasięg określonych cech kulturowych, a gdzieś wręcz etnosów pozostaje w dosyć dobrej korelacji z cechami środowiska geograficznego. I na przykład, jeżeli chodzi o górali polskich, to ta północna granica praktycznie pokrywa się z granicą między pogórzem a górami. Podobnie w przypadku Rusinów na Słowacji granica fizycznogeograficzna staje się granicą o charakterze etnicznym bądź etnograficznym. A związane jest to z tym, że poszczególne etnika były zróżnicowane co do sposobu gospodarowania. Ludność rolnicza, np. słowacka, a ludność pasterska czy pasterko-rolnicza ruska lub polska, albo w obrębie etnikum pasterko-rolnicza góraliska, a ludność rolnicza właśnie.

Michał PARCZEWSKI: Mówi pan o stanie zasiedlenia w dobie nowożytnej. We wczesnym średniowieczu sytuacja przedstawiała się jednak inaczej – w górach i na pogórzach żadnego osadnictwa jeszcze wówczas nie było. Nowi wołoscy średniowieczni przybysze omijali istniejące w kotlinach stare enklawy osadnicze.

Marek SKAWIŃSKI: Zgadza się, nie było.

Włodzimierz CICHOCKI: Mnie trudno tutaj ustosunkować się, bo wszystkie zastrzeżenia były zasadne. Ja zaznaczyłem już, że z racji ograniczeń czasowych sygnalizuję tylko

problemy, bo trudno było mówić o hutnictwie z okresu rzymskiego czy osadnictwie.

Tylko mam taką uwagę, jeżeli można. Może jestem przeczulony, ale dlatego używałem tu określenia ludność grupy pasterskiej, bo dla mnie Wołosi i Wołoszczyzna, to jest księstwo wołoskie. Natomiast samo pojęcie Wołoch – to po prostu zrusyfikowanie włacha, czyli pasterza. A etnikum grupy było bardzo wymieszane, wypchnięte na północ, że tak powiem, pod naporem sytuacji wyznaniowej i ekspansji tureckiej na Półwyspie Bałkańskim. Chodzi o grupy ludności, która uciekała przez najazdem tureckim i islamem. Była to ludność bardzo przemieszana etnicznie. Mówię tak ogólnie, że dla mnie akurat Wołosi, jak można potocznie powiedzieć, to sposób gospodarowania. Najważniejsze, że to był po raz pierwszy bardzo istotnie w przyrodzie gór zaznaczający się element. Widać to bardzo wyraźnie w gospodarce człowieka. Przedtem we wsiach na prawie niemieckim (czy innym) praktycznie wypas odbywał się w takiej odległości od wsi, by w jeden dzień można było zwierzęta doprowadzić na pastwisko i z powrotem do domu. Natomiast gdy przybyły te grupy pasterskie, wtedy nagle całe wsie były przynoszone bliżej pastwisk na cały sezon wraz z wypasnym stadem. Docierano również w miejsca dotychczas niedostępne dla ludności rolniczej.

Michał PARCZEWSKI: Na ten temat istnieją rozmaite teorie. O to, co oznacza słowo wołoch, od dawna jest spór w historiografii, natomiast ja nazywam tę kolonizację wołoską i będę pewnie dalej tak robił. Z tego tylko powodu, że w źródłach historycznych, którymi dysponujemy, mowa jest o Wołochach i ta nazwa jest identyfikatorem ludności, która tu napływała i która tak jest właśnie określana. Więc nie fantazjujemy, nic nie zmieniamy, tylko po prostu stwierdzamy obecność kolonizacji wołoskiej. A co się kryje pod tą nazwą? Oczywiście, na ten temat możemy i powinniśmy toczyć dyskusje. Natomiast wydaje mi się, że sama kwestia tej nazwy jest w gruncie rzeczy poza dyskusją, bo my nie mamy prawa występować przeciw zupełnie jednoznacznemu tenorowi źródeł historycznych, które mówią wprost o Wołochach i to wielokrotnie. Mamy przecież setki takich źródeł, które Wołosi...

Włodzimierz CICHOCKI: Bo określenie włach to znaczy dokładnie pasterz...

Michał PARCZEWSKI: Jedna z teorii wychodzi właśnie z takiego założenia, ale nie jest wcale powszechnie i przez wszystkich akceptowana. Sens tej nazwy z pewnością zmieniał się z biegiem czasu, ale na szczęście nie musimy tutaj przyjąć jakiegoś zaprotokołowanego stanowiska.

Prírodno-geografické pomery na Spiši a prírodné názvy na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia

Nature, Geography, and Toponyms of Scepusia in the Records
of the 13th to 14th Centuries

The first toponyms of Scepusia were recorded in written documents dating back to the 13th century. From the viewpoint of linguistics and etymology, the great majority of them are of ancient Slovak origin. Analysing and defining them is a very important issue when studying the development of medieval settlements in the territory, as can be illustrated by the examples of the Saint Margot and Granc settlements.

Špecifický historický vývoj Spiša ako administratívnej jednotky v rámci Uhorska zásadným spôsobom determinovala jeho strategicky významná poloha v centrálnej časti severného uhorského pohraničia. Uvedené historické územie – bývalá Spišská župa – sa vyvinulo ako uhorská strednostupňová územnosprávna inštitúcia v 12. storočí.¹ K presnému vymedzeniu severnej hranice Spiša došlo na začiatku 14. storočia.² Jej zeme-pisný rozsah (približne 3 700 km²) sa v priebehu stáročí významnejšie nemenil a pretrval až do zániku Spišskej župy v roku 1922,³ pričom časť jej severozápadného územia bola Československom odstúpená Poľsku v roku 1920.⁴ V súčasnosti sa toto historické územie nachádza vo východnej časti Slovenskej republiky a spomínaná severozápadná časť v Poľskej republike.

Na severe hraničila Spišská župa s Poľskom (Krakovsko, Malopoľsko, Galícia) – táto hranica viedla (od západu na východ) po Bielej vode, Dunajci, hrebeni Pienin, resp. Lubovnianskej vrchoviny a rieke Poprad. Na východe susedila so Šarišom – hranica prechádzala (od severu na juh) cez Lubovniansku vrchovinu, Spišsko-šarišské medzihorie, hrebeňom Levočských vrchov, od vrchu Jankovec k Branisku, hrebeňom Braniska cez Čiernu horu k Volovským vrchom. Na juhu

susedil Spiš s Abovom, Turňou a Gemerom – hranica viedla (od východu na západ) hrebeňom Volovských vrchov, ďalej cez Spišsko-gemerský kras k Nízkym Tatrám. Na západe susedil Spiš s Liptovom – hranica viedla (od juhu na sever) cez Nízke Tatry, Kozie chrbty, Podtatranskú kotlinu k Tatrám.⁵

Vzdialenosť medzi južnou a severnou hranicou Spiša je približne 80 km, medzi západnou a východnou (v centrálnej časti) 60 km. Z rozsiahlejších geomorfologických celkov sa na severe Spiša nachádzajú, prípadne sem zasahujú Spišská Magura, Tatry, Podtatranská kotlina, Levočské vrchy, na juhu Hornádska kotlina a Volovské vrchy.⁶ Podtatranská a Hornádska kotlina sa rozprestierajú v centrálnej časti Spiša, zväčša sú obklopené pohoriami, ktoré vytvárajú prirodzené prekážky z hľadiska prístupnosti do susedných oblastí. Formovanie hraníc teda výrazne determinovali prírodné činitele a Spiš možno charakterizovať ako uzavreté územie.

Z geologického hľadiska sa oblasť Spišskej Magury, Levočských vrchov, Podtatranskej a Hornádskej kotliny vyznačuje značnou monotónnosťou, naproti tomu oblasť Volovských vrchov pestrosťou geologickej skladby.⁷ Vo Volovských vrchoch sa nachádzali najvýznamnejšie náleziská

* Mgr. Miroslav ŠTEVÍK. Pracuje ako odborný pracovník v Lubovnianskom múzeu.

¹ I. CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archívnych prací*, roč. 13, 1963, s. 123.

² M. ŠTEVÍK: Najstaršie názvy a písomné doloženie, polohy a vývoj (zaniknutých) osád severovýchodného Spiša v neskorom stredoveku (1250–1526), v tlači.

³ I. CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja, s. 126.

⁴ M. MURCKO: Vznik Československa a okres Stará Lubovňa, in: *Z minulosti Spiša VII–VIII*, ed. I. Chalupický. Levoča 2001, s. 155–156.

⁵ Na podklade mapy J. ŽUDEL: Stolice od konca 13. storočia do roku 1848, in: *Atlas SSR*, ed. E. Mazúr. Bratislava 1980, s. 117.

⁶ Na podklade mapy E. MAZÚR a M. LUKNIŠ: Geomorfologické jednotky, in: *Atlas SSR*, s. 54–55.

⁷ Na podklade mapy O. FUSÁN, O. KODYM, A. MATĚJKA a L. URBÁNEK: Geológia, in: *Atlas SSR*, s. 18–19.

rúd na Spiši.⁸ Z hľadiska pôdnych typov prevažujú v tejto oblasti hnedé pôdy.⁹

Z pohľadu klimatických podmienok sa údolia riek Hornád, Poprad, Hnilec a Dunajec radia zväčša k mierne teplým oblastiam. Vyššie položené časti Spiša k chladnej oblasti. Najpriaznivejšie klimatické podmienky sú v Hornádskej a Podtatranskej kotline.¹⁰

Z hydrologického hľadiska zaujíma Spiš v rámci Slovenska osobitú pozíciu. Jeho stredom prechádza hlavné európske rozvodie medzi Čiernym a Baltickým morom. Severná časť patrí k povodiu Popradu, resp. Dunajca. Prostredníctvom Visly sa táto voda odvádza do Baltského mora. Južná časť Spiša patrí k povodiu Hornádu. Prostredníctvom Slanej, Tisy a Dunaja sa táto voda odvádza do Čierneho mora. Najvýznamnejším prítokom Hornádu je Hnilec. Na Spiši pramení aj Torysa, patriaca do povodia Hornádu.¹¹

Výnimočné postavenie Spiša z hľadiska prírodných hodnôt sa odráža v oblasti ochrany prírody. Na jeho území ležia, prípadne sem zasahujú štyri národné parky: Tatranský národný park (TANAP), založený v roku 1949, Národný park Nízke Tatry (NAPANT), ktorý vznikol v roku 1978, Národný park Pieniny (1969) a Národný park Slovenský raj (1988).¹²

S prírodnými názvami zo Spiša sa v najstarších písomných dokumentoch stretáme vo väčšej miere až od druhej polovice 13. storočia. Ide najmä o názvy vodných tokov, vrchov a pohorí, ale i údolí, skalných útvarov, či stromov. Tieto sa vyskytujú predovšetkým v metáciách stredovekých dokumentov. Ich štúdium má značný význam aj pre poznanie vývinu stredovekého osídlenia.

Najvýznamnejšou a dosiaľ neprekonanou prácou skúmajúcou prírodné názvy na našom území je *Vodopis starého Slovenska* od Vladimíra Šmilauera, vydaný pred sedemdesiatimi rokmi.¹³ No stredovekým filologickým dokladom (vodopisné, miestne a chotárne názvy) Spiša sa vo svojich štú-

diách v súvislosti s výskumom vývinu osídlenia venoval aj Branislav Varsik.¹⁴

Cieľom našej práce je nadviazať na doterajšie výsledky bádania v tejto oblasti a priniesť niektoré nové poznatky. V štúdiu sa preto zameriavame najmä na určenie, resp. lokalizovanie historických názvov vodných tokov, pohorí, vrchov, údolí a skalných útvarov, vyskytujúcich sa v písomných dokumentoch Spiša z 13. a 14. storočia.

Už najstaršia listina týkajúca sa územia Spiša – listina Ondreja II. z roku 1209 potvrdzujúca predaj majetku bambergovského biskupa Ekberta spišskému prepoštovi Adolfovi a jeho sestre – obsahuje pomerne podrobný popis darovaného územia, v ktorom sa vyskytujú aj prvé, najstaršie prírodné názvy Spiša.¹⁵ Prvá hranica začína „a niveo monte, sub cuius pede oritur rivulus, qui vocatur Iascunov, per quem descendit in Poprad; inde directe versus villam Isac tendit ad metas distinctas ultra quoddam pratum, ubi oritur quedam aqua, que descendit per idem pratum usque ad rivulum nomine Hunounig, qui rivulus currit in Poprad, videlicet Poprad per rivulum, qui vocatur Osoy; revertitur ad priores niveos montes, unde inceperat“. Uvedená metácia nám vymedzuje darované územie na západe Tatrami (*niveo monte*), na juhu Červeným potokom (*Iascunov*), na východe lúkou, potôčikom, resp. Žakovským potokom (*Hunounig*) nachádzajúcimi sa medzi riekou Poprad a dedinou Žakovce (*Isac*) a na severe Slavkovským jarkom (*Osoy*).¹⁶ V uvedenej metácii sa spomína i najstaršia písomne doložená osada Spiša – Žakovce (*Isac*), čo ale neznamená, že je zároveň aj najstarším sídlom. Včasnostredoveké osídlenie tejto oblasti bolo oveľa rozsiahlejšie a Žakovce sa uvádzajú len z toho dôvodu, že sa nachádzali práve oproti darovanému územiu.¹⁷ Aj pri ďalších metáciách sa postupovalo pri vymedzovaní darovaných území v tejto oblasti podobným spôsobom, keď hraničné medznieky tvorili zväčša vodné toky.

⁸ Na podklade mapy J. ILAVSKÝ: Metalogenéza, in: *Atlas SSR*, s. 22.

⁹ Na podklade mapy J. HRAŠKO, V. LINKEŠ a B. ŠURINA: Pôdne typy, in: *Atlas SSR*, s. 18–19.

¹⁰ Na podklade mapy M. KONČEK: Klimatické oblasti, in: *Atlas SSR*, s. 64.

¹¹ Na podklade mapy J. TURBEK: Hydrológia, in: *Atlas SSR*, s. 66–67.

¹² Na podklade mapy Š. MIHÁLIK: Chránené územia, in: *Atlas SSR*, s. 296.

¹³ V. ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932. Niektoré poznatky z uvedenej oblasti autor doplnil, resp. poopravil v štúdiu TENŽE: Osídlení a národnosti Spiše, in: *Bratislava*, roč. 9, 1935, s. 154–173.

¹⁴ B. VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny*, vol. 3. Bratislava 1977, s. 187–218. Tenže: Pôvodné slovanské osídlenie Spiša a korene spišských miest, in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina. Košice 1974, s. 11–20.

¹⁵ R. MARSINA, ed.: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), vol. 1. Bratislavae 1971, nr. 154, s. 122–123.

¹⁶ Slavkovský jarok sa ako „Zalaykpotoka“ uvádza v listine z roku 1251. CDSI, vol. 2. Bratislavae 1987, nr. 370, s. 256–258.

¹⁷ Rozsah osídlenia nám dokumentujú nielen výsledky archeologického výskumu (G. LUKÁČ: K počiatkom stredovekého osídlenia Spiša (do konca 12. storočia), in: *Archaeologia historica* (ďalej AH), roč. 18, 1993, s. 9–13), ale aj mnohé prírodné a sídliskové názvy z 13. storočia.

Z roku 1245 sa zachovala listina, v ktorej spišský prepošť magister Matyáš dal Chrámu svätého Ducha v Žehre desiatky z polovice „Sygra“ a z územia na východ odtiaľ.¹⁸ Pri opise hraníc tohto územia sa uvádzajú nasledujúce prírodné názvy: pole Bojanov (*Boan*), Kozia hora (*Syronoch*), potok Žehrica (*Sygricha*), Červený potok (*Rufus rivulus*), vrch Sľubica (*Serubich*), údolie Zlatníka (*Globocha*),¹⁹ Hornád (*Chonrad*), potok Olšavec (*Olsauacha*), pole Gatoň (*Gaton*), pole (?) Pusov, pole (?) Prodeč (*Prodech*).²⁰

V roku 1249 vydal kráľ Belo IV. listinu pre spišského prepošťa, týkajúcu sa zeme Jablonov (*Almas*).²¹ Z prírodných názvov sa tu uvádza vrch Jasov (*Jasou*), Vavrincov potok (*Almas*) a Vrch blahoslavennej Margity (*mons beate Margarete*). Bližšiu pozornosť si zaslúži najmä lokalizácia vrchu blahoslavennej Margity. Ide o podobný názov, s akým sa stretávame na Spiši aj v prípade pomenovania Spišskej Soboty – *mons sancti Georgii*.²² Zároveň sa teda pomenovanie vzťahuje na polohu zaniknutej osady Margecianka.²³ Spomínaný vrch sa nachádza medzi ľavostranným prítokom (Kamenný potok – *Kemeneupatak*) potoka Margecianka (*Zedelnyk*) a hornou časťou toku Margecianky, čoho dôkazom sú dva záznamy v metáciách z prvej štvrtiny 14. storočia. V roku 1314 sa pri opise hraníc Podproča píše: „...prima meta incipit sub quodam monte, super quem est ecclesia sancte Margarete, ...“²⁴ V roku 1321 sa pri popise hraníc osád Podproč, Olšavica a Svätá Margita uvádza: „...prima meta inciperet a parte meridiei in loco, ubi fluvii Kemenow et Zedelnyk vocati conve-

nirent in unum et in eodem fluvio Kemenow ascenderet penes montem Scentmargytahege usque caput eiusdem fluvii.“²⁵ Pre úplnosť treba ešte dodať, že v uvedenej listine sa spomína, už mimo jablonovského chotára, aj lúka „Wizosnica“ a potok Štiavnik (*Cheunuk*).

V roku 1251 daroval Belo IV. turčianskym premonštrátom okrem iných majetkov aj (Veľký) Slavkov (*Zolok*) a Dedinu svätej Alžbety (*villa Saxonum apud ecclesiam sancte Elisabeth*), pričom sa v listine uvádza popis hraníc oboch sídiel.²⁶ Pri Slavkove sa z prírodných názvov uvádza ľavostranný prítok (*Beneducpotaca*) Slavkovského potoka, ľavostranný prítok (*Gonoynuk*) Popradu, smrek (*zemeryk*), Červený potok (*Kanatopa*), brezová stráň (*Niresmal*)²⁷ a ľavostranný prítok (*Gonoynuk*) Červeného potoka.²⁸

V roku 1251 sa v metácii Dediny svätej Alžbety (*villa sancte Elisabeth*)²⁹ spomínajú nasledovné prírodné názvy: vrch Srnie (*Prym*), Lubička (*Deduslovpotoca*), potok Lubica (*Lubicha*), údolie v polohe Horný jarok (Údolie hmiel – *valle Keud*), Vrbovský potok (*Werbev*), Poprad, jelša (*egurfa*), lipa (*tylia*), smrek (*Zimirikt*),³⁰ jedľa (*feneufá*), Slavkovský jarok (*Zalaykpotoka*), lipa (*hasfa*), Tatry (*Turtur*), Kežmarská biela voda (*Bystrica – Bistrichpotoka*) a Zlatý vrch (*Gala*).

Pozoruhodný je priebeh hranice Dediny svätej Alžbety s majetkom Rikolfa a Polana, t. j. majiteľmi územia Veľkej Lomnice a Huncoviec získaného donáciou z roku 1209.³¹ Spomínajú sa tu ako hraničné medzníky viaceré stromy, hoci severná hranica majetku Rikolfa a Polana podľa metácie

¹⁸ CDSI 2, nr. 194, s. 129.

¹⁹ Podľa predpokladu Šmilauera sa názov vzťahoval na údolie potoka Pohlodov, nie Zlatníka. (ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, c. d., s. 206). V metácii z roku 1310 sa ale uvádzajú potoky „Goblewech“, aj „Globoka“. V. SEDLÁK, ed.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej RDSI), vol. 1. Bratislavae 1980, nr. 791, s. 789). Dodnes hranicu medzi Hrišovcami a Víťazom tvorí horná časť potoka Zlatník. (Okres Spišská Nová Ves, in: *Mapy okresov ČSSR*. Bratislava 1983).

²⁰ ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, s. 206.

²¹ CDSI 2, nr. 329, s. 230. Rozboru obsahu listiny sa podrobne venoval vo svojej štúdii F. ŽIFČÁK: Listina z roku 1249 pre spišského prepošťa ako historický prameň, in: *Z minulosti Spiša V–VI*, ed. I. Chalupecký. Levoča 1999, s. 81–87.

²² G. FEJÉR, ed.: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis* (ďalej CDH), vol. 5/2. Budae 1830, s. 602.

²³ K doterajšej lokalizácii osady pozri bližšie v štúdiách B. POLLA: Stredoveké zaniknuté osady na Spiši, in: *Nové obzory*, roč. 17, 1975, s. 180; ŽIFČÁK: Listina z roku 1249, s. 86.

²⁴ RDSI, vol. 2. Bratislavae 1987, nr. 1168, s. 498.

²⁵ RDSI 2, nr. 329, s. 230.

²⁶ CDSI 2, nr. 370, s. 258.

²⁷ ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, s. 276.

²⁸ Je zaujímavé, že sa v opise uvádza: „...prima meta incipit a parte orientali in capite Beneducpotaca et inde descendit usque ad terram arabilem et ibi est meta; et inde tendit ad Gonoynuk quem dividit idem fluvius...“ Podľa uvedeného by sa mal potok Hnojník „križovať“ s Beňadikovým potokom. Uvedená skutočnosť už nezodpovedá súčasnému stavu, čo nám dokumentuje zmeny v riečnej sieti.

²⁹ Pozri poznámku 26.

³⁰ Podľa Šmilauera ide o jazero Smrek. (ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, s. 279). Na základe znenia dohody o spornom území medzi Rikolfom a Polanom s hosťami „de Kasmarc“, kde sa v rovnakej polohe spomína „truncus Zemerch“ sme toho názoru, že sa pomenovanie týkalo stromu. (Metáciu dohody z roku 1270 pozri CDH 5/1, Budae 1829, s. 76–77).

³¹ Porovnaj poznámky 15–16.

z roku 1209 prebiehala Slavkovským jarkom (*Oscocy*).³² Vzhľadom na uvedenie pomenovania Slavkovského jarku ako „Zalaykpotoca“ v roku 1251 a stanovenie časti hranice medzi oboma majetkami spomínanými hraničnými medzníkmi – stromami vyslovujeme predpoklad, že sa tu zohľadňovala existencia osady Malý Slavkov, ktorá sa nachádzala na vymedzenom území Dediny svätej Alžbety.

V roku 1253 daroval kráľ Belo IV. Vitkovi les po oboch stranách rieky Hornád pri dedine Hrušov (*Kurtues*).³³ V popise tohto územia sa spomínajú nasledujúce prírodné názvy: ľavostranný prítok (*Custresi-medius*) Zlatého potoka, Hornád, potok Lodina (*Logina*), ľavostranný prítok (*Crescheno*) Lodiny, potok Peklisko (*Iezuinecz*), potok Biela voda (*Bela*), lúka Dobrošovec (*Dobrozouecz*) a Šarkanova diera (*petra Dupe*).³⁴

O dva roky neskôr, v roku 1255, daroval panovník Belo IV. komesovi Kunchovi zem Miloj (*Myloy*) s čiernym lesom po oboch stranách rieky Hornád.³⁵ V metácii darovaného územia sa vyskytujú nasledujúce prírodné názvy: Hornád, Jamníček (*Yemnik*), lipa (*tylia*), Kobylia hora (*Kabalahege*), vrch Mohylka (*Moylka*), smrek (*luchfenev*), potok Lodina (*Logyna*), Hornád (*Harnad*), skalný útvar pri Chrasti nad Hornádom (*Scalka*),³⁶ Zlatý potok (*Kostrosyn*), Hnilec (*Gylnich*), potok Kopagrund (*Zekespotok*), potok Zimná – Rudniansky potok (*Monoros*) a jeho pravostranný prítok (*Cyha*).

V roku 1256 daruje kráľ Belo IV. Filovi, synovi Fila, zem v „Sceek“.³⁷ V popise darovaného územia sa uvádzajú tieto prírodné názvy: Hradný (?) vrch (*mons castris*), Gánovský potok (*Seunek*), Zámčisko (*mons castris*) a Kvetnícky (?) potok (*Melpotok*).

V rovnakom roku (1256) dáva Belo IV. komesovi Jordanovi, synovi Arnolda, les po oboch stranách rieky Poprad medzi krajinskými zásekmi a konfíniom Poľska a medzi Levočskými vrchmi a Tatrami.³⁸ V metácii sa spomínajú nasledujúce prírodné názvy: Tatry (*Thorthol*),³⁹ Toporský potok (*Thoporch*), Poprad (*Paprad*), Jakubianka (*Lyblo*), Levočské vrchy (*Scemene*) a Holumnický potok (*maioris Lampnicha*).

O štyri roky neskôr, v roku 1260, získavajú Arnold, Ján a Eliáš, synovia Jordana z Hrhova, od panovníka Bela IV. les okolo riek Dunajec a Poprad.⁴⁰ Pri jeho ohraničení sa spomínajú nasledujúce prírodné názvy: Poprad (*Popprad*), potok Biela (*Bella*), Spišská Magura (*Jawore*), Dunajec (*Donays*), Toporský potok (*Toportz*) a Levočské vrchy (*Zemine*).

Na základe staršej listiny vydanéj Kolomanom potvrdil v roku 1260 panovník Belo IV. donáciu a hranice štiavnického opátstva.⁴¹ V metácii sú zapísané nasledujúce prírodné názvy: Dubina (*Doboder*), pravostranný prítok (*Almaspataka*) Hornádu, Hornád (*Harnad*), potok Ždiar (*Donkpa-*

³² CDSI 1, nr. 154, s. 122.

³³ CDSI 2, nr. 428, s. 299.

³⁴ Z uvedených názvov zaujme pomenovanie prírodnej pamiatky – jaskyne Šarkanova diera (*petra Dupe*) – výrazom dúpä. Obdobne pri názve prírodnej pamiatky – jaskyne Sikľavá skala (*petra Crupe*) sa použilo rovnaké slovo. I. BORSÁ a I. SZENTPÉTERY, eds.: *Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica* (ďalej I. BORSÁ: RA) 2/2–3. Budapešť 1961, nr. 2772, s. 181–182. V metácii z roku 1277 sa vyskytuje aj zmienka o „sessio Walatk heremite“. (*Tamže*). Usadlosť pustovníka Walatka sa nachádzala v okolí dnešnej obce Poráč. Doterajšiu lokalizáciu pozri bližšie v štúdiu: M. SLIVKA: Stredoveké rehoľné komunity na Spiši a ich význam v štruktúre osídlenia, in: *AH*, roč. 18, 1993, s. 54.

³⁵ CDSI 2, nr. 493, s. 343.

³⁶ Pri zaznamenávaní hraničných medzníkov sa často zúčastňovali zástupcovia domáceho obyvateľstva, ktorí boli prevažne slovenského pôvodu. Zrejme je to zo záznamov v listinách, kde sa napríklad uvádza: „...ad unum lapidem, qui vulgo Scalka vocatur.“ (*Tamže*); alebo: „...ad arborem tilie Lypa vocate.“ (ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, s. 201). Pokiaľ bol názov prekladateľný, zapisovateľ metácie ho neraz prekladal do latinčiny, resp. uviedol v maďarčine. Napríklad horeuvedený potok „Monoros“ sa v metácii z roku 1277, resp. 1337 uvádza ako Lescoch – Lescohe, t. j. slovenský výraz lieska, lieskovec, po maďarsky „mogyoró“. (BORSÁ: RA 2/2–3, nr. 2772, s. 182). Z metácii sa niekedy pomerne ťažko identifikujú názvy, ktoré boli zapísané po slovensky a zapisovateľ ich z neznalosti slovenského jazyka uviedol nepresne.

³⁷ CDSI 2, nr. 522, s. 362.

³⁸ *Tamže*, nr. 550, s. 383.

³⁹ Podľa J. Beňka sa uvedený názov týkal Spišskej Magury, a nie Tatier, keďže pánom z Hrhova (Görgeyovcom) územie medzi Spišskou Magurou a Tatrami nikdy nepatrilo. J. BEŇKO: Osídlenie severného Spiša do polovice 14. storočia, in: *Historické štúdie*, roč. 16, 1970, s. 168. Ibaže pánom z Hrhova podľa neskorších dokumentov nepatrila ani tá časť donácie z roku 1256, ktorá obsahovala územie na pravom brehu rieky Poprad oproti Hniezdnemu a Starej Ľubovni. Na druhej strane vymedzené územie z donácie z roku 1260, ktorá sa do značnej miery prekrývala s donáciou z roku 1256, im dokázateľne patrilo i v neskoršom období. Znamená to, že v donácii z roku 1256 sa mohli spomínať Tatry. Dalo by sa povedať, že donácia z roku 1260 nanovo vymedzila pánom z Hrhova darované územie na severe Spiša. Nemožno taktiež súhlasiť s Beňkovým názorom, že pod pojmom „confinia Poloniae“ treba chápať hranice na rieke Dunajec. Darovaný les sa nachádzal medzi krajinskými zásekmi („indagines regni nostri“ – pri Bušovciach) a konfíniom Poľska („confinia Poloniae“ – oblasť Podolínce) a medzi Levočskými vrchmi (*Scemene*) a Tatrami (*Thorthol*).

⁴⁰ CDSI 2, nr. 662, s. 461.

⁴¹ *Tamže*, nr. 650, s. 453.

taka), Tepličný potok (*Toplich*a), Tri kopce (*Synco*), Kráľovoľské Tatry (*Polta – Golicha*), Poprad a Potôčky (*Glynipotoka*).

Správnosť určenia prírodných názvov zo stredovekých metácií môže v podstatnej miere napomôcť pri identifikácii niektorých donácií. Ako príklad uvedieme donáciu dvoch popluží zo zeme spišského hradu „Sygra“ Ondreja III. magistrovi Pyrinovi z roku 1293.⁴² Podľa Vladimíra Šmilaue-
ra sa donácia týkala územia južne od obce Žehra.⁴³ Vymedzené územie začína na vrchu pri ceste, kde hraničí s územím „Michaelis, filii Petri,“ t. j. s Harakovcami.⁴⁴ Západným smerom prechádza riekou Žehru a na juhu susedí s „t. filiorum Vajta,“ t. j. s Petrovcami.⁴⁵ Ďalej smeruje hranica k hradu, Sasom z podhradia tohto hradu, potom na sever ku „Kiralpataka.“⁴⁶ Odtiaľ pokračuje na východ, kde susedí s „t. Sygra“.⁴⁷ Ďalej smeruje k veľkej ceste, ktorá ide zo Žehry k hradu a pokračuje k „Fuzespatak.“⁴⁸ Následne prechádza riekou Žehra cez most a smeruje k vrchu.⁴⁹ Z uvedeného rozboru metácie z roku 1293 vyplýva, že magister Pyrin získal územie dnešného Granča.⁵⁰

Uvedený prehľad názvov vodných tokov, pohorí, vrchov, údolí, skalných útvarov a podobne z najstarších písomných dokumentov Spiša (1209–1260) dosvedčuje relatívne veľký rozsah prevažne slovenského osídlenia predovšetkým Hornádskej a Popradskej kotliny pred 13. storočím. Väčšina pomenovaní vodných tokov má slovenský pôvod (Jaskunov, Hnojník, Žehrica, Olšavka, Štiavnik, Ľubica, Vrbov, Bystrica, Bela, Tichá, Lomnica, Teplica).⁵¹ Rovnako tak možno konštatovať v prípade názvov pohorí a vrchov (Sľubica, Jasov, Hoľa, Mohylka, Javore, Holica).

V niektorých prípadoch sa uvádzajú aj zápisy prírodných názvov v maďarskom či latinskom jazyku, pričom sa spravidla týkajú prekladateľných pomenovaní: *Rufus rivulus* (Červený potôčik), *Almaspataka* (Jablonovský potok). Výskyt zápisov prekladateľných názvov v maďarskom alebo latinskom jazyku je v listinách najlepšie dokumentovateľný pri pomenovaniach stromov: *egurfa* (jelša), *tylia* (lipa), *feneufa* (jedľa), *hasfa* (lipa), *luchfenev* (smrek).⁵²

Uvedené prírodné názvy boli známe aj v čase, keď historici nemali k dispozícii žiadne alebo iba skromné výsledky archeologických výskumov. Napriek tomu niektorí autori v štúdiách o vývine stredovekého osídlenia Spiša uvádzali názory, ktoré nemožno pokladať za výsledky seriózneho výskumu.⁵³

Počas výskumu prírodných názvov, rozboru metácií z písomných dokumentov 13. a 14. storočia sme zaznamenali niekoľko pozoruhodných poznatkov týkajúcich sa polôh zaniknutých stredovekých osád. Pozornosť si zaslúžia aj početné zmienky ostredovekých cestách. Obe témy si však vyžadujú samostatné spracovanie. Zaujímavé sú taktiež dobové názvy vrchov, resp. pohorí podľa prevládajúceho druhu lesných drevín, čo možno konfrontovať so súčasným stavom. Na príklade zaniknutej stredovekej osady Svätá Margita či osady Granč sme v našej štúdii chceli poukázať na význam výskumu prírodných názvov v stredovekých písomných dokumentoch, ktorých presné zemepisné určenie môže v značnej miere napomôcť pri výskume stredovekých dejín.

⁴² CDH 6/1, s. 247–251.

⁴³ V. ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*, s. 197. Názov vodného toku – „Fuzespatak“ určil ako ľavostranný prítok Kráľovského potoka a „Kiralpataka“ ako pravostranný prítok Žehry pri Dobrej Voli. (*Tamže*, s. 399–400).

⁴⁴ Porovnaj metáciu Korytného z roku 1297, podľa ktorej susedilo toto územie na juhu s „t. Michaelis, filii Petri“. (CDH 6/2, s. 75–79).

⁴⁵ Meno Vojta pozri pri Petrovcích v diele A. FEKETE NAGY: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása*. Budapest 1934, s. 293.

⁴⁶ Ide o Podhorský potok prameniáci pri Bijacovciach, ktorý sa „križuje“ medzi Spišským Podhradím a Studencom s Margeciankou, do ktorej v meste Spišské Podhradie vteká.

⁴⁷ Ide tu zrejme o Beharovce, ktoré sa pri opise hraníc Korytného z roku 1297 uvádzajú ako „t. populorum castris de Sygra“. (CDH 6/2, s. 75–79). V rovnakom roku (1297) sú Beharovce spomínané ako Horná Žehra. (*Súpis pamiatok na Slovensku*, vol. 1, ed. A. GÜNTHEROVÁ. Bratislava 1967, s. 108).

⁴⁸ Uvedenú metáciu porovnaj so zakreslením chotára osady Granč na mape z roku 1838, kde je zaznamenaná aj spomínaná cesta. Pozri Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, Krajský súd Levoča – komasačné písomnosti (ďalej KSL – KP), i. č. 168.

⁴⁹ Dodnes vedie hranica medzi Grančom a Beharovcami cez tento most a spomínaný vrch sa nazýva Chochol (667 m), na mape z roku 1838 označený ako „Hohol“. (*Tamže*).

⁵⁰ V tomto smere bude treba poopraviť, resp. doplniť údaje o počiatkoch osady Granč.

⁵¹ Názvy najväčších tokov Spiša (Hornád a Poprad) pochádzajú pravdepodobne z čias predslovanských. (VARSIK: Pôvodné slovenské osídlenie Spiša, s. 12).

⁵² Porovnaj poznámku 36.

⁵³ Prehľad autorov zaoberajúcich sa stredovekým osídlením Spiša uvádza VARSÍK: Pôvodné slovenské osídlenie Spiša, s. 11–12. Predstava, že by prichodiači Nemci a Maďari na Spiš pred a v 13. storočí pomenúvali rieky či vrchy po slovensky, vyznieva dosť absurdne.

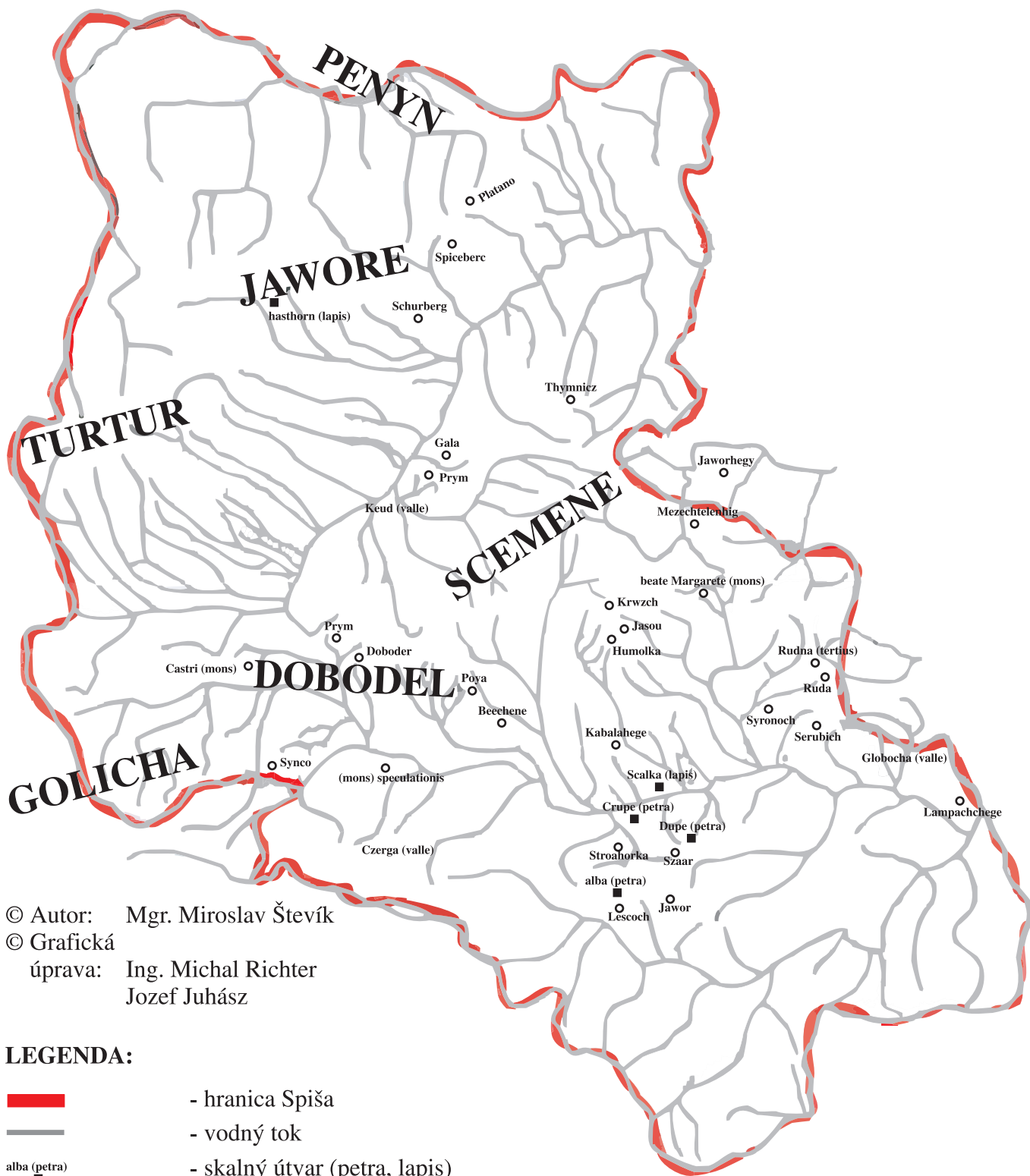
Historický register

Názvy vodných tokov:

Historický názov	Zmienka	Súčasný názov	Pramene a lit.
Almas	1249	Vavrinčov potok	M.2.230/329
<u>Almaspataka</u>	<u>1260</u>	<u>ps. p. Hornádu (cez Hrabušice)</u>	<u>M.2.452/650</u>
Bela	1253	Biela voda	M.2.299/428
Bela (siccus)	1294	Is. p. Veľkej Bielej vody	Š.191
Bela	1294	Veľká Biela voda	Š.191
Bela	1299	Biely potok	Š.194
Bela	1285	Studený potok	Š.276
Bela	1282	Biela	Sz.-B.3150
<u>Bela</u>	<u>1320</u>	<u>Biela voda</u>	<u>S.2.261/569</u>
Beneducpotaca	1251	Is. p. Slavkovského potoka	M.2.256/370
Bistrichpotoka	1251	Kežmarská Biela voda	M.2.256/370
Crescheno	1253	Is. p. Lodiny	M.2.299/428
<u>Custresi (medius)</u>	<u>1253</u>	<u>Is. p. Zlatého potoka</u>	<u>M.2.299/428</u>
Cyha	1255	ps. p. Rudnianskeho potoka	M.2.343/493
<u>Deduslovpotoka</u>	<u>1251</u>	<u>Lubička</u>	<u>M.2.256/370</u>
Doblica	1293	Holubnica	Š.196
Donays	1260	Dunajec	M.2.461/662
<u>Donkpataka</u>	<u>1260</u>	<u>Ždiar</u>	<u>M.2.452/650</u>
Durandi	1294	Tvarožniansky potok	Š.278
<u>Egurpotok</u>	<u>1282</u>	<u>ps. p. Popradu</u>	<u>Sz.-B.3150</u>
<u>Fuzespatak</u>	<u>1293</u>	<u>ps. p. Žehry</u>	<u>Š.204</u>
<u>Glinipotoka</u>	<u>1260</u>	<u>Potôčky</u>	<u>M.2.452/650</u>
<u>Globoka</u>	<u>1310</u>	<u>Zlatník</u>	<u>S.1.341/791</u>
Goblewech	1310	Pohlodov	S.1.341/791
<u>Gonoynuk</u>	<u>1251</u>	<u>Is. p. Popradu</u>	<u>M.2.256/370</u>
<u>Gonoynuk</u>	<u>1251</u>	<u>Is. p. Červeného potoka</u>	<u>M.2.256/370</u>
Gylnich	1255	Hnilec	M.2.343/493
Hornad	1253	Hornád	M.2.299/428
<u>Hydekkutauize</u>	<u>1319</u>	<u>Černákovec</u>	<u>S.2.205/434</u>
<u>Hunounig</u>	<u>1209</u>	<u>Žakovský potok</u>	<u>M.1.122/154</u>
Cheunuk	1249	Kľčovský potok	M.2.230/329
<u>Iascunov</u>	<u>1209</u>	<u>Červený potok</u>	<u>M.1.122/154</u>
<u>Iasnow</u>	<u>1310</u>	<u>Jasenovec</u>	<u>S.1.341/791</u>
Iezuinecz	1253	Peklisko	M.2.299/428
<u>Igrici pataka</u>	<u>1277</u>	<u>Is. p. Hornádu</u>	<u>Sz.-B.2772</u>
Kamy	1297	Konné	Š.203
<u>Kanatopa</u>	<u>1251</u>	<u>Červený potok</u>	<u>M.2.256/370</u>
<u>Kemeneupatak</u>	<u>1310</u>	<u>Studenec</u>	<u>S.1.341/791</u>
<u>Keny</u>	<u>1344</u>	<u>Kamienka</u>	<u>N.2.475</u>
<u>Kiralpataka</u>	<u>1293</u>	<u>Podhorský potok</u>	<u>Š.204</u>
Konseiffen	1294	Vernársky potok	Š.191
Kostrosyn	1255	Zlatý potok	M.2.343/493
Kostrosin (maior)	1255	Zlatý potok	M.2.343/493
<u>Kromlow</u>	<u>1330</u>	<u>Kromnovský potok</u>	<u>ŠOKA.1</u>
Lampnicha (maioris)	1256	Holumnický potok	M.2.383/550
<u>Lehnych</u>	<u>1344</u>	<u>Havka</u>	<u>N.2.475</u>
<u>Lechnicz</u>	<u>1330</u>	<u>Is. p. Toporského potoka</u>	<u>ŠOKA.1</u>
Leucha	1263	Levočský potok	Š.196
<u>Liblow (Kis)</u>	<u>1330</u>	<u>Kolačkovský potok</u>	<u>ŠOKA.2</u>
Logina	1253	Lodina	M.2.299/428
Lompnicza	1330	Lomnický potok	ŠOKA.2
Lubicha	1251	Lubica	M.2.256/370

Historický názov	Zmienka	Súčasný názov	Pramene a lit.
Lumpniza (superior)	1285	Skalnatý potok	Š.276
Lupeniz	1286	Veľký Lipník	ŠOKA.1
Lypnice	1314	Lipník	S.1.529/1248
Lyblo	1256	Jakubianka	M.2.383/550
Lysnycha	1293	Lesnica	Š.196
<u>Melpotok</u>	<u>1256</u>	<u>Kvetnícký potok (?)</u>	<u>M.2.362/522</u>
<u>Melpatak</u>	<u>1310</u>	<u>Is. p. Margecianky</u>	<u>S.1.499/1169</u>
Micheleth	1317	Mečedelovský potok	S.2.100/185
Monoros	1255	Zimná	M.2.343/493
Mortunpataka	1289	Štvrťocký potok	Š.193
Nigra ripa	1286	Lackovský potôčik	ŠOKA.1
<u>Nydyczpotoka</u>	<u>1314</u>	<u>Kacwinianka</u>	<u>S.1.528/1247</u>
<u>Obrochina</u>	<u>1323</u>	<u>Hraničná</u>	<u>S.2.457/1050</u>
Obroznuk	1282	Doliansky potok	Š.201
Odorim	1263	Odorica	Š.196
Olsauacha	1245	Oľšavec	M.2.129/194
<u>Olsauichauize</u>	<u>1321</u>	<u>Oľšavica</u>	<u>S.2.305/676</u>
<u>Oscoy</u>	<u>1209</u>	<u>Slavkovský jarok</u>	<u>M.1.122/154</u>
<u>Piskat potok</u>	<u>1330</u>	<u>Is. p. Popradu</u>	<u>ŠOKA.2</u>
Pitine	1289	Sihoť	Š.193
Poprad	1209	Poprad	M.1.122/154
<u>Prybech</u>	<u>1313</u>	<u>Rieka</u>	<u>S.1.460/1079</u>
Radonpotak	1295	Is. p. Lodiny	Š.198
Rednuk	1317	Tarnovský potok, resp. jeho Is. p.	S.2.89/160
<u>Roz</u>	<u>1298</u>	<u>Is. p. Sihoti ? (cez Armutovce)</u>	<u>Š.195</u>
Rufa	1245	ps. p. Svinky pod Brezovou	M.2.129/194
rufa (aqua)	1318	Červený potok	S.2.163/331
Rusenbach	1286	Rieka	ŠOKA.1
Sarpathaka	1263	Krivodol	Š.281
Seunek	1256	Gánovský potok	M.2.362/522
Sigra	1245	Žehriansky potok	M.2.129/194
Sygricha	1245	Žehrica	M.2.129/194
Svyna	1297	Svinka	Š.203
Szmolnynk	1290	Smolník	Š.208
Tarcha	1287	Torysa	Š.215
<u>Tharzcha (minoris)</u>	<u>1278</u>	<u>Škapová</u>	<u>Š.214</u>
Thoporch	1256	Toporský potok	M.2.383/550
Thothpataka	1263	Čierna voda	Š.281
<u>Toplicha</u>	<u>1260</u>	<u>Tepličný potok</u>	<u>M.2.452/650</u>
<u>Yanni</u>	<u>1297</u>	<u>Is. p. Svinky pod Braniskom</u>	<u>Š.203</u>
Yemnik	1255	Jamníček	M.2.343/493
Visoka	1277	ps. p. Ruskinovského potoka	Š.279
<u>Vlasinovpotok</u>	<u>1314</u>	<u>ps. p. Margecianky</u>	<u>S.1.498/1168</u>
<u>Werespotak</u>	<u>1323</u>	<u>Is. p. Popradu</u>	<u>S.2.457/1050</u>
Werbev	1251	Vrbovský potok	M.2.256/370
Wylchpataka	1309	Dolína	S.1.311/708
Wytez	1310	Dolinský potok	S.1.341/791
Zapthok	1282	Is. p. Lodiny (cez Roškovec)	Š.201
Zedelynk	1300	Margeciansky potok	Š.202
Zekespotok	1255	Kopagrund	M.2.343/493
Zolouk	1323	Slavkovský potok	S.2.457/1050

Názvy pohorí, vrchov, údolí a skalných útvarov na Spiši v historických dokumentoch 13. a 14. storočia

© Autor: Mgr. Miroslav Števík
 © Grafická úprava: Ing. Michal Richter
 Jozef Juhász

LEGENDA:

- hranica Spiša
- vodný tok
- alba (petra) - skalný útvar (petra, lapis)
- Jawor - vrch
- Czerga (valle) - údolie (valle)
- PENYN** - pohorie

Mierka 1:500 000

Kežmarok, september 2002

Názvy pohorí, vrchov, údolí a skalných útvarov:

Historický názov	Zmienka	Súčasný názov	Pramene a lit.
alba (petra)	1337	Sivá skala 862 m	Sz.-B.2772
beate Margarete (mons)	1249	Margecianka 805 m	M.2.230/329
Beechene	1293	Šibeň 627 m	Š.196
Castri (mons)	1256	Zámčisko 920 m	M.2.362/522
Crupe (petra)	1277	Sikľavá skala	Sz.-B.2772
Czerga (valle)	1293	Čertova dolina	Š.196
Dobodel	1294	Kozie chrby-Dubina	Š.191
Doboder	1260	Dubina 740 m	M.2.452/650
Dupe (petra)	1253	Šarkanova diera	M.2.299/428
Gala	1251	Zlatý vrch 821 m	M.2.256/370
Globocha (valle)	1245	údolie Zlatníka	M.2.129/194
Golicha-Polta	1260	Kráľovoľské Tatry	M.2.452/650
hasthorn (lapis)	1313	Skalka 1047 m	S.1.460/1079
Humolka	1282	Homôlka	Š.201
Jasou	1249	Jasova hora	M.2.230/329
Jawor	1277	Holý vrch (?) 1015 m	Sz.-B.2772
Jawore	1260	Spišská Magura	M.2.461/662
Jaworhegy	1300	Javorinka 1074 m	Š.203
Kabalahege	1255	Kobyli hora 526 m	M.2.343/493
Keud (valle)	1251	Horný jarok	M.2.256/370
Krwzch	1278	Krúžok 975 m	Š.214
Lampachege	1288	Čierna hora 937 m	Š.206

Historický názov	Zmienka	Súčasný názov	Pramene a lit.
Lescoch	1277	Lieskovec 932 m	Sz.-B.2772
Mezechelenhig	1278	Čelisko 928 m	Š.214
Penyn	1282	Pieniny	Sz.-B.3150
Platano	1286	Veterný vrch 1101 m	ŠOKA.1
Poya	1293	Patria 633 m	Š.196
Prym	1273	Primovské skaly	Š.192
Prym	1251	Smie 757 m	M.2.256/370
Ruda	1284	Rudník 1024 m	Š.205
Rudna(tertius)	1297	Branisko (pri sedle)	Š.203
Scalka (lapis)	1255	pri Chrašti nad Hornádom	M.2.343/493
Scemene	1256	Levočské vrchy	M.2.383/550
Serubich	1245	Sľubica	M.2.129/194
Schurberg	1297	Vojnianska hora 930 m	Š.282
speculationis (mons)	1299	Kláštorko	F.210
Spiceberc	1288	Špicíak 1050 m	Sr.3
Stroahorka ⁵⁴	1277	Stožky (?) 691 m	Sz.-B.2772
Synco	1260	Tri kopce 1056 m	M.2.452/650
Syronoch	1245	Kozia hora 636 m	M.2.129/194
Szaar	1337	Ždiar 747 m	Sz.-B.2772
Thymnicz	1286	Čierna hora 1289 m	ŠOKA.1
niveo monte	1209		M.1.122/154
Turtur	1251	Tatry	M.2.256/370

Vysvetlivky a skratky:

- – uvedený názov určuje Vladimír ŠMILAUER na mapách (strany č. 191, 195, 197, 207, 217, 277, 283) v diele *Vodopis starého Slovenska* inak, resp. neuvádza vôbec; autor však skúmal iba metácie do roku 1300
- ps. p. – pravostranný prítok
- ls. p. – ľavostranný prítok
2. – diel
- 362/522 – strana/číslo
- F. – G. FEJÉR: *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, vol. 6/2. Budae 1830.
- M. – R. MARSINA: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*, vol. 1–2. Bratislavae 1971–1987.
- N. – I. NAGY: *Codex diplomaticus Hungariae Andegavensis*, t. 2. Budapest 1881.
- S. – V. SEDLÁK: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*, t. 1–2. Bratislavae 1980–1987.
- Sr. – S. A. SROKA: *Zbiór średniowiecznych dokumentów polskich z historycznych archiwów węgierskich (do 1450)*. Kraków 1998, s. 3–5.
- Sz.-B. – I. BORSA a I. SZENTPÉTERY: *Regesta regum stirpis Arpadianae criticodiplomatica* (ďalej I. BORSA: RA) 2/2–3. Budapest 1961.
- Š. – V. ŠMILAUER: *Vodopis starého Slovenska*. Praha a Bratislava 1932. Tam pramene i ďalšia literatúra.
- ŠOKA.1. – Štátny okresný archív Stará Lubovňa, Archív mesta Hniezdne, listiny, nr. 1.
- ŠOKA.2. – Štátny okresný archív Stará Lubovňa, Archív mesta Podolíneč, listiny, sine nr.

⁵⁴ V metácii „silva seu terra Bela“ z roku 1277, t. j. osady Bela, v susedstve ktorej vznikli Matejovce (porovnaj s interpretáciou uvedenej donácie v publikácii I. CHALUPECKÝ a J. KOKORÁK: *Matejovce nad Hornádom*. Košice 2000, s. 5–6), sa o. i. uvádza: „...ascendit in veterem Gepeu et ibi cadit in veterem viam Jazo iterato descendendo per eandem viam circuit montem Stroahorka vocatum...“ (BORSA: RA 2/2–3, nr. 2772, s. 181–182). Vrch „Stroahorka“ sa nachádzal západne od Rudnianskej v blízkosti starých zásekov i starej jasovskej cesty. Pôvod názvu tohto vrchu možno dať do súvisu so strážnou funkciou, čo by malo svoje opodstatnenie vo vzťahu k spomenutým zásekom i významnej komunikácii. Porovnaj podobné názvy – Strahora, Ztrahura, odvodené od slova straga-straha s významom stráž, resp. Strogea patriaci ku koreňu strěg – striehnuť v štúdiu J. STANISLAV: *Slovenský juh v stredoveku*, vol. 1, vyd. 2. Bratislava 1999, s. 302. Obdobné príklady názvov – mons *Ztragov*, *Strháre* – *Strogar* uvádza vo svojej štúdiu VARSÍK: *Osídlenie Košickej kotliny*,

Die naturgeographischen Verhältnisse und Naturbenennungen in der Zips in schriftlichen Dokumenten aus dem 13. und 14. Jahrhundert

Die spezifische historische Entwicklung der Zips als einer administrativen Einheit im Rahmen Ungarns wurde grundsätzlich durch ihre strategisch-bedeutende Lage im Zentralteil des nordungarischen Grenzgebietes determiniert.

Um die mittelalterliche Geschichte der Zips zu erkennen ist – hinsichtlich der Absenz schriftlicher Dokumente aus der Zeit vor dem 13. Jahrhundert – von grosser Bedeutung die Erforschung der Wasser-, Ort- und Gemeindegebietsbenennungen. In seinem Beitrag stellte sich der Autor auf die Analyse der Wasserlaufs-, Gebirge-, Berg-, Tal- und Felsgebildebenennungen in den ältesten schriftlichen Dokumenten der Zips aus den Jahren 1209–1260 ein und stellt fest, dass sie einen relativ grossen Umfang der überwiegend slowakischen Besiedlung vor dem 13. Jahrhundert vor allem in dem Hornád- und Popperbecken dokumentieren.

Am Beispiel des untergegangenen mittelalterlichen Sitzes der heiligen Margherita (bei Podproč) und der Gemeinde Grač (Grantsch) weist er darauf hin, dass es bei der Erforschung der mittelalterlichen Schenkungen, bzw. der Lokalisierung untergegangener mittelalterlichen Sitze wichtig ist die Naturbenennungen exakt geographisch festzulegen.

Koreferát

Marek SKAWIŃSKI

Referat Miroslava Števíka nosi tytuł *Prírodno-geografické pomery na Spiši a prírodné názvy na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia*.

Praca w zasadzie składa się z dwóch części. Pierwszą stanowi bardzo ogólny zarys fizyczno-geograficzny Spiszu, drugą zaś określenie bądź lokalizacja nazw historycznych o etymologii mającej charakter przyrodniczy, występujących w podanym przedziale czasowym. Pewnym mankamentem jest przedstawienie celu pracy dopiero na początku drugiej części, i to po charakterystyce podstawowych materiałów badawczych. W rezultacie zarówno cel jak i treść nie do końca pokrywają się z tytułem pracy, jeśli chodzi o proporcje poszczególnych poruszonych zagadnień. W istocie bowiem część pierwsza stanowić powinna i tak niezbędny wstęp do wystąpienia pt. „*Prírodné názvy na Spiši...*”

Jednakowoż realizacja celu pracy w jej drugiej części budzi uznanie. Autor przeprowadził w niej krytyczną analizę literatury przedmiotu, wskazując istniejące kontrowersje, ale także czerpiąc z litera-

tury; głównym jednak materiałem były dokumenty źródłowe potwierdzone rozeznaniem terenowym. Walorem pracy jest również umiejętne porównanie zapisów źródłowych z aktualnym przebiegiem granic katastralnych gmin. Autor odniósł się także do aspektu językowego, w szczególności genezy omawianych nazw terenowych. Szereg spostrzeżeń autora znajduje potwierdzenie w zróżnicowaniu przestrzennym komponentów środowiska przyrodniczego. Istotny jest spójny wywód dotyczący wykładni nazwy *Turtur* (*Thorthol*) jako Tatry¹. Przytoczony przez Števíka termin *confinia Poloniae* definiowany jest jako *oblasť Podolínca*, czyli zgodnie z wyrokiem Prota z 1332².

Zatem druga część pracy nie budzi zastrzeżeń, może poza tym, że podane na końcu wnioski na temat relacji między komponentami przyrody a nazwami miejscowymi sformułowane są w sposób zbyt ogólny. Szkoda, że autor nie rozwinął tego tematu (tytuł pracy zdawał się to zapowiadać) i nie podał przynajmniej hipotez odnośnie do ówczesnego środowiska przyrodniczego na podstawie zreferowanego materiału. W pracy można rozwinąć było wątki dotyczące np. nazw związanych z roślinnością w nawiązaniu do ewentualnych zmian składu gatunkowego czy też

s. 197-198. Poznatky o strážnom a zásekovom mieste, resp. významnej ceste dopĺňajú našu štúdiu M. ŠTEVÍK: Sídlná štruktúra kopijnických osád, cestná sieť, strážne a zásekové miesta na Spiši v stredoveku, in: *Z minulosti Spiša IX-X*, 2002, ed. F. ŽIFČÁK. Levoča 2002, s. 51-62. V tejto súvislosti poznamenávame, že spájanie strážnej funkcie s osadou Dlhé Stráže nemá oporu v historických názvoch vzťahujúcich sa na územie tejto obce. Na odvodenie pomenovania „curia Landvardi” od osobného mena Landvart už upozornil I. CHALUPECKÝ: Z dejín Dlhých Stráží, in: *Spiš v premenách: Vlastivedná príloha Panorámy Spiša a Tatier*, roč. 1, 1999, s. 2. Dokladali by to i názvy iných kúrií zo stredoveku, ktoré boli spravidla odvodené od osobných mien. Druhý názov „Bicere” (FEKETE NAGY: *A Szepesség területei*, s. 185), resp. „Pecher”, „Bycher” (ŠMILAUER: *Osídlení a národnosti Spiše*, s. 161) treba odvodit’ od výrazu „Psari”. Podobné názvy „Pecere”, „Pecher” pozri bližšie v publikácii STANISLAV: *Slovenský juh*, s. 414, 434. Išlo teda o služobnícku osadu chovateľov poľovníckych psov. Uvedenú argumentáciu umocňuje tá skutočnosť, že v susedstve tejto osady sa nachádzala ďalšia služobnícka osada Dravce. Analogickú situáciu nachádzame aj v oblasti Zátisia. (*Tamže*, s. 414). So strážnou funkciou nemožno spájať ani osadu Ruskinovce, ako sme to naznačili vo svojej štúdii. Názov obce pochádza s najväčšou pravdepodobnosťou od osobného mena „Ruskin”.

¹ Por.: T. E. MODELSKI, *Spory o południowe granice diecezji krakowskiej od strony Spisza (w. XIII-XVIII)*. Zakopane 1928, s. 108.

² *Ibidem*, s. 108-111.

zbiorowości roślinnych w konsekwencji średnio-okresowych zmian klimatu albo antropopresji.

Obecnie odnosię się do części pierwszej, tj. położenia geograficznego Spiszu i zarysu środowiska przyrodniczego. Północno-zachodnia część Spiszu nie została odstępiona Polsce przez Czechosłowację w 1920 r. Terytorium to stanowiło uprzednio część Królestwa Węgier, a w obliczu rozpadu tego państwa stało się przedmiotem sporu między Polską a Czechosłowacją. Polska na terytorium przyznany jej mocą decyzji Rady Ambasadorów z dn. 28 VII 1920 r. z późniejszymi zmianami jest prawnym sukcesorem Węgier.

Przy opisie północnej granicy Spiszu należy dodać, że od ujścia Białki do ujścia Leśnickiego Potoku przebiega ona kilkadziesiąt kilometrów rzeką Dunajec, a dopiero potem wchodzi na grzbiec (Małych) Pienin. Odnośnie do Niżnych Tatr: na terenie Spiszu leży zaledwie niewielki skrawek tych gór, do szczytu Uplaz. Spisz jest nie tyle obszarem zamkniętym, ile układem dwóch części: południowa stanowiąca dorzecze Hornadu do ujścia Gnilca, istotnie ściśle zamknięta, z wyjątkiem wyjścia połogim Pogórzem Wierzbowskim do Kotliny Popradzkiej; północna – zasadniczo górna i po części środkowa część

dorzecza Popradu, otwarta w stronę Szarysza i Liptowa. Lepiej zatem określić Spisz jako obszar częściowo zamknięty.

Charakterystyki klimatyczne i geologiczne są nie tylko ogólne, ale i wybiórcze zarówno pod względem terytorium, jak i wskazanych elementów. Nie dowiadujemy się absolutnie nic o budowie geologicznej choćby w tak niewielkim zakresie, jak o glebach. W przypadku klimatu poruszono wyłącznie stosunki termiczne. Opis podziału hydrologicznego jest prawidłowy z wyjątkiem, jak przypuszczam, przeoczenia – Wisła uchodzi do Bałtyku.

Ostatnia uwaga dotyczy Parku Narodowego Niżnych Tatr. O ile mezoregion ten wkracza na niewielkim odcinku w granice Spiszu, o tyle Park Narodowy Niżnych Tatr w całości znajduje się poza Spiszem i tylko na krótkim odcinku zachodnia granica byłego komitatu pokrywa się ze wschodnią granicą tego parku narodowego³.

Wysoko należy ocenić załączniki do pracy, tj. rejestr nazw cieków wodnych i mapy.

Reasumując: przedstawiony tekst należy ocenić wysoko, ze wskazaniem jednak, że realizuje on temat *Prírodné názvy na Spiši v písomných dokumentoch z 13. a 14. storočia*, a więc obejmuje mniejszy zakres niż zapowiadziany w tytule.

Diskusia

Michal SLIVKA: Tá mapa je neprehľadná...

Miroslav ŠTEVÍK: Ale to sa dá veľmi ľahko konfrontovať. Ak si dáte mapu takto, veľmi rýchlo nájdete čo kde je. Naopak, mne by tie názvy vadili, pretože by narušili pomenovania 13.–14. storočia. Ja som tam nechcel iné názvy dávať, nechal som naschvál len vodnú sieť. Keď sa niekto bude chcieť lepšie zorientovať, tak si priloží inú mapu a vodná sieť ho proste nepustí.

Marek SKAWIŃSKI: Táto publikácia napríklad môže vyzeráť takto: niekoľko fólií, ktoré sa k mapám môžu priložiť kvôli orientácii, aj s vami označenou hranicou danej metácie, napríklad, ako predpokladáte; to by bolo dobre, podľa toho o čo sa jedná. Bolo by to ľahšie prečítať, má tú hranicu hrubšie označenú. Práve presne, ako to je v texte.

Miroslav ŠTEVÍK: No, iste. Ono na tej mape dosť tak jednoducho všetko vyzerá, že by bolo veľmi ľahko určiť priebeh jednotlivých metácií. Ale, keby som tam chcel doložiť tie metácie, to by bola robota ešte aspoň na rok. To sa vám zdá, že je to jednoduché, ale...

Marek SKAWIŃSKI: Ja by som to povedal inak. Označiť asi to, čo v jednotlivých metáciach, sú označené jednotlivé objekty, teda vodný tok, skalný útvar, čiže označiť subjekty tej hranice. Takže, nevyznačovať hranicu priamo.

Miroslav ŠTEVÍK: Ale vy si musíte uvedomiť, že vlastne tu sú z tých metácií povyberané len prírodné názvy, a tá metácia má aj iné názvy a to by mohlo potom mapu zneprehľadniť. Tie prírodné názvy tvoria len časť, to je len výber. A keby som ja chcel metácie akýmkoľvek spôsobom celkovo zachytiť, musel by som tam už zahrnúť aj názvy osád, atď. Ďalšie tie, ktoré tvoria tie medzňuky. Bolo by to ďaleko pracnejšie, komplikovanejšie a robota na dlhší čas.

Marek SKAWIŃSKI: Nie, to zatiaľ lepšie tie 2 mapy dať tak, ako sú.

Miroslav ŠTEVÍK: To čo povedal pán docent Slivka, beriem skôr pre budúcnosť...

Michal SLIVKA: Dať tam len zopár orientačných bodov. Toto je nížina, dám značku, tu je Spišský hrad, aby vedel, že asi kde to má hľadať, ale ináč to má racionálne jadro...

Miroslav ŠTEVÍK: Iste. Tie názvy sú súčasné, kto si chytí dnešnú mapu nemôže mať problém, ako sa v nej zorientovať.

Michal SLIVKA: Druhá vec, opýtať sa docenta Chalupcekeho a identifikovať pôvodné názvy, ktoré sú zachované v listinách, chotárne názvy. Docent Chalupecký má kartotéku, nech vám ju požičia... Prešiel všetky mapy...

Miroslav ŠTEVÍK: Ja sa s tým potrápim. Bolo to veľmi pracné...

³ Por.: *Atlas Slovenskej socialistickej republiky*, Bratislava 1980, s. 54-55, 117-118; granice NAPANT, [w:] <http://www.sazp.sk/szop/>

Michal SLIVKA: Aj pre nás je to výhodné, pretože keď sme mali Uličného zoznam zaniknutých osád, už sme len šli s doktorom Čaplovičom na vybranú lokalitu a zbierali črepy... To je tá pomoc. Že presne idem na tú polohu a tá poloha má názov osady, ktorá sa spomína v prameni. To je vzájomná pomoc...

Włodzimierz CICHOCKI: Chciałbym wtrącić jedną...

Miroslav ŠTEVÍK: Zaoberám sa, zhodou okolností, aj osídlením tohto územia. Práve teraz pracujem na jednej štúdií a problém je v tom, že prakticky výnimočne sa pri metáciach spomínajú nejaké hranice osád, ktoré určite existovali. Spomína sa tam akýsi les. Keby sme vychádzali z toho, čo ste naznačili, že sa nespomínali nejaké sídla ako hranice. Keby sa museli spomínať sídla, keby sme si analyzovali všetky metácie, tak by sme zistili, že prakticky žiadne sídlo na Spiši takmer neexistovalo. Vždy sa spomína les, alebo podobné prírodné faktory. Na druhej strane odkiaľ sa tie názvy zobrali, keď to bolo neosídlené, keď to bol len les? Takže nech vás to nemýli. Keby sme to zobrali tak, ako ste to naznačili, tým by sme prišli na to, že na Spiši v 13. storočí prakticky žiadne osídlenie nebolo, ale potom opakujem odkiaľ sú všetky tie názvy,

ktoré som pred chvíľkou menoval? Takže treba poznať spôsob, akým sa tie metácie robili. Naozaj, v mnohých lesoch, ktoré boli darované, už existovalo osídlenie, no jednoducho v metácii sa sídla nevymenovali.

Włodzimierz CICHOCKI: Ja wiem, że teren południowego Podhala do XVII w. nie był zasiedlony, a nazwy geograficzne z tego terenu są znane już z przełomu XV i XVI w.

Michal SLIVKA: Kolega Števík správne argumentuje. Bola tu jedna téma, pamätám si, profesor Peter Ratkoš dával kandidátsku prácu Ďurkovej z Historického ústavu, Janka Silana neter; aby vysvetlila vlastne, čo je stredoveká metácia. Pochopiteľne, začínajúca bádatelka sa toho zľakla, pretože oni jej dali tému zo slovenského materiálu. Chceli urobiť druhého, opraveného Šmilauera. Nebola však ešte nato ani dostatočne vyzbrojená v latinčine. Cúvla a robila to, čo v publikovala vlni, kultúru zvolenského komitátu. Teda o tom všetko možné, nejaké aj cirkevné pamiatky aj školstvo... No to bol zámer pôvodnej práce, v rámci metácie sa zoberú jej jednotlivé body, napríklad pre nás sú zaujímavé Jablonice, ktoré chceme ako hraničné, Trstiny a podobne. Prečo vlastne sa vyskytujú? Beňko urobil len Spiš. Potom čo ste správne pripomenuli, patrociniá...

Stručné dejiny Spiša od najstarších čias po rozhranie letopočtov

A Brief History of Scepusia: From the Palaeolithic Period until Christ

Following the recent findings, this paper maps the history of Scepusia from the ancient Stone Age or Palaeolithic, until the end of the Iron Age, which corresponds to the turn of the two eras (B.C. and A.C.). During this period, various groups, from middle-Palaeolithic Neanderthals to present-day humans, and the first known Celtic tribes, occupied the territory of Scepusia. This essay includes the characteristics of each pertinent culture from a diachronic point of view, presenting the most important artefacts of the material culture of Scepus. A part of them had never been published before.

Korene záujmu o Spiš z pohľadu archeológie siahajú do 16.–17. storočia. Miestni i zahraniční bádatelia z radov prírodovedcov vyhľadávali predovšetkým v jaskyniach kosti pleistocénnych zvierat, pokladaných za kosti vyhynutých „drakov”.¹ Hoci tento interes mal živelný charakter, popri paleontologických nálezoch sa objavovali rozmanité pamiatky hmotnej kultúry, na základe ktorých rekonštruje archeológia mozaiku nepísaných dejín. O skutočnom rozvoji spišskej archeológie, takmer na vedeckej báze, možno hovoriť na sklonku 19. storočia. Organizačné podchytenie nadšencom v Uhorskom karpatskom spolku (1873–1918), neskôr v Spišskom dejepisnom spolku (založený v roku 1883), a to predovšetkým z radov tunajších stredoškolských profesorov, lekárov a kňazov, bolo zárukou úspešného rozvoja archeologickej vednej disciplíny.² Tieto najstaršie archeologické nálezy zo zberov a amatérskych výskumov dali podnet na viaceré neskoršie a súčasné výskumy v podtatranskej oblasti. Realizovali a naďalej ich realizujú pracovníci z viacerých inštitúcií, najmä z Filozofickej fakulty UK v Bratislave, Podtatranského múzea v Poprade, Archeologického ústavu SAV v Nitre a Múzea v Kežmarku.

Na rozdiel od niektorých iných oblastí na Slovensku systematický výskum Spiša – napriek horeuvedenej dlhodobej výskumnej tradícii – značne

zaostáva. Pri rekonštruovaní najstaršej histórie je nutné sa oprieť o výsledky rozsahom nevelkých výskumov zväčša záchranného či zisťovacieho charakteru, prevažne však systematických prieskumov a v neposlednom rade i náhodných zberov. Vedľa známych nálezov venuje predložený príspevok prvoradú pozornosť najnovším archeologickým objavom, z ktorých časť je publikovaná len čiastočne alebo ešte nebola prezentovaná. Bokom, po zohľadnení podnetných pripomienok prof. M. Parczewského, nezostávajú ani lokality z územia dnešného Poľského Spiša v medziriečí Bialky a Dunajca, z východnej strany susediaceho s Pieninami a zo západnej strany s Podhaliankom, ohraničeným riekou Čierny Dunajec.³

Spiš v dobách kamenných

Poznanie počiatkov prítomnosti najstaršieho človeka na Spiši v období staršej doby kamennej – paleolitu (5–4 milióny rokov až 10 000 rokov pred Kristom) je v mnohom rozporné. Druho a tým aj časovo problematický je dnes nezvestný nález (objavený v roku 1936) časti lebky predpokladaného najstaršieho hominida na území Európy (*Australopithecus* či *Homo erectus*?) z travertínového komplexu Dreveníky v chotári Spišského Podhradia.⁴ Z Vyšných Ružbách – v Horbockom kameňo-

* Mgr. Marián Soják, PhD. Vyštudoval archeológiu a históriu na FiF UK Bratislava. Pracuje v Archeologickom ústave SAV, pracovisko Spišská Nová Ves. Zaoberá sa prehistóriou Slovenska, so zameraním na Spiš a vzájomné vzťahy s územím Poľska.

¹ Ľubomír Viliam PRIKRYL: *Dejiny speleológie na Slovensku*. Bratislava 1985, s. 19, 20, 26, 31, 37, 88, 89.

² Belo POLLA: *Archeológia na Slovensku v minulosti*. Martin 1996, s. 246–260.

³ Poľský Spiš tvorí 14 obcí severnej časti Spišského Zamaguria. Pozri Marek SKAWIŃSKI: *Tatry a podtatranská oblasť dnes*, in: *Tatry a podtatranská oblasť*, ed. Władysława Skupień. Poprad 2000, s. 11–31.

⁴ Ladislav BÁNESZ: Z histórie objavu pračloveka na Spiši, in: *Vlastivedný bulletin : príloha Podtatranských novín*, roč. 6, 1965, č. 49–50 (6–7), 17. decembra. Július DANČO: O stratenej lebke z Dreveníky, in: *Vlastivedný bulletin : príloha Podtatranských novín*, roč. 7, 1966, č. 18–19 (8), 13. mája. Juraj BARTA: Sidliská pračloveka na slovenských travertínoch, in: *Nové obzory* (ďalej NO), roč. 16, 1974, s. 153–154. TENŽE: Spiš v starej dobe kamennej, in: *Spišské hlasy*, roč. 34, 1983, č. 26, 29. júna. Dušan KONČEK: Nezvestná lebka, in: *Roľnícke noviny*, 1983, 29. apríla. František JAVORSKÝ: Kronika písaná v zemi, in: *Kronika mesta Spišské Podhradie slovom i obrazom*, ed. František Žifčák. Spišské Podhradie 1999, s. 7.

Mapa 1. Paleolitické a mezolitické lokality na Spiši. 1. Spišské Podhradie, Dreveník; 2. Spišské Podhradie, Pažica; 3. Vyšné Ružbachy, Horbok; 4. Hrabušice, Na Hure; 5. Spišské Podhradie, Nad Bielidlami; 6. Gánovce, Hrádok; 7. Beharovce, Sobotisko; 8. Hranovnica, Hincava; 9. Hôrka-Ondrej, Smrečányiho skala; 10. Plaveč, ľavý breh rieky Poprad; 11. Kežmarok, Zhnité lúky; 12. Bušovce, Stredný hon II; 13. Svät-Pod Skalkou, Intravilán – južne od železničnej trate; 14. Vysoké Tatry-Dolný Smokovec-Pod lesom, Hradisko; 15. Levoča, Mestský vrch; 16. Poprad-Matejovce, Zadné rovne; 17. Veľká Lomnica, Na kopci; 18. Spišská Teplica, jaskyňa Suchá diera; 19. Haligovce, jaskyňa Aksamitka; 20. Toporec, Dlhý hon I; 21. Vyšný Slaokov, Kostolisko; 22. Veľký Slaokov, Burich; 23. Spišská Teplica, Brehy; 24. Svät/Lučivná, východné úpätie Kimbiargu; 25. Smižany/Spišské Tomášovce, Hradisko I; 26. Spišská Stará Ves, lokalita 1; 27. Spišská Teplica, Melčiny; 28. Spišská Belá, Lind; 29. Bušovce, Stredný hon I; 30. Beharovce, Beharovské; 31. Nowa Biela 2, jaskyňa v Oblazovej a Nowa Biela 1; 32. Falsztyn; 33. Sromowce Wyżne-Kąty; 34. Sromowce Niżne.

lome – sú známe z travertínových usadenín predposledného (mindel-risského) interglaciálu stopy po prítomnosti prvých ľudí na Slovensku. V šesťmetrovej hĺbke narazili robotníci na tri nad sebou ležiace vrstvy popola a v ich blízkosti rádiolaritový jadrový hoblík, resp. sekáč. Ďalšie staropaleolitické ohniská sa našli aj v iných lomoch na okolí obce,⁵ podobne ako v staropleistocénnych travertínoch na Pažici pri Spišskom Podhradí.⁶ Problematické sú viaceré zberové nálezy. Z Hrabušíc (Na Hure) pochádza okruhliakový kremenný úštep staropaleolitického charakteru.⁷ Nemožno vylúčiť, že hrubý jadrovitý pästný klin (polotovar?) z Ordzovian⁸ a kremenná okruhliaková industria

zo Spišského Podhradia (Nad Bielidlami)⁹ je rovnako staro-, prípadne stredopaleolitická. Spomedzi všetkých lokalít preslávili Spiš predovšetkým Gánovce. V travertínovej kope Hrádok (obr. 1: 1) sa v roku 1926 našiel odliatok mozgovne veľkého cicavca, v ktorom až v roku 1949 spoznal E. Vlček odliatok mozgovne (endocranium) neandertálskeho pračloveka (*Homo neanderthalensis*) so zvyškami kalvy (obr. 1: 2).¹⁰ Patrí jedincovi neidentifikovateľného pohlavia (najskôr žene), ktorý zomrel v zrelom veku. Petrografickým rozborom, stratigrafickou analýzou, fluórovým indexom a datovaním travertínu uránovo-tóriovou metódou sa absolútny vek gánoveckého protoneandertálcu určil

⁵ Ladislav BÁNESZ: Nález pracovného nástroja z Vyšných Ružbách, in: *Vlastivedný bulletin : príloha Podtatranských novín*, roč. 7, 1966, č. 18–19 (8), 13. mája. TENŽE: Nové paleolitické výskumy a nálezy na východnom Slovensku, in: *Východoslovenský pravek*, roč. 1. Nitra a Košice 1970, s. 9, 10.

⁶ Juraj BÁRTA: Sídlišká pračloveka, s. 153. Ladislav BÁNESZ: Die Entwicklung der Travertine in den Nordkarpaten im Lichte archäologischer Funde, in: *Quartär*, roč. 41–42, 1991, s. 48.

⁷ Michal SLIVKA: Hrabušická časť Slovenského raja v dávnej minulosti, in: *Spravodaj Slovenský raj*, 1971, č. 1, s. 17. Ojedinelý nález je z prieskumu F. Prošeka v roku 1956.

⁸ Juraj BÁRTA a Marián SOJÁK: Archaické paleolitické nálezy zo Spiša, in: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v roku 1996* (ďalej AVANS). Nitra 1998, s. 26–27.

⁹ Nepochybujúce nálezy z prieskumu M. Sojáka.

¹⁰ Emanuel VLČEK: *Neandertaler der Tschechoslowakei*. Praha 1969.

na 105 000 rokov pred Kristom.¹¹ Počas systematického revízneho výskumu v roku 1955 (obr. 2) sa na východnom okraji pôvodného krátera žriedla našli odtlačky vretennej a lýtkovej kosti, patriace gracilnému dieťaťu. Zaujímavá je zmienka B. Hajtsa o ľudských kostiach, zachránených na Hrádku v roku 1926 v interglaciálnej prepálenej vrstve spolu s kosťami pleistocénnej fauny a kamennými nástrojmi.¹² Z Gánoviec sú teda známe antropologické nálezy viacerých neandertálcov. Spolu s početnou flórou a faunou, indikujúcou vhodné klimatické pomery, zistili sa vo viacerých vrstvách pozostatky ohnísk s kremennou a rádiolaritovou štiepanou industriou, ktorú J. Bárta pokladá za „karpatskú fáciu moustierskej kultúry.“¹³ Charakterizujú ju mikrolitické oblúkové driapadlá, hroty, hrotité a diskovité úštepy, zúbkovito retušované i parciálne retušované otlčené nástroje. Najnovšie je štiepaná industria radená do taubachieny z posledného interglaciálu (riss-würm).¹⁴ Menej bohaté stredopaleolitické travertínové lokality sú evidované tiež v Beharovciach (Sobotisko) a Hranovníci (Hincava),¹⁵ výrazné v Hôrke-Ondreji (Smrečanyho skala).¹⁶ Časť nálezísk patrí kultúrne do včasného moustérienu, časť do taubachieny. Poukazujú na skutočnosť, že človek zámerne vyhľadával teplé termálne pramene, ktoré na jednej strane vábili zver, na strane druhej ľudia mohli spoznať aj ich liečivé účinky. Neandertálci osídľovali aj terasy Popradu a iné otvorené polohy na výšiniach. Svedčia o tom prv i novšie získané nestratifikované zberové nálezy štiepaných kamen-

ných nástrojov z Plavča (ľavý breh rieky Poprad),¹⁷ Spišského Podhradia (svah hradného kopca – obr. 3: 3);¹⁸ Nad Bielidlami¹⁹), Kežmarku (Zhnité lúky; obr. 3: 5),²⁰ Bušoviec (Stredný hon II) a Svitú-Podskalky (Intravilán – južne od železničnej trate).²¹ Z Bušoviec je označujúce masívne oblúkovité driapadlo z jurského podkrakovského pazúrika, ktoré pochádza azda z tej istej polohy, na ktorej v roku 1959 objavil L. Bánesz typologicky podobný kremencový artefakt.²² Vo Svite nájdený artefakt predstavuje s najväčšou pravdepodobnosťou nedokončený plošne opracovaný listovitý hrot, aký vystupuje na začiatku mladého paleolitu v náplni szeletienskej kultúry (spred 40 000 rokov). Zlomok listovitého hrotu pochádza aj zo Spišského Podhradia (Dreveník)²³ a z Vysokých Tatier-Dolného Smokovca-osady Pod lesom (Hradisko; obr. 3: 4).²⁴ Z neobvyklej miestnej suroviny (slienitý vápenec) vyrobili úštepový hrot z intravilánu Veľkej Lomnice (obr. 3: 6).²⁵ Doposiaľ nedocenený je súbor artefaktov z Levoče (Mestský vrch – Stadtberg), z ktorého sa vyníma hrotitá rádiolaritová čepeľ so strmou retušou bokov.²⁶ Mladopaleolitické nálezy sa pre nedostatok nálezov nedajú spoľahlivo určiť. Paleolitický človek rozvinutej formy *Homo sapiens sapiens* (kromaňónsky človek), ktorý bol lovcem a zberačom, postupoval za stádami zvierat aj po terasách Popradu a jeho prítokov. Koncentrácia štiepaných kamenných nástrojov sa zozbierala v Poprade-Matejovciach (Zadné rovne) a Veľkej Lomnici (Na kopci). Jej kultúrna klasifikácia je neistá. Môže prináležať

¹¹ Milan THURZO: *Evolúcia človeka*. Bratislava 1998, s. 88.

¹² Béla HAJTS: Beiträge zur Urgeschichte und Vorgeschichte der Zips, in: *Turistik, Alpinismus und Wintersport*. Kežmarok 1926, č. 1-3, s. 16. Uvádza ich tiež Emanuel VLČEK: *Neandertaler der Tschechoslowakei*, s. 256 – tab. 54.

¹³ BARTA: Sídlišká pračloveka, s. 140.

¹⁴ Jiří SVOBODA a i.: *Paleolit Moravy a Slezska*. Brno 1994, s. 53.

¹⁵ Ladislav BÁNESZ: Osídlenie pod Tatrami v staršej dobe kamennej, in: *Vlastivedný bulletin : príloha Podtatranských novín*, roč. 6, 1965, č. 49–50 (6–7), 17. decembra. Juraj BARTA: Sídlišká pračloveka, s. 141, 142.

¹⁶ Lubomíra KAMINSKÁ: Travertínová lokalita Hôrka v kontexte stredopaleolitického osídlenia Slovenska, in: *Slovenská archeológia* (ďalej *SArche*), roč. 47, 1999, č. 2, s. 1–36. Lubomíra KAMINSKÁ a i.: *Hôrka-Ondrej : Research of a Middle Palaeolithic Travertine Locality*. Nitra 2000.

¹⁷ Ladislav BÁNESZ: Prehľad paleolitu východného Slovenska, in: *SArche*, roč. 9, 1961, č. 1–2, s. 35.

¹⁸ Marián SOJÁK: Keď sa história stane koníčkcom. Aj nálezy neprofesionálnych archeológov poodhaľujú minulosť Spiša, in: *Spiš v premenách : vlastivedná príloha Panorámy Spiša a Tatier*, roč. 1, 1999, č. 1, 24. septembra, s. 4.

¹⁹ TENŽE: Výskum a prieskumy na trase diaľnice, in: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 112.

²⁰ TENŽE: Neandertálci na Spiši. Z najnovších archeologických nálezov z obdobia staršej doby kamennej, in: *Podtatranské noviny*, roč. 36, 1995, č. 2, 12. januára, s. 5. Juraj BARTA a Marián SOJÁK: Paleolitický pästný klin z Kežmarku, in: *AVANS v roku 1994*. Nitra 1996, s. 24.

²¹ Marián SOJÁK: Rekognoskácia Spiša, in: *AVANS v roku 2001*. Nitra 2002, s. 189.

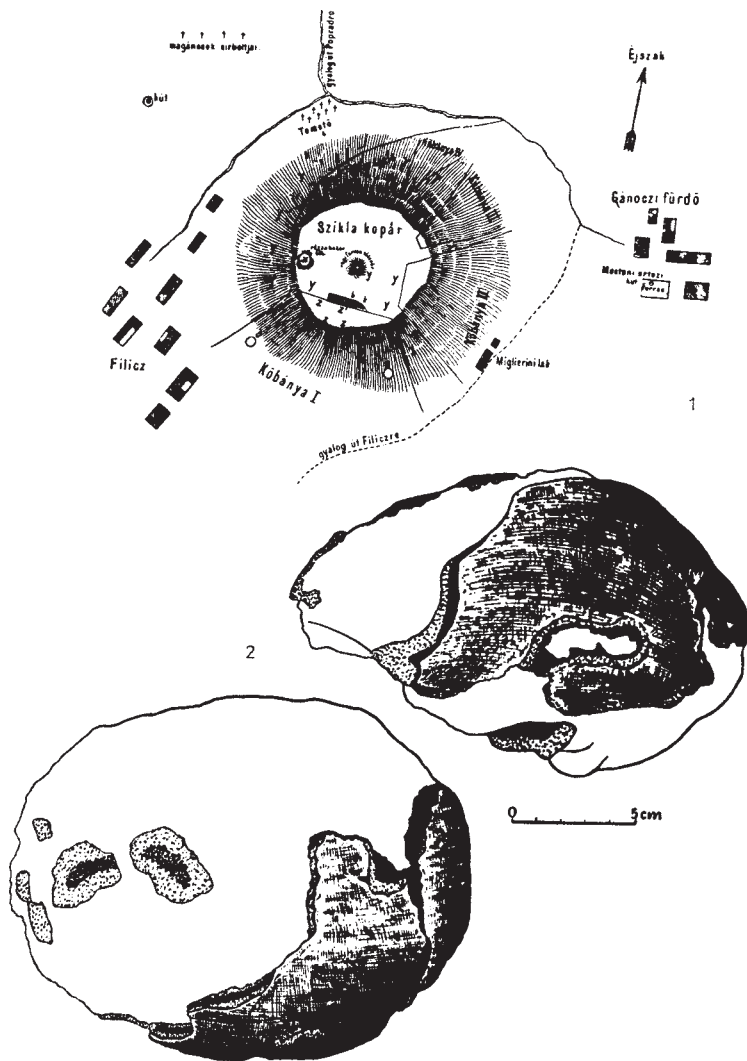
²² BÁNESZ: Prehľad paleolitu, s. 35.

²³ Lubomíra KAMINSKÁ: Plošne retušované hroty zo začiatku mladého paleolitu na východnom Slovensku, in: *Historica Carpatica* (ďalej *HC*), roč. 21, 1990, s. 108, 112 – obr. 2: 1.

²⁴ Marián SOJÁK: Ojedinelý kamenný nástroj z úpätia Vysokých Tatier, in: *Slovenský sever*, roč. 7, 1997, č. 12, s. 9.

²⁵ TENŽE: Archeologické prírastky Podtatranského múzea Poprad v roku 1997, in: *Študijné zvesti Archeologického ústavu SAV* (ďalej *ŠZ AÚ SAV*), roč. 34. Nitra 2002, s. 5–64.

²⁶ František JAVORSKÝ: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Archeologického ústavu SAV na Spiši, in: *AVANS v roku 1978*. Nitra 1980, s. 127, obr. 58.

Obr. 1. Gánovce – Hrádok. 1 – Výzor lokality podľa Archaeologiai Értésítő, roč. 6, 1886, s. 66; 2 – zvyšky lebečných kostí na travertínovom vyliatku lebky predneandertálcu (podľa E. Vlček 1969, s. 200 – obr. 107).

aurignacienskej (38 000–30 000 pred Kristom) alebo gravettienskej kultúre (30 000–20 000 pred Kristom).²⁷ To isté možno tvrdiť aj o najnovších nálezoch z výskumu jaskyne Suchá diera v katastri obce Spišská Teplica.²⁸ Spolu s kosťami pleistocénnych zvierat, ktoré boli uprostred lovecké-

v chotári obce Haligovce. Nálezy kamenných nástrojov a hrot zo sobieho parohu (zachránené v rokoch 1874 a 1879) patria k prvým paleolitickým nálezom na území vtedajšieho Uhorska. Kým skôr sa zaraďovali do aurignacienskej kultúry, neskôr sa pokladali za magdalénienskej.³⁴ Nemožno vylú-

ho záujmu vtedajšieho človeka (hnedý a jaskynný medveď, kamzík), sa preskúmali pozostatky ohnísk s uhlíkmi borovice a štiepanou kamennou industriou z rádiolaritu a limnokvarcitu (úštepky, čepele, klinové rydlo, chrbtový nôž, resp. hrubý úštepový hrot s oblúkovitým retušou a otupeným bokom). J. K. Kozłowski prv uvažoval,²⁹ či posledný zo spomenutých artefaktov („ostrze tylcowe z tyłcem łukowym“) nepatrí industrii châtelperronienskej kultúry, rozvíjajúcej sa na území Francúzska a južného Španielska približne od 36 000 do 30 000 rokov pred Kristom. Rádiokarbónová analýza vzorky zvieracích kostí (z kamzíka a medveďa) ukázala na neskoroglaciálny vek nálezov ($11\,620 \pm 390$ a $11\,230 \pm 280$ pred Kristom).³⁰ Jednoznačne gravettienskej kultúre možno pripísať nálezy z Gánoviec (Hrádku) z vrstvy zodpovedajúcej poslednej ľadovej dobe (würm 3).³¹ Podobne možno zaradiť pravidelnú silicitovú čepeľ z výskumu roku 1990 v Gánovciach (Za stodolami).³² Ojedinelé kamenné nástroje z mladšieho paleolitu sa evidujú z mnohých katastrov dnešných obcí, avšak sú nestratifikované a majú tak obmedzenú vypovedaciu hodnotu. Ich rozmiestnenie pozdĺž údolia Popradu vyznačujú pravekú cestu smerom k dnešnému Poľsku.³³ Na tejto trase leží jaskynné sídlisko Aksamitka

²⁷ Marián SOJÁK: Matejovce v najstaršom období, in: Kapitoly z dejín Matejoviec : Zborník príspevkov vydaný pri príležitosti 750. výročia prvej písomnej zmienky a 730. výročia udelenia mestských práv, ed. Marián Soják. Poprad-Matejovce 2001, s. 5–7.

²⁸ TENŽE a JÁN HUNKA: Paleolitické sídlisko a neskorostredoveká peňazokazecká dielňa v Spišskej Teplici – jaskyni Suchá diera, in: SArche, v tlači.

²⁹ Marián SOJÁK: Zaviata minulost Spišskej Teplice, in: Dejiny obce Spišská Teplica, ed. Marián Soják. Spišská Teplica 2002, s. 34–64 (s. 40, 43 – obr.).

³⁰ Rádiokarbónová analýza urobená v Gliwiciach. Za dosiahnuté výsledky a konzultácie ďakujem prof. dr. hab. J. K. Kozłowskiemu.

³¹ Zusammenfassender Bericht über den Fundort Gánovce und die Reste des Neandertalers in der Zips (ČSR). Praha 1958, s. 1–81. Vlček: Neandertaler der Tschechoslowakei, s. 244–246.

³² Mária NOVOTNÁ a Bohuslav NOVOTNÝ: Pokračovanie výskumu v Gánovciach, in: AVANS v roku 1990. Nitra 1992, s. 83, 128 – obr. 38: 14.

³³ Juraj BÁRTA: Zur Problematik der Kommunikationsübergänge der Nordostslowakei im Paläolithikum, in: Urzeitliche und frühhistorische Besiedlung der Ostslowakei im Bezug zu den Nachbargebieten, ed. Dušan Čaplovič a Mária Lamiová-Schmiedlová. Nitra 1986, s. 42 – obr. 1.

³⁴ László VÉRTES: První paleolitické nástroje z oblasti Karpat, in: Anthropozoikum, roč. 4, 1954, s. 7. Ladislav BÁNESZ: Počiatky mladšieho paleolitu na východnom Slovensku, in: HC, roč. 11, 1980, s. 194, 195. Juraj BÁRTA: Storočné jubileum

čif ani poslednú zo zmiených alternatív. Nové nálezy kamennej štiepanej industrie z Toporca (Dlhý hon I), zhotovené zo špecifickej pazúrikovej suroviny „typu Bircza“ (Poľsko), možno s najväčšou pravdepodobnosťou začleniť práve magdalénienskej kultúre. Ide snáď o prvú lokalitu pojednávanej kultúry na východnom Slovensku³⁵ (odhliadnuc od otázných pamiatok z Haligoviec). Komunikačné spojenie Spiša s povodím hornej Torysy dokladá patinovaný silicitový úštep z Vyšného Slavkova (Kostolisko).³⁶ V posledných rokoch sa na Spiši výrazne znásobil počet lokalít z neskorého paleolitu (epipaleolitu).³⁷ Pre túto štiepanú kamennú industriu je charakteristická prevažne drobnotvarosť a prevaha rádiolaritovej suroviny z bradlového pásma Pieňin. Častý je nedostatok niektorých výraznejších tvarov, ktorý by umožňoval jej bližšie kultúrne začlenenie. Preto je väčšina nálezísk, skúmaná najmä formou prieskumov, datovaná rámcovo do epipaleolitu. Po vyhodnotení výsledkov výskumu sídliska šwiderienskej kultúry (11 000 – 9000 pred Kristom) v polohe Burich vo Veľkom Slavkove³⁸ sa ukázalo, že s podobnými sezónnymi táboriskami sa musí počítať na Spiši vo výraznejšej miere, čo doložili systematické

prieskumy v širšom okolí Popradu a záchranný výskum (Spišská Teplica – Brehy;³⁹ Svit – Podskalka/Lučivná – východné úpätie Kimbiargu, s pozostatkami stanových príbytkov a ohniskami – obr. 3: 1, 2, 7, 8⁴⁰). Šwiderienska kultúra zaujala rozľahlé územie dnešného Poľska, Litvy, Bieloruska a časti Ukrajiny. Príznačné sú pre ňu čepelové hroty šípov so stopkou, ktorá je na báze plošne

Obr. 2. Gánovce – Hrádok. Revízný výskum v roku 1955 (Archív M. Soják).

opracovaná (retušovaná). Industria z viacerých lokalít sa začala vo všeobecnosti považovať za pravdepodobne šwideriensku, prípadne epipaleolitickú. Platí to aj o mnohých artefaktoch zozbieraných ešte na konci 19. storočia M. Greisigerom⁴¹ či z mladších terénnych aktivít.⁴² Zdá sa, že popri prežívajúcom gravettiene z neskorého paleolitu (epigravettien) možno počítať s obdobným osídlením

archeologických výskumov v jaskyniach na Slovensku, in: *Krásy Slovenska*, roč. 51, 1974, č. 12, s. 561, 562. TENŽE: Najstaršie osídlenia slovenských jaskýň, in: *Krásy Slovenska*, roč. 58, 1981, č. 1, s. 38–39. TENŽE: Nový prínos poznatkov slovenskej archeológie ku stratigrafii pleistocénu a starého holocénu, in: *Anthropozoikum*, roč. 18, 1987, s. 216.

³⁵ Marián Soják: Rekognoscácia Spiša, s. 192. TENŽE: Osídlenie horného Spiša na sklonku staršej doby kamennej, in: *Starsza i środkowa epoka kamienia w Karpatach polskich*, ed. Jan Gancarski. Krosno 2002, s. 255–278. Maria ŁANCZONT, Teresa MADEYSKA, Anna MUZYCZUK a Paweł VALDE-NOWAK: Hłomcza – stanowisko kultury magdalénienskiej w Karpatach polskich, in: *Starsza i środkowa epoka kamienia*, s. 147–187 (s. 174, 175).

³⁶ Soják: Prieskum horného a dolného Spiša, in: *AVANS v roku 1998*. Nitra 2000, s. 156.

³⁷ TENŽE: Osídlenie horného Spiša, s. 274. Tu je uvedený aj katalóg epipaleolitických a mezolitických lokalít.

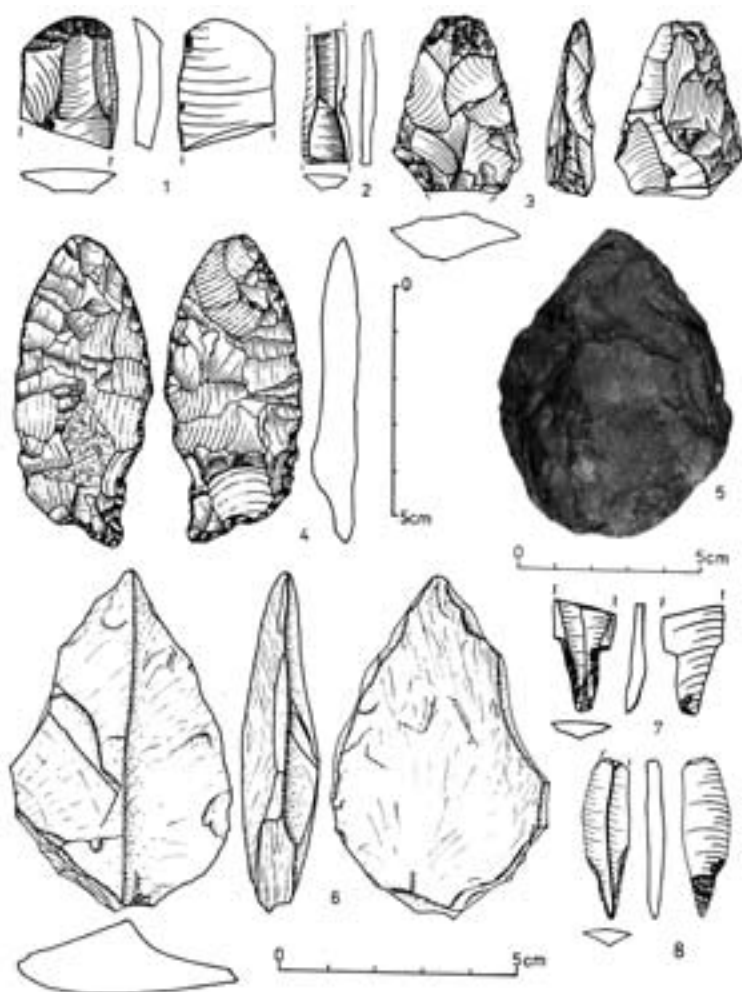
³⁸ Juraj BARTA: Výskum na šwiderskom sídlisku vo Veľkom Slavkove v rokoch 1975 a 1976, in: *AVANS v roku 1976*. Nitra 1977, s. 33–36. TENŽE: Wielki Sławków – pierwsza osada kultury šwiderskiej na Słowacji, in: *Acta Archaeologica Carpathica* (ďalej AAC), roč. 20, 1980, s. 5–17. Nositelia šwiderienskej kultúry sa pokladajú za lovcov sobov sezónne putujúcich za sobmi z juhu na sever a opačne (podľa ročných období). Mígrujúca zver ich donútila prekročiť hrebeň Karpát a pokračovať v južnom smere do vnútra Popradskej kotliny.

³⁹ Marián Soják: Neskoropaleolitické stopy osídlenia pri Spišskej Teplici, in: *AVANS v roku 1997*. Nitra 1999, s. 151–152. TENŽE: Prieskum horného a dolného Spiša, s. 154, 155. TENŽE: Nálezy z prieskumov a záchranných exploatacií na Spiši, in: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 117. TENŽE: Terénny prieskum na Spiši, in: *AVANS v roku 2000*. Nitra 2001, s. 177.

⁴⁰ TENŽE: Dosiaľ nepoznané praveké dejiny Svitu a Lučivnej, in: *Spiš v premenách : vlastivedná príloha Panorámy Spiša a Tatier*, roč. 7, 1999, č. 2, 17. decembra, s. 4 (8). TENŽE: Výskum na diaľnici v Lučivnej, Mengusovciach a vo Svite, in: *AVANS v roku 1998*. Nitra 2000, s. 165–166. TENŽE: Pokračovanie výskumu vo Svite a Lučivnej, in: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 110.

⁴¹ Ladislav BÁNESZ: Nálezy drobnotvarej štiepanej industrie pod Vysokými Tatrami, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 10. Nitra 1962, s. 5–20. Juraj BARTA: Nové poznatky o osídlení Slovenska v epipaleolite, in: *Archeologična zbirka 1*. Cherson 1999, s. 24.

⁴² Marián Soják a Andrej NOVÁK: Prieskum okolia Spišskej Belej, in: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 123–126.

Obr. 3. Výber kamennej štiepanej industrie z paleolitu. 1, 2, 7, 8 – Svit-Pod Skalkou/Lučivná – východné úpätie Kimbiargu (šwiderienska kultúra); 3 – Spišské Podhradie – sova Spišského hradu (stredný paleolit); 4 – Vysoké Tatry-Dolný Smokovec-osada Pod lesom – Hradisko (začiatok mladého paleolitu); 5 – Kežmarok – Zhnité lúky (záver stredného paleolitu); 6 – Veľká Lomnica – Intravilán (začiatok mladého paleolitu).

ako v Pieninách na ľavobreží Dunajca.⁴³ O stykoch s územím Poľska vypovedá najmä pazúriková surovina, zastúpená hlavne jurským podkrakovským

pazúrikom, ale aj baltickým, čokoládovým, volynským a vzácné šwieciechowským pazúrikom. Na základe nálezov z lokality Smižany (Hradisko I) sa uvažuje aj o miestnom vývoji neskoropaleolitických industrií.⁴⁴ Osihotený je nález rádiolaritového hrotu šípú („jednozadziorec“ z čepele) s ahrensburgskými črtami zo Spišskej Starej Vsi 1. Inventár z Lipnice Wielkiej 2 ukazuje, že ahrensburgská kultúra ojedinele prenikla tiež do Malopoľska.⁴⁵ Preto nemožno úplne vylúčiť, že aj južnejšie.

O osídlení opačnej – poľskej časti Karpát sme sa dozvedeli pomerne neskoro.⁴⁶ Až v sedemdesiatych rokoch 20. storočia sa – v spojitosti s objasnením úlohy miestnych zdrojov rádiolaritov pre spoločnosť doby kamennej a staršej doby bronzovej – zistili prvé paleolitické táboriská. Na možnosť osídlenia poľských Karpát dávno pred lužickou kultúrou poukazoval náhodný nález pazúrikového listovitého hrotu z Gostwice, woj. Nowy Sącz (zo začiatku mladého paleolitu).⁴⁷ Doslova prevrat v dejinách osídlenia tejto časti Poľska vyvolali výsledky osemročného interdisciplinárneho výskumu na hranici Podhalianska a poľského Spiša – v Novej Belej (Nowa Białá) 2, z jaskyne v Oblazowej (pod vedením P. Valde-Nowaka).⁴⁸ Takmer päť metrový profil nevelkej vápencovej jaskyne (dĺžka 9 m, šírka 5 m, výška pred výskumom 3 m) s XXI. vrstvami doku-

mentuje charakter prírodného prostredia a viacero fáz osídlenia od posledného glaciálu po holocén. Najstaršie osídlenie sa spája so stredopaleolitic-

⁴³ Stanisław KOŁODZIEJSKI, Michał PARCZEWSKI, Jacek RYDLEWSKI a Paweł VALDE-NOWAK: Dzieje osadnictwa w Pieninach od czasów najdawniejszych do połowy XIV wieku, in: *Przyroda Pienin w obliczu zmian*. Warszawa a Kraków 1982, s. 403–421.

Paweł VALDE-NOWAK: Studies in Pleistocene settlement in the Polish Carpathians, in: *Antiquity*, roč. 65, 1991, č. 248, s. 593–606.

⁴⁴ Lubomíra KAMINSKÁ a František JAVORSKÝ: Drobnotvará štiepaná kamenná industria zo Smižian, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 32. Nitra 1996, s. 5–14.

⁴⁵ VALDE-NOWAK: Studies in Pleistocene settlement, s. 596.

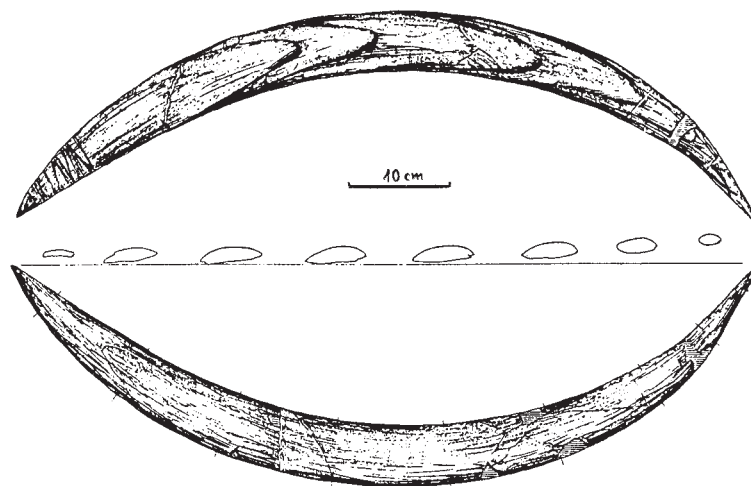
⁴⁶ Rudolf JAMKA: O roli Karpat w pradziejach i wczesnym średniowieczu, in: *Etnografia Polska*, roč. 5, 1961, s. 29–48.

⁴⁷ Paweł VALDE-NOWAK: Z badań najstarszego osadnictwa w Karpatach polskich, in: *Dzieje Podkarpacia*, ed. Jan Gancarski, vol. 2. Krosno 1998, s. 39–54.

⁴⁸ Z bohatej literatúry o Oblazowej vyberám: Paweł VALDE-NOWAK: Bumerang z Oblazowej, in: *Wierchy*, roč. 55, 1990, s. 127–140. TENŽE: Studies in Pleistocene settlement, s. 593–606. TENŽE: Z badań najstarszego osadnictwa, s. 39–54. TENŽE: Sanktuarium pod wapienną kopułą, in: *Z otchłani wieków. Archeologia Karpat*, roč. 56, 2001, č. 3, s. 9–14. TENŽE: Jaskinia w Oblazowej. Paleolityczne sanktuarium. Katalog – przewodnik po wystawie. Bochnia 2002, 4 s. TENŽE: Paleolityczny depozyt obrzędowy w Jaskini w Oblazowej, in: *Sztuka pradziejowa ziem polskich: Katalog wystawy*, ed. Dariusz Stryniak. Gniezno 2002, s. 30–33. Teresa MADEYSKA, Adam Paweł NADACHOWSKI a Paweł VALDE-NOWAK: Jaskinia w Oblazowej. Osadnictwo, sedimentacja, fauna kopalna, in: *Pieniny – Przyroda i Człowiek*, ed. Paweł Valde-Nowak, vol. 4. Krościenko n. Dunajcem 1995, s. 5–23. Novšie výsledky výskumu pozri: Teresa MADEYSKA, Adam Paweł NADACHOWSKI a Paweł VALDE-NOWAK: Wyniki badań Jaskini w Oblazowej, in: *Starsza i środkowa epoka kamienia*, s. 59–96.

kou moustérienskou kultúrou, pričom časť rádiolaritových artefaktov mikrolitických foriem nachádza podľa P. Valde-Nowaka analógie v Gánovciach a v Hôrke-Ondreji. Možno ich prisúdiť taubachienu, po ktorom vystupujú elementy juhovýchodného szarentienu. Potom nasleduje osídlenie z mladého paleolitu, reprezentované štiepanou industriou szeletienskej, aurignacienskej a východogravettienskej (pavlovskej) kultúry. Nálezy z vrstvy VIII, patriace do poslednej zmienenej kultúry, sú najprekvapujúcejšie. V rozrušenom kamennom venci sa popri štiepaných artefaktoch pestrého surovínového zloženia našli dva banické nástroje – parohové klíny (z nich jeden zdobený), závesky zo slimačej ulity, prevrtnané zvieracie zuby, masívna pieskovcová platňa – paleta (azda na rozotieranie červeného farbiva), kostný korálik, parohové šidlo, dva články ľudských prstov (najstaršie antropologické nálezy v Poľsku) a unikátny bumerang z mamutieho kla (obr. 4), najstarší na svete (!). Rádiokarbónová analýza predmetov z tohto výnimočného zoskupenia poskytla vek vyše 30 000 rokov. Nálezové okolnosti a nevšedné nálezy svedčia o náboženských obradoch, pri ktorých (podľa vedúceho výskumu) sa rituálne odrezávali články prstov, čo názorne dokladajú aj nástenné maľby vo franko-kantaberskej oblasti s chýbajúcimi časťami prstov na ľudských dlaniach. Nálezy z Oblázowej na jednej strane poukazujú na bohatšie paleolitické osídlenie slovensko-poľského pomedzia a komunikačné prechody cez karpatské priesmyky, na strane druhej indikujú možné prekvapivé nálezy v dosiaľ systematicky neskúmaných jaskyniach, a to v tatranských, ďalej vo vápencoch pieninského bradlového pásma a napokon v pieskovcoch flyšových Karpát.

Na území poľských Karpát je mnoho neskoropaleolitických lokalít (vrátane lokalít zo staršej doby bronzovej), spojených s využívaním lokálnych rádiolaritov z bradlového pásma Pienin.⁴⁹ V Nowotarskej kotline a v Pieninách ide najmä o Sromowce Wyżne-Kąty, Koniówka (magdalénienská kultúra) a Sromowce Niżne, Nowa Belá (Nowa Biała) 1 (federmesserská kultúra s lokálnymi

Obr. 4. Nowa Biata (Nová Belá) 2, jaskyňa v Oblázowej. Bumerang z mamutieho kla spred 30 000 rokov (podľa P. Valde-Nowaka).

mi skupinami witówien a tarnowien – súbory s oblúkovito retušovanými tylni hrotov a krátkymi škrabadlami), alebo Dział 1 či Krempachy (šwiderienská kultúra – s hrotmi so stopkou).⁵⁰ Skromné sú epipaleolitické nálezy z Falštýna (Falsztyn).⁵¹

Neporovnateľne menej sa vie o osídlení Spiša v strednej dobe kamennej – mezolite (9.–6. tisícročie pred Kristom). Dnes sa definuje ako obdobie pokračovania predchádzajúceho vývoja so zberačsko-lovecko-rybárskym hospodárením a nie ako nová etapa v ľudských dejinách, resp. prechodné štádium medzi paleolitom a neolitom.⁵² Stúpajúca teplota sa odzrkadlila v zmene životného prostredia, čomu sa musel prispôbiť aj človek. Po vymretí či odchode chladnomilných zvierat bol nútený zmeniť taktiku lovu na menšie zvieratá, vtáky a rybolov výrobou iných kamenných nástrojov, predovšetkým mikrolitických rozmerov. Ide prevažne o malé nožičky – mikročepičky na zhotovovanie kombinovaných loveckých zbraní podobných harpúnam, štiepané z vopred pripravených foriem surovín – mikrojadier. Také a iné mikrolitické formy náradia sa nedávno našli v chotári Spišskej Teplice (Melčiny a Brehy). Priradujú sa do skromného zoznamu mezolitických sídliskových stôp na Spiši (okolie Spišskej Belej – najmä poloha Lind⁵³) a území Slovenska vôbec. Možno predpokladať, že skôr s mezolitickým ako epipaleolitickým osídlením súvisí preskúmaný zvyšok výroby dielne v Beharovciach (poloha Beharovské), kde sa v súbore 62 ks rádiolaritových

⁴⁹ Jacek RYDLEWSKI: Pienińskie złoża radiolarytu i ich eksploatacja w epoce kamienia i wczesnej epoce brązu na Podhalu, in: AAC, roč. 28, 1989, s. 25–79.

⁵⁰ TENŻE: Z badań nad kulturą świderską w północnych Karpatach, in: AAC, roč. 29, 1990, s. 5–31.

⁵¹ Michał PARCZEWSKI: Przyczynki do dziejów najstarszego osadnictwa w Karpatach polskich, in: AAC, roč. 14, 1974, s. 295–297 (s. 74).

⁵² Janusz K. KOZŁOWSKI: Periodyzacja pradziejów, in: *Encyklopedia historyczna świata*, ed. Janusz K. Kozłowski, vol. 1. Kraków 1999, s. 29.

⁵³ SOJÁK: Osídlenie horného Spiša, s. 268, 270. Tu uvedená ďalšia literatúra.

Mapa 2. Neolitické lokality na Spiši. 1. Gánovce, Hrádok; 2. Gánovce, Za stodolami; 3. Hôrka, Za Komárovce I; 4. Jánovce, Pod chrašť; 5. Jánovce-Machalovce, Pod Hradiskom; 6. Mlynica, Červený kameň; 7. Poprad-Matejovce, Nad kopčekom I; 8. Poprad-Matejovce, Zadné rovne; 9. Spišský Štiavnik, Nad rybníkom; 10. Spišský Štiavnik, Sedliská; 11. Vydrník, Pod Hrádkom I; 12. Vydrník, Pod Moskovcom; 13. Vysoké Tatry-Dolný Smokovec-Pod lesom, Hradisko; 14. Rakúsy/Spišská Belá, Kahlenberg (Stirn); 15. Stráne pod Tatrami, Pod Kamenným vrchom I; 16. Veľká Lomnica, Na kopci; 17. Vlková-Leokovce, Bukovina; 18. Vrbov, Pod Kosovým kruhom II; 19. Vrbov, Dubový chrbát; 20. Bijacovce, Pod kaštieľom; 21. Dlhé Stráže, Pod Kráľovcom; 22. Doľany, Pod Brusníkom; 23. Doľany, Bunča; 24. Jablonov, Rybník; 25. Klčov, Pri ihrisku; 26. Klčov, Záhumnie; 27. Klčov, Roveň – Pod Hájikom; 28. Levoča, Pod Rehbergom; 29. Levoča, Podkova – dvor OSC; 30. Levoča, Pri podkove (Fitriřt); 31. Ordzovany, dvor Hazovec; 32. Spišské Podhradie, Okrúhla hôrka; 33. Spišské Podhradie,

Nad Bielidlami; 34. Spišský Hrhov, Kaštieľ; 35. Spišský Štvrtok, Nad Širokými lúkami; 36. Haligovce, jaskyňa Aksamitka; 37. Hrabušice, Pod Zelenou horou; 38. Hrabušice, Prielom Hornádu I; 39. Iliášovce, Za hostincom; 40. Letanovce, jaskyňa Čertova diera; 41. Poráč, jaskyne Šarkanova diera a Chyža; 42. Smižany/Spišské Tomášovce, Hradisko I a Pod Hradiskom I; 43. Smižany, Štrkovisko I; 44. Smižany, Štrkovisko III; 45. Smižany, Štrkovisko IV; 46. Smižany, jaskyňa Tri skalky; 47. Spišská Nová Ves, Kapustnice I; 48. Spišská Nová Ves, Rittenberg – pieskovisko; 49. Spišská Nová Ves, Letná ul. č. 41; 50. Spišská Nová Ves, Ulica Febr. víťazstva – Hotel Metropol; 51. Spišská Nová Ves/Smižany, Smižianska roveň; 52. Spišská Nová Ves, Ulica Ing. Kožucha – OD Otex; 53. Spišské Vlchy, Fonfaj; 54. Spišské Vlchy, Ku starému mlynu; 55. Spišské Vlchy, Nad Novým mlynom I; 56. Spišské Vlchy, Pod lipou; 57. Spišské Vlchy, Pod starou uhorskou cestou; 58. Spišské Vlchy, Roveň; 59. Spišský Hrušov, Pod lesíkom; 60. Vítkovce, Tureň; 61. Žehra, Hlinky I; 62. Žehra-Dreveník, Puklinová jaskyňa; 63. Žehra, Spišský hrad (hradný kopec).

artefaktov našiel aj zlomok charakteristického mikrolitického trojuholníka, predstavujúceho „zbrojník“, t. j. súčasť hrotu alebo okraja hrotu ší-pov, harpún či nožov s pôvodnou organickou rukoväťou, resp. násadou.⁵⁴

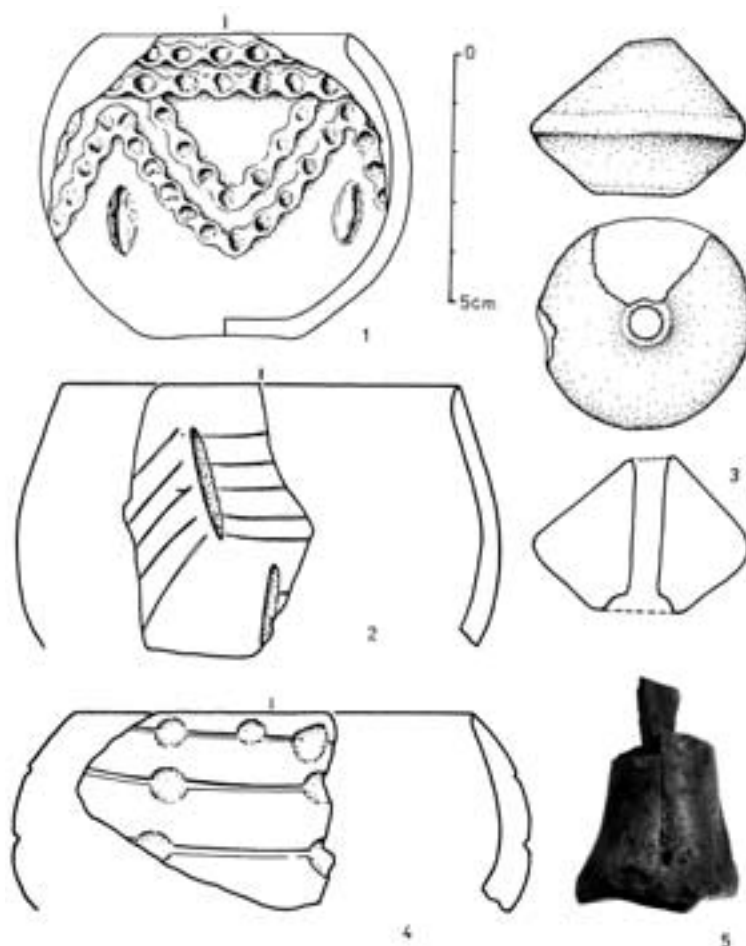
Po zániku pertraktovaných osídlení na sklonku paleolitu sledujeme na Spiši sídliskový hiát a ďalšie osídlenie zaznamenávame až v strednom neolite (6000–4000 pred Kristom). V dejinách ľudstva končí dlhotrvajúce obdobie neproduktívneho hospodárstva. Človek začína ovládať prírodu. Pestuje kultúrne plodiny, chová domáce zvieratá, vyrába hlinené nádoby, kamenné brúsené náradie (sekery, klíny, mlaty s otvorom), buduje prvé

stále sídla. Preto nečudo, že sa toto obdobie prirovnáva k neolitickej revolúcii. Výnimkou nie je ani územie Spiša, čo dokladajú početné sídliská (dnes 63), zistené zväčša na záveterných a snečných južných svahoch v blízkosti potokov a prameňov, nevynímajúc podzemné priestory niektorých jaskýň.⁵⁵ Pre neolitizáciu bola rozhodujúca špecifická mikroklíma (dažďový tieň Vysokých Tatier) s podobným úhrnom zrážok ako na husto osídlenom juhozápadnom Slovensku a uzavreté dolinky s dostatočne poľnohospodársky výnosným hnedým typom pôd. Základom ekonomiky bolo poľnohospodárstvo (prevládalo pestovanie pšenice dvojrzbovej) a chov dobytky (najmä ho-

⁵⁴ TENŽE: Výskum a prieskumy na trase diaľnice, s. 110, 111, obr. 74: 1.

⁵⁵ TENŽE: Neolitické osídlenie Spiša, in: *SArche*, roč. 48, 2000, č. 2, s. 185–314. Tu je uvedená ďalšia literatúra a katalóg neolitických lokalít.

vädzieho) s čoraz väčším uplatnením pastierstva. Dokladá to osídľovanie ťažko prístupných kopcovitých zalesnených polôh a zrejme tiež výskyt ojedinelých brúsených či štiepaných nástrojov bez sprievodnej keramiky. Na základe súčasného stavu základného výskumu došlo k osídleniu Spiša až v strednom neolite, nositeľmi kultúry s mladšou lineárnou (notovou) keramikou (obr. 5: 4). Udialo sa tak z oblasti na sever od hrebeňa Karpát (s centrom na okolí Krakova), odkiaľ sa obyvatelia šírili cez poľské Karpaty (nové lokality medzi riekami Raba a Dunajec, napríklad Łoniowa)⁵⁶ a Pieniny proti toku Dunajca a Popradu na juh do oblasti horného a napokon dolného Spiša. V srdci Hornádskej kotliny sa stretli so súvekými osídlencami pochádzajúcimi zo susedného Šariša, ktorý bol doménou spoločenstiev kultúry s východnou lineárnou keramikou. Dokladajú to čoraz výraznejšie importy nádob skupiny Tiszadob.⁵⁷ Netrvalo dlho a Spiš posilnili pravdepodobne z oblasti stredného Podunajska pohronským trasovaním⁵⁸ populácie železovskej kultúry (obr. 5: 2). Z východnejšie a možno i južnejšie ležiacich regiónov Slovenska do tohto sídliskového priestoru prichádzala bukovohorská kultúra (obr. 6: 1), ktorej obyvatelia disponovali kvalitnou obsidiánovou surovinou (Zemplínske a Tokajské vrchy) na produkciu štiepaných nástrojov. Na rozdiel od iných častí Slovenska tu teda možno sledovať zmiešané lineárno-železovsko-bukovohorské osídlenie, s dominantnou lineárnou zložkou. Význam severo-južnej komunikačnej tepny zdôrazňujú najmä suroviny na výrobu kamennej štiepanej a brúsennej industrie. Kým štiepané artefakty sa zhotovovali v najvýraznejšej miere z kvalitných pazúrikových odrôd z Krakovsko-čenstochovskej jury

Obr. 5. Výber náleзов z neolitu – keramika lineárnej a železovskej kultúry, praslen a rádiolaritová čepeľ upevnená v kostenej rukováti. 1, 3 – Gánovce – Za stodolami; 2 – Žehra – Hlinky I; 4 – Smižany – Štrkovisko IV; 5 – Vlková-Levkovce – Bukovina.

(hlavne jurský podkrakovský pazúrik),⁵⁹ značná časť brúsených sekier, kopytovitých klinov a vrтанých nástrojov (obr. 6: 5) je vyrobená z andezitovej suroviny z pohoria Wzar v poľskej časti Pienin.⁶⁰ Na rozdiel od úplnej absencie pohrebísk či aspoň samostatných hrobov v areáli osád je pomerne dobre známy model neolitických dedín, lepšie poznaný z veľkoplošných výskumov na juhozápadnom Slovensku i v zahraničí. Najucelenejšiu predstavu si možno vytvoriť z výsledkov systematického výskumu sídliska v Poprade-Ma-

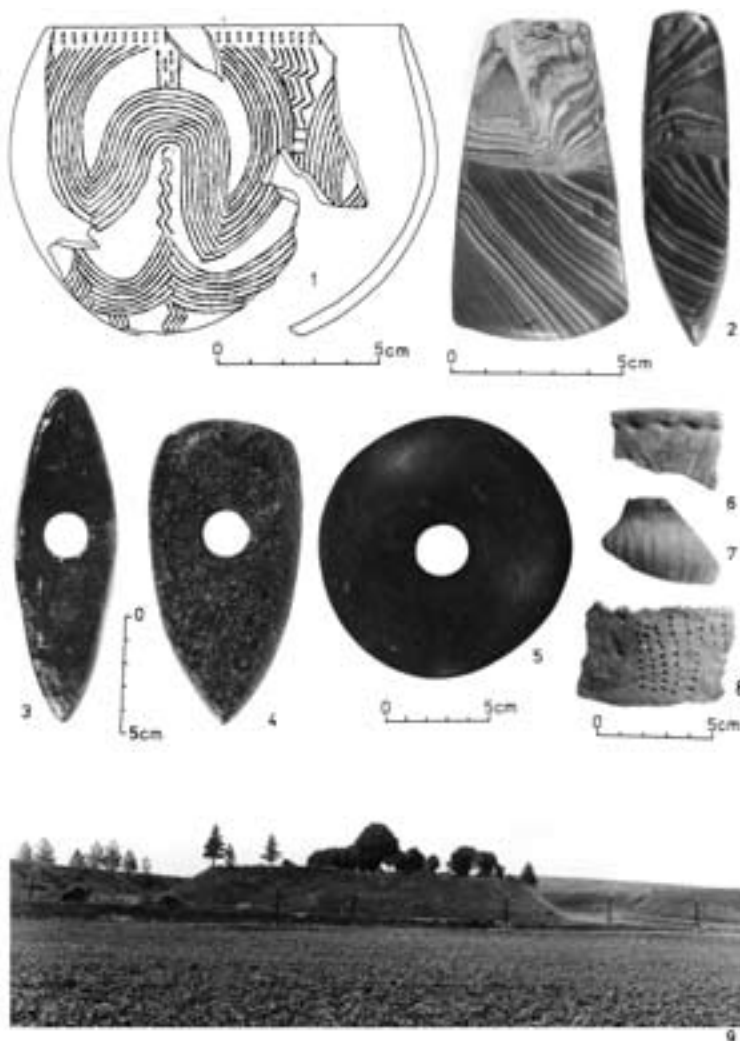
⁵⁶ Jerzy OKOŃSKI: Osadnictwo neolityczne pogórza w międzyrzeczu Raby i Dunajca, in: *Dzieje Podkarpacia*, ed. Jan Gancarski, vol. 2. Krosno 1998, s. 67–87. Paweł VALDE-NOWAK: Badania osady neolitycznej w Łoniowej (Pogórze Wiśnickie), in: *AAC*, roč. 34, 1997–1998, s. 195–206.

⁵⁷ Marián SOJÁK: Kontakty východoslovenských regiónov s územím Spiša v období stredného neolitu, in: *Východoslovenský pravek*, roč. 5. Nitra a Košice 1998, s. 105–143.

⁵⁸ TENŽE: Neolitizácia Spiša a kultúrne vzťahy s Malopoľskom, in: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 1998*, ed. Ivan Kuzma. Nitra 1999, s. 197–202.

⁵⁹ TENŽE: Analýza kamennej štiepanej industrie zo Strání pod Tatrami z výskumu r. 1996 (severovýchodné Slovensko), in: *Pravěk : Nová řada*, roč. 9, 1999, s. 81–106.

⁶⁰ Dušan HOVORKA a Marián SOJÁK: Neolithic/Aeneolithic/Early Bronze Age Polished Stone Industry from the Spiš Area (Northeastern Slovakia), in: *SArche*, roč. 45, 1997, č. 1, s. 7–34.

Obr. 6. Výber nálezov z neolitu (1, 5), eneolitu (2–4, 6–8) – keramika, kamenné brúsené nástroje a pohľad na lokalitu. 1, 5 – Poráč – jaskyňa Šarkanova diera (bukovohorská kultúra); 2 – Letanovce – jaskyňa Čertova diera (sekerka z pruhovaného pazúrika); 3 – Javorina (vojenský obvod) – Ruskinovce; 4 – Huncovce/Veľká Lomnica; 6–8 – Smižany – Hradisko I (badenská kultúra); 9 – Veľká Lomnica – Burchbrich (osada z eneolitu a zo staršej/strednej doby bronzovej) (Archív M. Soják, Podtatranské múzeum Poprad a AÚ SAV Nitra – pracovisko Spišská Nová Ves).

tejovciach (Nad kopčekom I).⁶¹ Na ploche asi 1 ha sa preskúmala približne pätina viachektárového sídliska s niekoľkými vzájomne sa porušujúcimi dlhými domami nadzemnej kolovej konštrukcie, orientovanými od severu k juhu. Ich dĺžka sa pohybovala od 10–20 m a šírka okolo 6 m. Obkolesovali ich stavebné a odpadkové jamy a vzácne zásobnicové jamy na obilie. Medzi príbytkami prebiehali nepravidelne široké žľaby, ktoré pravdepodobne odvádzali dažďovú vodu z areálu

sídliska. Matejovskú dedinu možno pokladať za materskú s filiálnymi menšími osadami v blízkom zázemí (Poprad-Matejovce – Zadné rovne a Veľká Lomnica – Na kopci). Charakteristické osady s vyššie opísaným typom neolitického domu sa podarilo čiastočne preskúmať aj v Smižanoch (Štrkovisko IV), Smižanoch/Spišskej Novej Vsi (Smižianska roveň), Spišskom Hrhove (Kaštieľ) a v Stráňach pod Tatrami (Pod Kamenným vrchom I). Na poslednej zmienenej lokalite, ktorá je dosiaľ najvyššie položeným sídliskom s doloženými dlhými domami kultúry s mladšou lineárnou keramikou v strednej Európe (662–675 m n. m.), sa čiastočne odkryl príbytok so zachytenou dĺžkou 13 m a šírkou 5 m a so zhustenými kolmi v južnej vstupnej časti (predpokladaná sýpka na poschodí).⁶² Neolitických nálezov z priestorov spišských jaskýň je málo. Pochádzajú z chotárov piatich obcí, z nich vo dvoch sú doložené jedine zo starších údajov (Haligovce – Aksamitka a Letanovce – Čertova diera). Naproti tomu najvýraznejší je neolitický inventár z Poráča – jaskyne Šarkanova diera a Chyža. Nepriamo poukazuje na jednu z možných ciest, povodím Hornádu, ktorou sa dostali obyvatelia bukovohorskej kultúry na Spiš. Na jednotlivých lokalitách sa najpočetnejšie vyskytuje úžitková a jemná keramika, výrobky z hliny (prasleny, kolieska a terčíky z črepov, závažia), výrobné nástroje (kamenná štiepaná, brúsená industria, drviče-otlíkače, brúsky, podložky-žarnovy) a vzácnejšie výrobky z kostí a parožia (šidlá, dláta, hladidlá, ihla, neúplné parohové držadlo – puzdro na upevnenie sekerky, ozdobné predmety). Súčasný stav výskumu zatiaľ nedovoľuje uvažovať o dĺžke prípadného prežívania neolitického osídlenia a možných kontaktoch s nasledujúcimi mladoneolitickými komunitami, doloženými na území dnešného Poľska. Doteraz sa na Spiši neobjavil ornament kultúry s vypichovanou keramikou

⁶¹ Bohuslav NOVOTNÝ: Neolithische Siedlung in Poprad-Matejovce, in: *Siedlungen der Kultur mit Linearkeramik in Europa: Internationales Kolloquium Nové Vozokany 17.–20. November 1981*, ed. Juraj Pavúk. Nitra 1982, s. 185–192. TENŽE: Die Ausgrabungen in Poprad-Matejovce. Ein Beitrag zur Neolithisierung der Gebirgsregionen, in: *AAC*, roč. 22, 1982/1983, s. 225–235. Soják: Matejovce, 2001, s. 6–9.

⁶² Marián Soják: Neolitické sídlisko v Stráňach pod Tatrami, okr. Kežmarok, in: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2001*, ed. Ivan Cheben a Ivan Kuzma. Nitra 2002, s. 313–341.

Mapa 3. Eneolitické lokality

- na Spiši. 1. Bušovce, Burg; 2. Gánovce, Hrádok; 3. Gánovce, Za stodolami; 4. Hôrka-Kišovce, ?; 5. Hôrka-Primovce, Trenčanyiho skala; 6. Hradisko, ?; 7. Jánovce-Machalovce, Hradisko a Pod Hradiskom; 8. Kežmarok, Jeruzalemský vrch?; 9. Lúbica, Pod Vysokým vrchom; 10. Nová Lesná, ?; 11. Poprad-Matejovce, Zadné rovne; 12. Poprad-Koetnica, Zámčisko I; 13. Poprad-Veľká, ?; 14. Rakúsy/Spišská Belá, Kahlenberg (Stirn); 15. Spišská Belá, ?; 16. Spišská Teplica, ?; 17. Veľká Lomnica, Burchbrich; 18. Veľká Lomnica, Na vlčom chrbte; 19. Veľká Lomnica, Poľná ul.; 20. Veľká Lomnica, Na kopci; Veľký Slavkov, ?; 21. Veľký Slavkov, Burich; 22. Vysoké Tatry-Dolný Smokovec-Pod lesom, Hradisko; 23. Vysoké Tatry-Tatranská Polianka, Žltá stena; 24. Gelnica, ?; 25. Granč-Petrovce, ?; 26. Hrabušice, Prielom Hornádu I, II; 27. Hrabušice, jaskyňa Tunel (Dufart); 28. Hrabušice, Zelená hora; 29. Hrabušice, Košariská; 30. Jamník, Nad skalami; 31. Pri kostole (tiež Obec – pri cintoríne); 32. Jamník, Kobulia hora; 33. Jamník, Predajňa potravín; 34. Kurimany, Za lesíkom; 35. Letanovce, Ihrík (Brehulec); 36. Letanovce, Kláštorisko; 37. Letanovce, Biela jaskyňa; 38. Letanovce, jaskyňa Čertova diera; 39. Levoča, Stará Levoča; 40. Levoča, Pri podkove (Fitriřt); 41. Levoča, Kačelák; 42. Levoča, Ku trom studniam; 43. Markušovce, Turník; 44. Matejovce, Kapustnice; 45. Nemešany, Zalužany (Koscilek); 46. Slovinky, jaskyňa Homološova diera (Vlašská diera); 47. Smižany, jaskyňa Tri skalky; 48. Smižany/Spišské Tomášovce, Hradisko I a Pod Hradiskom I; 49. Spišská Nová Ves, Tarča; 50. Spišská Nová Ves, Kapustnice I; 51. Smižany/Spišská Nová Ves, Smižianska roveň; 52. Spišské Podhradie/Žehra, Dreveník; 53. Spišské Podhradie, Dreveník – jaskyňa Strecha; 54. Spišské Podhradie, Dreveník – Ladová jaskyňa; 55. Spišské Tomášovce, ?; 56. Spišské Tomášovce, Tomášovský výhľad; 57. Spišské Tomášovce-Hadušovce, ?; 58. Spišské Vlchy, Roveň; 59. Spišské Vlchy, Nad mlynom; 60. Spišské Vlchy, Pod lipou; 61. Spišský Hrhov, Nad rybníčkom; 62. Spišský Hrhov/Levoča, Močiare; 63. Spišský Hrušov, Nad kameňarňu; 64. Vítkovce, Tureň; 65. Žehra, Ostrá hura; 66. Žehra, Spišský hrad (hradný kopec); 67. Žehra, Dreveník – Puklinová jaskyňa; 68. Frydman; 69. Łapszanka.

alebo keramika lengyelskej kultúry. Ich neprítomnosť azda nie je zapríčinená nedostatočným stavom bádania, ale najskôr klimatickými faktormi. Nastupujúca suchšia klíma mohla spôsobiť definitívny zánik stredoneolitických spoločenstiev.

Situácia v pravekom osídlení Spiša sa mení v závere mladšej doby kamennej, v neskorej dobe kamennej – eneolite (4000–2300/2200 pred Kristom). Na Spiši sa sleduje opäť výrazný nárast populácie a striedanie niekoľkých kultúr. Na počiatku eneolitického vývoja je región takmer ešte ľudoprázdny. O riedkom osídlení vypovedajú ojedinelé medené nástroje.⁶³ Azda najstarším je

sekeromlat („medený čakan“) typu Kežmarok z eponymnej lokality, deponovaný od roku 1909 v Maďarskom národnom múzeu v Budapešti. Fragmenty sekier s krížovým ostrím typu Jászladány sa našli v Gánovciach a Spišskej Novej Vsi. Rovnako stará je sekera s krížovým ostrím z Vysokých Tatier – Veľkej Studenej doliny.⁶⁴ Patria do skupiny ťažkých nástrojov doby medenej. Do starého eneolitu prináležia aj ploché široké sekery altheimského typu z bližšie neurčených lokalít Spiša. Ide o výrobky z medi, ktoré sa tu dostali diaľkovým výmenným obchodom. Adekvátny kultúrny prejav v keramických nálezoch, ktorý

⁶³ Mária NOVOTNÁ: Medené nástroje a problém najstaršej ťažby medi na Slovensku, in: *SArche*, roč. 3, 1955, s. 72 – mapka 1, s. 73 – mapka 2, s. 90, 92. TÁŽE: Die Äxte und Beile in der Slowakei. Prähistorische Bronzefunde 9, 3. München 1970, s. 22, 25 nn. TÁŽE: Bemerkungen zu den ältesten Kupferfunden in der Slowakei, in: *Antiquitas* 3, 34. Bonn 1995, s. 31 – obr. 1. Bohuslav NOVOTNÝ a Richard M. KOVALČÍK: *Katalóg archeologických pamiatok Spiša*, vol. 2: Gánovce. Košice 1977, s. 8, 9.

⁶⁴ Mária NOVOTNÁ: Nález medenej sekery s krížovým ostrím vo Vysokých Tatrách, in: *Zborník FF UK : Musica*, roč. 13, 1973, s. 23–27.

Obr. 7. Veľká Lomnica – Burchbrich. Výber nálezov spojených s kultom.
1 – hlinené a pieskovo-covú miniatúrna napodobenina kamenných nástrojov;
2 – hlinená zvieracia plastika (Archív Podtatranské múzeum Poprad).

časovo zodpovedá horeuvedeným medeným nástrojom, možno nájsť jedine na hradnom kopci Spišského hradu v chotári Žehry. Viaceré črepy zdobené charakteristickým ornamentom dokladajú jestvovanie výšinného (opevneného) sídliska bodrogkeresztúrskej skupiny.⁶⁵ Podobné sídlisko možno predpokladať aj na travertínovom masíve Dreveníka.⁶⁶ Pravdepodobne s touto kultúrnou skupinou súvisí aj niekoľko exemplárov štiepanej kamennej industrie z viacerých spišských nálezísk. Signifikantnou je hlavne masívna pravidelná čepeľ so zlomenou terminálnou časťou zo Spišskej Teplice (Brehy), zhotovená z volynského pazúrika, ktorého výskyt sa viaže s povodím Bugu.⁶⁷ Takéto makronástroje z volynského pazúrika sú typické

pre východoslovenskú tiszapolgársku a bodrogkeresztúrsku skupinu. Možno práve surovínové zdroje medenej rudy, na ktorú je bohatá najmä spišská časť Slovenského rudohoria, úzko súvisia so skromným staroeneolitickým, ale aj hustým stredo- a neskoroneolitickým osídlením.⁶⁸ Bez povšimnutia nemožno ponechať ani príležitostné spracovávanie medenej suroviny, ktorú mohli získavať obyvatelia podtatranských osád a na celom Spiši pod končiarmi Vysokých Tatier. Tento poznatok je pravdepodobný aj vzhľadom na spomenutú medenú sekeru z Veľkej Studenej doliny, mladší (badenský) depot medených výrobkov z Veľkej Lomnice (Burchbrichu) a napokon na situovanie neskoroneolitických výšinných opevnených osád na úpätí Tatier (Vysoké Tatry-osada Pod lesom – Hradisko, Veľký Slavkov – Burich a Tatranská Polianka – Žltá stena). Vypelá technika fortifikácie môže súvisieť „s príchodom prospektorov z oblastí, kde podobné diela obrannej techniky stoja práve v súvisí s počiatkami metalurgie.“⁶⁹ Juhovýchodné kultúrne prúdenie naznačuje nález náramku zo spondylovej mušle stredomorského pôvodu zo Žehry – Dreveníka. S najväčšou pravdepodobnosťou má súvis so staroeneolitickým osídlením polohy.⁷⁰ Najviac pamiatok z neskorkej doby kamennej sa spája s badenskou kultúrou (podľa spôsobu výzdoby nádob prv nazývanou kultúra s kanelovanou keramikou; obr. 6: 6–8).⁷¹ Jej tvorcovia osídlili v priebehu stredného a mladého eneolitu takmer celé Slovensko. V podtatranskom kraji našli vhodné podmienky pre chov domácich zvierat (prevažne ovce a kozy), pastierstvo a ovčiarstvo. Prienik obyvateľstva hlboko do pohorí môže súvisieť s úsilím objaviť nové cesty výmenného obchodu a zároveň dovtedy neznáme zdroje surovín. Zrejme prejavom vyčerpania ľahšie prístupných povrchových zdrojov

⁶⁵ Andrej FIALA, Adrián VALLAŠEK a Gabriel LUKÁČ: *Spišský hrad*. Martin 1988, s. 18.

⁶⁶ Podľa informácie F. Javorského pochádza z výskumu slovanského hradiska na Dreveníku črep bodrogkeresztúrskej skupiny (zaradil S. Šiška).

⁶⁷ Soják: Terénny prieskum na Spiši, s. 177, obr. 108: 10.

⁶⁸ Podľa E. Nemčeka sú v Spišskej Novej Vsi i stopy pravekého dobývania a tavenia medenej rudy: E. NEMČEK: *Slovenský raj: Sprievodca Slovakotouru*. Bratislava 1952, s. 14.

⁶⁹ Mária NOVOTNÁ: Na hradisku pri Dolnom Smokovci, in: *Vysoké Tatry*, roč. 15, 1976, č. 3, s. 22.

⁷⁰ Jozef VLADÁR: *Dávné kultúry a Slovensko*. Bratislava 1983, s. 15, 18 – obr. 6, s. 91.

⁷¹ Mária NOVOTNÁ a Tatiana ŠTEFANOVIČOVÁ: Výšinné sídlisko vo Veľkej Lomnici a osídlenie kanelovanou kultúrou na Spiši, in: *Sborník FF UK: Historica*, roč. 9, 1958, s. 267–284. Marián Soják: Sídliská ľudu badenskej kultúry na Spiši, in: *Otázky neolitu a eneolitu našich zemí – 2000*, ed. Milan Metlička. Plzeň 2001, s. 161–190. Tu ďalšia literatúra.

medenej suroviny je rapídne zníženie množstva výrobkov z medi. Poukazuje na to aj depot z Veľkej Lomnice (Burchbrichu), zachránený už v roku 1896 v pôvodnej hlinenej nádobe s neskorobadenským ornamentom.⁷² Pochádza z najvýznamnejšej eneolitickej lokality na Spiši (obr. 6: 9), ktorá patrí k „najpôsobivejším pamätníkom praveku na Slovensku.“⁷³ Polohu umelo opevnili drevenou palisádou s kolmi spevnenými riečnymi kameňmi, vnútornú stranu múrom z kamenných okruhliakov vyplnených hlinou. Nakoľko v 19. storočí tu zriadili cintorín, pri plošne najväčšom záchrannom výskume na osade (FF UK Bratislava a Podtatranské múzeum Poprad, 1965–1967) bola k dispozícii značne obmedzená plocha medzi novovekými hrobmi. Predpokladá sa, že okrem zistených malých príbytkov ľadvinovitého tvaru tu stáli prevažne nadzemné a mierne do zeme zahĺbené chaty, pričom sa nevyučuje ani jestvovanie zrubových príbytkov. Na voľnom priestranstve sa preskúmali kruhové kupolové pece s dnom vyloženým okruhliakmi vymazanými hlinou a črepmi. V 50–70 cm hrubej kultúrnej vrstve sa vedľa početných nálezov badenskej kultúry (črepy, mazanica, prasleny, kamenná štiepaná a brúsená industria), z ktorých časť mala využitie v kultovej sfére (hlinené miniatúrne sekerky – obr. 7: 1, zvieracie plastiky – obr. 7: 2, kolieska a terčiky z hliny a pieskovca, štylizovaná ľudská plastika), našli vtrúsené nálezy cudzích kultúrnych skupín z územia severne od Karpát (kultúra lievikovitých pohárov a ľudu so šnúrovou keramikou). Zo starých nálezov pochádza depot (?) masívnych kosákových čepelí, vyrobených z jurského podkrakovského pazúrika a z jurského pazúrika – odrody „G“.⁷⁴ Petrograficky analyzovaná brúsená industria (sekerky

a sekeromlaty) je zhotovená z doleritu, diabázu, amfibolitu a glaukofanických bridlíc, teda surovín blízkej (Spišsko-gemerské rudohorie) i vzdialenejšej proveniencie (Sliezske).⁷⁵ Záchranným výskumom pri severnom okraji Burchbrichu sa odkryl pôvodný vchod do opevnenej osady s prístupovou cestou širokou 300–350 cm a vedúcou ponad rozšírenú priekopu.⁷⁶ Impozantný fortifikačný systém má tiež sídlisko vo Vysokých Tatrách pri Dolnom Smokovci-Pod lesom (Hradisko), kde sa podarilo odkryť prekrížené nárožie zrubového príbytku.⁷⁷ Na Dreveníku boli dokonca tri opevnené sídliská badenskej kultúry.⁷⁸ Prevažná väčšina pamiatok, uložených v bývalej Vlastivednej miestnosti v Spišskom Podhradí, patrila práve tomuto časovému úseku. Praveký vývoj Dreveníka vyvrcholil v tejto fáze.⁷⁹ Jej pamiatky sú známe aj z tunajších jaskýň (najmä Strecha a Puklinová jaskyňa),⁸⁰ zo susednej Ostrej hory a z hradného kopca Spišského hradu. Nápadné je intenzívne osídľovanie jaskynných priestorov, ktoré v pohnutých dobách poskytovali vhodné útočisko pred vonkajším nebezpečenstvom. Vhodné podmienky sa núkali obyvateľom v Slovenskom raji, kde okrem početných jaskýň (napríklad Letanovce – Čertova diera, Biela jaskyňa; Hrabušice – Tunel; Smižany – Tri skalky) mali strategický význam viaceré polohy (Hrabušice – Prielom Hornádu I, Zelená hora; Letanovce – Ihrík, Čertova Sihot; Smižany/Spišské Tomášovce – Hradisko I atď.).⁸¹ Iné dôležité výšinné sídlisko – v Levoči (Stará Levoča) s dodnes zreteľnými veľmi skúmali už koncom 19. storočia.⁸² Z celkového počtu dosiaľ evidovaných lokalít (70) predstavujú až 41 % výšinné badenské sídliská, z nich značná časť bola okrem prirodzenej ochrany aj opevnená. Ďalších 29 % je bežných otvorených vo voľnom teréne,

⁷² Mária NOVOTNÁ: Ein Depot getriebener Bronzen von der Höhensiedlung Burchbrich in Veľká Lomnica (slowakische Zips), in: AAC, roč. 9, 1967, s. 63–68. TÁŽE: Halsringe und Diademe der Slowakei, in: *Prähistorische Bronzefunde*, roč. 11, 1984, č. 4, s. 9–11, 62, 64, 65. Bohuslav NOVOTNÝ, Mária NOVOTNÁ a Richard M. KOVALČÍK: *Praveká dedina pod Vysokými Tatrami*. Poprad 1985, s. 32, 33, obr. 13, 14.

⁷³ Bohuslav NOVOTNÝ, Mária NOVOTNÁ a Richard M. KOVALČÍK: *Popradská kotlina v dávnej minulosti*. Košice 1991, s. 19, 21.

⁷⁴ Marián SOJÁK: A Hoard (?) of Flint Implements from Veľká Lomnica (Dis. Kežmarok), in: AAC, roč. 35, 1999–2000, s. 263–270.

⁷⁵ HOVORKA a SOJÁK: Neolithic/Aeneolithic/Early Bronze Age, s. 9 – tab. 2. nn.

⁷⁶ František JAVORSKÝ: Záchranné výskumy na stavbách, melioráciách a pri opravách sakrálnych objektov, in: *AVANS v roku 1988*. Nitra 2000, s. 87, obr. 29: 2.

⁷⁷ NOVOTNÁ: Na hradisku pri Dolnom Smokovci, s. 22. KOVALČÍK, NOVOTNÁ a NOVOTNÝ: *Praveká dedina*, s. 18. TÍŽE: *Popradská kotlina*, s. 26.

⁷⁸ Václav FURMÁNEK: Záchranný archeologický výskum na Dreveníku, in: *AVANS v roku 1980*. Nitra 1981, s. 64–67.

⁷⁹ Jirí NEUSTUPNÝ: Výzkum neolického sídliska na Dreveníku u Spišského Podhradí (Předběžná zpráva o výkopech v srpnu 1933), in: *Bratislava 7*, 1933, s. 339. Richard M. KOVALČÍK a Bohuslav NOVOTNÝ: *Katalóg archeologických pamiatok Spiša*, vol. 1: Vlastivedná miestnosť Spišské Podhradie. Bratislava 1969, s. 5 nn. Tu ďalšia početná literatúra.

⁸⁰ Jan SKUTIL: Dreveník, in: *Krásy Slovenska*, roč. 10, 1951, s. 249–251. Juraj BÁRTA: Neolitické a eneolické osídlenie Puklinovej jaskyne na Dreveníku pri Žehre, in: *Archeologické rozhledy* (ďalej AR), roč. 10, 1958, s. 465–476. TENŽE: Travertínová jaskyňa Strecha na Dreveníku, in: *Slovenský kras*, roč. 2, 1959, s. 75–80.

⁸¹ TENŽE: Zur Problematik der Höhensiedlungen in den slowakischen Karpaten, in: AAC, roč. 2, 1961, s. 17–19. Marián SOJÁK: Sídliská ľudu badenskej kultúry, s. 168 nn.

⁸² Ákos HORVÁTH: Az „Alte Leutsch“ nevezetű neolith telepröl, in: *Archeologiai Értésítő*, roč. 20, 1900, s. 157–164.

11 % tvoria jaskynné sídliská a až 19 % je bez udania polohy. Ak uvážime skutočnosť, že mnohé ojedinelé nálezy kamenných brúsených či štiepaných artefaktov môžu indikovať badenské osídlenie, lokalít je v takomto prípade neporovnateľne viac.

K málo známym stránkam zvyklostí badenského obyvateľstva patrí pohrebný rítus. K dávnejšie objavenému žiarovému hrobu obloženého kameňmi zo Spišských Tomášoviec-Hadušoviec pribudol osamotený žiarový hrob z Veľkého Slavkova (Burich)⁸³ a viaceré sa preskúmali v areáli viachektárového badenského sídliska v Spišskej Novej Vsi (Tarča).⁸⁴ Zo starších výskumov sa uvádzajú nálezy rozlámaných kostí z Letanoviec – jaskyne Čertova diera a hrob zo Smižian – Hradiska I. Nové kostrové zvyšky ľudských jedincov z Puklinovej jaskyne na Dreveníku v katastri obce Žehra v sprievode badenských črepov umocňujú prv vyslovený názor o ich príslušnosti k badenskej kultúre.⁸⁵ O vzťahoch s územím severne od Karpát vypovedá okrem výzdoby keramiky aj štiepaná kamenná industria, zhotovená z viacerých odrôd poľských silicítov (pazúrikov), prevažne z Krakovsko-čenstochovskej jury. Výnimkou je o niečo vzdialenejšia odroda „G“ jurského pazúrika, ktorého dobrá kvalita predurčovala použiť ho na produkciu sekier. V podobe finálnych výrobkov sa pravdepodobne prostredníctvom obchodu populácií badenskej kultúry dostávali i na Spiš. Celý exemplár a ďalší fragment sú známe zo Žehry – Dreveníka, drobný zlomok zo Smižian/Spišských Tomášoviec (Hradisko I) a sekundárne využitý kombinovaný nástroj z pôvodnej sekery z Veľkej Lomnice (Na kopci). Rovnaká sekerka pochádza z neskorobadenského sídliska v Spišskej Novej Vsi (Tarča) a tiež z Bijacoviec (Pod kaštieľom).⁸⁶ Z inej pazúrikovej odrody sú vyrobené sekery z Letanoviec (Čertovej diery) a z Gáno-

viec (Hrádok). Ide o nemenej kvalitný pruhovaný pazúrik (obr. 6: 2), ktorý sa baníckym spôsobom dobýval na východnom úbočí Ľysej Góry na lokalite Krzemionki Opatowskie ľuďom s lievikovitými pohármi. Až na osihotené dva črepy zmienenej kultúry z Veľkej Lomnice – Burchbrichu (z jednej nádoby) sa však tento kultúrny prejav na Spiši nezaznamenáva. Preto možno usudzovať, že aj tieto sekery (spolu s úštepom zo Spišského Podhradia – Dreveníka) súvisia s badenským osídlením, resp. s inými kultúrami zo sklonku eneolitu.

V závere eneolitického vývoja sa objavujú na Spiši nálezy patriace neskoroneolitickému kultúrnemu komplexu.⁸⁷ Historický vývoj Spiša sa nateraz nedá dostatočne spoľahlivo objasniť. Popri prežívajúcej badenskej kultúre ide najmä o tvorcov skupiny Nyírség-Zatín a kultúru ľudu so šnúrovou keramikou. Najreprezentatívnejšie neskoroneolitické nálezy sú z Dreveníka, kde sa našla aj keramika zdobená odtlačkami šnúry a napodobňujúca misky na lalokovitej nôžke vučedolskej kultúry.⁸⁸ Predpokladá sa, že Dreveník bol na konci eneolitu hospodárskym a správnym strediskom tohto kraja. Hojné, no dosiaľ komplexne nespracované, nálezy pochádzajú z Hrabušíc (Prielom Hornádu I) a Žehry (hradného kopca Spišského hradu).⁸⁹ Excentricky vysunutá je šnúrová keramika z najvyššie položeného pravekého hradiska na Slovensku – z Vysokých Tatier-Tatranskej Polianky (Žltá stena). Svedectvom diaľkového obchodu sú typologicky odlišné medené sekery s jedným ostrím. Prvá pochádza z Veľkého Slavkova a patrí k typu Fajsz, druhá z okolia Popradu k typu Stublo, resp. Kozarac (tiež typ Malá gruda). Ich pôvod je východoeurópsky (najskôr sedmohradský),⁹⁰ odkiaľ sa vyváža aj keramický zlomok z Letanoviec (Čertova diera) s paralelami v schneckenbergskej

⁸³ Bohuslav NOVOTNÝ: Svedok minulosti, in: *Vysoké Tatry*, roč. 6, 1982, s. 17. NOVOTNÝ, NOVOTNÁ a KOVALČÍK: *Popradská kotlina*, s. 27. Spopolnené zvyšky nebožtíka spočívali v nádobe s neskorobadenským ornamentom, a to takmer uprostred výšiny Burich.

⁸⁴ František JAVORSKÝ: Z nepísaných dejín Smižian, in: *Smižany*, ed. František Žifčák. Smižany 1993, s. 16.

⁸⁵ Juraj BÁRTA: Pohrebisko a praveké sídlisko v jaskyni Dúpná diera pri Slatinke nad Bebravou, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 20. Nitra 1983, s. 31 – tab. Marián SOJÁK: Terénny prieskum na Spiši, s. 183.

⁸⁶ Jozef VLADÁR: *Umenie dávneho Spiša*. Bratislava 1978, s. 22 – obr. 5. Marián SOJÁK: Narzędzie z krzemienia jurajskiego „G” z Veľkej Lomnicy. *Spisz słowacki*, in: *AAC*, roč. 34, 1997–1998, s. 189–193. TENŽE: A Hoard (?) of Flint Implements, s. 263–270. TENŽE: Sídliská ľudu badenskej kultúry, s. 183.

⁸⁷ Jozef VLADÁR: K problematike osídlenia Spiša na sklonku mladšej doby kamennej, in: *Vlastivedný zborník Spiš*, roč. 3–4, 1973, s. 73–84. Jozef BÁTORA: Záver eneolitu a začiatok doby bronzovej na východnom Slovensku, in: *HC*, roč. 14, 1983, s. 169–227.

⁸⁸ Bohuslav NOVOTNÝ: Slavónska kultúra v Československu, in: *SArche*, roč. 3, 1955, s. 35. Fragment misky na lalokovito členenej nôžke zdobenej nejasnými ryhami (pokus o zobrazenie písma?) je známy z Gánoviec. Zaraďuje sa do skupiny Nyírség-Zatín. Pozri Marián SOJÁK: Neúplná misa z Gánoviec. Výber z exponátov Podtatranského múzea, in: *Podtatranské noviny*, roč. 37, 1996, č. 51, 16. decembra, s. 7.

⁸⁹ Marta GIERILOVÁ: Neskoroneolitické nálezy zo Spišského hradu, in: *Otázky neolitu a eneolitu našich krajín – 2001*, ed. Ivan Cheben a Ivan Kuzma. Nitra 2002, s. 91–103.

⁹⁰ Mária NOVOTNÁ: Nálezy medených sekier s jedným ostrím zo Slovenska, in: *SArche*, roč. 5, 1957, č. 2, s. 309–316. TÁŽE: Poprad v praveku, in: *Dejiny Popradu*, ed. Ivan Chalupecký. Košice 1998, s. 32. Jozef VLADÁR: K otázke chronologického postavenia medených sekier s jedným ostrím, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 18. Nitra 1970, s. 6, 7. TENŽE: K problematike osídlenia Spiša, s. 77, 79, 80 – obr. 4: 1, 3.

kultúre.⁹¹ Napokon zrejme z východoeurópskeho kultúrneho prostredia pochádzajú aj množiace sa nálezy šnúrovej keramiky, napríklad zo Smižian/ Spišských Tomášoviec (Hradisko I), nachádzajúce analógie na území rozšírenia jamovej kultúry.⁹² Miestnemu prostrediu cudzie keramické tvary sa objavili v Gánovciach. Radia sa k pamiatkam nagyрэvskej kultúry maďarského Potisia.⁹³

Na poľskej strane sa prítomnosť eneolitického človeka predpokladala na základe paleobotanických výskumov rašelinísk v Oravsko-Nowotarskej kotline W. Koperowou a inými bádateľmi v šesťdesiatych rokoch 20. storočia.⁹⁴ V roku 1967 publikoval A. Źaki pazúrikovú sekerku a kamenný drvičotlíkač (mažiar) zo Zakopaného, ktoré poukazovali na prítomnosť eneolitických populácií v povodí rieky Biely Dunajec a na Podhaliansku vôbec.⁹⁵ Nemožno vylúčiť, že súvisí s ľudom kultúry so šnúrovou keramikou, podobne ako sa uvažuje v prípade pieskocového sekeromlatu z lokality Łapszanka (woj. Nowy Sącz).⁹⁶ Je však otázne, či ide o neskoroneolitické nálezy, alebo už o mladšiu fázu kultúry ľudu so šnúrovou keramikou – kultúru Chłopice-Veselé alebo mierzanowickú kultúru (epišnúrový prikarpatký kultúrny okruh). Problematický nález kamenného klinu spreď Belianskej jaskyne v chotári Spišskej Belej z roku 1931 by v prípade hodnotnosti mohol svedčiť o spojení s južnými výbežkami Spišskej Magury.⁹⁷ Viaceré archeologické lokality z Podhalianska, avšak bez bližšej kultúrnej klasifikácie, udáva M. Parczewski.⁹⁸

Od doby bronzovej po mladšiu dobu železnú

Počiatok doby bronzovej na Slovensku sa kladie do doby, keď sa ešte med' nelegovala cínom (2300/2200 pred Kristom).⁹⁹ Legovaná a nelegovaná surovina sa prostredníctvom obchodu dostávala aj na Spiš. Jednou z ustálených foriem suroviny v staršej dobe bronzovej sú nákrčnikové hrivny. Všetky tri spišské nálezy však pochádzajú zo starších nálezov. Chemické analýzy ukázali, že hrivna z Veľkého Slavkova má až 12% zastúpenie cínu, kým hrivny z Bušoviec a Spišskej Teplice neobsahujú cín vôbec.¹⁰⁰ Surovinou určenou k druhotnému spracovaniu je starší nález zo Spiša, ktorý zrejme napodobňuje kvapkovitú formu suroviny s prerazeným otvorom. Jeho časové zaradenie je problematické.¹⁰¹ V staršej dobe bronzovej (stupne BA1–BA2) sa na viacerých lokalitách objavuje sídliskový horizont (napríklad Gánovce – Hrádok a Za stodolami,¹⁰² Švábovce – Vápenica,¹⁰³ Hôrka-Primovce – Kapustnice) so slamovanou a voštinovanou keramikou. Časť bádateľov ju spája s koštianskou, iní s hatvanskou kultúrou.¹⁰⁴ Zaujímavý súbor pamiatok koštianskej kultúry je z Dreveníka. Predpokladá sa, že pochádzajú z hrobov.¹⁰⁵ S jej najmladším koštiansko-otomanským horizontom súvisí pohrebisko v Smižanoch (Hradisko I a Pod Hradiskom).¹⁰⁶ Doposiaľ sa v polohe budovy bývalej Slovenskej sporiteľne a pod hotelom Flóra preskúmalo vyše 20 hrobov.

⁹¹ JURAJ BARTA: Praveké osídlenie jaskyne Čertova džura v Slovenskom raji, in: *AR*, roč. 10, 1958, s. 471–475, 495, obr. 182: 1–6, 13.

⁹² SOJÁK: Sídliská ľudu badenskej kultúry, s. 184, obr. 9: 2, 3.

⁹³ NOVOTNÝ a KOVALČÍK: *Katalóg 2*, s. 14, 15.

⁹⁴ WANDA KOPEROWA: Paleobotaniczne przyczynki do najstarszych dziejów kultury ludzkiej w Tatrach i Kotlinie Nowotarskiej, in: *AAC*, roč. 4, 1962, s. 291–297. PAWEŁ VALDE-NOWAK: Studien zur Gebirgsfazies des Neolithikums in Mitteleuropa, in: *Przegląd Archeologiczny*, roč. 43, 1995, s. 65–86 (s. 70, 71). NOVŠIE A. OBYDOWICZ: Polodowcowa historia szaty roślinnej i osadnictwa na Podhalu, in: *Wierchy*, roč. 55, 1990, s. 141–152. Na s. 142 – obr. 1 sú na Podhaliansku vyznačené dve skúmané rašeliniská – Molkówka a Palenica.

⁹⁵ ANDRZEJ ŹAKI: Pierwsze znaleziska neolityczne z Tatr Polskich i Podtatrza, in: *AAC*, roč. 9, 1967, s. 55–62.

⁹⁶ PAWEŁ VALDE-NOWAK: *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk a Łódź 1988, s. 33-lokalita č. 97, s. 136.

⁹⁷ ŹAKI: Pierwsze znaleziska neolityczne, s. 61.

⁹⁸ PARCZEWSKI: *Przyczynki do dziejów*, s. 74 – obr. 4.

⁹⁹ MÁRIA NOVOTNÁ: *Svedectvá predkov*. Martin 1994, s. 8 nn.

¹⁰⁰ TÁŽE: K problematike pôvodu hrivien, in: *Sborník FF UK : Musaica*, roč. 2, 1961, s. 36. TÁŽE: Zur Stellung und Funktion einiger Typen der Bronzeindustrie in älteren Bronzezeit, in: *SArche*, roč. 29, 1981, č. 1, s. 125 – obr. 2., 127. TÁŽE: Halsringe und Diademe der Slowakei, s. 18, 22, 72 nn.

¹⁰¹ TÁŽE: Nezvychajná forma bronzovej suroviny zo Spiša, in: *Zborník prác Ludmile Kraskovskej (k životnému jubileu)*, ed. Etela Studeníková a Lev Zachar. Bratislava 1984, s. 49–54.

¹⁰² MARIÁN SOJÁK: Záchraný výkop v Gánovciach, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 33. Nitra 1999, s. 36, obr. 2: 5.

¹⁰³ ANTON TOČÍK a EMANUEL VLČEK: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej vo Švábovciach, okr. Poprad, in: *NO*, roč. 32, 1991, s. 54 – tab. 6, s. 63.

¹⁰⁴ MÁRIA NOVOTNÁ: Príspevok k poznaniu hatvanskej kultúry na Slovensku, in: *AR*, roč. 38, 1986, s. 275–282. TÁŽE: *Svedectvá predkov*, s. 15, 16. TÁŽE: Poprad v praveku, s. 33.

¹⁰⁵ NOVOTNÝ a KOVALČÍK: *Katalóg 1*, s. 9.

¹⁰⁶ FRANTIŠEK JAVORSKÝ: Záchraný výskum na Hradisku I v Smižanoch, in: *AVANS v roku 1978*. Nitra 1980, s. 133, 134. TENŽE: Z nepísaných dejín Smižian, s. 17, 18.

Mapa 4. Najdôležitejšie náleziská z doby bronzovej na Spiši. 1. Spišská Teplica, Brehy I, II; 2. Bušovce, ?; 3. Veľký Slavkov, ?; 4. Gánovce, Hrádok; 5. Gánovce, Za stodolami; 6. Poprad-Matejovce, Nad kopčekom I, II; 7. Nová Lesná, ?; 8. Poprad-Veľká, Ried Hike a Stuckenried; 9. Veľká Lomnica, Burchbrich; 10. Veľká Lomnica, Poľná ul.; 11. Spišská Belá, Stein am Stock; 12. Spišská Belá, rašelinisko Trstinné lúky; 13. Kežmarok, ?; 14. Huncovce, Za školou; 15. Ľubica, ?; 16. Svit-Pod Skalkou, Intravilán – južne od železničnej trate; 17. Švábovce, Vápenica; 18. Hôrka-Primovce, Kapustnice; 19. Hôrka-Ondrej, Smrečáňyho skala; 20. Spišský Štvrtok, Myšia hôrka; 21. Spišský Štvrtok, Ku Čenčiciam; 22. Levoča, Pri podkove; 23. Levoča, Fitrift; 24. Levoča, Stará Levoča; 25. Levoča, Vojenské cvičisko; 26. Levoča, Burg (Burgberg); 27. Letanovce, Čertova Sihot; 28. Smižany/Spišské Tomášovce, Hradisko I a Pod Hradiskom I; 29. Smižany, jaskyňa Tri skalky; 30. Smižany, Pri kňazovej studni; 31. Smižany, Záhrady; 32. Smižany, Štrkovisko; 33. Spišská Nová Ves, Námestie; 34. Spišská Nová Ves, Kapustnice

I, II; 35. Spišské Podhradie, Dvor farského kostola; 36. Spišské Podhradie, Pod Kapitulu; 37. Spišské Podhradie, Spišská Kapitula; 38. Spišské Podhradie/Žehra, Dreveník; 39. Spišské Podhradie, Dreveník – Ladová jaskyňa; 40. Vítkovce, Tureň; 41. Sloviniky, jaskyňa Homološova diera (Vlášska diera); 42. Švedlár, ?; 43. Podolíneec, Pod kopcom A; 44. Podolíneec, Pod kopcom B; 45. Toporec, Kapustnice; 46. Reľov, juhozápadne od domu č. 91; 47. Nowa Biala 2, jaskyňa v Oblazowej; 48. Frydman; 49. Falsztyn.

Hrobové prílohy tvorili misy, šálky, ale aj zbrane (bronzová dýka, sekera a hrot šípu) a šperky (bronzové záušnice, ihlice, náhrdelníky a náramky z kostných a fajansových korálikov). O periférnom vplyve únětickej, resp. hatvanskej kultúry svedčia hroby s kamenným obložením. Takýto hrob (1/78) sa odkryl napríklad na Čingove v Smižanoch – na Hradisku I. Neobsahoval síce milodary, ale vápencovú stélu a kamennú obrubu.¹⁰⁷ V inom (11/78) sa zistilo ohnisko s kamenným vencom priamo v hrobovej jame, čo sa pokladá za rituálny prejav v staršej dobe bronzovej (očistná funkcia ohňa).¹⁰⁸ Na ďalšie hroby sa prišlo v roku 1979. Výskyt kamenných platní je zaznamenaný aj na pohrebisku koštiansko-otomanskej fázy v Levoči (Pri podkove, resp. cesta Slobody). Ako

hrobové prílohy sa v nich objavili okrem keramických nádob bronzová ihlica a dýka.¹⁰⁹

Po koštianskej kultúre určovala charakter vývoja až do konca prvej fázy strednej doby bronzovej (stupňa BB1) otomanská kultúra, nazývaná aj fúzesabonyskou (obr. 9). Zo Sedmohradska sa rozšírila do severovýchodného Maďarska až na východné a severné Slovensko. Hranica jej súvislého osídlenia prebieha údolím Hornádu a Popradu. Najnovšie výskumy ukazujú, že prenikla aj za opačný hrebeň Karpát. Hlavný zdroj bohatstva ľudu otomanskej kultúry pramenil z kovolejárstva a tranzitného obchodu. Výrazom sociálnej nerovnosti sú opevnené sídliská, z ktorých najdôležitejšie „praveké mesto“ na Spiši sa preskúmalo v Spišskom Štvrtku (Myšia hôrka či Barimberg).¹¹⁰

¹⁰⁷ JAVORSKÝ: Záchraný výskum na Hradisku I, s. 133, obr. 64.

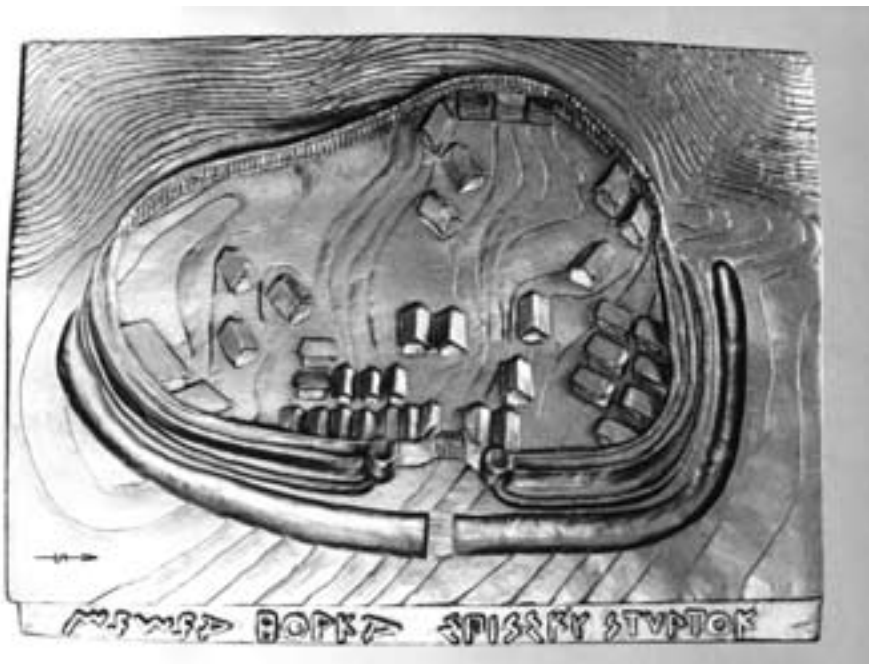
¹⁰⁸ JOZEF BÁTORA: Ekonomicko-sociálny vývoj východného Slovenska v staršej dobe bronzovej, in: *SArche*, roč. 30, 1982, s. 234.

¹⁰⁹ FRANTIŠEK JAVORSKÝ: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš v roku 1979, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 19, Nitra 1981, s. 75, 76 – obr. 7. JOZEF BÁTORA a DANICA STAŠÍKOVÁ-ŠTUKOVSKÁ: Hroby zo staršej doby bronzovej z Levoče, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 23, Nitra 1987, s. 35–38.

¹¹⁰ JOZEF VLADÁR: Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit, in: *SArche*, roč. 21, 1973, s. 253–357. TENŽE: Spišský Štvrtok, opevnená osada otomanskej kultúry, in: *III. medzinárodný kongres slovenskej*

Vyspelá kamenná fortifikácia s kruhovými bastiónmi z obidvoch strán vstupnej brány nemá v súvekom období v strednej, ale ani v juhovýchodnej Európe paralelu (obr. 8). Možno práve preto sa niektorými bádateľmi porovnáva tento hradobný múr s podstatne mladším púchovským osídlením, ojedinele doloženým aj na lokalite.¹¹¹ Na akropole sídlila miestna nobilita v domoch na kamenných podmurovkách, resp. so základmi vysekanými do rastlej skaly. Pod dlážkou príbytkov sa v kamenných skrinkách našli bronzové a zlaté ozdoby, v jednom z domov sa našli až tri súbory šperkov a ozdôb. Množstvo praslenov a tkáčskych závaží dokladá výrobu textílií. Zlomky zlata v dvoch chatách sa pokladajú za doklad miestnej výroby. Spolu sa zachránilo 36 zlatých celých i poškodených predmetov, najmä záveskov do vlasov. Pôvod zlata je najskôr v Sedmohradsku, kde sa vyskytovali bohaté zdroje zlata v štrkopieskových nánosoch vodných tokov. Doložila to aj analýza kvality zlata zo súvekej lokality otomanskej kultúry v Košiciach-Barci. Možno že aj značná časť starých nálezov zlata zo Spiša („drôty“), ktoré po prvýkrát spomína spišský rodák Michal Klein v roku 1778, predstavuje pamiatky ľudu otomanskej kultúry.¹¹² Takým je poklad siedmich zlatých predmetov z Kežmarku (Jeruzalemský vrch), uložený v zbierkach Maďarského národného múzea v Budapešti. V súbore sú tri vlasové krúžky sibiňského typu, tri špirály z dvojitého drôtu a zlomok ryhovaného drôteného predmetu.

O kultových praktikách vypovedá jama s 9 pohodenými kostrami a votívnymi predmetmi v blízkosti vstupnej brány v Spišskom Štvrtku.¹¹³ Obdobný charakter sa predpokladá pri zrubovej studni v Gánovciach (Hrádok).¹¹⁴ Medzi počet-

Obr. 8. Spišský Štvrtok – Myšia hôrka (Barimberg). Model opevnenej osady otomanskej kultúry (podľa J. Vladár a F. Javorský).

nými nálezmi, zámerne nahádzanými do studne či skôr obetnej šachty, nechýbala ani ľudská obeta, vzácne nádoby a šperky z brezovej kôry a unikátna železná rukoväť dýky s nitmi obloženými bronzovým plechom. Je najstarším nálezom železa v strednej Európe, pôvodom z východného Stredomorja (obr. 9: 14). Prv sa do tohto horizontu kladol aj fragment medenej nádoby s okrajom spevneným železným drôtom.¹¹⁵ Prehodnotenie nálezu ukázalo, že pôvodne išlo o amforu so širokým okrajom, ktorá sa na základe analógií (Przesławice, Hallstatt – hrob 505) a typologickej určujúcich chronologických znakov kladie do konca neskorej doby bronzovej až doby halštatskej

archeológii. Bratislava 7.–14. septembra 1975. Nitra 1975, s. 3–20. TENŽE: Komplexný výskum opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku, in: AVANS v roku 1975. Nitra 1976, s. 216–218. TENŽE: Umenie dávnovekého Spiša, s. 32–38 nn.

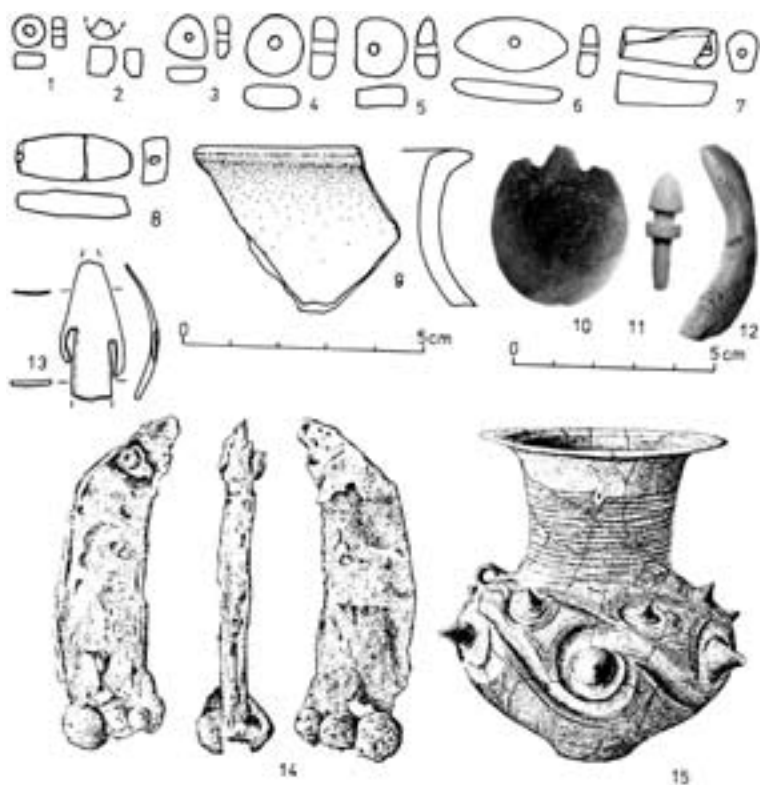
¹¹¹ Mária NOVOTNÁ: Befestigte Siedlungen der Otomani-Kultur in der Slowakei, in: Mem. Museo Civ. St. Nat. Verona, Sez. Scienze Uomo, roč. 4, 1995, s. 141–145. TÁŽE: Svedectvá predkov, s. 29. Tento názor vyslovila aj A. Mozsolicsová (in: Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, roč. 40, 1988, s. 43–44).

¹¹² Michal KLEIN: Sammlung merkwürdigster Naturseltenheiten des Königreichs Ungarn. Bratislava a Lipsko 1778. Mária NOVOTNÁ: Zlato v staršej dobe bronzovej na východnom Slovensku, in: HC, roč. 21, 1990, s. 137–139 s odkazmi na staršiu literatúru. NOVOTNÝ, NOVOTNÁ a KOVALČÍK: Popradská kotlina, s. 31, 32.

¹¹³ Július JAKAB: Kostrové pozostatky ľudských obetí z kultového objektu otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku, in: AVANS v roku 1975. Nitra, s. 123–125.

¹¹⁴ Emanuel VLČEK a Ladislav HÁJEK: A Ritual Well and the Find of an Early Bronze Age Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia). A Pedro Bosch-Gimpera. Mexico 1963, s. 427–439. Kultový charakter studne spochybnil Anton Točík. Pozri NOVOTNÁ: Poprad v praveku, s. 34.

¹¹⁵ TÁŽE: Nález najstaršej, s. 137–139.

Obr. 9. Výber nálezov otomanskej kultúry – jantárové koráliky (1–8), keramika (9, 15), hlinený amulet v tvare korytnačky (10), kostené šidlo a bočnica zubadla (11, 12), bronzový hrot šípu (13), železná rukoväť dýky (14). 1–9 – Spišské Podhradie-Dreveník – Ladová jaskyňa; 10–12 – Smižany – jaskyňa Tri skalky; 13 – Gánovce – Za stodolami; 14, 15 – Gánovce – Hrádok (14 a 15 podľa B. Novotný – M. Novotná – R. M. Kovalčík 1991, s. 28, 29).

(rozpätie stupňov HB2–HD2).¹¹⁶ Záchraný výskum L. Kiefera v roku 1950 v Žehre – na Dreveníku priniesol vedľa bohatých nálezov badenskej kultúry aj nepočitný materiál otomanský. Spolu s nálezmi z ďalších otomanských lokalít na Spiši ich publikuje M. Novotná.¹¹⁷ Mnohé ďalšie spišské osady, ktoré sa priamo obchodu nezúčastňovali, boli zväčša neopevnené. Ani tie však nezostávajú chudobné, či už bohatstvom škály keramických alebo bronzových výrobkov. Patrí k nim napríklad Veľká Lomnica (Burchbrich), viaceré polohy

v chotári Levoče (Fitrift, Stará Levoča, Burg-Burgberg a iné),¹¹⁸ Gánovce (Za stodolami), Hôrka-Primovce (Kapustnice) či Hôrka-Ondrej (Smrečány-ihô skala). Kým drahý kov spájala osady so Sedmohradskom a juhovýchodom, jantár so severnou Európou. K jantárovým korálikom z pohrebiska otomanskej kultúry zo Šváboviec (Vápenica) pribudli typologicky odlišné koráliky (8ks; obr. 9: 1–8) z ojedinelého hrobu, čiastočne preskúmaného v roku 1999 v Spišskom Podhradí na Dreveníku (Ladová jaskyňa). Pri kostre kamenmi zavaleného nebožtíka spočíval tenkostenný okraj z džbánku otomanskej kultúry (obr. 9: 9) a azda aj neznámy bronzový predmet (zbraň?). Dokladá to stehenná kosť pokrytá zelenou patinou.¹¹⁹ Surové kusy jantáru pochádzajú z Iliašoviec (Za hostincom)¹²⁰ a najnovšie zo Svitú-Podskalky (Intravilán – južne od železničnej trate).¹²¹ Kým prvá lokalita pochádza z bohatého sídliska so sprievodnou keramikou zo staršej až strednej doby bronzovej, druhá osada s početnou kamennou štiepanou industriou je akeramická. Domáce prostredie prispelo výrobou bronzu,¹²² spracovaním kostí a parohoviny

i radom ďalších artiklov. Možno práve transport tovarov si vyžiadala využiť ťažnú silu koňa. Dokladajú to kostené bočnice zubadla s motívom tzv. karpatsko-mykénskej vlnovky. Našli sa v Spišskom Štvrtku (Myšia hôrka)¹²³ a jeden fragment v amatérsky preskúmanej jaskyni v Smižanoch (Tri skalky; obr. 9: 12).¹²⁴ Pohrebisko klasickej a poklasickej fázy otomanskej kultúry sa odhalilo vo Švábovciach (Vápenica).¹²⁵ V staršej dobe bronzovej pochovávali zosnulých v skrčenej polohe na boku. Prejavom nového názoru na posmrtný život

¹¹⁶ Klára MARKOVÁ, Antonín REK a Karel STRÁNSKY: Analýza železnej výstuže nádoby z Veľkej Lomnice, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 31. Nitra 1995, s. 31–41.

¹¹⁷ Mária NOVOTNÁ: Príspevok k osídleniu Spiša v staršej dobe bronzovej, in: *Sborník FF UK : Musica*, roč. 2, 1962, s. 27–32, tab. V–VII.

¹¹⁸ Bohuslav NOVOTNÝ a Mária NOVOTNÁ: *Katalóg archeologickej zbierky Spišského múzea v Levoči*. Bratislava 1971, s. 10–11. František JAVORSKÝ: Výsledky archeologického prieskumu v okrese Spišská Nová Ves, in: *AVANS v roku 1976*. Nitra 1977, s. 139, 140. Marián SOJÁK: Rekognoskácia Spiša, s. 193.

¹¹⁹ Marián SOJÁK: Doklady osídlenia Ladovej jaskyne a Hlbokej priepasti na Dreveníku, in: *Východoslovenský pravek*, roč. 6. Nitra a Košice (v tlači).

¹²⁰ František JAVORSKÝ a Marián SOJÁK: Prieskum trasy diaľnice na Spiši, in: *AVANS v roku 1997*. Nitra 1999, s. 86.

¹²¹ SOJÁK: Rekognoskácia Spiša, s. 189.

¹²² V Spišskom Štvrtku uvádza J. Vladár kamenné odlievacie formy a skladisko malachitovej suroviny.

¹²³ Jozef VLADÁR: Parohové bočnice zubadiel otomanskej kultúry na Slovensku, in: *SArche*, roč. 19, 1971, s. 5–12.

¹²⁴ František JAVORSKÝ: Osídlená jaskyňa v polohe Tri skalky pri Smižanoch, in: *AVANS v roku 1995*. Nitra 1997, s. 100–101.

¹²⁵ Točík a Vlček: Pohrebisko zo staršej doby bronzovej.

sú žiarové hroby, ktoré sa objavujú popri kostrových na počiatku strednej doby bronzovej. Jeden z 23 doložených hrobov bez sprievodnej keramiky je zdokumentovaný vo Švábovciach (7/56), dva detské v Spišskom Štvrtku. Sprievodnými nálezmi urnového žiarového hrobu zo Smižian (Hradisko I) boli dve nádoby – šálka a miska.¹²⁶ Doiaľ nepublikované je nedoskúmané malé kostrové pohrebisko (4 hroby) z Levoče (Vojenské cvičisko), na ktoré sa prišlo záchranným výskumom v roku 1989 (obr. 10).¹²⁷

V posledných rokoch pribudli hlavne na hornom a severnom Spiši keramické náleziská, na ktorých sa vyskytuje výhradne kamenná štiepaná industria. Ide o skupiny obyvateľov, ktorých ekonomika bola založená na inom, rozhodne nie poľnohospodárskom základe, ale na love a pastierstve. Je to špecifikum horských a podhorských oblastí,¹²⁸ pričom časť lokalít umožňuje typológia artefaktov zaradiť do staršej doby bronzovej. Prieskumom („Projekt Spiš“, 1996–2000) sa podarilo takto lokalizovať malé usadlosti azda s 1–3 príbytkami napríklad v Podolínci (Podkopcom A, B), Toporci (Kapustnice), Reľove (juhozápadne od domu č. 91) či v Mníšku nad Popradom.¹²⁹ Na území poľského Spiša a Pienin sa podobné akeramické inventáre odkryli napríklad vo Frydmane a vo Vyšných Sromovciach-Kútoch (Sromowce Wyżne-Kąty), ojedinele v Stredných Sromovciach (Sromowce Średnie). Analogické náleziská, známe tiež na poľskej Orave a v povodí Skawy, svedčia o intenzívnej penetrácii pastierskych skupín nomádskeho obyvateľstva na počiatku doby bronzovej v Karpatoch. Charakteristická industria tohto horizontu sa niekedy označuje ako oravský typ.¹³⁰

Na počiatku strednej doby bronzovej došlo na veľkom území Karpatskej kotliny k tezaurácii bronzových výrobkov. Zvyčajne po veľkom požiari zanikajú sídliská otomanskej kultúry. Hromadné nálezy bronzov kosziderského horizontu zo Spišského Štvrtka patria do záverečnej etapy vývoja otomanskej kultúry.

Obr. 10. Levoča – Vojenské cvičisko. Hrob skrčenca z pohrebiska otomanskej kultúry s detailom na polohu bronzových ihlic (Foto F. Javorský).

Dedičstvo otomanskej kultúry prevzala pilinská kultúra, rozšírená na veľkom území dnešného severného Maďarska, juhovýchodného Slovenska vrátane Spiša (14.–12. storočie pred Kristom). Hospodárska prosperita plynula zo zdokonalenej kovovýroby a z obchodu. Prítomnosť ľudu pilinskej kultúry a smer obchodných ciest vyznačujú v prvom rade poklady (depoty) a ojedinelé nálezy bronzov (uložených v miestnych múzeách), na ktoré je pojednávaný región bohatý.¹³¹ Ukladali sa do zeme v širšom časovom úseku (stupňov BC–BD), s ktorým na Slovensku korešpondujú horizonty depotov Dreveník-Blh a Ožďany. Najstaršie depoty zo Spiša sú z Popradu-Matejoviec,¹³²

¹²⁶ JAVORSKÝ: Výskumy, 1981, s. 76, 77 – obr. 8.

¹²⁷ Výskum F. Javorského na stavbe prírodného diaľkového vodovodu z Hrabušíc do Levoče na mieste „Starej Levoče“. V jednom z hrobov sa našli vlasové sibiňské záušnice a dve ihlice z bronzu, z nich jedna so slučkovitou hlaviceou. Spišským špecifikom je ukladanie kamenných platní do hrobov.

¹²⁸ PAWEŁ VALDE-NOWAK: Frühbronzezeitliche Spaltindustrie in Westkarpaten, in: *Východoslovenský pravek*, roč. 5. Nitra a Košice 1998, s. 59–62. SOJÁK: Neolitické osídlenie Spiša, s. 220, 222.

¹²⁹ „Projekt Spiš“. Výsledky prieskumov (Archeologický ústav SAV Nitra, Podtatranské múzeum Poprad a Poľská akadémia vied v Krakove) sa pripravujú do tlaču. Pozri PAWEŁ VALDE-NOWAK: Dzieje osadnictwa, in: *Przyroda Popradzkiego Parku Krajobrazowego*, ed. Jerzy Staszkiwicz. Stary Sącz 2000, s. 81–90 (s. 86 s odkazom na ďalšiu literatúru).

¹³⁰ KOŁODZIEJSKI, PARCZEWSKI, RYDLEWSKI a VALDE-NOWAK: Dzieje osadnictwa w Pieninach, s. 411. VALDE-NOWAK: Studien zur Gebirgsfazies, s. 68 – obr. 2: C, s. 69. Tu ďalšia literatúra.

¹³¹ MÁRIA NOVOTNÁ: Spiš bohatý na praveké poklady : Za depotmi bronzov z doby bronzovej pod Tatrami, in: *Ozveny histórie : Vlastivedná príloha Podtatranských novín*, roč. 1, 1975, č. 4.

¹³² MÁRIA NOVOTNÁ: Ein Bronzefund aus Matejovce, Bez. Poprad, in: *Zborník FF UK: Musica*, roč. 11, 1971, s. 9–17. Súčasne s depotom sú tri ďalšie ihlice zhodného typu (typ Dreveník) z Popradu-Matejoviec, štvrtá je odlišného typu s klobúčikovitou hlaviceou a uškom (typ Gemer) – TÁŽE: Poprad v praveku, s. 35.

Obr. 11. Nálezy zo strednej a mladšej doby bronzovej (záver otomanskej kultúry, lužická a pilinská kultúra. 1, 2 – Spišská Nová Ves – Námestie (Zimná ulica); 3–5 – Poprad-Veľká; 6 – Spišská Teplica – Medzi horami (1, 2, 6 – Foto E. Javorská; 3–5 – podľa B. Novotný – M. Novotná – R. M. Kovalčík 1991, s. 32, 33).

Žehry-Dreveníka (depot I a II)¹³³ a z Novej Lesnej.¹³⁴ Zvlášť obľúbené boli srdcovité závesky, ihlice na spínanie odevu a náramky. Najpozoruhodnejší je drevenický depot II, objavený v skalnej štrbine (pôvodne asi v koženom vaku) v roku 1932 pri archeologickom výskume J. Neustupného. Ob-

sahoval 221 zväčša bronzových predmetov (ozdoby, šperky, ale aj pracovné nástroje), ďalej koráliky z jantáru, kameňa, sklovitej pasty a olovený prsteň. Výnimočnou je bronzová sekerka s tulajkou, zatiaľ najstarší nález tohto druhu v Karpatskej kotline (14. storočie pred Kristom). Zvláštnosťou prvého depotu z Dreveníka (objavený roku 1928), z ktorého sa zachovalo 34 predmetov z bronzu (Východoslovenské múzeum Košice), sú hlinené koráliky navlečené pod hlavicou dvoch bronzových ihlíc. Približne do tej istej doby patrí aj bronzový náramenný kruh z Huncoviec,¹³⁵ neskôr publikovaný B. Novotným ako nález z Kežmarku, nájdený asi 3 km západne od Kežmarku pri stavbe oplotenia vodojemu.¹³⁶ Ako sa ukázalo neskôr, išlo o väčší depot, v ktorom okrem troch náplečných kruhov šalgotarjánskeho typu (vrátané vyššie spomenutého) bola aj ihlica typu Gemer – variant s veľkou nezdobenou hlavicou.¹³⁷ Geografické rozšírenie bronzových depotov ukazuje, že jadrom pilinského osídlenia bolo územie na západe ohraničené horným tokom rieky Poprad, na juhu riekou Hornád a na severe Levočskými vrchmi.¹³⁸ Excentricky je vysunutá poloha nálezu v údolí Hnilca – zo Švedlára.¹³⁹ Zmienovaný depot indikuje možnosť jestvovania menšej sídliskovej enklávy hlbšie v horskom masíve Spiško-gemerského rudohoria. O tejto skutočnosti vypovedajú aj kultúrne neurčené nálezy črepov zo Sloviniiek (jaskyňa Homološova diera).¹⁴⁰ Nezanedbateľný, ak nie určujúci význam osídlenia tejto časti Slovenského rudohoria má výskyt medených (a z pohľadu neskorších osídlení aj železných) rúd. Prieskum, zameraný na zistenie stôp pravekej exploatacie rúd, bol síce negatívny,

¹³³ TÁŽE: Horizont bronzov typu Dreveník I, in: *HC*, roč. 9, 1978, s. 331–343. Jiří NEUSTUPNÝ: Poklad bronzů na Dreveniku ve Spiši, in: *Sborník Národního musea*, 1, 1938–1939, s. 201–219. Ján EISNER: *Slovensko v pravěku*. Bratislava 1933, s. 68, 71.

¹³⁴ Mária NOVOTNÁ: Hromadný nález z Novej Lesnej, in: *Zborník FF UK : Musaica*, roč. 12, 1972, s. 3–12.

¹³⁵ TÁŽE: Spiš bohatý na praveké poklady, obr.

¹³⁶ Bohuslav NOVOTNÝ: Náplečný kruh z Kežmarku, in: *AVANS v roku 1980*. Nitra 1981, s. 202–203, 423, obr. 113.

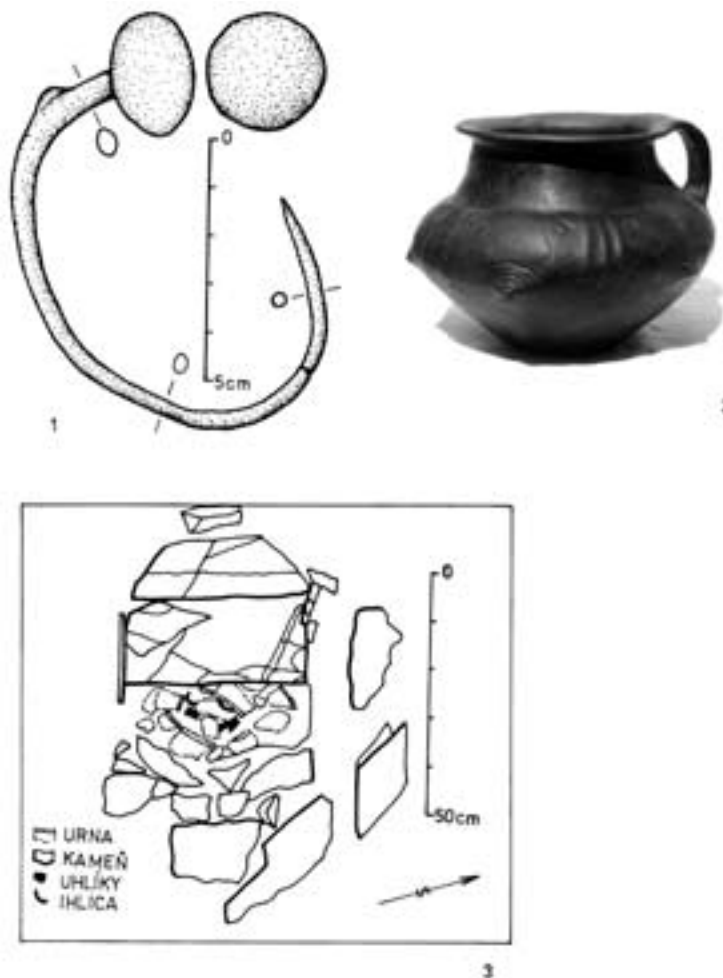
¹³⁷ Elena MIROŠŠAYOVÁ a Mária ŠARUDYOVÁ: Hromadný nález bronzových predmetov z Huncoviec, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 33. Nitra 1999, s. 155–160.

¹³⁸ Pozri predchádzajúcu pozn., s. 158 – obr. 4. Václav FURMÁNEK: Pilinyer Kultur, in: *SArche*, roč. 25, 1977, č. 2, obr. 13.

¹³⁹ *Zweiter Bericht über die Tätigkeit des Tatra-Museums in Felka*. Felka 1892, s. 7. EISNER: *Slovensko v pravěku*, s. 68, 82. Nálezová správa Archeologického ústavu SAV Nitra č. 424/57. Mária NOVOTNÁ: *Die Bronzhortfunde in der Slowakei*. Bratislava 1970, s. 24, 39, 40. FURMÁNEK: *Pilinyer Kultur*, s. 258.

¹⁴⁰ SOJÁK: *Rekognoscácia Spiša*, s. 195.

takmer nepretržitá ťažba medenej rudy v priebehu stáročí tu mohla stopy pravekej ťažby medi úplne zničiť.¹⁴¹ V Spišskom múzeu v Levoči je deponovaný súbor 26 kosákov (gombíkovitých i s jazzykovitou rukoväťou), publikovaných M. Novotnou ako depot z bližšie neznámeho miesta na Spiši.¹⁴² Na základe publikovaných údajov ukázal F. Javorský,¹⁴³ že pochádzajú zo Spišského Podhradia – polohy Zlatá brázda. Na dôležitosť polohy upozorňuje aj evidované sídlisko pilinskej kultúry, doložené aj v iných polohách katastrálneho územia mesta (Dvor farského kostola, Pod Kapitulou a Spišská Kapitula). Podobná hustota sídlisk z viacerých úsekov doby bronzovej je zistená aj zo susedných a ďalších katastrov. Na Spiši sa doposiaľ vo väčšom rozsahu nepreskúmalo jediné sídlisko a pohrebiská pilinskej kultúry takmer absentujú. Okrem Dreveníka je dôležité sídlisko na Čingove (Smižany a Spišské Tomášovce – Hradisko I), ku ktorému patrili nížinné osady na Smižianskej Maši, ďalej v polohách Pri kňazovej studni, Záhrady, Štrkovisko, či priamo v intraviláne Spišskej Novej Vsi (námestie, Kapustnice). Novšie sa stopy pilinského sídliska (a možno už i otomanského) zistili v Poprade-Matejovciach (Nad kopčekom II), o čom svedčí vedľa keramických fragmentov hlavne bronzová ihlica.¹⁴⁴ Skromný je počet žiarových hrobov z Ľubice,¹⁴⁵ ktoré sú v zázemí okolitých osád.¹⁴⁶ Z Ľubice je známa (z polohy Za školou?) miniatúrna nádoba pilinskej kultúry, ktorá môže taktiež pochádzať z pohrebiska. Otázne sú nálezové okolnosti bronzovej kopije (obr. 11: 6) a hrotu plochého listovitého šípu (?) zo Spišskej Teplice (Medzi horami), ktoré môžu tiež signalizovať prítomnosť pilinského pohrebiska.¹⁴⁷ Zaujímavé sú nálezy z Gánoviec (Za stodolami). Na mieste neolitického

Obr. 12. Gánovce – Za stodolami. Skrinkový hrob pilinsko-lužickej kultúry (Kresba M. Soják, foto M. Baranová).

a otomanského sídliska sa pri výskume odkryla masívna zásobnica pilinskej kultúry z obdobia včasných popolnicových polí. Ojedinelý je skrinkový (symbolický?) hrob z konca strednej, prípadne začiatku mladšej doby bronzovej (obr. 12: 3).¹⁴⁸ Neobvyklá je bronzová ihlica lužickej kultúry (typ Martin; obr. 12: 1) v urne (zdobený džbán so širším uchom; obr. 12: 2) pilinskej kultúry.¹⁴⁹ Poukazuje na postupnú infiltráciu lužickej kultúry na Spiš zo severu a západu a najmä na čiastočné spolunažívanie (súvekosť) oboch populácií, ktoré istý časový úsek

¹⁴¹ Anton Točík a Helena BUBLOVÁ: Príspevok k výskumu zaniknutej ťažby medi na Slovensku, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 21. Nitra 1985, s. 114–119.

¹⁴² Mária NOVOTNÁ: Hromadný nález bronzových kosákov zo Spiša, in: *Zborník FF UK : Musaica*, roč. 10, 1970, s. 13–21, tab. VII, VIII. Najmladšie kosáky inklinujú k stupňu HB₁, kedy sa predpokladá uloženie depotu do zeme.

¹⁴³ JAVORSKÝ: *Kronika písaná v zemi*, s. 8.

¹⁴⁴ SOJÁK: *Matejovce*, 2001, s. 8 – obr. vpravo, 11. Tu uvedená ďalšia literatúra.

¹⁴⁵ Popolnicové pohrebisko sa objavilo pri kopaní kanálu v roku 1972. Nálezy boli pôvodne uložené v zbierkach Podtatranského múzea Poprad. Dnes sú nezvestné. Časť vlastnil vo svojej zbierke aj L. Kiefer z Kežmarku.

¹⁴⁶ František JAVORSKÝ: Praveké a stredoveké osídlenie v Ľubici, in: *Z minulosti Ľubice : Zborník k 725. výročiu získania mestských práv 1271–1996*, ed. Ivan Chalupický. Ľubica 1996, s. 11–14.

¹⁴⁷ SOJÁK: *Terénny prieskum na Spiši*, s. 177, 178.

¹⁴⁸ TENŽE: *Záchranný*, 1999, s. 46.

¹⁴⁹ NOVOTNÁ: *Poprad v praveku*, s. 36.

žili vedľa seba. V mladšej a neskorej dobe bronzovej dominuje lužická kultúra, spočiatku sa stretávajúca s pilinskou, neskôr (v 12.–11. storočí pred Kristom) vystriedaná na juhu kyjatickou a ovplyvnená gávskou kultúrou z východu i kultúrami stredodunajských popolnicových polí z juhozápadu. Na Spiši dominujú pamiatky lužickej kultúry, reprezentované sídliskovými a hrobovými nálezmi, ako aj depotmi bronzových predmetov. Čoraz častejšie sa objavujú sklady zbraní. Svedectvom miestnej slovenskej výroby (pomedzie Liptova a dolnej Oravy) sú meče liptovského typu. Z Popradu-Velkej („Ried Hike“) je známy (už z roku 1883) depot 8 mečov liptovského typu (s plnou liatou rukoväťou; obr. 11: 3–5) i s jazykovitou (pôvodne obloženou organickým materiálom – drevo, kosť, paroh) rukoväťou, datovaný do 12. storočia pred Kristom. Mladší (11.–10. storočie pred Kristom) je malý depot z Popradu-Velkej („Stuckenried“), ktorý obsahoval meč s anténovou rukoväťou (pôvodom zo západnej časti strednej Európy) a zlomok ružicovej spony. Tá má pôvod v strednom Podunajsku, dokladajúc kontakty lužickej kultúry s obyvateľstvom stredodunajských popolnicových polí. Iný typ ružicovej spony obsahoval depot z Popradu-Matejoviec z 12. storočia pred Kristom, s ktorým sa našli dve sekerky s tuľajkou, sekundárne upravený hrot oštepu, dva náramky a fragmenty špirály.¹⁵⁰ Rovnako datovaný je iný depot z Popradu-Velkej. Boli v ňom tri oštepy, dva náramky a jedno dláto s tuľajkou.¹⁵¹ Pestré zloženie má poklad bronzov zo Spišskej Belej, objavený M. Greisgerom v roku 1891 v polohe „Stein am Stock.“¹⁵² K najzávažnejším nálezom z depotu patria nesporné dva fragmenty bronzových šálok a cievkovitý násadec (pre nastoknutie chocholca) kužeľovitej helmy typu Lúčky.¹⁵³ Druhý depot zo Spišskej Belej sa podarilo zachrániť v roku 1964 v rašelinisku Trstinné lúky. Ako obeť vodnému božstvu vhodili tri meče (10. storočie pred Kristom), z nich dva sú

s plnou liatou rukoväťou (typ Wörschach), tretí s čiaškovito ukončenou rukoväťou (typ Königsdorf).¹⁵⁴ Opis starších nálezov, spomínajúci okrem iného pozostatky nákolných stavieb, dokumentuje, že depot nie je v uvedenom nálezovom prostredí náhodou. Dokladá to aj sieť okolitých sídlisk, datovaných do viacerých úsekov doby bronzovej.¹⁵⁵ Sídliskové nálezy z mladšej a neskorej doby bronzovej zo Spiša sú početné, avšak systematicky sa nepreskúmala žiadna osada. Podobne ako ľud otomanskej kultúry, budovali aj v tomto období opevnené sídliská na výšinách – hradiská. Rozsiahlejší archeologický výskum sa realizoval na hradisku vo Vítkovciach (Tureň)¹⁵⁶ a v Letanovciach (Čertova sihoť).¹⁵⁷ Vo Vítkovciach sa potvrdili dve stavebné fázy z neskorej doby bronzovej, doložené odlišnou konštrukciou opevnenia, pôdorysmi zrubových príbytkov s kamennou podmurovkou a početnými nálezmi. Vzácné sú zvyšky dvoch šachtových piecok, súvisiacich s kovolejarskou činnosťou (bronzové predmety, odlievacie kadluby). O výrobe a spracovaní textilných vlákien svedčia nálezy hlinených závaží, praslenov a cievok. Keramika umožňuje rozpoznať tri kultúry – lužickú, kyjatickú a gávsku. Osídlenie hradiska v Letanovciach bolo súčasné so staršou fázou hradiska Tureň vo Vítkovciach. Okrem keramiky lužickej kultúry prispieva k jeho datovaniu skromný bronzový inventár, napríklad meč liptovského typu a zdobená nášivka z tenkého plechu. Do neskorobronzového horizontu hradísk na Spiši patrí aj Hradisko I na rozhraní chotárov Smižian a Spišských Tomášoviec, značne poškodené mladšími osídleniami.¹⁵⁸ Časť analogicky datovaných črepov pochádza aj z hradiska Burg pri Levoči. Vyššie uvedené nálezy bronzov spolu s nedávno zachránenou keramikou zo staršej až strednej doby bronzovej neumožňujú vyjadriť sa k chronologickej klasifikácii trojitého valového opevnenia na tejto polohe.¹⁵⁹ Nížinné osady s chudobným nálezovým mladobronzovým inventárom lužickej

¹⁵⁰ Tamže, s. 38, 39.

¹⁵¹ NOVOTNÝ, NOVOTNÁ a KOVALČÍK: *Popradská kotlina*, s. 34 – obr. 24.

¹⁵² Alexander MÜNNICH: A Szepeség öskora. A „Szepesmegyei történelmi társulat“ Millenniumi kiadványai, I. zv. Levoča 1895, s. 237.

¹⁵³ Mária NOVOTNÁ: Bronzové kužeľovité helmy a niektoré typy bronzových nádob v hromadných nálezoch na Slovensku, in: *Sborník FF UK: Musica*, roč. 4, 1964, s. 19–43.

¹⁵⁴ Richard M. KOVALČÍK: Príspevok k nálezom bronzových mečov v Spišskej Belej, okr. Poprad, in: *Vlastivedný zborník Spiš*, roč. 2, 1968, s. 203–214.

¹⁵⁵ Marián SOJÁK: Rašelinisko Trstinné lúky pri Spišskej Belej v kontexte pravekého a včasnodejinného osídlenia, in: *Východoslovenský pravek*, roč. 6. Nitra a Košice (v tlači).

¹⁵⁶ JAVORSKÝ: Výskumy, 1981, s. 84–89. TENŽE a Elena MIROŠŠAYOVÁ: Vítkovce – opevnená osada z neskorej doby bronzovej, in: *Pamiatky a múzeá* 4, 1994, s. 25–27.

¹⁵⁷ Elena MIROŠŠAYOVÁ: Výšinné hradisko na Kláštorisku – Čertovej sihoti v Letanovciach, in: *SArche*, roč. 47, 1999, č. 1, s. 129–152.

¹⁵⁸ František JAVORSKÝ: Výskum na akropole Hradiska I v Smižanoch, in: *AVANS v roku 1995*. Nitra 1997, s. 101–102. Výsledky výskumov nie sú komplexne spracované a publikované.

¹⁵⁹ SOJÁK: Rekognoskácia Spiša, s. 193.

Mapa 5. Najdôležitejšie náleziská z doby železnej (halštatskej a laténskej) na Spiši. 1. Gánovce, Nad železničnou stanicou; 2. Poprad-Kvetnica, Zámčisko I, II; 3. Nová Lesná, Pieskovisko; 4. Veľký Slavkov, Burich; 5. Vysoké Tatry-Dolný Smokovec-Pod lesom, Hradisko; 6. Kežmarok, Jeruzalemský vrch; 7. Levoča, Pri podkove (Fitriřt); 8. Letanovce, jaskyňa Čertova diera; 9. Hrabušice, Zelená hora; 10. Hrabušice, Pod Zelenou horou; 11. Žehra, Spišský hrad (hradný kopec); 12. Batizovce, Nádvorie rímskokatolíckeho kostola; 13. Poprad-Matejovce, Zadné rovne; 14. Spišská Teplica, Pod kameňom; 15. Spišská Teplica, Brehy I, II; 16. Mlynica, Červený kameň; 17. Vysoké Tatry-Nový Smokovec, ľavý breh Slavkovského potoka; 18. Vysoké Tatry-Tatranská Polianka, Žltá stena; 19. Jánovce-Machalovce, Hradisko a Pod Hradiskom; 20. Smižany/Spišské Tomášovce, Hradisko I a Pod Hradiskom I; 21. Vítkovce, Tureň; 22. Spišský Hrhov/Levoča, Močiare.

kultúry sa čiastočne skúmali v Poprade-Matejovciach (Nad kopčekom II)¹⁶⁰ a v Spišskom Štvrtku (Ku Čencíciam).¹⁶¹ Približne súčasné je pohrebisko lužickej kultúry zo Šváboviev (Vápenica), kde boli žiarové hroby pravdepodobne pod mohylami, s doloženými vzťahmi v oblasti stredného Poľska.¹⁶² Rámcovo do mladšej až neskorej doby bronzovej prináleží sídlisko s pozostatkami sídliskových jám vo Veľkej Lomnici (Poľná ulica). Menšia časť nálezového materiálu je zo starších sídliskových vrstiev (eneolit a otomanská kultúra?). Zrejme otomanskou je drobná antropomorfná plastika z hliny s otvorom na zavesenie.¹⁶³ K pokročilým tvarom neskorej doby bronzovej patrí ojedinelý nález bronzového noža z Važca (Liptov), nájdený

na trase dôležitej obchodnej cesty z Liptova a dolnej Oravy na horný Spiš.¹⁶⁴ Spojenie s územím dnešného Poľska údolím Popradu dokladajú náleziská lužickej kultúry, rozložené pozdĺž tejto rieky, ako aj Dunajca a pokračujúce cez Podhaliano na Oravu.¹⁶⁵ Nález zvislými žliabkami zdobenej kamennej hlavice palcátu z Frydmanu sa datuje do predlužického obdobia.¹⁶⁶

Do konca doby bronzovej až na začiatok staršej doby železnej (halštatskej) patrí malý depot bronzov z Gánoviec (Nad železničnou stanicou). Na základe závesného krúžku s očkami a závesného kovania sa typologicky spája s pamiatkami tracko-kimerského horizontu z konca 9.– prvej polovice 8. storočia pred Kristom.¹⁶⁷ Nálezové

¹⁶⁰ Mária NOVOTNÁ a Marián SOJÁK: Výskum osady z doby bronzovej v Poprade-Matejovciach, in: *AVANS v roku 1995*. Nitra 1997, s. 139–140. Na datovanie lokality poukazuje aj fragment tordovaného bronzového nákrčníka, aký sa objavuje v stupni HA₁. Pozri – SOJÁK: Prieskumy, 1999, s. 8, 17 – obr. 8: 1.

¹⁶¹ Marta GIERTLOVÁ: Predstihový výskum v Spišskom Štvrtku, in: *AVANS v roku 1998*. Nitra 2000, s. 70–71.

¹⁶² Elena MIROŠŠAYOVÁ: Lužické žiarové hroby zo Šváboviev, in: *NO*, roč. 18, 1976, s. 155–167.

¹⁶³ SOJÁK: Prieskumy, 1999, s. 27. Marta GIERTLOVÁ: Záchranný výskum vo Veľkej Lomnici, in: *AVANS v roku 2000*. Nitra 2001, s. 72–75.

¹⁶⁴ Mária NOVOTNÁ: Tritisíc rokov starý nôž, in: *Ozveny histórie : Vlastivedná príloha Podtatranských novín*, roč. 4, 1978, č. 4.

¹⁶⁵ Zbigniew BUKOWSKI: Kultura lużycka w północnej części Karpat zachodnich, in: *AAC*, roč. 9, 1967, s. 29–53 (s. 34 – obr. 1, s. 35 – obr. 2). VALDE-NOWAK: *Dzieje*, 2000, s. 84 – obr. 2, s. 86, 87.

¹⁶⁶ KOŁODZIEJSKI, PARCZEWSKI, RYDLEWSKI a VALDE-NOWAK: *Dzieje osadnictwa w Pieninach*, s. 412.

¹⁶⁷ Etela STUDENÍKOVÁ: Nález bronzov v Gánovciach, in: *Zborník SNM*, roč. 79, 1985, *História* 25, s. 57–65.

okolnosti depotu sú však málo vierohodné. Zisťovacím výskumom na údajnom nálezisku (V. Furmánek, 1980) sa doklady osídlenia miesta v praveku nenašli.¹⁶⁸ Ochabnuté osídlenie, pretrvávajúce do staršej doby železnej, je najskôr výrazom drsnejšieho podnebia v tejto vyššie položenej horskej oblasti, ktorá nepochybne nevyhovovala jazdeckým skupinám východných nomádov (Kimerov).

Ludská činnosť v dobe bronzovej je na Spiši doložená aj v palynologických diagramoch Popradskej kotliny. Okrem peľu pestovaných kultúrnych rastlín dokladajú existenciu človeka rastliny synantropných spoločenstiev (mrlíkovité, skorocel). V neskoršom období (doba halštatská a laténska) je zásah človeka do prírody už citeľnejší.¹⁶⁹

Po trácko-kimerskom horizonte nastúpila u nás staršia doba železná – halštatská, rozčlenená na stupne HC (750–550/500 pred Kristom) a HD (550/500–450 pred Kristom). V rámci východného Slovenska sa javí Spiš ako samostatná oblasť s odlišným vývojom.¹⁷⁰ Nálezy z Levoče (Fitritfu),¹⁷¹ Letanoviec (Čertovej diery)¹⁷² a ďalších lokalít ukazujú, že nositelia lužickej kultúry žili v hornatých krajoch severného Slovenska naďalej. Výzdoba keramiky je blízka pamiatkam oravskej skupiny lužickej kultúry, doloženej okrem Oravy a Liptova na Turci, Horehroní, v Žilinskej kotline a tiež na Spiši.¹⁷³ Príznačné sú tiež bronzové predmety z posledne zmienenej jaskynnej lokality – torzo loďkovitej spony, neskorohalštatská bronzová ihlica typ Orava (záver stupňa HD–počiatok stupňa LT A) a krížová návlečka zo 6. storočia pred Kristom s analógiami v trácko-skýtskom okruhu pamiatok v Potisí a Sedmohradsku,¹⁷⁴ objavitelmi pokladaná za „ein kleines byzantinisches Bronzekreuz.“¹⁷⁵ Ide o jeden z nálezov, dokladajúcich zásah (nie fyzickú prítomnosť) skýtskej kultúry z juhoruskej lesostepi, ktoré zmiešané spolu

s domácim elementom boli spolutvorcami vekerzugskej (alföldskej) kultúrnej skupiny. Len malý zlomok z tzv. skýtskej triády (výzbroj, konský postroj a zvierací štýl) sa našiel aj na Spiši, na dnešnej hradnej výšine Spišského hradu. Vedľa železného náramku a železnej hadovitej záušnice je signifikantná bronzová trojboká strelka (hrot šípu) bez zúženej tuľajky, ktoré rámcovo zodpovedajú datovaniu mladých vekerzugských pohrebísk na juhozápadnom Slovensku (5. storočie pred Kristom).¹⁷⁶ Ojedinelá je olovená tyčinkovitá hrivna z Veľkého Slavkova. B. Novotný predpokladá dve možnosti jej pôvodu. Buď ide o olovo zo sliezsko-krakovskej oblasti, alebo o import z juhu, kde bohatstvom olovených výrobkov (prevažne plastík) vynikala najmä halštatská korutánska skupina Frög.¹⁷⁷ S prúdom pamiatok južného pôvodu sa na územie Spiša dostávajú od neskorohalštatského, resp. včasolátenského obdobia (stupeň LT A) aj nádoby (šálky a džbánky) zdobené dvojicou zvieracích hlavičiek alebo rohatých výčnelkov na ohybe pásičkového ucha. Podľa K. Pietu prežíva táto výzdoba v štylizovanej podobe v predpúchovskom stupni a v obmedzenej podobe dokonca ešte na začiatku neskorolátenského obdobia.¹⁷⁸ Azda najstaršie pochádzajú z Kežmarku (Jeruzalemský vrch) a Novej Lesnej (Hliník-Pieskovisko), mladšie zo Žehry (Spišský hrad), Hrabušic (Pod Zelenou horou) a z Jánoviec-Machaloviec (Pod Hradiskom). E. Miroššayová predpokladá, že zmienené južné západokarpatské vplyvy v neskorej dobe halštatskej prenikali na Spiš Košickou kotlinou sprostredkované pozdĺž toku Hornádu.¹⁷⁹ Možno sa domnievať, že využívaná bola skôr pohronská komunikácia cez Horehronské podolie do doliny horného toku Hnilca a Vernárskym priesmykom na Spiš. Bola to komunikácia, ktorú sprístupnil s najväčšou pravdepodobnosťou už v strednom neolite ľud železovskej kultúry.

¹⁶⁸ Mária LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ: Súpis archeologických výskumov na východnom Slovensku v rokoch 1970–1984, in: *HC*, roč. 17, 1986, s. 307.

¹⁶⁹ Eva HAJNALOVÁ: Archeobotanické a archeologické pramene k rekonštrukcii lesnej vegetácie v Popradskej kotline, in: *SArche*, roč. 44, 1996, č. 2, s. 265–286 (s. 281). Tu uvedená ďalšia početná literatúra.

¹⁷⁰ Elena MIROŠŠAYOVÁ: *Kultúry doby halštatskej na východnom Slovensku a ich vzťahy k susedným oblastiam*. Košice 1982 (Kandidátska dizertácia), s. 24 n.

¹⁷¹ NOVOTNÝ a NOVOTNÁ: *Katalóg Levoča*, s. 14.

¹⁷² BÁRTA: Praveké osídlenie jaskyne Čertova džura, s. 471–475.

¹⁷³ KAROL PIETA: Halštatské výšinné sídliská v Liptove, in: *AR*, roč. 35, 1983, s. 39–49. Elena MIROŠŠAYOVÁ: Osídlenie Spiša v dobe halštatskej, in: *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*. Rzeszów 1992, s. 133, 134.

¹⁷⁴ MIROŠŠAYOVÁ: Osídlenie Spiša, s. 134.

¹⁷⁵ BELA HAJTS: Das Paradies der Slowakei. V. Neue Höhlenforschungen aus der Teufelsinsel, in: *Turistik, Alpinismus und Wintersport*. Kežmarok 1925, č. 4–6, s. 63.

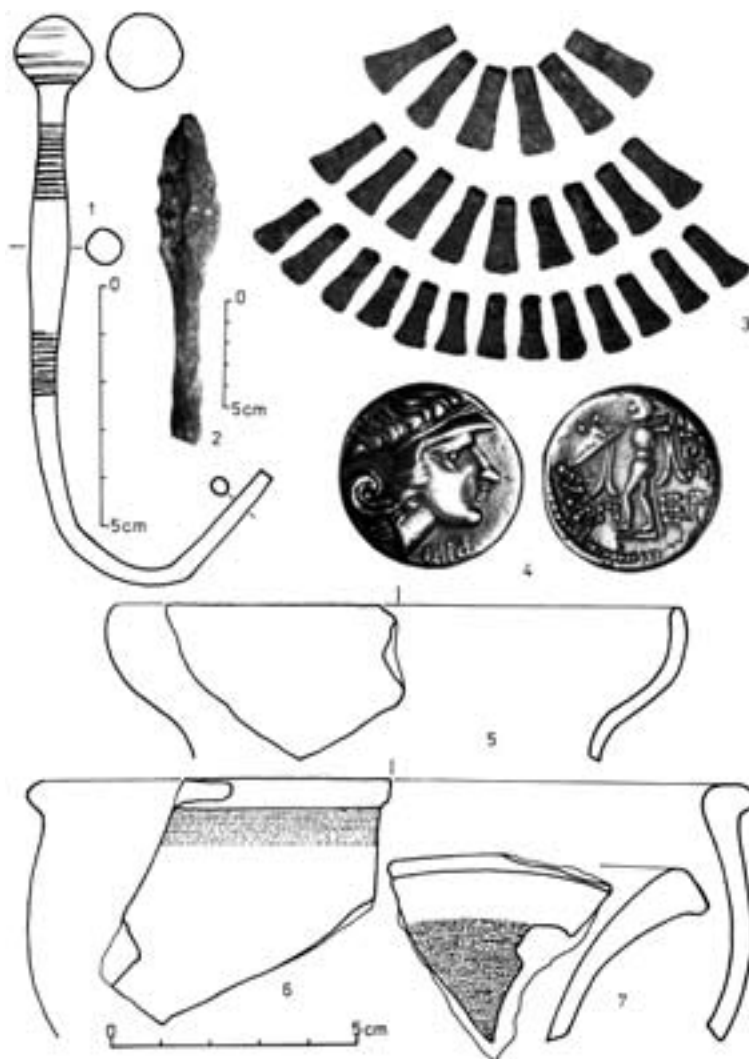
¹⁷⁶ PIETA: Halštatské výšinné sídliská, s. 42. FIALA, VALLAŠEK a LUKÁČ: *Spišský hrad*, s. 20.

¹⁷⁷ BOHUSLAV NOVOTNÝ: Olovená hrivna z Veľkého Slavkova, in: *HC*, roč. 23–24, 1992–1993, s. 77–79.

¹⁷⁸ KAROL PIETA: *Die Púchov-Kultur*. Nitra 1982, s. 93 n.

¹⁷⁹ Elena MIROŠŠAYOVÁ: Sídlisko z neskorej doby halštatskej v Čečejevciach, in: *SArche*, roč. 42, 1994, č. 1, s. 55.

Prevažná väčšina spišských sídliskových nálezov z doby halštatskej pochádza z opevnených výšinných osád. Koncentrujú sa predovšetkým v kotlinách okolo rieky Poprad a Hornád, na vrcholoch a úpätiach kopcov.¹⁸⁰ Nález bronzovej ihlice so špirálovito zvinutou hlavnicou z Veľkého Slavkova (pod Burichom) umožňuje predpokladať osídlenie hradiska Burich už v staršej dobe železnej.¹⁸¹ Dôležité sídlisko s dômyselnou fortifikáciou (ktorú využili v stredoveku) sa vypína nad Popradom-Kvetnicou (Zámčisko I). Výskumom Archeologického ústavu SAV v roku 1997 (F. Javorský, M. Soják) sa potvrdilo opodstatnené datovanie osídlenia tejto terénnej dominanty do doby halštatskej (HC–HD).¹⁸² Z úžitkovej keramiky prevažujú fragmenty hrncovitých nádob, menej časté sú amforovité tvary a jediný zlomok je z fľašovitej nádoby. Vzácnjšia je jemná tenkostenná keramika, reprezentovaná zlomkami šálok. Z ostatného inventára sa našli pieskovcové brúsky a početné okruhliaky – koncentrujúce sa najmä na okraji akropoly pri valovom opevnení (vrhacie kamene?). Kumulácia početnej mazanice pri vnútornej strane opevnenia spolu s keramickým materiálom indikuje zrejme nadzemné príbytky. Z kovového inventára možno do halštatského obdobia priradiť masívnejší železný kosák s poloblúkovitým chrbtom a háčikom, aký pochádza z tejto polohy už zo zberov J. Filipského.¹⁸³ Nakoľko sa na Zámčisku I nevyskytla železná troska, ťažisko činnosti obyvateľov osady nebolo zamerané na spracovávanie železnej rudy na mieste, ale niekde bokom od nej. Doposiaľ nie je spoľahlivo vyriešená otázka začiatku využívania železorudných zdrojov Spiša. Jednoznačne na tento problém nedali odpoveď ani výsledky výskumu v Hrabušiciach (pod Zelenou horou).¹⁸⁴ Odkryla sa

Obr. 13. Výber nálezov z doby bronzovej a železnej – bronzová ihlica lužickej kultúry (1), železný hrot oštepú púchovskej kultúry (2), depot železných sekier z doby halštatskej (3), strieborná keltská minca typ Aténa Alkis (4) a laténske maľované črepy (5–7). 1, 2, 5–7 – Jánovce-Machalovce – Pod Hradiskom; 3 – Hrabušice – Pod Zelenou horou; 4 – Veľký Slavkov – Burich.

tu metalurgická dielňa, ktorú dokladá železná troska, objekt na úpravu železnej suroviny s keramikou z neskorej doby halštatskej až strednej doby laténskej (HD/LT A až LT C) a nakoniec aj depot 28 masívnych železných sekier s tuľajkou (obr. 13: 3). Z typologického hľadiska majú halštatský charakter, podobne ako sekery rovnakého typu z Hrabušíc (Zelenej hory), Veľkého Slavkova (Burich?)

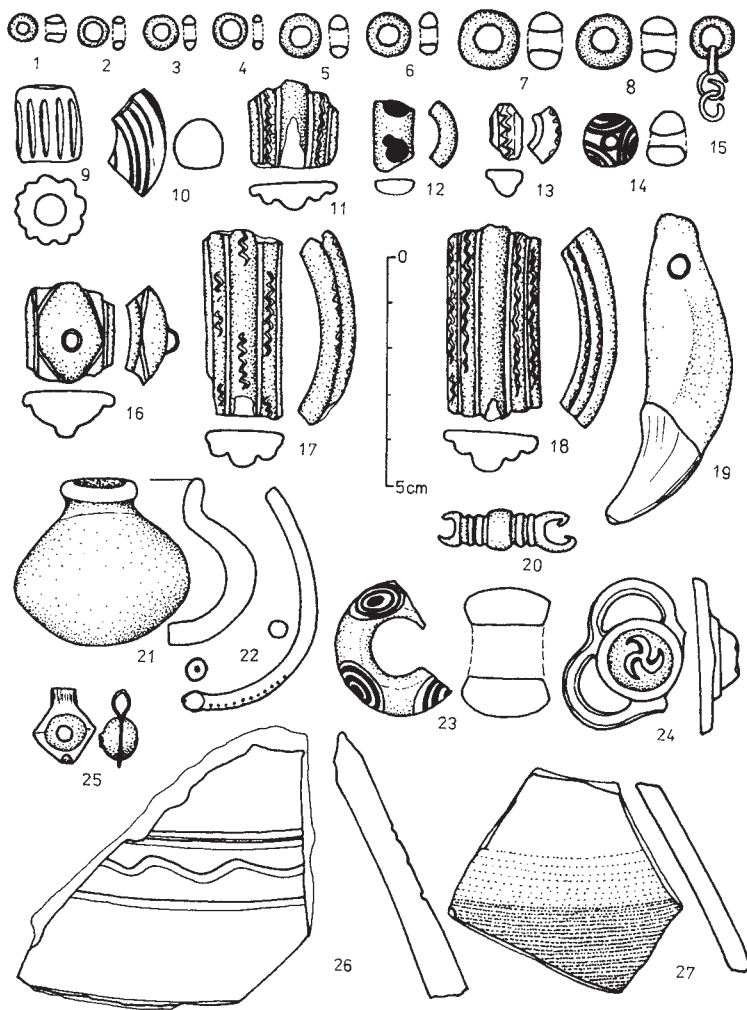
¹⁸⁰ TÁŽE: Osídlenie Spiša, s. 135 – obr. 1.

¹⁸¹ NOVOTNÁ: Die Nadeln, s. 94, 95, tab. 23: 547. NOVOTNÝ, NOVOTNÁ a KOVALČÍK: Popradská kotlina, s. 39 – obr. 28.

¹⁸² Výsledky výskumu sa spracovávajú, informáciu pozri – Marián Soják: Archeologická „úroda“ tohoročnej sezóny v okrese Poprad, in: *Podtatranské noviny*, roč. 38, 11. 11. 1997, č. 45, s. 12. TENŽE: Nad Popradom sa vypínal hrad, in: *Poprad*, roč. 12 (23), 29. 6. 2001, č. 49, s. 10–11.

¹⁸³ Michal SLIVKA a Adrián VALLAŠEK: Výsledky prieskumu hradiska v Poprade-Kvetnici, in: *AVANS v roku 1980*. Nitra 1981, s. 267. MIROŠŠAYOVÁ: Osídlenie Spiša, s. 134, 136 – obr. 2: 5.

¹⁸⁴ Elena MIROŠŠAYOVÁ, František JAVORSKÝ, Lubomír MIHOČ a Andrej HOLÝ: Metalurgická činnosť na lokalite Pod Zelenou horou v Hrabušiciach, in: *NO*, roč. 32, 1991, s. 71–97.

Obr. 14. Výber nálezov z doby železnej – sklené koráliky (15 – na bronzovej retiazke) a náramky (1–18, 23), prívesok zo zuba medveďa (19), bronzová ozdoba (20), náramok (22), prívesok (25) a nášivka (24), miniatúrna nádobka (21) a laténske čepce (26, 27). 1, 6–8, 10, 12, 15, 16, 18, 22, 24, 25, 27 – Jánovce-Machalovce – Pod Hradiskom; 2–5, 9, 11, 13, 14, 17, 19–21, 23, 26 – Žehra – Spišský hrad (hradný svah).

a najnovšie zo Spišskej Teplice (Brehy).¹⁸⁵ Všetky patria k typu masívnych sekier s uzavretou tuľajkou. Na sekere zo Spišskej Teplice je pozoruhodné zistenie, že ide o nedokončený výrobok. Ostrie sekery je tupé, nevykované do sečnej hrany, podobne ako na sekerách z Jasova.¹⁸⁶ Tu sa našli v sprievode neskorohalštatskej keramiky, čo nepriamo môže naznačovať aj datovanie spišských exemplárov. Tri sekery z hrabušického depotu podrobil R. Pleiner

metalografickému rozboru. Na rozdiel od výsledkov výskumu L. Mihoka,¹⁸⁷ ktorý analyzoval jednu zo sekier z toho istého depotu a ktorý zistil mäkké jadro a nahlíčené ostrie, ukázala analýza pravý opak.¹⁸⁸ Telo sekier je nahlíčené a dostatočne tvrdé, ostrie je však mäkké a nevhodné na pracovnú činnosť. Preto sa R. Pleiner domnieva, že v tomto prípade nejde o bežné náradie na opracovávanie dreva, ale o tezaurovanú formu kovu. Depot 28 sekier musel vážiť okolo 450 kg, čo je v stredoeurópskom prostredí neobvyklé a musel predstavovať vysokú hodnotu, ktorá bola z nejasných dôvodov vyradená z obehu a ukrytá do zeme. K takejto interpretácii nálezov sa prikláňajú aj veľké rozmery a hmotnosť sekier (v priemere 1,6 kg), vymykajúce sa z rámca neskorohalštatských sekier s tuľajkou (sú až trikrát väčšie). Do záveru staršej doby železnej sa kladú príbytky, preskúmané na Čingove (Hradisko I) v blízkosti chaty Slovenskej sporiteľne. Vedľa keramiky sa v nich našli viaceré železné výrobky (spona, kosák a kladivo), podrobené metalografickému rozboru.¹⁸⁹ Snáď do rovnakého horizontu možno zaradiť počiatok osídlenia na Jeruzalemskom vrchu v Kežmarku, kde osídlenie pretrváva do predpúchovského horizontu a nasledujúcej púchovskej kultúry. Nevedno s ktorou časovou fázou súvisí spálená drevo-kamenná deštrukcia opevnenia.¹⁹⁰

Staršiu dobu železnú – halštatskú vystriedala mladšia doba železná – laténska, vyjadrená viacerými chronologickými stupňami (LT A až LT D) od včasnej, cez staršiu, strednú až po neskorú dobu laténsku (približne od roku 450 pred Kristom po prelom letopočtov). Neobjasnený zostáva zánik severoslovenských hradísk (napríklad na Liptove, Orave a zrejme i na Spiši) v súvislosti s keltskými vojenskými výpravami v prvej fáze ich príchodu do Podunajska na konci 5. storočia pred

¹⁸⁵ Soják: Terénny prieskum na Spiši, s. 177, 303 – obr. 111: 1.

¹⁸⁶ Elena MIROŠAYOVÁ: K počiatkom výroby a spracovávaní železa na východnom Slovensku, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 31. Nitra 1995, s. 16.

¹⁸⁷ Táže, JAVORSKÝ, MIHOK a HOLÝ: Metalurgická činnosť, s. 87–93.

¹⁸⁸ Radomír PLEINER: Komentár k metalografickému výskumu sekier z depotu v Hrabušicích. Praha 1997. Rukopis uložený v AÚ SAV Nitra – pracovisko Spišská Nová Ves.

¹⁸⁹ JAVORSKÝ: Z nepísaných dejín Smičian, s. 20.

¹⁹⁰ Marta GIERTLOVÁ a Lubomír MIHOK: Prieskum na lokalite Kežmarok – Jeruzalemský vrch, in: *AVANS v roku 2000*. Nitra 2001, s. 75–77.

Kristom.¹⁹¹ Po úpadku civilizácie staršej doby železnej dochádza opäť k hospodárskemu vzostupu starého domáceho obyvateľstva. Príkladom sú nálezy z Liptova (Liptovská Mara – Havránok), dokladajúce budovanie nových opevnených sídiel.¹⁹² Obdobný vývoj možno predpokladať tiež na Spiši. Materiálna kultúra staro- a stredolaténskeho obdobia plynulo nadväzuje na halštatskú výrobnú a estetickú tradíciu. V mladšej dobe železnej sa prvky keltskej (laténskej) kultúry prejavujú medzi domácou zložkou nevýrazne. Ešte na koniec včasnej doby laténskej (4. storočie pred Kristom) možno zaradiť ojedinelý nález bronzovej spony s parabolicke klenutým lúčikom z Vítkoviec (Tureň), dokladajúci pokračujúce prúdenie pamiatok z južných oblastí.¹⁹³ V prostredí severného Slovenska sa zaznamenáva skromný počet ojedinelých náleзов z včasnej doby laténskej (vymedzenej stupňami LT A–LT B1).¹⁹⁴ O niečo výraznejšie zastúpenie majú pamiatky predpúchovského horizontu zo staro- a stredolaténskeho obdobia (LT B2, C1 a C2), ohraňujúce rokmi 300–100/70. Patrí sem železná spona z Novej Lesnej (Pieskovisko) stredolaténskej konštrukcie, železná a bronzové spony typu Mötschwil z Kežmarku (Jeruzalemský vrch), Letanoviec (Čertova diera) a novší nález z Jánoviec-Machaloviec (Pod Hradiskom).¹⁹⁵ Z predpúchovského hradiska v Novej Lesnej je známy aj sapropelitový náramok. Z neznámeho náleziska na Spiši (Veľký Slavkov?) je v zbierkach Podtatranského múzea Poprad uložený neúplný bronzový nánožný kruh zdobený dutými pologulami. Do tohto horizontu sa zaraďujú aj hrobové nálezy z Batizoviec (nádvorie Kostola Všetkých svätých) – profilovaná laténska misa zhotovená na kruhu, sedlovitý bronzový náramok zdobený výčnelkami a mosadzný prsteň.¹⁹⁶ Dokladajú snahy bojovních Keltoв už v 3. až prvej polovici 2. storočia pred Kristom získať kontrolu nad bohatými rudonosnými oblasťami.¹⁹⁷

V posledných rokoch sa vďaka zintenzívneniu povrchových prieskumov zvýšil počet nálezov, zhotovených zo svetlomodrej a kobaltvomodrej sklenej pasty. Objavujú sa na lokalitách púchovskej kultúry, ktoré možno rámcovo datovať do strednej až neskorej doby laténskej (LT C–LT D). Ide o fragmenty náramkov (obr. 14: 11, 16–18) a koráliky rozličných typov (obr. 14: 1–10, 12–15, 23) z lokalít Kežmarok,¹⁹⁸ Jánovce-Machalovce (Pod Hradiskom),¹⁹⁹ Poprad-Matejovce (Zadné rovne a Nad kopčekom I)²⁰⁰ a Žehra (svahy hradného kopca).²⁰¹ Z podhradia machalovského hradiska je pozoruhodný korálik, upevnený na bronzovej retiazke (obr. 14: 15) a bronzová nášivka s motívom triquetra (triskelesa; obr. 14: 24), nachádzajúca priame analógie na najvýznamnejšom neskorolaténskom oppide na Morave – na Starom Hradisku.²⁰² Z nedávnych systematických prieskumov a nelegálnych aktivít vykrádačov lokalít pomocou detektorov kovov sú z tejto lokality známe viaceré fragmenty bronzových náramkov a laténskych spôn.²⁰³ Zo svahu hradného kopca Spišského hradu sa vyníma kobaltvomodrý valcovitý sklený korálik, zdobený rebrovaním (obr. 14: 9) a neúplný masívny korálik zo žltej sklovitej pasty, ktorého telo pokrývajú bielo-modré očká (obr. 14: 23). Nálezy zo susedného Šariša (Veľký Šariš) sprevádzané keramikou poukazujú na výskyt takýchto súčastí náhrdelníkov už na prelome staršej a mladšej doby železnej (stupeň HD).²⁰⁴ Časť náramkov a malých korálikov zdobí ornament v podobe vlnoviek a krúžkov. Z neznámeho náleziska na Spiši pochádza neskorolaténska prilba, vypracovaná z jedného kusa bronzového plechu. B. Novotný ju zaradil medzi najvýchodnejšie položený nález mannheimského typu, rozmnožujúci počet doteraz známych prílieb z doby laténskej na Slovensku.²⁰⁵ S vojenstvom súvisí náhodný nález železných predmetov z Popradu-Matejoviec. V predpokladanom depote bola

¹⁹¹ KAROL PIETA: *Umenie doby železnej*. Bratislava 1982, s. 31–38.

¹⁹² TENŽE: *Liptovská Mara : Včasnohistorické centrum severného Slovenska*. Bratislava 1996, s. 22 nn.

¹⁹³ ELENA MIROŠŠAYOVÁ a FRANTIŠEK JAVORSKÝ: Ojedinelý nález laténskej bronzovej spony z Vítkoviec, in: *AR*, roč. 38, 1986, s. 663–665.

¹⁹⁴ PIETA: *Die Púchov-Kultur*, s. 153.

¹⁹⁵ SOJÁK: Prieskum horného a dolného Spiša, s. 149, 277 – obr. 102: 4.

¹⁹⁶ VOJTECH BUDINSKÝ-KRIČKA: Archeologické nálezy z Batizoviec, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 15. Nitra 1965, s. 167–176.

¹⁹⁷ PIETA: *Liptovská Mara*, s. 25.

¹⁹⁸ TENŽE: *Die Púchov-Kultur*, s. 52.

¹⁹⁹ SOJÁK: Prieskum horného a dolného Spiša, 2000, s. 149, 150, 277 – obr. 102: 1, 2.

²⁰⁰ TENŽE: Matejovce, 2001, s. 9 – obr. : č. 1, 2.

²⁰¹ Viaceré nepublikované nálezy z prieskumov M. Sojáka a O. Sojáka st. Výrobky zo skla pripravujú do tlače G. Březinová a M. Soják.

²⁰² MILOŠ ČIŽMÁŘ: Keltská okupace Moravy (doba laténska), in: *Pravěké dějiny Moravy*, ed. Vladimír Podborský a i. Brno 1993, s. 411 – obr. 275: 18.

²⁰³ Časť je od roku 2002 deponovaná spolu s keltskými mincami v Podtatranskom múzeu Poprad. Nepublikované.

²⁰⁴ BOŽENA TOMÁŠOVÁ: Sklený náhrdelník z Veľkého Šariša, in: *AVANS v roku 2000*. Nitra 2001, s. 202, 252 – obr. 48.

²⁰⁵ BOHUSLAV NOVOTNÝ: Prilba mannheimského typu zo Spiša, in: *HC*, roč. 14, 1983, s. 261–268.

kopija, zlomky azda z tuľajky a kovanie štítu.²⁰⁶ Obvyklé v náplni púchovskej kultúry sú tiež hroty oštepov. Zo zberu J. Vopálenského je jeden exemplár známy z Jánoviec-Machaloviec (Pod Hradiskom; obr. 13: 2).²⁰⁷ Signifikantnými nálezmi z neskorej doby laténskej sú keramické fragmenty z tenkostenných a na kruhu vytočených nádob so zvyškami maľby (obr. 13: 5–7; 14: 27). Ide o drobné zlomky, nedovoľujúce spoľahlivo rekonštruovať pôvodný tvar nádob. Na základe niektorých fragmentov vidno, že sú prítomné misovité tvary pologuľovitých foriem, vzácnejšie fľašovité vázy. Maľba sa vyskytuje zväčša v obežných pásoch bielej, oranžovej a výnimočne hnedo-čiernej farby. Hlavný rozmach produkcie maľovanej keramiky sa spája v strednej Európe so staršou fázou neskorej doby laténskej (LT D1). V zhode s nálezmi na území Malopoľska nie je vylúčené prežívanie jej výroby ešte na začiatku staršej doby rímskej.²⁰⁸ Okrem skorších nálezov maľovaných črepov z Batizoviec, Kežmarku, Lendaku (Stein), Spišského Hrhova/Levoče (Močiare), Jánoviec-Machaloviec a Žehry pribudli viaceré kusy z posledných dvoch spomenutých lokalít. Na dvoch črepech z Gánoviec je z vnútornej strany vlešťovaná výzdoba obežnými pásmi plytkých žliabkov a vlnoviek.²⁰⁹ Blízky charakter výzdoby je na fragmente zo Žehry (severný svah hradného kopca), z prieskumu v roku 1989 (obr. 14: 26). Vlešťovaný vzor tvorí jednoduchá vlnovka ohraničená ryhami. Charakteristickým prejavom laténskej zložky v náplni púchovskej kultúry menovaných i ďalších lokalít je aj keramika zo situlovitých súdkovitých nádob so zatiahnutým okrajom, ktoré sú tuhované, tuhové a na povrchu zdobené zvislým hrebeňovaním. Najviac takýchto črepov je známych spod machalovského hradiska. O opevnenej polohe Hradisko I nad Jánovcami-Machalovcami sa vie už zo starších zberov a výkopov A. Münnicha, ktorý ju aj zameral.²¹⁰ Výšina bola osídlená už v predpúchovskom horizonte, ale v 1. storočí pred Kristom ju zmenili na mohutnú pevnosť s dodnes dobre viditeľnými dvoma pásmi valového opevnenia. Zo západnej i východnej strany sú mohutné predhradia, kde sa koncentrovala remeselná výroba s výraznými dokladmi spracovania železa a dokonca aj produkcie mincí. S loka-

litou súvisia aj ďalšie okolité polohy, ktoré akoby mali chrániť centrálnu polohu Hradiska pred prípadnými útokmi zvonka (polohy Dolka, Grapa, Kotliško). Tak ako zaujímalo toto (dosiaľ odborné neskúmané) hradisko centrálnne postavenie v systéme púchovských lokalít v západnej časti Popradskej kotliny, malo podobný význam v jej severovýchodnej časti hradisko v Kežmarku (Jeruzalemský vrch) a v údolí Hornádu hradiská v Hrabušiciach (Zelená hora), na Čingove v Slovenskom raji (Smižany/Spišské Tomášovce – Hradisko I) a v Žehre (hradný kopec Spišského hradu). Najvyššie položené púchovské lokality sú priamo vo Vysokých Tatrách, prípadne na úpätí ich južných svahov. Najlepšie preskúmané zostalo hradisko v chotári Veľkého Slavkova (Burich). Prístupová vozová cesta viedla po západnom svahu výšiny, na severe sa dotkla opevnenia a vyústila do kliešťovitej brány. Konštrukcia hradieb sa prispôbovala terénnej konfigurácii. Zo strmej západnej strany ju tvorila kolová palisáda, zo severu takmer 2,5 m hrubá hradba s čelnou kamennou plentou z riečnych okruhliakov a napokon hradba z vodorovne poukladaných drevených kmeňov podporených kolmi. Na najvyššom mieste sa uvádza pozostatok veže, vybudovanej z dreva a hliny. Miesta niekdajších nadzemných príbytkov vyznačovali uhlíky a železné klince. Hradisko zaniklo po požiari. Nálezový inventár je chudobný: črepy, železná neskorolátska spona, klince, troska a kovania. O to viac udivuje nález striebornej mince typu Athena Alkis, ktorá je napodobeninou mincí rímsko-kampánskeho vzoru a tetradrachiem macedónskeho kráľa Filipa V., z rokov 220–211 pred Kristom. Razili ju na severe Talianska keltské kmene Bójov, ktorí po likvidácii keltského panstva v Pádskej nížine Rimanmi boli donútení opustiť toto územie a vydať sa na sever do Podunajska a ďalej až na dnešné Slovensko. Za takýchto okolností sa mohla minca dostať až na hradisko Burich (obr. 13: 4).²¹¹ Až na strohú zmienku v literatúre²¹² je nedocenený význam „kamennej platničky s jamkou so stopami žiaru,“ objavenej na Burichu v roku 1971. Predstavuje nepravidelnú platňu z muskovitického pieskovca, na povrchu ktorej je vyhlbená kruhová miskovitá jamka o priemere 18 mm. Jamka a jej bezprostred-

²⁰⁶ TENŽE a Richard M. KOVALČÍK: Hromadný (?) nález železných zbraní z Popradu-Matejoviec, in: *AVANS v roku 1986*. Nitra 1987, s. 81.

²⁰⁷ SOJÁK: Archeologické prírastky, s. 64, obr. 32.

²⁰⁸ PIETA: *Die Púchov-Kultur*, s. 118, 119.

²⁰⁹ NOVOTNÝ a KOVALČÍK: *Katalóg 2*, s. 20, 21 – obr. 3: 3597, 3598.

²¹⁰ SÁNDOR MÜNNICH: A Mahalfalvi hradiskóról, in: *Archaeologiai Értesítő*, roč. 9, 1889, s. 57–59.

²¹¹ JOZEF HLINKA: Ojedinelý nález keltskej striebornej mince vo Veľkom Slavkove, okres Poprad, in: *Slovenská numizmatika*, roč. 6. Nitra 1980, s. 257–259.

²¹² NOVOTNÝ, NOVOTNÁ a KOVALČÍK: *Popradska kotlina*, s. 42.

né okolie sú prepálené, z čoho možno usudzovať, že slúžila na odlievanie mincových kotúčikov. Takáto interpretácia nálezu je veľmi pravdepodobná, ak uvážime fakt, že okrem mimospišských nálezov odlievacích foriem (hlinených) sú zo Spiša doklady produkcie mincí podporené novými nálezmi. Pochádzajú z Hrabušíc (Pod Zelenou horou) a z Jánoviec-Machaloviec (Pod Hradiskom).²¹³ Patria k dvom typom. Prvý zastupujú viaceré varianty – variant Veľký Bysterec, Spiš, Hrabušice, Liptovská Mara a Zemplín. K druhému typu sú začlenené mince keltského kmeňa Eraviskov, ktorý v druhej polovici 1. storočia pred Kristom razil napodobeniny rímskych republikánskych mincí na území dnešnej Budapešti. Výskyt mincí Eraviskov v Hrabušiciach dokladá obchodné kontakty s južnými oblasťami. Mince zdôrazňujú významné postavenie obidvoch neskorolátenských hradísk a naznačujú existenciu minciarskej dielne, ktorá v Hrabušiciach zrejme produkovala variant Hrabušice typu s hrboľom a možno aj napodobeniny eraviských mincí. Na výrobu keltských mincí priamo upozornil nález problematického bronzového razidla, resp. odlievacej hlavice (patrice) z Jánoviec-Machaloviec.²¹⁴ Samostatná razba mincí bola nepochybne realizovaná na každom väčšom púchovskom sídlisku. Na základe nálezov strieborných mincí variantu Spiš sa predpokladá aj na hradnom kopci Spišského hradu v chotári Žehry. Niekoľkoročným systematickým výskumom sa zistilo opevnenie dvojitém valom so vstupnou bránou na južnej strane hradu. V opevnenom areáli sa odkryli obytné a hospodárske stavby, umiestnené na umelo vytvorených terasách. Na spoločensky diferencovanú spoločnosť poukazuje skalná akropola, kde žila spoločensky nadradená vrstva.²¹⁵

Základom hospodárstva púchovského obyvateľstva, niekedy považovaného za Kotínov, bolo popri poľnohospodárstve a pastierstve najmä rozšírená ťažba a spracovávanie železa. Dokladom sú

nepriame nálezy železnej trosky z metalurgickej činnosti a z následného kováckeho spracovávaní z početných púchovských lokalít Spiša, ako aj komplexy železiarskych pecí (Hrabušice – Pod Zelenou horou, Mlynica – Červený kameň, Spišské Tomášovce – Pod Hradiskom a iné).²¹⁶ Vo Vysokých Tatrách neďaleko od Nového Smokovca odkryl na ľavom brehu Slavkovského potoka už v roku 1884 I. Spöttl spolu s A. V. Scherfelom a L. Krompecherom pozostatky železiarskej pece s množstvom železných koláčov, trosky, uhlíkov, keramikou a grafitovým téglikom z neskej doby laténskej. Analýza trosky ukázala na značný podiel železa.²¹⁷ Zásah do prírody bol už citeľný. Poznatky archeológov sa zhodujú s názormi prírodovedcov ohľadom rapidného ubúdania listnáčov používaných pri metalurgii na úkor ihličnanov, ktoré v súčasnosti v podtatranskom kraji dominujú. Blízko osady Pod lesom v Dolnom Smokovci sa nachádza eneolitické hradisko, ktoré využili na osídlenie aj obyvatelia púchovskej kultúry (Hradisko, resp. Hradisko pod univerzitnou chatou). Uskutočnil sa rez valovým opevnením, ktorého základ neskoršie využili v dobe železnej. Popri keramických fragmentoch to dokladá rádiokarbónová analýza uhlíkov zo spálenej vrstvy valu, ktorá poskytla nasledujúce údaje:²¹⁸

Bln – 2010 : 2410 ± 50 (460 b. c.)

Bln – 3061 : 2460 ± 60 (510 b. c.)

Bln – 3062 : 2310 ± 60 (360 b. c.)

Výsledky ukazujú, že ide o sídlisko z neskorohalštatského obdobia. Na strategicky exponovanom mieste (1020 m n. m.) leží aj opevnená osada v Tatranskej Polianke (Žltá stena). Popri eneolitickom a stredovekom osídlení sa našli črepy, železná troska spolu so sídliskovými objektmi, ktoré patria najskôr púchovskej kultúre. Hradisko tiež ľahlo popolom.²¹⁹ Za zmenených kultúrnych kontaktov z prostredia vyspelých provincií Rímskej ríše pokračuje vývoj púchovskej kultúry aj v prvých dvoch storočiach po Kristovi v staršej dobe rímskej.

²¹³ Eva Kolníková a Božena Tomášová: Keltské a rímske mince z hradiska v Hrabušiciach, in: *Slovenská numizmatika*, roč. 15. Nitra 1998, s. 196–200. TÍŽE: Nové nálezy mincí z neskorolátenského hradiska v Hrabušiciach, in: *AVANS v roku 1999*. Nitra 2000, s. 137–138. Za informácie ohľadom nálezov mincí z Jánoviec-Machaloviec ďakujem PhDr. E. Kolníkovej, DrSc., ide o nálezy používateľov súkromných detektorov kovov.

²¹⁴ Marián Soják: Prvý nález keltského razidla na Slovensku, in: *Slovenská numizmatika*, roč. 15. Nitra 1998, s. 190–193. TENŽE: Príspevok k novým numizmatickým nálezom zo Spiša, in: *Numizmatika*, roč. 18. Bratislava (v tlači).

²¹⁵ FIALA, VALLAŠEK a LUKÁČ: *Spišský hrad*, s. 25 nn.

²¹⁶ Peter ROTH: Metalurgia železa v dobe laténskej a rímskej na Spiši, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 31. Nitra 1995, s. 105–122. Tu uvedená ďalšia literatúra.

²¹⁷ Ignác Spöttl: Eine Metallschmelze aus prähistorischer Zeit in der Tatra, in: *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien*, roč. 14, 1884, s. 85–86. Johann LIPTÁK: *Urgeschichte und Besiedlung der Zips: Bilder aus der Zipsen Vergangenheit*. Kesmark 1935, s. 37. Ivan BOHUŠ: Prví vo Vysokých Tatrách, in: *Krásy Slovenska*, roč. 7, 1966, s. 260–260, obr. 1. Radomír PLEINER: *Staré evropské kovárství*. Praha 1962, s. 68, 69, obr. 11: 5, tab. I: 4.

²¹⁸ Podľa korešpondencie B. Novotného s H. Quittom (Akademie der Wissenschaften der DDR, Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie, Bereich Ur- und Frühgeschichte, Berlin).

²¹⁹ Jozef VLADÁR: Po stopách dávnoveku Vysokých Tatier, in: *Vysoké Tatry*, roč. 9, 1970, č. 1, s. 10–11, 1 obr. TENŽE: Tatry z dávnoveku, in: *Smena na nedelju*, roč. 7 (25), 1972, č. 14 (81 a), 6. apríla 1972, s. 1, 3.

Die kurze Geschichte der Zips von der ältesten Steinzeit bis zu der Zeitrechnungswende

Aufgrund des Forschungszustands wird in dem Beitrag die Geschichte der Zips von der ältesten Steinzeit – Paläolithikum bis zum Ende der Eisenzeit – La Tène-Zeit, d. h. der Zeitrechnungswende festgehalten. Während der angeführten Zeit haben sich auf dem Gebiet der Zips verschiedene Populationen, beginnend mit den mittelpaläolithischen Neandertalern bis zum Menschen des heutigen Typus und den ersten bekannten Keltenstämmen abgelöst. Die einzelnen Kulturen und die wichtigsten Denkmäler der materiellen Kultur aus den Zipser Lokalitäten, von denen ein Teil noch nicht veröffentlicht wurde, werden hier chronologisch charakterisiert. Zu den paläolithischen Funden gehört ein älterer anthropologischer Fund aus Gánovce (Gehansdorf) und die neufestgestellten Fundorte mit dem Vorkommen der gespaltenen Steinindustrie aus verschiedenen Zeitabschnitten des Paläolithikums. Wertvoll ist auch die Kollektion der gespaltenen, wahrscheinlich der Magdalene-Kultur gehörenden Artefakten aus Toporec (Topperz), oder der Industrie der Šwiderien-Kultur aus Soit-Lučivná (Lautschburg) und Spišská Teplica (Zipser Teplitz).

Die Erkennung der Spaltindustrie aus der Mittelsteinzeit – Mesolithikum (in der Umgebung von Spišská Belá/Zipser Bela und Spišská Teplica) ist beiträgend. Aus der Jung- und Spätsteinzeit (Neolithikum und Äneolithikum) kennen wir eine ganze Reihe von Lokalitäten, wo die Keramik, die steinerne Spalt- und Schleifenindustrie dominierten. Unter den Ansiedlungen der Bronzezeit tritt die Lage Myšia hôrka, unweit von Spišský Štôrtok (Donnersmark) und Hrádok in Gánovce hervor. In den letzten Jahren erwarb man überraschende Zeugnisse aus manchen Zipser Höhlen (Smižany/Schmöggen und Spišské Podhradie/Kirchdrauf – Dreveník). Die Bedeutung der Begräbnisstätten (Gánovce, Švábovec/Schwabsdorf, Levoča/Leutschau) und zahlreicher Massenfunde der Bronzeerzeugnisse ist kaum unbeträchtlich. Unter den in die Eisenzeit datierten Lokalitäten überrascht ein auffallender Anteil des (keltischen) La Tène-Bestandteils (Jánovce-Machalovec/Johannsdorf-Machelsdorf, Žehra/Schigre, Spišské Podhradie).

Koreferát

Michał PARCZEWSKI

Wartość poznawczą opracowania dr. Mariána Sojáka oceniam wysoko. Autor przedstawił rzetelną, opartą na solidnej znajomości źródeł rozprawę, a z jego wnioskami należy zgodzić się bez większych zastrzeżeń. Wraz z publikacją omawianego dzieła wejdzie do obiegu naukowego cenny zbiór danych o pozyskanych dotychczas materiałach archeologicznych, wraz z obfitą i wyczerpująco zestawioną literaturą.

Moje uwagi krytyczne dotyczą głównie braku ujęć kartograficznych, które pozwoliłyby na rekonstrukcję zasięgu ekumeny ludzkiej w kolejnych rozpatrywanych przez autora okresach pradziejów. Z tym wiąże się też problematyka osadnictwa, to znaczy wzajemnego oddziaływania na siebie z jednej strony społeczności ludzkich zamieszkujących Spisz, z drugiej natomiast – warunków przyrodniczych (rzeźba terenu, hipsometria, gleby, klimat, hydrografia) w kolejnych przekrojach chronologicznych, poczynając od młodszej epoki kamienia. Dr Soják nie podjął analizy tych współzależności.

Pozwolę sobie wyrazić opinię, iż olbrzymie zróżnicowanie geograficzne Spiszu sprawia, że stanowi on wyjątkowe w skali środkowoeuropejskiej potencjalne archeologiczne „laboratorium badawcze” w zakresie studiów nad przemianami osadnictwa w pradziejach i średniowieczu.

Za sprawę istotną uważam, niezbędne moim zdaniem, poszerzenie terytorium zasięgu referatu M. Sojáka o Spisz polski. W porównaniu z resztą Spiszu pochodzi stąd niewielka liczba znalezisk (wy-

łącznie z epoki kamienia i być może wczesnej epoki brązu), dlatego nie widzę konieczności osobnej prezentacji – w ramach naszego przewidywanego wydawnictwa – pradziejów polskiej części omawianej krainy historycznej. Dodajmy, że na szczególną uwagę zasługują odkrycia z Jaskini Obłazowej koło wsi Nowa Biała. Reszta znalezisk pochodzi w zasadzie z badań powierzchniowych. Wiem, że dr Soják jest doskonale zorientowany w dotychczasowych dokonaniach polskich archeologów działających nad Białką i Dunajcem, przy czym wiążą go z nimi bezpośrednie kontakty zawodowe.

Wspomniałem o dysproporcji pomiędzy polską i słowacką partią Spiszu w zakresie liczebności i rangi znalezisk pradziejowych. Na taki obraz wpływa głównie spiskie „zagłębie archeologiczne”, jakim jest Kotlina Hornadzka z przyległą częścią Kotliny Popradzkiej. Istnieje tu swoista śródgórska nisza ekologiczna, oferująca znakomite warunki dla stałego osadnictwa o charakterze rolniczym. Od początku młodszej epoki kamienia obszar ten wypełniają liczne i bogate archeologiczne relikty aktywności wspólnot ludzkich. Tu pozwolę sobie wspomnieć, że w dobrze przygotowanym przez mgr. M. Skawińskiego referacie na temat przyrody nieożywionej zabrakło próby oceny poszczególnych regionów Spiszu pod względem przydatności dla osadnictwa. Warto w tym celu sięgnąć – między innymi – do pewnej syntetycznej mapy bonitacyjnej, która została zamieszczona w wydawnictwie *Etnografický atlas Slovenska*, Bratislava 1990, jako kartogram 1:10. Dla studiów archeologicznych oraz historycznych kwestia ta ma fundamentalne znaczenie, dlatego zachęcam p. M. Skawińskiego do poszerzenia treści referatu o ten niezmiernie ważny aspekt środowiska geograficznego.

Na koniec pozostaje mi wyrazić žal, że nie usłyszymy zaplanowanego referatu kolegów słowackich na temat ostatnich stuleci doby starożytnej. Nie był

mi również wcześniej dostępny tekst wystąpienia poświęconego okresowi wczesnego średniowiecza w świetle badań archeologicznych na Spisz.

Diskusia

Michal SLIVKA: Myslím si, že doktor Soják nám tu dal veľmi dobrý prehľad problematiky. Pokiaľ ide o depot týka sa to toho depotu, ktorý publikovala M. Novotná ako neznáma lokalita. Javorský ho uviedol, že je zo Spišského Podhradia...

Marián SOJÁK: ...Zlatá brázda, tri kosáky myslíte?

Michal SLIVKA: Spresňujem, že pochádza z Dreveníka.

Marián SOJÁK: Áno, to je tá poloha Zlatá brázda, to je pod Dreveníkom.

Michal SLIVKA: Neznámená len čiste zo spišskej aj Novotnej hovoril má to svoj význam. Novotná teraz odpublikovala tie veci vonku v zahraničí, predovšetkým ten Gemer plus ešte ktoré majú teda...

Marián SOJÁK: Chcel som iba reagovať, na to, čo povedal pán profesor Parczewski. Samozrejme oceňujem jeho pripomienky. Má pravdu, beriem to. Pre krátkosť času na odovzdanie príspevku som nemohol priložiť mapové podklady, skutočne veľa lokalít... V rámci prehľadu by si to vyžadovalo, aby každé to obdobie bolo prezentované vyznačením lokalít na mapách. Takže, len pre krátkosť času. Je možné dodatočne to urobiť a priložiť k tomu. Čo sa týka ďalších dodatkov, to znamená palynologické výskumy, tak v tomto prípade na Spiši tých palynologických výskumov nebolo veľa urobených. Niečo bolo. Pani Jankovská hlavne o tomto publikovala, niečo doktor Kripel, myslím. Všetko sú to palynologické výskumy mimo archeologických lokalít, čo by samozrejme nevadilo. Myslel som aj na toto, ibaže nechcel som zbytočne rozširovať tento už aj tak veľký text a „zaťažovať“ ho prírodnými informáciami. Odvolávam sa tam na iné články a štúdie, kde sú citované a pojednávané tieto záležitosti. Ďalšiu vec, ktorú som nezahrnul... Poľské Karpaty. Snažil som sa v každom období poukázať na vzťah k Poľsku. Tie styky boli intenzívne.

Michał PARCZEWSKI: Nie, panie Mariane, nie rozumiemy się. Tutaj chodzi tylko o Spisz polski.

Marián SOJÁK: Aby som zahrnul aj poľský Spiš... Nechcel som rozširovať už aj tak široký záber. V rámci projektu Spiš sa robil v roku 1996–2000 prieskum na slovenskej časti Spiša aj na poľskej strane Spiša. Z poľskej strany

pán docent Paweł Valde-Nowak bol v tom zaangažovaný. Máme veľa nových nálezov, o ktorých som nechcel písať, keďže bol v tom zaangažovaný kolektív pracovníkov a neprislúcha mi, aby som tieto nové početné lokality vlastne spomínal. Aspoň sčasti som ich spomenul v citácii a citujem tam aspoň tie Antiquity a dokonca aj iný článok, ktorého ste aj vy spoluautor. Taký prehľad. Nechcel som zachádzať do podrobností, ale aspoň to najdôležitejšie. Tie Antiquity som tam citoval. Nebol by problém to samozrejme rozšíriť. No už aj tak som odovzdal viac strán ako bolo dohodnuté. Je to obrovské časové obdobie...

Michał PARCZEWSKI: Ja tu jeszcze raz powtórzę, że moim zdaniem powinien pan objąć w sposób równomierny cały Spisz, wraz z częścią polską. To jest zresztą margines z punktu widzenia wielkości terenu, a przede wszystkim jakości znalezisk. Jeśli się w tytule artykułu umieszcza słowo Spisz, to powinien to być Spisz jako całość, chyba, że się napisze...

To jest właściwie margines z punktu widzenia wielkości, przede wszystkim jakości tych znalezisk. No poza tym jednym wyjątkiem jest głazowy. I mnie nie chodzi o to, żeby pan jakieś nie publikowane materiały wykorzystywał, tylko to, co już jest wprowadzone do literatury. Wydaje mi się, że jest trochę niewystarczające, jeżeli się o tym wspomni tylko w jakimś przypisie. Powinno to być jednak w kilku zdaniach skwitowane. Przynajmniej ta ogłazowa i jakieś małe.... Natomiast nowszych, nie publikowanych badań, to oczywiście pan nie musi. Można do nich się odwołać w przypisie i tak dalej. Istotne jest to, żeby te opracowania, które będą przygotowywane do druku, żeby one miały taki ogólnospiski wymiar. Jeśli się w tytule artykułu umieszcza słowo Spisz, to powinien to być Spisz jako całość, chyba, że się napisze...

Marián SOJÁK: ...slovenská časť Spiša...

Michał PARCZEWSKI: Otóż to. W pewnym momencie zacząłem się gubić w lokalizacji ważnych stanowisk w rejonie Żehra–Spišské Podhradie. Przydałaby się jakaś mapa, gdzie byłyby ukazany Dreveník i inne obiekty, na które ciągle powołuje się pan w tekście.

Marián SOJÁK: Stredom Dreveníka ide katastrálne územie Žehry a Spišského Podhradia.

Michał PARCZEWSKI: No właśnie. Czegoś takiego się domyślałem, ale to musi być pokazane.

Ranostredoveké osídlenie na Spiši vo svetle najnovších výskumov*

Early Middle Ages Settlement of Scepusia in the Light of Recent Research

Diskusia

Michał PARCZEWSKI: Bardzo żałuję, że nie miałem możliwości przeczytania wcześniej referatu kolegi Gabriela Lukáča, aby moja opinia była lepiej ugruntowana. Teraz mogę mówić tylko na podstawie tego, co usłyszałem, i oczywiście nie mam wątpliwości, że podstawowa wiedza, którą nam przekazał doktor Lukáč, jest wiedzą sprawdzoną oraz wiarygodną. Jednak tutaj pewnych elementów brakowało. Odczułem niedostatek przede wszystkim ujęć kartograficznych. To wszystko należało mówić, pokazując rozmieszczenie osadnictwa na mapie. Spisz obejmuje tak ogromnie odmienne krainy przyrodnicze, że jest to swoiste laboratorium dla specjalisty zajmującego się dziejami osadnictwa ludzkiego. Dzięki różnorodności geograficznej i przyrodniczej można wychwycić te fragmenty Spiszu, które były szczególnie korzystne, szczególnie przydatne dla osadnictwa, i takie, gdzie aktywność ludzka nie występowała lub była w najwyższym stopniu ograniczona. W publikowanej wersji referatu na pewno będą jakieś mapy. Proponowałbym opracować osobny kartogram dla doby plemiennnej i spróbować to porównać z okresem wczesnopañstwowym, tzn. od XI do połowy XIII w. Jest też interesujące to, jakie wówczas wynikną podobieństwa i różnice. I wreszcie, ale to jest problem niestety bardzo trudny, pojawia się kwestia identyfikacji zabytków, głównie ceramiki, jako wczesnośredniowiecznych i wiarygodności tej identyfikacji. Nie jestem pewny, czy wszystkie, zwłaszcza wysoko położone stanowiska, które w literaturze są określane jako pochodzące z wczesnego średniowiecza, na pewno są wczesnośredniowieczne. Ja mogę powiedzieć po doświadczeniach z Polski, że szczególnie taki „zberový materiál”, z „prieskumu”, bardzo często jest nieprawidłowo identyfikowany. Potem do literatury wchodzi fałszywe informacje o zasięgu osadnictwa wczesnośredniowiecznego oparte na pobieżnym przeglądzie kilku skorup ceramicznych. Przez historyków jest to traktowane jako fakt źródłowy, historyczny, więc mogą narastać niemałe problemy. Dlatego uważam, że w referacie mocniej powinna zostać uwypuklona różnica pomiędzy dobrze zbadanymi obiektami, stanowiskami eksplorowanymi wykopaliskowo a takimi punktami, które pochodzą z „prieskumu” i które muszą być uznawane za mniej pewne.

Michal SLIVKA: Viete veľmi dobre ako sa pracuje na Slovensku. Väčšinou materiál nemáme publikovaný. Predovšetkým ide o významný výskum na Čingove. Materiál

musí byť kompletne publikovaný. Čo však z doterajšieho stavu poznania materiálu vyplýva je fakt, že na Spiši, podobne ako na malopoľskej strane, sledujeme po zániku púchovskej kultúry útlm osídlenia, až na výnimky. Výrazne potom vystupuje v neskororímskom období. Pokiaľ hovoríme o sídliskovom horizonte, konštatujeme útlm v osídlení. Je v tom istá nelogika. Akoby na dve, tri storočia život na Spiši zastal. Pritom aj v blízkom Malopoľsku sa pokojne rozvíja. Takto až niekedy v prvej polovici 8. storočia máme na Spiši seriózne doložené stopy horizontu Slovanov. Nevieme odkiaľ prišli, či z Malopoľska, alebo od západu. V 9. storočí už tu boli. Včera tu bola, naznačená geografia Spiša z historického aspektu, predložili nám to poľskí kolegovia. Jednoznačne sa tu ukazuje, aj so staršou mapou, ktorú premietol profesor Parczewski. Teda jednotlivé riečne terasy, ktoré ukazujú výrazné osídlenie už v praveku, sú rovnako osídľované aj v slovanskom období. To znamená predovšetkým stred Hornádskej kotliny a okolie Kežmarku. Pokiaľ ide o vyššie oblasti, tie sa osídľujú až počas valašskej kolonizácie. Silný posun do vyššie položených polôh, možno sledovať už od konca 13. storočia, počas nemeckej kultúrnej kolonizácie a archeologicky sa to dá aj takto doložiť.

Takže tie mapy nám je ťažko robiť, úprimne povieme, pretože aj keď kus roboty vykonal nebohý František Javorský, aj keď sa snažil tlačiť datovanie niektorých lokalít dole, nie vždy mu to vyšlo presvedčivo. Nie vždy všetko je to 9. storočie, ako si želal Javorský. Môže to byť 11., ba i mladšie. Včera sme tu predkladali aj priame keramické nálezy z najnovších výskumov, prieskumov. Aspoň približne sme sa zhodli. Materiálu je teda dosť, chýba jeho precízne spracovanie a tak aj seriózny podklad pre mapy. Viete si predstaviť, že pustíme nejaký taký materiál, zvlášť kolegovia historici po ňom s radosťou siahnu a príjmu ho so všetkými chybami. Najnovšia Kučeraova práca je vonku. *Slovensko po roku 1000*. Kučera prebral mapu vlastne z roku 1960, ktorú publikoval v *Historickom časopise* Bohuslav Chropovský. Táto mapa všetku keramiku s vlnkou, ešte aj tú z 15. storočia, pokladá za „hradištnú”. Všetko sú to teda slovanské lokality. Takto sa nedá pracovať. Napriek tomu musíme historickú realitu nejakým modelovať. Centrá ako Čingov, alebo aj ten Drevení. Žiaľ tam výskum nebol urobený. Iná vec zase bola v Kežmarku. Včera sme o tom diskutovali, či tamojšie opevnenie má ešte horizont púchovskej kultúry. Veď všetky podstatné lokality tu ukazujú, že vlastne mali ešte staršie podložie.

Pokiaľ ide o mladšie obdobia. Existuje kovanie zo Spišskej Belej. Má byť akože staromaďarského charakteru.

* Príspevok nebol dodaný.

Chytil sa toho jeden môj kolega, vy publikoval predvlani v Maďarsku v jednom zborníku. Samozrejme i to dezo-orientuje a skresľuje celú mapu. Maďari na Spiši v 10. storočí? Mohli to byť Pečenehovia, alebo aj Mongoli v 13. storočí. Jednoducho nejakí nomádi. Je to nález, nemáme jeho nálezovú správu, ale už máme Maďarov na Spiši. Jeden nález, to nie je dôkaz. Ale podľa všetkého, podľa nálezových okolností, nálezca M. Greisiger bol v tomto pedantný, lebo napísal chotárny názov odkiaľ tie nálezy pochádzajú. Je to z polohy smerom na Bušovce, o ktorej vieme, že práve tam ležala známa krajinská brána. Podľa mojej mienky, prečo by sme nemohli počítať s Polovcami? Alebo s nejakými inými hraničnými strážcami, kočovníkmi? Takto

nález môžeme datovať aj na začiatok 13. storočia. Kolega Javorský, dávam klobúk dolu predtým, čo všetko vykonal, má uvedenú mapu, vlastne takú, ktorá má mapovať 120 slovanských nálezísk. Zase pred rokom publikoval svoje práce Matej Ruttkay, náš kolega z Nitry, v poľskom odbornom periodiku mapy osídlenia západného Slovenska v troch obdobiach od 6. do 8. storočia, od začiatku 9. do zániku Veľkej Moravy a potom ešte mladší horizont. Ako však správne kolega Parczewski zdôraznil, na celom juhozápadnom Slovensku, ktoré je rozlohou skoro raz také ako Spiš, máme pre toto obdobie neporovnateľné válezy. Tento nepomer teda tiež o niečom hovorí, že treba urobiť revíziu, solídnu revíziu, aby sme sa mohli pohnúť dopredu.

Spiš vo včasnej dobe dejinnej

Early History of Scepusia

The early historical development of the vast and rich land under the High Tatras followed the same pattern as it did in Prehistory or the Middle Ages. This is the result of its location at the intersection of different geographical regions with different cultures and civilisations. The victorious advance of the new metal, iron, which remained the dominant element during the modern era of mankind, marked significantly the early historic period. With its ore resources, Scepusia became an important factor in Central and Eastern Europe, positively affecting the density of population and the economic standards of the region in the early years of written history.

Korene nového rozmachu regiónu sa črtajú už v staršej dobe železnej, kedy sa tu objavujú civilizačné prvky na západ a na sever ležiacich skupín s dedičstvom lužickej kultúry a stretávajú sa s vplyvmi z východu. Žiaľ, doba počiatkov spišského železiarstva je pomerne málo prebádaná, a tak nevieme detailne rozpoznať, ktoré skupiny obyvateľstva stáli pri jeho zrode. Najmä na prelome staršej a mladšej železnej doby sú archeologické pramene skúpe vo svojej výpovedi. Vo fragmentárnych fondoch sa len s námahou orientujeme, hlavne pre nedostatok presne datovateľných časových indikátorov, akými sú niektoré typy spôn či výraznej stolovej keramiky. Rovnako nejasný, zatiaľ, zostáva aj záver tohto obdobia v priebehu staršej fázy sťahovania národov, po opustení krajiny skvelými železiarmi a kováčmi severokarpatskej skupiny.

Výskum včasnohistorického osídlenia západokarpatského priestoru sa naplno rozvinul len v posledných troch-štyroch desaťročiach, keď sa vďaka niekoľkým terénnym výskumom väčšieho rozsahu podarilo vypracovať prvú modernú periodizačnú schému osídlenia. Treba zdôrazniť náročnosť tejto úlohy, pretože sa týka geograficky členitého územia s mnohými špecifikami, príznačnými pre horské oblasti. Z vývojového hľadiska ich charakterizuje niekoľko zdanlivo protirečivých znakov. Horské obyvateľstvo sa vyznačuje hlbokým tradicionalizmom a ich kraj poskytoval a často ešte

poskytuje ochranu mnohým malým etnickým skupinám, ktoré by v nížinách rýchlo podľahli silnejším susedom alebo splynuli s vyspelejšou okolitou kultúrou. Uzavreté horské regióny a ich časti boli aj v minulosti prirodzenými článkami územného členenia miestnej populácie, jeho kmeňovými či župnými jednotkami, čo prináša do rekonštrukcie pôvodnej sídliskovej štruktúry nový, v iných oblastiach nepostihnuteľný rozmer. Proti konzervativizmu horského prostredia stojí v protiklade fakt, že rudné bohatstvo a diaľkové komunikačné línie vedúce cez Karpaty vytvárali v tomto prostredí sídliskové a výrobné koncentrácie s mimoriadnym hospodárskym a informačným potenciálom, ktoré dosahovali výsledky porovnateľné s vyspelými oblasťami vtedajšieho okolitého sveta.

Pre vybudovanie periodizácie doby laténskej a rímskej na severnom a severovýchodnom Slovensku mali rozhodujúci význam dlhoročné vykopávky v regióne Oravy,¹ ale hlavne v Liptove, kde systematické terénne práce v Liptovskej Mare i na niekoľkých ďalších náleziskách umožnili získať najdôležitejšie stratigrafické poznatky a dobre datované nálezové celky, potrebné pre časové zaradenie ostatných objavov z okolitých oblastí.² V sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch sa uskutočnili rozsiahle výskumy aj na Spiši, na významných lokalitách Žehra-Spišský hrad, Veľký Slavkov-Burich, Spišské Tomášovce-Čingov, Nová Lesná.³ Žiaľ, ich pozoruhodné

* PhDr. Karol PIETA, DrSc. Vedúci vedecký pracovník Archeologického ústavu SAV. Vyštudoval archeológiu na Masarykovej univerzite v Brne (1964). Venuje sa včasnohistorickému osídleniu v stredoeurópskom priestore, hlavne v západokarpatskej oblasti.

¹ Pavol ČAPLOVIČ: *Orava v praveku, vo včasnej dobe dejinnej a na začiatku stredoveku*. Martin 1987.

² Karol PIETA: *Die Púchov-Kultur*. Nitra 1982. TENŽE: The North Carpathians at the beginning of the Migration Period, in: *Antiquity*, roč. 65, 1991, č. 247, s. 376–387. TENŽE: *Liptovská Mara: Včasnohistorické centrum severného Slovenska*. Bratislava 1996. TENŽE: Die Siedlung Liptovská Mara II und die Anfänge der Einflüsse der Latäne-Kultur im Westkarpatenraum, in: *Slovenská archeológia* (ďalej *SArche*), roč. 48, 2000, s. 315–346.

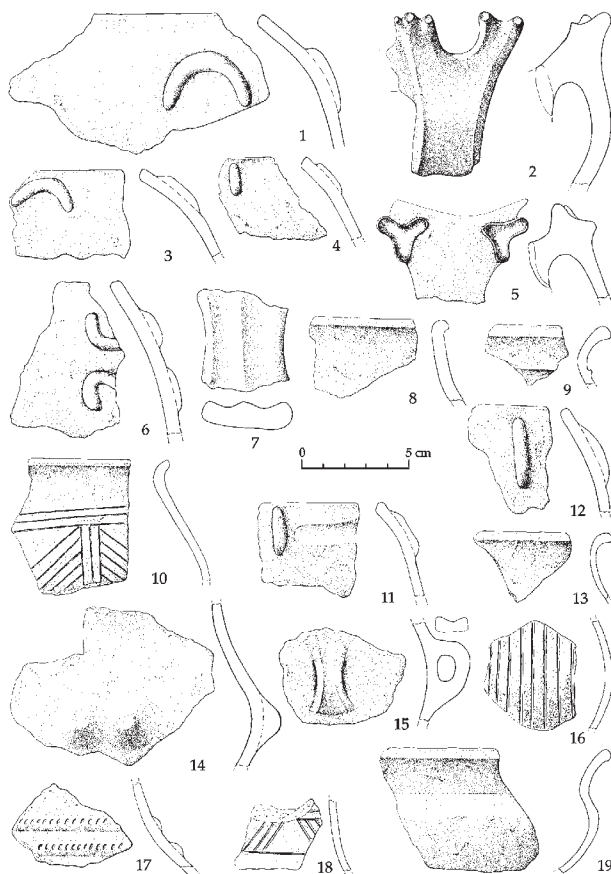
³ Adrián VALLAŠEK: Spišský hrad na prelome letopočtu, in: *Pamiatky príroda*, roč. 4, 1976, s. 6–9. Richard M. Kovalčík, Mária NOVOTNÁ a Bohuslav NOVOTNÝ: *Popradská kotlina v dávnej minulosti*. Košice 1991, s. 41–47. František Javorský: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji, in: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* (ďalej *AVANS*) v roku 1976. Nitra 1977, s. 153–167 a TENŽE: Výskum na akropole hradiska I pri Smižanoch, in: *AVANS v roku 1995*, Nitra 1997, s. 101–102.

výsledky boli vinou rôznych faktorov zverejnené len v stručných správach a dodnes neboli podrobnejšie vyhodnotené. Výpoveď spišských lokalít sa však vcelku podarilo integrovať do vývojovej schémy západokarpatskej oblasti. Zásľuhu na tejto skutočnosti mali aj rozsiahle prieskumné a záchranné aktivity predčasne zomrelého Františka Javorského, ktorému vďačíme za mnohé cenné objavy. Bez nich by naše vedomosti o dávnej minulosti Spiša zostali značne neúplné. V jeho šľapajach kráčajú ďalší bádatelia (E. Miroššayová, P. Roth, M. Soják, M. Giertlová), ktorí už dnes výrazne prispeli k poznaniu včasnohistorického obdobia tohto regiónu a ďalej úspešne rozvíjajú vyše storočnú tradíciu spišského archeologického výskumu. Vzniklo aj prvé tematické spracovanie rannodejinného osídlenia Spiša.⁴

Včasnú dobu dejinnú v danej oblasti, čiže dobu laténsku, rímsku a obdobie sťahovania národov, rozdeľujeme podľa zaužívanej stredoeurópskej relatívnej chronológie v rámci doplneného a upresneného systému P. Reineckeho a H.-J. Eggersa. V absolútnom časovom rozmere toto obdobie začína niekde v priebehu 4. storočia pred Kr. a končí sa v 5. storočí po Kr. Podľa dosiaľ platného archeologického delenia nazývame materiálnu kultúru počiatočného obdobia pracovne *predpúchovským stupňom*, ktorý spadá do staršej a staršej fázy strednej doby laténskej. Púchovská kultúra ako dominantný fenomén celého osídlenia sa začína koncom strednej doby laténskej a končí spolu so staršou dobou rímskou. Nasledujúce sporadické a kultúrne zatiaľ neurčené sídliská spadajú do priebehu mladšej doby rímskej. Koncom neskorej doby rímskej vstupuje do horskej oblasti Slovenska severokarpatská skupina a jej nositelia sú dosiaľ poslednými včasnohistorickými – predslovanskými obyvateľmi týchto krajov.

Predpúchovský stupeň (4–2. stor. pred Kr.)

Ako už bolo spomenuté, koniec mladšieho praveku a počiatky novej doby v znamení prvých písomných správ a etnicky známych národov sa dosiaľ vynára zo sporadických archeologických prameňov len v hmlistých obrysoch. Väčšie súbory z tejto doby boli získané pri vykopávkach vo Veľkom Slavkove, Novej Lesnej a Hrabušiciach, ktoré sú však pre bádanie v súčasnosti dostupné len sčasti. Určité informácie nám poskytli aj zberové nálezy z Kežmarku. Nálezy predpúchovského

Obr. 1 – Nová Lesná. Keramika zo staršej a strednej doby laténskej (predpúchovský stupeň)

stupňa v sebe spájajú charakteristické znaky dvoch epoch. Základom zostáva predchádzajúca halštatská doba, konkrétnejšie oravská skupina, ktorá sa rozšírila aj na Spiš a bezpochyby tvorila aj etnický základ obyvateľstva nasledujúceho obdobia. Do ešte intaktnej halštatskej materiálnej kultúry sa už na samom začiatku mladšej doby železnej dostávajú prvé výrobky nového laténskeho štýlu. Dokazuje to nález včasnolátenskej spony z Vítkoviec.⁵

V keramickom inventári sledujeme charakteristické amfory, džbány a súdkovité hrnce, zdobené plastickými polmesiacmi, ako aj rytými a vpičovanými krokvicami a zväzkami línií (Obr. 1). Cudzím prvkom sú aplikácie dvojíc zvieracích hlavičiek nad uchami džbánov. Ich pôvod sa hľadá v motívoch býčích hláv na bronzových i hlinených džbánoch etruského a východoalpského pôvodu. Tento výrazný prvok jasne naznačuje cudzie (ilýrske?) vplyvy, ktoré koncom doby halštatskej a začiatkom doby laténskej prenikajú ďaleko na sever a naznačujú nové smery vzťahov pôvodného karpatského obyvateľstva.⁶

⁴ Peter ROTH: Osídlenie Spiša vo včasnej dobe dejinnej (dizertačná práca). Poprad 2002.

⁵ F. JAVORSKÝ a Elena MIROŠŠAYOVÁ: Ojedinelý nález laténskej bronzovej spony z Vítkoviec, in: *Archeologické rozhledy*, roč. 38, 1986, s. 663–665.

⁶ PIETA: Die Siedlung Liptovská Mara II, s. 339, s lit.

Indikátorom novej doby sú prvky laténskej – keltskej kultúry, ktorá sa na keramike predpúchovského stupňa začali prejavovať už koncom staršej doby laténskej (Obr. 1: 9, 19) a postupne prevládli nad tradičnými technologickými postupmi a výtvarným štýlom domáceho obyvateľstva. Kelti sa dostávajú do Karpatskej kotliny už v prvej fáze ich rozrodu z pôvodnej pravlasti medzi Šumavou a Alpami a už v poslednej štvrtine 5. storočia nachádzame ich typické pohrebiská s bohato vybavenými hrobmi aj na západnom Slovensku. Krátko nato sa keltské osady a nekropoly rýchlo rozšírili v úrodných nížinách hlavne pozdĺž riek a postupne dosiahli severnú hranicu svojho sídliskového územia v tejto dobe na úrovni Hlohovca, Nitry a Levíc. Právom predpokladáme, že základom hospodárskeho rozmachu tejto komunity boli kontakty s horskou oblasťou, ktorá disponovala potrebnými surovinovými zdrojmi a navyiac ovládala diaľkové cesty smerom na sever. Najdôležitejšie bolo železo a drahé kovy, ale značný význam mala stále meď a tiež kameň na výrobu rotačných žarnovov, nového vynálezu, ktorý našim krajom z antického Stredomoria sprostredkovali Kelti.

V tejto druhej vlne v priebehu 4.–3. storočia keltskí bojovníci a kupci prenikali ďaleko za hranice svojho domovského územia. Ich vtedy ešte len ojedinelú prítomnosť pod Tatrami dokladá pohreb z Batizoviec, ktorý datujú bronzové šperky a na kruhu točená miska do stupňa B2.⁷ Objektom záujmu týchto cudzích skupín mohli byť karpatské prechody obchodných trás, vedúce cez Spiš alebo ložiská rúd, predovšetkým železa. V každom prípade je batizovský nález (pravdepodobne ženský hrob) priamym svedectvom prítomnosti prvých Keltov v tomto regióne.

Ťažba a spracovanie železných rúd sú doložené už v predpúchovskom období. V staršej i novej literatúre sa objavujú viaceré zmienky o dokladoch hutníckych aktivít v tejto oblasti, žiaľ, väčšinou bez zverejnenia detailnejších pozorovaní a presnejšieho datovania zistených výrobných zariadení. V podtatranskej oblasti sa z viacerých lokalít uvádzajú haldy trosky, napríklad z Nového Smokovca alebo Veľkého Slavkova.⁸ Bližšie údaje o type taviacich pecí nie sú dostupné. Tieto strediská azda využívali veľké kupolovité pece s odpichom trosky, podobné

nálezom z Varína pri Žiline. Aj severné predhoria ďalšej rudnej zóny – Slovenského raja – poskytli archeologické doklady využívania tejto suroviny. V okolí Hrabušíc sa našli stopy výrobných zariadení – pražiacich pecí, troska, ale aj hromadný nález sekier, patriaci pravdepodobne predpúchovskému stupňu.⁹ V oboch rudných zónach sa tiež koncentruje osídlenie z tejto doby, ktoré siahalo až hlboko do vysokotatranského areálu.

V predpúchovskom stupni sa už objavujú zlaté a strieborné keltské mince, ktoré sa na severné Slovensko sa dostali obchodnými kontaktmi alebo inými cestami. Ako príklad uveďme striebornú mincu typu Athena-Alkis z Burichu pri Veľkom Slavkove, razenú niekedy koncom 3. storočia Keltmi v severnej Itálii.

Púchovská kultúra

(2. stor. pred Kr.–2. stor. po Kr.)

Starousadlé obyvateľstvo po oboch stranách hlavného karpatského oblúka bolo stále viac vystavené politickému a hospodárskemu vplyvu okolitého, najmä keltského sveta. V archeologických prameňoch sú zreteľné stopy akulturačných procesov, ktoré sa prejavujú v príklone domácej materiálnej kultúry k laténskej výrobnému a výtvarnému štýlu. Šperky, úžitkové predmety a keramika čoraz viac preberajú tvarové a výzdobné manieri z rozsiahlej oblasti laténskej (keltskej) civilizácie a obyvatelia horskej oblasti Slovenska sa postupne stávajú jej súčasťou, jej severovýchodnou provinciou. Podľa viacerých indícií v prípade tohto územia nešlo len o štandardný akulturačný proces. Popri hospodárskej expanzii počítame aj s príchodom nového, tentoraz keltského obyvateľstva. Noví kolonisti prichádzali do hôr ako prospektori, remeselníci a obchodníci, ktorí významne rozšírili počet obyvateľov tejto oblasti. Dobré to dokumentuje nárast počtu osád v priebehu 2. storočia pred Kr. a kolonizovanie odľahlých horských údolí, ktoré boli predtým neobývané.

Tézu o keltskej kolonizácii podporujú aj kusé literárne pramene, viažuce sa k horskej časti Slovenska. Tacitus (*Germania* 43) pri opise etnickej mapy naddunajského barbarika uvádza v druhom slede za Kvádmi, obývajúcimi nížiny, kmene keltských Kotínov a ilýrskych Osov. K pestrému

⁷ VOJTECH BUDINSKÝ-KRIČKA: Archeologické nálezy z Batizoviec, in: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* (ďalej *ŠZ AÚ SAV*), roč. 15. Nitra 1965, s. 167–176. PIETA: Die Siedlung Liptovská Mara II, s. 337–339.

⁸ KOVALČÍK, NOVOTNÁ a NOVOTNÝ: *Popradská kotlina*, s. 46, 68, obr. 30, 31 a ROTH: Metalurgia železa v dobe laténskej a rímskej na Spiši, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 31. Nitra 1995, s. 105–122.

⁹ ANDREJ HOLLÝ, FRANTIŠEK JAVORSKÝ, LUBOMÍR MIHOK a ELENA MIROŠAYOVÁ: Metalurgická činnosť na lokalite Pod Zelenou horou v Hrabušiciach, in: *Nové obzory* (ďalej *NO*), roč. 32, 1991, s. 71–97.

konglomerátu horskej oblasti patrili aj Dáci a menej známe kmene Sidonov, Anartov a Burov. Ako došlo ku vzniku tejto pестrej zmesi národov v horskej oblasti Slovenska?

V severnej časti Karpatskej kotliny, ktorá sa dnes prakticky kryje s naším územím, vládli v mladšej dobe laténskej zložitá mocenskopolitická a etnické pomery. Niekedy v priebehu 2. storočia pred Kr. posilnila starousadlé keltské obyvateľstvo Podunajskej nížiny nová kolonizačná vlna keltských Bójov z Českej kotliny – *Boiohaema*, ktorú vyvolal prvý vpád germánskych kmeňov. Bolo to známe ťaženie Kimbrov a ďalších národov, smerujúce cez Moravu a Podunajsko smerom na juh a na západ Európy. Na Dunaji Bójovia vybudovali významné mocenské centrum, doložené písomnými prameňmi i výskumami podunajských oppíd s bohatými dokladmi výroby a mincovania. Už v čase germánskych útokov koncom 2. storočia sa skupiny Keltov z narušených podunajských štruktúr zrejme začali šíriť aj do hornatých oblastí Západných Karpát. Tu sa zmiešali so starousadlým, pravdepodobne ilýrskym obyvateľstvom. Tým vznikla dynamicky sa rozvíjajúca púchovská kultúra, ktorej rozvoj súvisel s ťažbou a spracovaním rúd, hlavne železa a striebra.

Aj v oblasti horného Potisia na východe Slovenska žili v strednej dobe laténskej Kelti, ktorí sa postupne dostali pod vplyv silnejšieho dáckeho etnika. Dáci v nasledujúcich dvoch storočiach významne ovplyvnili aj etnickú mapu stredodunajského priestoru. V neskorej dobe laténskej prenikajú dácke kmene aj na územie severne od stredného Dunaja, bezpochyby v súvislosti s historicky doloženým víťazstvom ich kráľa Burebistu v boji proti keltským Bójom a Tauriskom. Spolu s tamojším keltským obyvateľstvom tvorili hlavnú zložku osídlenia Podunajskej i Východoslovenskej nížiny a po obsadení severodunajského priestoru Germánmi nachádzame ich stopy v inventári púchovskej kultúry v horskom pásme Karpát ešte počas staršej doby rímskej.

Tretím, pre osídlenie horskej časti Slovenska takisto dôležitým etnickým a mocenským faktorom boli Germáni obývajúci rozsiahle územia severne od karpatského oblúka, ktorých pohyby smerom na juh stále viac ovplyvňovali okolité oblasti, najmä počas staršej doby rímskej.

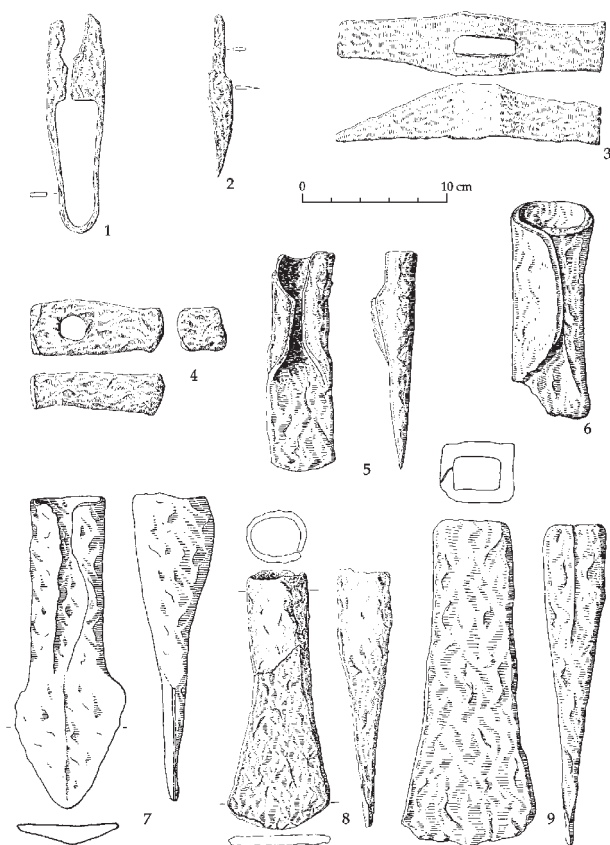
Sídlisková štruktúra, osady, hradiská

Rozsiahle zmeny v sídliskovej štruktúre, etnicom zložení a hospodárskom vývoji, ktoré vyplynuli z uvedených historických udalostí, sa výrazne prejavili aj v osídlení Spiša v posledných

dvoch storočiach starého letopočtu. Dochádza k všeobecnému nárastu počtu sídlisk a už na začiatku tejto etapy sa formujú veľké regionálne výrobnobchodné strediská v Jánovciach-Machalovciach a v Žehre (Spišský hrad), ako aj menšie centrá v Kežmarku a Spišských Tomášovciach (Čingov). Osady púchovskej kultúry v povodiach Váhu, Hrona a ich prítokov majú dnes už pomerne dobre preskúmanú podobu a štruktúru. Základnou jednotkou bola malá agrárna osada, poväčšine situovaná v ústí bočného údolia. Pozostávala z intravilánu ležiaceho na svahu pri úpätí kopca a malého valového opevnenia – hradku na jeho vrchole. Rady obydlí sa niekedy tiahli až na strmé terasovito upravované stráne tesne pod fortifikáciou. Existujú však aj stredné hradiská s väčšími okolitými osadami, na ktorých sa objavujú stopy remeselnej výroby. Na vrchole tejto hierarchie stoja vyššie spomenuté výrobnobchodné centrá v blízkosti dôležitých komunikačných línií a bodov, pozostávajúce z aglomerácie produkčných sídlisk okolo väčšieho opevnenia. V niektorých geograficky uzavretých oblastiach (Liptov, Turiec, Orava) sa vďaka systematickému prieskumu podarilo rozpoznať celú štruktúru tamojšieho osídlenia tak, ako sa vytvorila a existovala až do jej zániku v priebehu prvej polovice 1. storočia po Kr. Hroby včasnohistorického osídlenia dosiaľ nie sú známe.

Osídlenie Spiša má trochu špecifickú štruktúru neskorolaténskeho osídlenia. Len v malej miere je tu zastúpený typ malej osady s hradkom a viac sa stretávame so sídliskami a hradiskami strednej veľkosti. Aj keď tento jav môže mať aj etnicko-sociálne príčiny súvisiace napríklad s odlišným zložením obyvateľstva, domnievam sa, že tento systém osídlenia sa vytvoril predovšetkým vo vzťahu ku krajinnému reliéfu, ktorý sa od spomenutých regiónov dosť odlišuje. Výskumy priniesli viacero zaujímavých poznatkov o typoch obydlí a fortifikačných dielach strednej a neskorej doby laténskej, ale o urbanizme a architektúre spišských osád púchovskej kultúry boli dosiaľ zverejnené len kusé údaje.

Hradisko Čingov na sútoku Hornádu a Tomášovského potoka (561m) sa člení na vrcholovú plošinu a nižšiu, západnú terasu zvanú Pod Hradiskom. Na ľahko prístupnej severnej strane spodnej terasy bola v dĺžke 83m preskúmaná priekopa a časť možno nedostavanej hradby s murivom z vápencového lomového kameňa o hrúbke 2,4m. Z púchovskej fortifikácie na akropole hradiska sa zachovala časť valu s čelnou kamennou plentou, ale jeho vnútornú konštrukciu sa nepodarilo zistiť. Taktiež z poloklieštovej brány v ohybe valu sa

Obr. 2 – Železné nástroje predpúchovského stupňa (8, 9) a púchovskej kultúry. 1, 5 – Kežmarok; 2, 3, 7 – Spišské Tomášovce-Čingov; 4, 6 – Spišské Tomášovce, Čertova džura; 8 – Spišská Teplica (podľa M. Sojáka); 9 – Hrabušice.

po včasnostredovekej prestavbe podarilo identifikovať len jej severné krídlo a čelná priekopa.¹⁰

Opevnenie malého hradiska Burich pri Veľkom Slavkove malo roštovú drevenú konštrukciu s lícom, miestami spevneným radmi veľkých žulových okruhliakov a zvislými kolmi. Inde čelo fortifikácie tvorila hradba z vodorovne poukladaných kmeňov. Na strmej západnej strane bola vrcholová plošina ohradená len jednoduchou palisádou. Brána mala dovnútra vtiahnuté krídla a viedla do nej bezpochyby pôvodná cesta, prechádzajúca popod hradbu. Na najvyššom mieste vo vnútri hradiska sa predpokladá drevená konštrukcia veže, zničená požiarom.¹¹

Rozsiahle neskorolaténske sídlo na Spišskom hrade malo dve fortifikačné pásma a svojim rozsahom prevyšovalo rozmer vlastného stredovekého hradu. Valy nad strmými svahmi boli vybudované z vrstiev lomových kameňov,

vonkajšia hradba mala asi plášťovú konštrukciu z na seba ukladaných kameňov. Podobne ako v Podturni sa tu poníže valov zistilo obkladanie svahu naplocho kladenými kameňmi. Vonkajšie opevnenie bolo na juhovýchode prerušené bránou, kadiaľ do areálu vstupovala komunikácia. Vnútna plocha hradiska ako aj svahy pod vonkajším opevnením boli terasovito upravené a husto obývané.¹²

Bezpochyby najvýznamnejším centrom včasnohistorického Spiša bola dosiaľ systematicky neskúmaná, ale už dávnejšie známa a sledovaná sídlisková aglomerácia v okolí hradiska pri Jánovciach-Machalovciach. Podľa zberových nálezov vznikala už v predpúchovskom stupni a svoj najväčší rozmach dosiahla v neskorolaténskom období. Po zániku boli niektoré časti areálu naďalej obývané, ale jeho hospodárske úlohy pravdepodobne prevzala neďaleká osada v Hrabušiciach.

Remeslá, poľnohospodárstvo a obchodná výmena

Opisom významných výrobo-obchodných stredísk sa dostávame k hlavnej téme výkladu o nositeľoch púchovskej kultúry, ktorou je hospodárska činnosť vtedajších obyvateľov regiónu. Už bolo viackrát zdôraznené, že nie expanzívne ciele, ale intenzívna remeselná činnosť boli charakteristickým znakom včasnodejinného obyvateľstva pod Tatrami. Na prvom mieste bezpochyby stála výroba a spracovanie železa. Slovenského územia sa bezprostredne týkajú dve správy o výrobe železa. Spájajú sa síce so staršou dobou rímskou, ale predpokladajú staršiu výrobnú tradíciu, danú reliktným keltským obyvateľstvom. Vďaka týmto historickým prameňom sa hlavne Slovenské rudohorie, už oddávna pokladalo za významnú hospodársku základňu naddunajského barbarika. Prvá z nich sa viaže na keltský kmeň Kotínov, ktorých Tacitus (*Germania* 43) priamo spomína ako výrobcov železa. V súvislosti s využívaním železozrudného bohatstva horskej oblasti Slovenska sa uvádza aj správa Claudia Ptolemaia (II.11, 11) o existencii baní na železo pod územím Kvádov.¹³

Nie náhodou sa významné osady púchovskej kultúry nachádzajú v blízkosti výstupov železozrudných žíl. V poddtatranskej oblasti sa uvádzajú z viacerých lokalít haldy trosky, napríklad

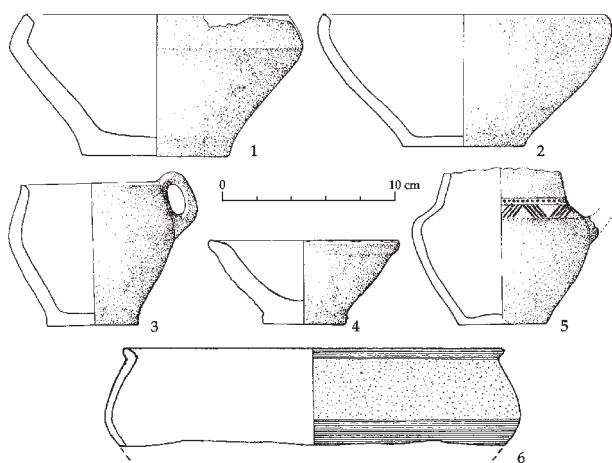
¹⁰ JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji, s. 156, 157 a TENŽE: Výskum na akropole hradiska I, s. 101

¹¹ KOVALČÍK, NOVOTNÁ a NOVOTNÝ: *Popradská kotlina*, s. 41–42.

¹² VALLAŠEK: *Spišský hrad na prelome letopočtu*, s. 7, 8.

¹³ J. DOBIÁŠ: *Dějiny československého území do vystoupení Slovanů*. Praha 1964, s. 33, pozn. 124. Radomír PLEINER: *Iron in Archaeology: The European Bloomery Smelters*. Praha 2000, s. 45.

z Nového Smokovca alebo Veľkého Slavkova.¹⁴ Bližšie údaje o type taviacich pecí nie sú dostupné. Aj severné predhoria ďalšej rudnej zóny tejto oblasti – Slovenského raja – poskytli archeologické doklady spracovania železnej rudy. V okolí Hrabušíc sa našli stopy výrobných zariadení – pražiacich pecí, troska, ale aj hromadný nález sekier pravdepodobne patriaci predpúchovskému stupňu.¹⁵ V areáli tamojšieho hradiska v Spišských Tomášovciach-Čingove boli zistené pražiacie zariadenia a taviace piecky, zo začiatku doby rímskej.¹⁶

Obr. 3 – Keramika púchovskej kultúry. 1-5 – Žehra-Spišský hrad (podľa A. Vallaška); 6 – Kežmarok.

Ešte lepším svedectvom spracovania tohto kovu a jeho masového uplatnenia v praxi sú nálezy odpadu z kováckych vyhní – trosky a častý výskyt železných výrobkov na sídliskách (Obr. 2). Koncom doby železnej sa už bežne používalo nielen kvalitné náradie, nástroje a zbrane, ale železo sa uplatnilo aj ako spojovací materiál pri práci s drevom. Podľa metalografických analýz dosahovali púchovskí kovári rovnakú úroveň ako najlepší keltskí remeselníci na veľkých západných strediskách mestského typu – oppidách. Priame doklady vyhní však na Spiši zatiaľ chýbajú. Stopami po kovárskej práci sú nálezy kladív z jaskyne Spišské Tomášovce – Čertova džura a z Čingovského hradiska (Obr. 2: 3, 4).

Aj v dobe púchovskej kultúry sa naďalej uplatňoval bronz, používaný najmä na výrobu šperkov a úžitkových predmetov. Priamymi svedectvami odlievania tohto kovu je výrobný odpad – zlomky foriem, téglíkov, zliatky bronzoviny, výliatky odlievacích kanálikov a nepodarky. Poznáme ich

najviac zo sídlisk v Jánovciach-Machalovciach, ale aj z predpúchovských vrstiev v Kežmarku a vo Veľkom Slavkove.

Trocha v tieni prosperujúcich kovoremesiel zostalo dobové hrnčiarstvo, v danej dobe významné odvetvie, produkujúce hlinený riad pre varenie, stolovanie a uchovávanie zásob. Keramika sa prevažne formovala v ruke a predpokladáme, že sa vyrábala tak ako v praveku podomácky. Len počas krátkeho času koncom doby laténskej v okolí pracovali aj dielne, produkujúce kvalitné na kruhu zhotovené a v dvojkomorových peciach vypaľované nádoby. Názornou ukážkou technickej dokonalosti a estetickej úrovne tejto už organizovanej remeselnej výroby je bohato maľovaná misa z Kežmarku (Obr. 3: 6), ale črepy tohto kvalitného maľovaného tovaru poznáme aj z Jánoviec-Machaloviec a Batizoviec. Majstrovskými dielami boli aj rozmerné zásobnice s okružím.

Hrnčiarske výrobky, ich formy a výzdoba, nám v rámci materiálnej kultúry najlepšie odrážajú zložité vývojové procesy tradičných domácich i preberaných cudzích vzorov. V priebehu doby laténskej sa udržiavajú a postupne vytrácajú typické formy a výzdobné motívy predchádzajúceho obdobia: hrnce, amfory, džbány zdobené plastickými podkovami, rytými či vpichovanými líniami a krokvicami. Nahradili ich charakteristické keramické vzory stredoeurópskej laténskej civilizácie, ako boli rôzne druhy mís, vázy a hlavne masovo napodobňované grafitové hrnce so zosilneným okrajom a zvislo hrebeňovaným povrchom. Tieto zasa zostali v obľube hlboko do doby rímskej, kedy ich postupne vystriedali keramické formy a výzdoby inšpirované germánskymi či dáckymi predlohami (Obr. 3: 1–4).

Aj roľníctvo ako základná forma obživy vtedajšej spoločnosti prežívalo svoj veľký rozmach. Nepriaznivé klimatické a pôdne podmienky pre efektívne obrábanie pôdy do určitej miery nahradzovalo dobytkárstvo a dostatok kvalitného a do tej doby zväčša neznámeho železného orebného a zberového náradia, ako boli radlice, krojidlá, brány, kosáky a kosy. Niektoré z nich sa našli aj na Spiši (Obr. 2: 7).

Vzdialený i okolitý svet v posledných dvoch storočiach starého letopočtu bol navzájom úzko prepojený zložitými väzbami hospodárskych vzťahov a naliehavá potreba efektívnej výmeny si už v priebehu 3. storočia vyžiadala potrebu

¹⁴ KOVALČÍK, NOVOTNÁ a NOVOTNÝ: *Popradská kotlina*, s. 46, 68, obr. 30, 31. PETER ROTH: *Metalurgia železa*, s. 113, 114 a PLEINER: *Iron in Archaeology*, s. 231, 232.

¹⁵ HOLLÝ, JAVORSKÝ, MIHOK a MIROŠŠAYOVÁ: *Metalurgická činnosť*, s. 71–97.

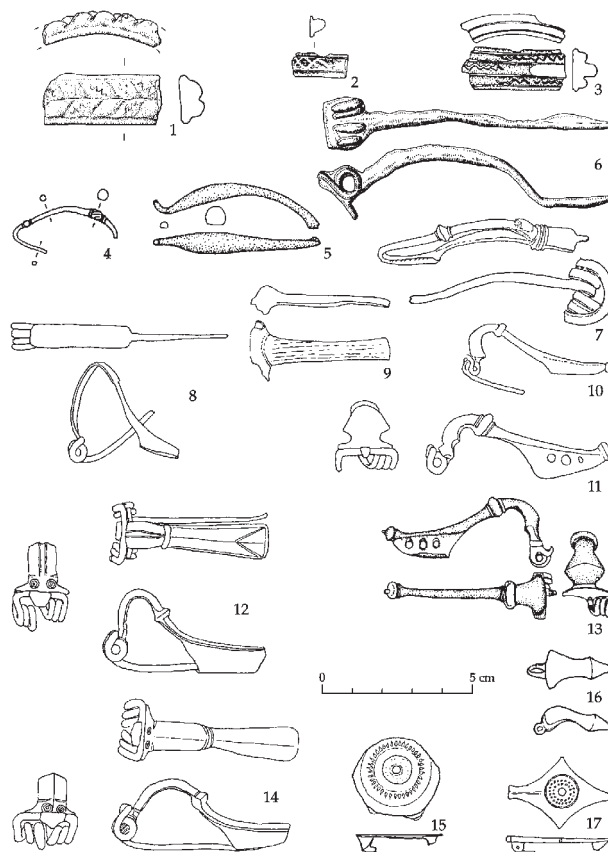
¹⁶ JAVORSKÝ: *Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji*, s. 155, 156. PIETA: *Die Púchov-Kultur*, s. 131.

zavedenia peňazí, ktorých vzory prebrala keltská spoločnosť zo stredomorského, hlavne gréckeho prostredia. Možno sa tak udialo prostredníctvom žoldnierskych služieb, do ktorých keltskí náčelníci a ich družiny ochotne vstupovali. Podunajskí Kelti pomerne rýchlo začali raziť vlastné mince po vzore makedónskych a iných antických panovníkov. Na severe Slovenska boli v obehú cudzie, hodnotné strieborné a zlaté keltské peniaze a až za vrcholného rozmachu púchovskej kultúry sa aj na jej území uplatnili vlastné menové systémy, vznikajúce v jednotlivých politickohospodárskych strediskách krajiny. Dominantným domácim platidlom boli strieborné peniaze s koníkom a hrboľom. Dva z variantov boli nazvané Spiš a Hrabušice, ktoré sa asi razili v tomto regióne, možno práve pod machalovským alebo hrabušickým hradiskom.¹⁷

Popri používaní domácej meny sa sem obchodom dostávali aj cudzie peniaze, svedčiace o živých výmenných stykoch. Jasným dôkazom významného postavenia Spiša v rámci diaľkových obchodných ciest sú dovážané výrobky. Spona typu Nertomarus (Obr. 4: 9) pochádza spoza Rýna a celý rad ozdôb z Hrabušíc či Jánoviec-Machaloviec alebo ich predlôh vyrobili v rakúskom Noriku už v dobe po okupácii tejto oblasti Rimanmi.

Hospodársky a politický rozmach sledovanej oblasti kulminoval okolo prelomu letopočtu a podľa množstva dovážaných výrobkov pretrvával ešte v prvých desaťročiach nového letopočtu, teda na počiatku doby rímskej. Krátko nato došlo k výraznému zlomu, ktorý je dobre sledovateľný v archeologických reáliách, a to hlavne v západnejšie ležiacich oblastiach púchovského osídlenia. Plošne tu zanikli osady a opevnenia a následne sa zmenila štruktúra osídlenia krajiny. Domnievame sa, že tento predel bol dôsledkom mocenskopolitických zmien, ktoré súviseli s obsadením juhozápadného Slovenska germánskymi Kvádmi ako aj posilnením pozícií východogermánskych nositeľov *przeworskej kultúry* severne od karpatského oblúka.

Na Spiši nám zatiaľ chýbajú jasné doklady zánikového horizontu hradísk púchovskej kultúry, ako sú spálené hradby alebo požiarom zničené domy. Niektoré zverejnené indície naznačujú, že priekopy a hradby predhradia na Čingove neboli dokončené.¹⁸ Nálezový inventár zo sídliskových objektov tu dobre odráža zmeny, ktoré sa v prvej

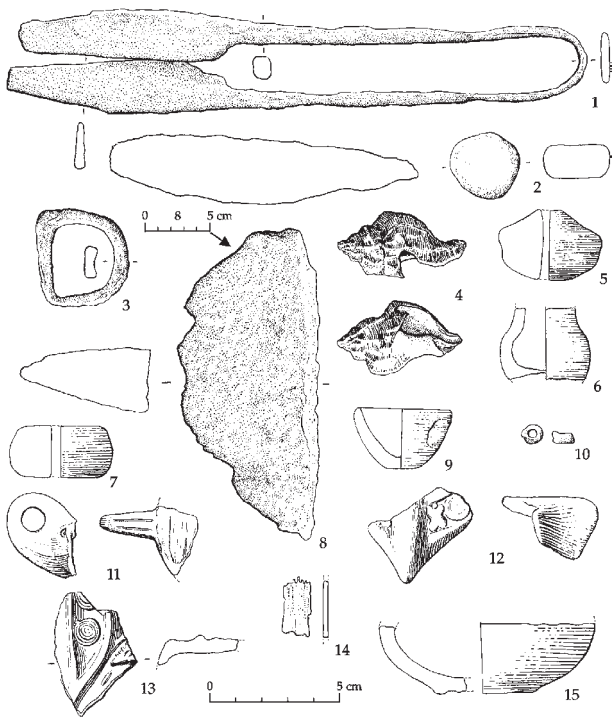

Obr. 4 – Ozdoby predpúchovského stupňa a púchovskej kultúry. 1, 3-5, 13 – Jánovce-Machalovce; 2, 6, 11, 12, 14-17 – Spišské Tomášovce-Čingov; 7 – Spišské Tomášovce, Čertova džura. 1-3 – sklo, 6 – železo, ostatné bronz.

polovici prvého storočia nového letopočtu odohrali. Z výrobkov materiálnej kultúry sa strácajú viaceré výdobytky predchádzajúcej doby, ako boli mince, rotačné žarnovy, na kruhu zhotovená keramika a kvalitné šperky. Na ich mieste nachádzame jednoduchšie hrnčiarske výrobky s prvkami preberanými z *przeworských* a dáckych predlôh a ozdoby dovážané z rímskych provincií, respektíve ich miestne napodobneniny. Namiesto vlastných kvalitných peňazí z drahých kovov sa sem ojedinele dostávajú – pravdepodobne ako kovová surovina – rímske bronzové mince. Podľa pozorovaní z iných regiónov sa zdá, že v priebehu staršej doby rímskej už opevnenia neboli obnovené a opustené valové opevnenia na vrchoch sa využívali asi len príležitostne ako príležitostné osady či útočiská v čase nebezpečenstva. Veľké zmeny, ktoré sa odohrali v severokarpatskom priestore začiatkom doby rímskej sa prejavili v zmene typu osád, kde početné malé lokality nahradil redukovaný

¹⁷ Eva Kolníková a Božena Tomášová: Keltské a rímske mince z hradiska v Hrabušiciach, in: *Slovenská numizmatika*, roč. 15, 1998, s. 196–198 a Tiež: Nové nálezy mincí z neskorolátenského hradiska v Hrabušiciach, in: *AVANS za rok 1999*, Nitra 2000, s. 137, 138.

¹⁸ Javorský: Výsledky archeologického výskumu v Slovenskom raji, s. 156–157.

Obr. 5 – Vrbov. Nálezy severokarpatskej skupiny. 1, 3, 8 – železo. 2 – kameň. 4 – mušľa. 5-7, 9, 11-13, 15 – keramika. 10 – sklo, 14 – kosť.

počet väčších sídlisk. Aj keď hospodársky rozvoj v prvých dvoch storočiach nového letopočtu nedosiahol predchádzajúcu úroveň, výrobný charakter si obyvateľstvo horskej oblasti zachovalo aj v tejto dobe. Na Čingove sa v priebehu 1. storočia v malých šachtových piekch tavilo železo, ktoré sa tu aj spracovávalo na kvalitné výrobky.

Osídlenie púchovskej kultúry vo veľkej časti svojho sídliskového areálu zaniká niekedy v sedemdesiatych rokoch 2. storočia v priebehu markomanských vojen. Vtedy do východnej časti Karpatskej kotliny preniká vlna nového obyvateľstva (nositeľov *przeworskej kultúry*), ktorá sa ztotožňuje s historickými správami o sťahovaní vandalských Hasdingov. Tento zásah nepochybne významným spôsobom zmenil pomery vo východoslovenskom priestore. Téza o ukončení púchovského osídlenia na Spiši má zatiaľ oporu len v materiáloch zo Spišského hradu a Hrabušíc,¹⁹ kde sa podľa doterajších nálezov osídlenie končí podľa nálezov charakteristickej keramiky a spôn (typy A84, kolienkové a emailové spony) práve vo vyššie spomenutej dobe, v stupni B2/C1.

V nasledujúcej dobe Spiš ležal medzi neosídlenými horskými regiónmi na západe a intenzívne

sa rozvíjajúcou východoslovenskou oblasťou, ktorej význam najlepšie dokumentujú kniežacie hroby z Ostrovian. Viaceré nálezy jasne hovoria o pokračujúcom osídlení krajiny pod Tatrami. Do začiatku 3. storočia jednoznačne patrí bronzová spona s hrotitou nôžkou zo Spišskej Novej Vsi, poloha Pod Skalou, a pomerne početné črepy rímskej *terra sigillata* z polohy Smižianska roveň neďaleko Spišskej Novej Vsi.²⁰ Tieto dôležité zistenia musí preveriť publikácia dôležitých nálezov, hlavne nálezových celkov z posledne spomenutého sídliska. Tie nám odpovedia na otázku, či tu začiatkom 3. storočia žilo ďalej pôvodné púchovské osídlenie alebo došlo k rýchlemu znovuosídleniu tohto územia iným obyvateľstvom. Problém ďalších osudov podtatranskej oblasti v mladšej dobe rímskej zostáva jednou z aktuálnych úloh ďalšieho výskumu.

Severokarpatská skupina (koniec 4.–prvá polovica 5. storočia po Kr.)

Z nejasných dejov v 3.–4. storočí sa na konci tohto obdobia v archeologických prameňoch vynára nový horizont intenzívneho osídlenia, ktorý znamenal opätovný vzostup celej severoslovenskej oblasti. Do ľudoprázdných či riedko obývaných častí krajiny prichádza nový ľud niekde od severu spoza Karpát. Okrem črt vyznievajúcej *przeworskej kultúry* sa v jeho materiálnej kultúre nachádza i viac východných prvkov, ktoré sa na prelome 4.–5. storočia uplatňujú v celom stredoeurópskom priestore a sú výrazom zmenených mocensko-politických relácií a aj zvykových a estetických noriem na počiatku sťahovania národov.

Je to doba veľkých etnických presunov a mocenských zmien. Po rozpade rozsiahlych štruktúr, akými boli *przeworská* a *čerňachovská kultúra* či kultúra podunajských germánskych Kvádov, sa na rozhraní doby rímskej a sťahovania národov na ich základe krátkodobo vytvorilo viac menších kultúrnych zmiešaných skupín. Medzi ne patrí aj severokarpatská skupina, definovaná na základe výskumov v spišsko-liptovskom regióne. Nahradzuje termín *prešovský typ*, ktorým túto skupinu pamiatok označovali niektorí bádatelia v minulosti, považujúc ich (podľa v ruke formovaných nádob zdobených vlnkami) za najstaršie slovenské nálezy u nás. Tento názor sa ojedinele v teoretickej rovine objavil aj v poslednej dobe pri

¹⁹ Mária LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ: Eine Emailfibelwerkstatt in der Nordostslowakei, in: Eszter Istvánovics a Valéria Kulcsár (Eds.): *International connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st – 5th Centuries A.D.* Aszód – Nyíregyháza 2001, s. 71–75.

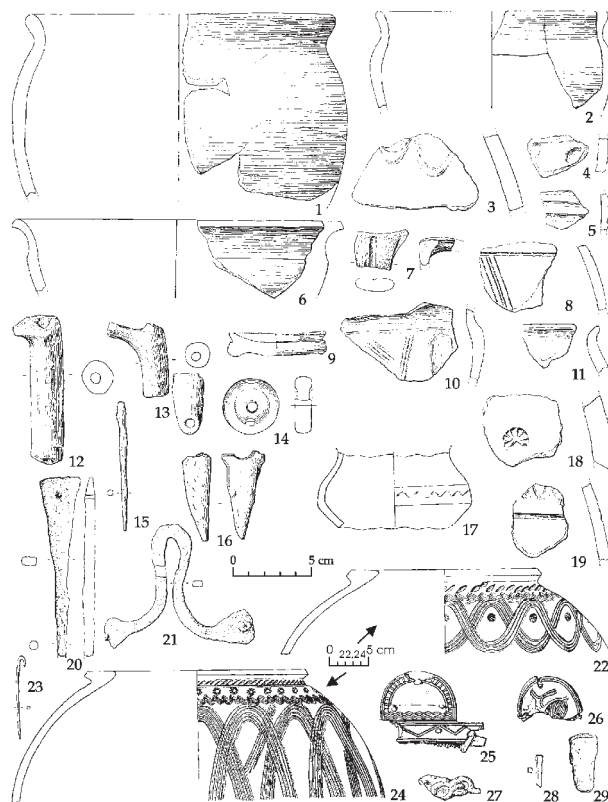
²⁰ K. KUZMOVÁ a Peter ROTH: *Terra sigillata v barbariku. Nálezy z germánskych sídlisk a pohrebisk na území Slovenska.* Nitra 1988, s. 99–101.

úvahách o možnostiach autochtónneho vývoja u nás.²¹ Veľká väčšina odborníkov sa však stožňuje s názorom o úzkej previazanosti severokarpatskej skupiny s postprzeworským vývojom na sever od Karpát, ovplyvneným niektorými východnými prvkami.²²

Aj keď dnes už poznáme približne 150 sídlisk tejto skupiny, podrobnejší výskum a publikované pramene nám dosiaľ chýbajú. V regióne Spiša sa možno oprieť najmä o nálezy z pozoruhodnej lokality vo Vrbove a z niektorých ďalších čiastočne skúmaných nálezísk (Smižany, Spišský Štvrtok). Podľa mapovania doteraz známych spišských sídlisk tejto skupiny vidíme, že v danom období bol región mimoriadne husto obývaný, azda najhustejšie v celom predslovanskom období.

Časové postavenie severokarpatskej skupiny bolo pre nedostatok presne datovateľných nálezových súborov doteraz stanovené len rámcovo. Dosiaľ totiž úplne chýbajú hroby a pri definovaní začiatku a konca osídlenia sa musíme uspokojiť len so zriedkavými súbormi alebo významnými predmetmi z jednotlivých skúmaných lokalít. Zdá sa, že ľud severokarpatskej skupiny sa usadil na severnom Slovensku v druhej polovici 4. storočia a obsadil tak územie, ktoré po zániku púchovskej kultúry zostalo len veľmi málo osídlené. Už sme spomenuli, že len na Spiši sa črtajú určité náznaky po osadách z 3.-4. storočia a teda tu jestvuje teoretická možnosť prepojenia rysujúceho sa hiátu medzi púchovským a severokarpatským osídlením.²³ Genetickú súvislosť oboch celkov nie je možné na základe súčasného pramenného materiálu preukázať. Najmladšie pamiatky tejto skupiny sú doložené na viacerých lokalitách. Patria do stupňa D2, do doby okolo tretiny 5. storočia.²⁴ K tomuto (zatiaľ) najmladšiemu horizontu môžeme priradiť aj nový nález fragmentu honosnej spony typu Wiesbaden z Rakús/Spišskej Belej.²⁵

O štruktúre a urbanizme osád toho vieme dosiaľ len veľmi málo. Veľká časť z nich bola zakladaná na nových, predtým neosídlených miestach. Zaberajú prevažne neopevnené polohy v blízkosti vodných tokov. Menej sú na Spiši známe refugiál-

Obr. 6 – Vrbov. Nálezy zo zásypu objektu severokarpatskej skupiny. 15, 16, 20, 21, 23, 27-29 – železo. 25, 26 – kosť. Ostatné keramika.

ne osady, opätovne využívajúce staré valové opevnenia z predchádzajúcich dôb, ako je to príznačné pre Liptov, Oravu a ďalšie hornatejšie oblasti. Vo Vrbove boli domy a dielne rozptýlené po oboch brehoch malého potoka pozdĺž nehlbokého údolia. Pri odkrývkach vo Vrbove, Spišskom Štvrtku a v Spišskej Novej Vsi sa zistili rôzne plytko zahĺbené objekty a zásobné jamy, ale pôdorys charakteristického domu sa dosiaľ nepodarilo objaviť.

Noví kolonisti so sebou priniesli obsiahle remeselné skúsenosti, medzi ktorými jednoznačne dominuje výroba a spracovanie železa. Po rokoch sa Spiš opäť stáva významným metalurgickým regiónom s množstvom malých i väčších výrobných stredísk. Železná hutnícka a kovácka troska sa vyskytuje prakticky na každom severo-

²¹ Dušan ČAPLOVIČ: *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*. Bratislava 1998, s. 66.

²² Renáta MADYDA-LEGUTKO: *Zróznicowanie kulturowe polskiej strefy Beskidzkiej w okresie lateńskim i rzymskim*. Kraków 1996, s. 97. Jaroslav TEJRAL: The Amber Route and the Roman Military Campaigns North of the Middle Danube Area During the First two Centuries A.D. in: *Peregrinatio Gothica. Supplementum ad Acta Musei Moraviae, Scient. social.* 82, Brno 1997, s. 111-136. TENZE: Archäologisch-kulturelle Entwicklung im norddanubischen Raum am Ende der Spätkaizerzeit und am Anfang der Völkerwanderungszeit, in: *L'Occident romain et l'Europe centrale au début de l'époque des Grandes Migrations*, ed. Jaroslav Tejral – Christian Pilet – Michal Kozanski, Brno 1999, s. 205-271 a Karol PIETA: Osídlenie Slovenska v dobe sťahovania národov, in: *Slovensko vo včasnóm stredoveku*, ed. Alexander Ruttkay; Matej Ruttkay a Peter Šalkovský. Nitra 2002, s. 11-22.

²³ ROTH: Osídlenie Spiša, 2002, s. 130.

²⁴ PIETA: Osídlenie Slovenska v dobe sťahovania národov, s. 18.

²⁵ Marián SOJÁK: Rekognoscácia Spiša, in: *AVANS za rok 2001*. Nitra 2002, s. 183-196., 2002, s. 190-191.

karpatskom sídlisku. Žiaľ, samotné taviace pece či kováčske dielne boli síce na viacerých miestach zistené a v menšom rozsahu aj odkryté (Spišské Vlachy), ale výsledky týchto odkryvok neboli do- siaľ podrobnejšie uverejnené.²⁶ Zatiaľ čo zo Spiša je známy celý rad hutníckych zariadení, kováčske strediská boli skúmané hlavne v Liptove (Liptov- ský Ján, Lazisko).²⁷ Pomerne široký je aj sortiment výrobkov zo železa, najmä nástrojov. Železná surovina sa distribuovala v podobe bochníkov alebo plochých kotúčov šošovkovitého prierezu. Jeden z nich sa našiel vo Vrbove (Obr. 5: 8).

Ozdoby a súčasti kroja majú len málo svojráz- nych prvkov a zapadajú do dobového rámca vý- chodogermánskych pamiatok. Spínadlá z bronzu a železa patria najmä k sponám s podviazanou nôžkou alebo s oblúkovitým lúčikom. Z Vrbova poznáme dva kostené hrebene s charakteristickým vyčnelým držadlom, ktoré je v jednom prípade zdobené rytinou bežiacého zvieratá (Obr. 6: 26).²⁸

Keramika bola vyrábaná poväčšine v ruke. Jej tvarová variabilita je značne obmedzená a tech- nické prevedenie má relatívne nízku kvalitu. Pou- žívali sa esovito formované hrnce zdobené vlnov- kami alebo radmi vpichov, jednoduché kónické misky i rozmerné zásobnice s okružím s charak- teristickými pásmi viacnásobnej vlnice a radmi kolkov. Je zaujímavé, že tieto prosté výrobky boli zhotovované v dvojkomorových hrnčiarskych pe-

ciach, ktoré umožňovali výrobu oveľa kvalitnejšej keramiky. Pec objavená vo Vrbove mala priemer roštu až 200cm, asi kvôli výrobe zásobníc.²⁹ Menej sa stretávame s nádobami, zhotovenými na hrn- čiarskom kruhu. Boli to hlavne misky a vázovité tvary veľmi dobrej kvality.

S pomerne jednoduchou materiálnou kultúrou zo sídlisk severokarpatskej skupiny kontrastujú doklady diaľkových kontaktov ich obyvateľov. Z oblasti Pričernomoria pochádza motív zvieratá na hrebene z Vrbova, džbány s otvorom na pitie v držadle (Obr. 6: 12, 13) a zvyk nosenia amuletov – mušlí *murex trunculus* (Obr. 5: 4), nájdených na spomenutej lokalite. Hracie kamene zo skla a mramoru podobne ako aj zlomky zriedkavej severoafrickej keramiky (Obr. 5: 2, 11–13, 15) sa sem dostali z mediteránnej oblasti.³⁰

Niekedy pred polovicou 5. storočia bolo seve- roslovenské územie opäť vyľudnené. Bez rozsiah- lejších výskumov severokarpatských osád a pri absencii k nim patriacich pohrebísk zostáva veľa otázok spojených s týmto osídlením nezodpove- daných. Ojedinelé nálezy zo susediacich regiónov naznačujú, že v priebehu sťahovania národov môžeme aj na Spiši počítať so sporadickými do- kladmi prítomnosti ďalších národov, ktoré v tom- to búrlivom období prechádzali Slovenskom skôr, než jeho územie v priebehu 6. storočia osídlili prvé skupiny slovanského obyvateľstva.

Die Zips in der Frühgeschichte

Die mitteleuropäische Frühgeschichte umfasst die jüngere Eisenzeit, römische Kaiserzeit und die Völkerwanderungszeit. Diese etwa tausend Jahre dauernde Periode gehört zu den weniger erforschten Zeitepochen in der Siedlungsgeschichte der bedeutenden nordslowakischen Region Zips. Die bisher relativ seltenen früh- und mittellatènezeitlichen Funde (Vorpúchov- Stufe) deuten darauf, dass hier die einheimische, mit der hallstattzeitlichen Orava-Gruppe genetisch verknüpfte Bevölkerung weiterlebt. Die Eisengewinnung- und Verarbeitung ist als wichtige Beschäftigung dieser Bevölkerung belegt. In der materiellen Kultur dieser Zeit erscheinen die ersten Einflüsse der La Tène-Kultur und das Einzelgrab (LT B2) aus Batizovce (Botzdorf) beweist die sporadischen direkten Kontakte mit der keltischen Welt.

In der jüngeren Phase der Mittellatènezeit (LT C2), infolge der schnell zunehmenden Akulturation durch die Erscheinungen der La Tène-Zivilisation, entsteht im Karpathenland die Púchov-Kultur mit ihren bedeutenden Produktions- und Handelszentren. In den Zipser spätlatènezeitlichen Ballungsgebieten Jánovce-Machalovce (Johannsdorf-Machelsdorf), Hrabušice (Kabsdorf) wird auch die eigene Münzprägung (Silbermünze mit Buckelavers, Varianten Zips und Hrabušice) vorausgesetzt. Der machtpolitischen Ereignisse anfangs des 1. Jh. nach Chr. zufolge wurde die Siedlungsstruktur geändert und Befestigungen reduziert oder gar verlassen. Zugleich ist in der materiellen Kultur Einfluss der benachbarten Przeworsk-Kultur wie auch die Handelskontakte mit dem norisch-pannonischen Raum sichtbar. Nach den Funden aus den wichtigsten Siedlungen – Jánovce-Machalovce, Hrabušice, Žehra-Spišský hrad (Schigre-Zipser Burg) endet die Besiedlung der Púchov-Kultur etwa zur Zeit der Markomannenkriege in der 2. Hälfte des 2. Jh. (B2/C1). Im Unterschied zu den westlicher liegenden entvölkerten Gebieten der ehemaligen Púchov-Kultur in der Zips gibt es Belege der Besiedlung auch im 3. Jh.

²⁶ ROTH: Metalurgia železa, s. 115, s ďalšou literatúrou.

²⁷ PIETA: Kováčstvo v dobe rímskej a v dobe sťahovania národov, in: ŠZ AÚ SAV, roč. 35, 2002, s. 61–76.

²⁸ TENŽE: Die Slowakei im 5. Jahrhundert, in: *Germanien, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit*, ed. W. Mengin. Nürnberg 1987, s. 385–417, Abb. 3.

²⁹ Marta GIERTLOVÁ a Marián SOJÁK: Hrnčiarske pece z neskorej doby rímskej vo Vrbove, in: AVANS za rok 2001. Nitra 2002, s. 52–53.

³⁰ PIETA: The North Carpathians, *passim*. TENŽE: Anfänge der Völkerwanderungszeit in der Slowakei (Fragestellungen der zeitgenössischen Forschung), in: *L'Occident*, s. 171–189.

Gegen Ende des 4. und am Anfang des 5. Jh. kam zu einem neuen Aufstieg dieses Gebietes durch die neue Kolonisationswelle aus den nördlicher liegenden Gebieten der einstigen Przeworsk-Kultur. Die neue Bevölkerung (Nordkarpatische Gruppe) hat sich intensiv mit der Eisengewinnung beschäftigt. Die überwiegend neugegründeten unbefestigten Siedlungen lieferten Zeugnisse der Fernkontakte mit den Schwarzmeer- und Mittelmeergebieten. Nach den bisherigen Kenntnissen endet dieser letzter frugeschichtlicher Siedlungshorizont in der Zips vor der Mitte des 5. Jh.

Spišské mestá a ich vývoj

Scepusian Towns and Their Development

Scepusia is the territory of highest number of town-character settlements within the entire Kingdom of Hungary. In spite of the region's less favourable climate conditions, or perhaps precisely thanks to them, remarkable urban structures of varied form, size and construction type appeared here. Indeed, it is in Scepusia that one of Slovakia's largest medieval settlements – the town of Levoča – as well as maybe the smallest one – Spišská Kapitula – can be found. Urban settlements in Scepusia seem to have spread from the middle of the 13th century, supported by strong waves of mainly German newcomers. The density and long-term character of settlements in Scepusia, together with the promising perspectives for their further development, make this region a textbook of art history and architecture.

Postupne sa tvoriaca Spišská župa s neobyčajne komplikovaným územno-správnym vývojom a členením svojou rozlohou 3660 km² nepatrí na Slovensku k najväčším.¹ Má však iný prím, ktorým je mimoriadne vysoká mestská urbanizácia územia, v rozhodujúcej miere badateľná už v stredoveku. Na Spiši môžeme napočítať viac ako 20 sídiel, ktorých stavebný fond (nie počet obyvateľov) má na väčšej, alebo menšej ploche zastavaného územia mestský charakter, no žiadne sa nenachádza na území v súčasnosti patriacom Poľsku. Isté paralely takéhoto vývoja je badať až v Sedmohradsku, no na území plošne podstatne väčšom.

Kvôli objektívite porovnania je potrebné pomenovať znaky zástavby mestského charakteru. Tak na Spiši ako aj na ostatnom území Slovenska je z hľadiska urbanisticko-architektonického hodnotenia sídla potrebné charakterizovať:

- plánovitosť, koncepcnosť pôdorysného rozloženia komunikačnej siete, alebo aspoň situovania urbanisticky určujúcich najvýznamnejších, spravidla sakrálnych stavieb sídla
- výstavbu sakrálnych, správnych a reprezentatívnych objektov, resp. priestorov
- charakter a podlažnosť obytnej zástavby
- fortifikačné stavby, i keď ich existencia je charakteristická iba pre významnejšie sídla disponujúce zvláštnymi výsadami.

Výsady a iné legislatívno-právne formy podnecujúce rozvoj sídla, také typické pre stredoveké mestá, sa aj na Spiši stali jedným z rozhodujúcich momentov pre charakteristiku sídelnej zástavby. Napriek tomu, že tu dochádza k mimoriadne

častým zmenám legislatívneho postavenia sídiel, ich vzájomného, niekedy neprehľadného zoskupovania sa, dokonca i k duplicitnému udeľovaniu privilégií v súvislosti so zálohovaním trinástich z nich Poľsku. Tu chceme hovoriť o sídlach, ktoré si napriek všetkým zmenám, svoj stredoveký, či neskôr utváraný mestský charakter zachovali.

Najvýznamnejšími sídlami, s celou škálou mestských znakov (*civitas, urbs*) sú Levoča a Kežmarok. Viac či menej je k nim možné radiť Starú Lubovňu, Podolíne, Spišskú Novú Ves, Gelnicu a Spišské Vlasy. Najpočetnejšiu skupinu tvoria sídla, ktoré by sa mohli nazvať skôr mestečkami (*oppidum*) ako mestami, i keď niektoré z nich predstavujú v súčasnosti väčšie obytné zoskupenia, ako napríklad Poprad. V stredoveku však nepatrili rozlohou a počtom obyvateľov k významným urbanistickým celkom. Patrí sem popradská skupina tvorená okrem Popradu ešte Veľkou, Spišskou Sobotou a Strážami, ďalej Vrbov, Lubica, Spišská Belá, Hniezdne a Spišská Stará Ves na severnom Spiši. Spišské Podhradie a Smolník na južnom Spiši. Nemožno nespomenúť také špecifické sídlo akým je Spišská Kapitula, či až v neskorších storočiach do určitej miery mestské znaky nadobúdajúce Krompachy.

Iste je možné diskutovať, či sem patria aj Matejovce so svojím zvyškom historickej zástavby a novými panelákmi, alebo Markušovce s hradom, kaštieľmi a kúriami, či priemyslom poznačené Prakovce a Štós. Ostaňme však pri sídlach, ktoré charakter mesta majú ďaleko jednoznačnejšie. Nebudeme však môcť obísť sídla, ktoré sa postupne vytvorili na prelome 19. a 20. storočia, ako

* Ing. arch. Ivan Gojdič. Dlhoročný pracovník v oblasti ochrany pamiatkového fondu. Vyučuje na Trnavskej univerzite, FA STU a VŠVU v Bratislave.

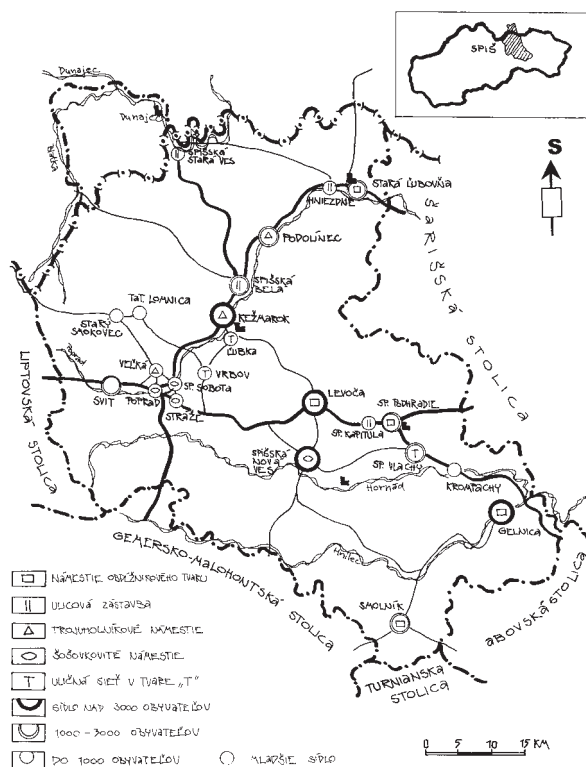
¹ J. ŽUDEL: *Stolice na Slovensku*. Bratislava 1984, s. 110.

tatranské rekreačné strediská Starý Smokovec a Tatranská Lomnica a už vôbec nie stále modernej bačovsko-funkcionalistický Svit.

Počiatky urbánneho vývoja na Spiši siahajú až do staršej dobe bronzovej. Lokalita na Myšej hôrke v Spišskom Štvrtku ľudu otomanskej kultúry tvorí pozoruhodnú urbanistickú jednotku opevneného výšinného sídliska s akropolou a ulicovým systémom. Čingov, Dreveník a ďalších približne 60 sídlisk púchovskej kultúry, predveľkomoravského, veľkomoravského i pov veľkomoravského obdobia (najmä v centrálnom Spiši) svedčia o značnej hustote osídlenia² a to do istej miery v urbanisticky organizovaných sídlach už vo včasnom stredoveku. Zahusťovaniu sídelnej siete nebránila ani nestabilná hranica medzi konštituujúcim sa uhorským a poľským kráľovstvom.³ Sídlia vznikali pri diaľkových obchodných cestách vedúcich z Karpatskej kotliny k Baltu a zo západu na východ prechádzajúc z údolia Váhu do údolí Popradu a Hornádu. Tieto cesty na území Spiša sa križovali a napájali sa na ne síce iba lokálne, ale pre rozvoj veľmi dôležité komunikácie z južného Spiša a jeho banských oblastí.

Podľa Žudela sa spišský komitát začal utvárať v druhej polovici 12. storočia.⁴ Najstarším výsadyňým územím na Spiši sa stala Stolica spišských kopijníkov.⁵ Zaujímavé je, že z lokalít, ktoré toto zoskupenie tvorili žiadna neprerástla do sídla mestského charakteru.

Nemecká kolonizácia je sledovateľná na Spiši od polovice 12. storočia.⁶ Prílev hostí vzrástol po mongolskej invázii roku 1241/1242. Prichádzajú s vlastnými legislatívnymi normami a novými poznatkami z oblasti banskej činnosti a remesiel. Usádzajú sa najčastejšie v susedstve už existujúcich slovenských osád. No i sídla už predtým predstavujúce určitú organizovanú štruktúru, začali postupne vo viacerých prípadoch získavať charakter miest. Tu hostia preberali či prekryvali ich staršiu sídelnú štruktúru, alebo začali vytvárať novú pôdorysnú skladbu, nezávislú na predchádzajúcej.

Obr 1. Spišské mestá v stredoveku – pôdorysné typy a veľkosť

V r. 1271 uhorský kráľ Štefan V. vytvára na Spiši autonómnu územno-správnú jednotku spišských Sasov. Spočiatku združovala 30 väčších sídiel. Neskôr sa ich počet ustálil na 24 a Spoločenstvo sa premenovalo na Provinciu dvadsiatichštyroch spišských miest.⁷ Sídlom Provincie sa stala Levoča. Väčšina aglomerácií s početnejším saským obyvateľstvom sa v priebehu niekoľkých desaťročí zmenila na sídla s mestskými znakmi. Pravda v značne diferencovanom rozsahu.

Tieto mestá a mestecká sú rôznorodé predovšetkým čo do typov ich pôdorysnej skladby. Popri sídlach s prirodzene rastlou štruktúrou pri vodných tokoch, ktoré vytvárajú širokú ulicovku (Spišská Belá – obr. 2), sídlach kopírujúcich svojou zástavbou diaľkovú cestnú sieť (Kežmarok, Vrbov, Ľubica), mestách s reprezentačnými pravouhlými námestiami (Levoča, Stará Ľubovňa), alebo svojbytnými, evidentne „domácimi“ šošov-

² G. LUKÁČ: K počiatkom stredovekého osídlenia Spiša, in: *Archaeologia historica* (ďalej AH), roč. 18, 1993, s. 9.

³ M. HOMZA: Vzťahy Spiša a Malopoľska od príchodu Slovanov po začlenenie Spiša do Uhorského štátu, in: *AH*, roč. 18, 1993, s. 22–24.

⁴ Na jeho ekonomicko-spoločenský vývoj mali mať vplyv dva rozhodujúce momenty – rehoľné komunity a s nimi súvisiaca christianizácia územia a kolonizačné vlny s následným ekonomickým rastom jednotlivých sídiel. Pozri ŽUDEL: *Stolice na Slovensku, passim*. Zatiaľ čo zakladanie kláštorov na Spiši nemalo dopad na formovanie mestskej sídelnej štruktúry, opakované kolonizačné vlny ju jednoznačne ovplyvnili.

⁵ ŽUDEL: *Stolice na Slovensku*, s. 110. Podrobne I. CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archívnych prací*, roč. 13, 1963, s. 119–145.

⁶ R. MARSINA: Najstaršie mestá na Slovensku na základe historických dokladov, in: *Archaeologia historica*, roč. 10, 1985, s. 88.

⁷ ŽUDEL: *Stolice na Slovensku*, s. 111–112.

kovitými centrálnymi priestormi (Spišská Nová Ves, Poprad, Spišská Sobota), či nepravidelnými námestiami (Veľká, Spišské Podhradie), až po širšie či užšie ulicovky (Hniezdne, Spišská Kapitula) – to všetko predstavuje učebnicu mestského urbanizmu stredoeurópskeho regiónu v malom.

Ak sa bližšie pozrieme na jednotlivé typy, môžeme ich rozčleniť na pôdorysy, ktoré vychádzajú z rešpektovania daných prírodných a komunikačných faktorov a prispôsobujú sa im a na typy, kde výrazne prevláda snaha tvorcov sídelnej štruktúry presadiť svoje, často veľkorysé koncepcie a to niekedy aj za cenu nemalých terénnych zásahov (Smolník). Bol to stret starších sídelných štruktúr s vedomosťami hostí o budovaní sídiel v ich pôvodnej vlasti, ktorý spolu s terénnym reliéfom vyvolal nevídanú bohatosť urbanistických štruktúr na pomerne malom území Spiša. V každom, i tom prírodne danosti najviac zohľadňujúcim mestskom organizme, je badať logickú snahu o hierarchické členenie priestorov sídla a parceláciu územia, rešpektujúcu potreby obyvateľstva.

Skupina vychádzajúca v rozhodujúcej miere z prírodno-komunikačných daností je početnejšia a rôznorodejšia.

Peknou ukázkou urbanizmu sídla vychádzajúceho z terénnych daností je **Spišská Belá**. Mestečko vzniklo na pomerne vysokých brehoch riečky Belá, ktorá vytvorila jeho chrbticu. Postupne sa zahusťujúca zástavba meštianskych a remeselníckych domov a hospodárskych stavieb vytvorila súvislú širokú potočnú ulicovku, ba priam námestie, keby ono nebolo tvorené zahĺbeným korytom riečky. Nad jej strmým brehom bol postavený románsko-gotický dvojloďový kostol (svojím pôdorysom i zaklenuťím typický práve pre oblasť Spiša) a neskôr, hneď vedľa neho, samostatná kampanila, rovnako ako vo viacerých iných spišských mestách a mestečkách. Tento kostol, síce rozmerovo nevelký, svojím situovaním jednoznačne ovládol celé sídlo. Keďže zástavba rešpektovala prírodné danosti a tiahla sa západovýchodným smerom, diaľková obchodná komunikácia od juhu od Kežmarku na sever do Poľska ju musela prične prefať. Na tomto priesečníku vznikli mladšie dominanty ako evanjelický kostol a väčšie výrobné zariadenia. Dnešný charakter mestečka je poznačený mladšou zástavbou, ktorá vyplnila koryto potoka Belá a pôvodne širokú, voľnú ulicovku zmenila na zdanlivo neorganizovanú až bizarnu, no o to zaujímavejšie pôsobiacu štruktúru – kombináciu meštianskej renesančno-barokovej zástavby s domčekmi a záhradkami mestskej chudoby.

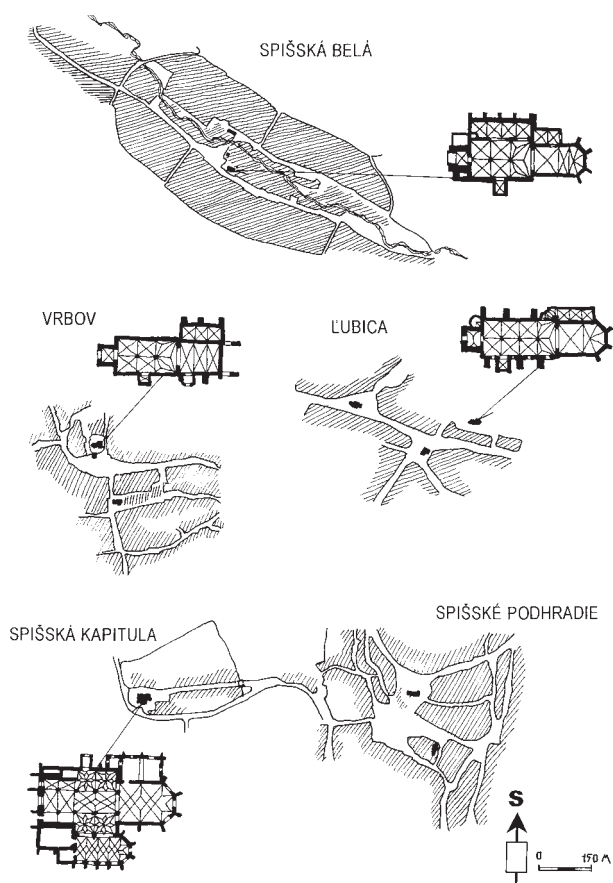
* Pozri článok Nataše Procházkovej.

Podobnú zástavbu ulicového charakteru má **Hniezdne**. Os jeho zástavby tu však netvorí potok ale diaľková komunikácia, po stranách ktorej sa vytvorila súvislá radová obytná zástavba. Hniezdne je akýmsi prechodným typom medzi klasickou ulicovkou a sídlom so šošovkovitou návsou alebo námestím. Aj ono má uprostred hlavnej komunikácie situovaný kostol, no jednotlivé strany zástavby popri hlavnej ulici sú skôr rovnobežné ako vykľuté. Napriek tomu, že v podstate celá dnešná zástavba nie je staršia ako zo 17.–18. storočia, donedávna na západnom konci v uzávere hlavnej ulice, kde už dostávali objekty vyslovene vidiecky charakter, existoval objekt s gotickými kamennými článkami. Jeho situovanie jasne dokladovalo rozsah osídlenia už v stredoveku – a ten bol zrejme približne zhodný s dnešným. Aj **Spišskú Starú Ves** je možné zaradiť do tejto skupiny sídiel. Ani tu nevzniklo samostatne vyčlenené námestie, ale toto nahradila širšia, do plytkej šošovky rozšírená ulicovka pri obchodnej ceste smerujúcej k Dunajcu a do Poľska.

Pôdorys sídla, vychádzajúci predovšetkým z komunikačných ťahov, je zrejme u **Lubice** pri Kežmarku a o niekoľko kilometrov južnejšieho **Vrbova**. Obe sídla, v súlade s cez ne prebiehajúcimi komunikáciami majú historickú zástavbu zoskupenú do pôdorysu tvaru „T“. V oboch prípadoch je horné rameno „písmena“ rozšírené do nevelkého námestia, ktorému dominujú sakrálné stavby. Zatiaľ čo v prípade Vrbova (obr. 2) ide o stredoveký kostol so susednou renesančnou zvonnicou, v Lubici (obr. 2) je to novší evanjelický kostol dodatočne vstavaný do námestia s pôdorysom malého trojuholníka. Stredoveký katolícky kostol je situovaný v pôvodne dominantnej, dnes mladšou zástavbou trochu potlačenej polohe na návrší nad hlavnou komunikáciou.

Rozlohou väčší, avšak typovo príbuzný pôdorys majú aj **Spišské Vlchy**, postupne budované na križovatke ciest na Spišský hrad, Spišskú Novú Ves a Gelnicu, ktorá dala mestu základnú uličnú sieť v tvare nepravidelného „T“. Jeho južné rameno sa rozširuje do v podstate vretenovitého námestia, ktorého plocha však ostala nezastavaná. Dominantu, na jeho styku s priečnym komunikačným ramenom, tvorí budova radnice a neďaleko nej pozoruhodne veľký stredoveký farský kostol.*

Uličnú sieť v tvare otvorenej vidlice sleduje zástavba pôvodne najväčšieho sídla „popradskej skupiny“ – **Veľkej**. Lokalita, ktorá si svoj pôvodný názov udržala i vtedy, keď okolité mestečka

Obr 2.

niesli nemecké názvy, má mimoriadne rozľahlý intravilán. Jej jadro tvorilo pôvodne veľké voľné na východ otvorené lichobežníkové námestie, ktorého dlhšie strany tvorili ulice vedúce do Popradu a Spišskej Soboty. Námestím pretekala Veľký potok, na brehu ktorého sa pri severnej strane lichobežníka týčil dvojloďový románsko-gotický kostol. Až neskôr sa veľká plocha námestia začala postupne zastavovať obytnými stavbami a v 19. storočí aj mohutným evanjelickým kostolom, ubytovacími zariadeniami a parkom.

Úplne ojedinelým mestečkom v rámci celého Slovenska je **Spišská Kapitula** (obr. 2). Jej urbanizmus, vymedzený renesančnými hradbami, predstavuje jediná komunikácia smerujúca od Hornej brány (pred ktorou sa rozkladal pravdepodobne benediktínsky kláštor z 11. storočia,⁸ pôvodne ideové jadro celej lokality) k Dolnej bráne vedúcej k Spišskému Podhradiu. Túto, podľa niektorých autorov dokonca preuhorskú kapitolu,⁹ dodnes tvorí približne 20 stavieb. Ide predovšetkým o kapitulné domy predstavujú-

ce vyspelú stredoveko-renesančnú meštiansku architektúru. Románsko-gotická katedrála a administratívno-spoločenské budovy vytvárajú malé námestie. Toto sídlo si napriek mimoriadne necitlivému zásahu do jeho štruktúry výstavbou seminára z tridsiatych rokov 20. storočia zachovalo svoju unikátnu atmosféru.

Prechodné pôdorysné typy medzi prírodno-komunikačnými sídlami a sídlami s pravidelnou štruktúrou s dominantnými priestormi námestí sú Spišské Podhradie a Kežmarok. Zvlášť v prípade **Kežmarku** je badateľný prechod od sídla síce budovaného na staršej komunikačnej sieti, no zároveň vytvárajúceho veľké, programovo zakladané námestie. Paradoxom je, že táto prvotná koncepcia hostí bola postupne potláčaná a námestie sa postupne zastavovalo, až v podstate zaniklo.¹⁰ Vyplývalo to predovšetkým z hospodárskej prosperity mesta, ktoré sa stalo druhým najvýznamnejším sídlom Spiša a konkurovalo Levoči. Pôvodná komunikačná sieť, tvorená cestami do Poľska, smerovala k brodom na rieke Poprad, pri ktorých existovala staršia osada pri kostole sv. Michala a mladšia zárodočná bunka saskkej osady s kostolom sv. Alžbety. Takto vzniknutý komunikačný trojuholník obchádzal malú vyvýšeninu, ktorá bola kompozičným stredom útvaru, na ktorom už v 13. storočí vyrástol nový farský kostol sv. Kríža. Na rozdiel od otvorenej štruktúry obytnej zástavby vo Veľkej, vykazujúcej typovú príbuznosť s Kežmarkom, tu obytná zástavba vytvára uzavretý trojuholník, neskôr obohnaný mestskými hradbami. Zahusťujúca sa zástavba na rozľahlom námestí vytvorila obojstranne rovnocennú radovú zástavbu po obvode pôvodného námestia i na tzv. Starom trhu, západne od farského kostola. Kostol – dominanta, ktorá ovládala z prvopočiatku celé mesto, sa tak dostal za zadné trakty zástavby nových ulíc a jeho „životný priestor“ sa zmenšil, hoci tak vznikol nový hodnotný areál s reprezentačnou goticko-renesančnou zvonnicou a školou. Z mesta s jedným z najväčších stredovekých námestí sa stal bohato členený typ ulicovky bez výraznejšieho reprezentačného priestoru. Akousi náhradou za stratu trhovo-zhromažďovacej plochy sa stal koncom stredoveku areál hradu, ktorý vznikol na mieste pôvodnej saskkej osady a v priehľade najdôležitejšej spojnice mesta medzi Dolnou a Hornou bránou.

⁸ A. VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spišskou Kapitulou, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 2, 1999, s. 61.

⁹ A. RUTTKAY a M. SLIVKA: Cirkevné inštitúcie a ich úloha v sídliskovom a hospodárskom vývoji Slovenska v stredoveku, in: *Archaeologia historica*, roč. 10, 1985, s. 339.

¹⁰ B. PUŠKÁROVÁ a I. PUŠKÁR: *Kežmarok*. Bratislava 1979, s. 22.

Spišské Podhradie nesie menej výrazné znaky zahusťovania intravilánu sídla a zmien pôvodných urbanistických princípov. Sídlom zovreté župným hradom a opevnenou kapitulou vzniklo na rozvidlení obchodnej cesty z Levoče do Šariša a Abova. Jeho opakovane stavaný farský kostol¹¹ bol centrom nevelkého sídelného útvaru, pravdepodobne okrúhlice, ku ktorej bola neskôr pripojená nová urbanistická štruktúra sústredená po stranách veľkého nepravidelne obdĺžnikového námestia smerovaného na dominantu Spišského hradu a končiaceho pri potoku v jeho podnoží pri mýtnej stanici. Z druhej strany námestia vychádzala cesta k Spišskej Kapitule a ďalej k Levoči. Spišské Podhradie je sídlom, ktoré sa z malého centrálne riešeného priestoru rozšírilo (napriek nie optimálnym ekonomickým pomerom) na členitý pôdorys s nepravidelnou uličnou sieťou obohatenou o voľné priestranstvo námestia.

To isté je možné tvrdiť o **Gelnici** – meste, ktoré bolo a je centrom Dolného Spiša.¹² Rozvoj tohto mesta súvisel predovšetkým s baníctvom. Jeho predkolonizačnú os pravdepodobne tvorila ulica pôvodných obyvateľov, ktorá i dnes nesie názov Slovenská. Zložitý svahovitý terén, ktorému dominuje hradný kopec dnes už iba so zvyškami kráľovského hradu neodradil hostí, aby nevytvorili takmer pravidelné obdĺžnikové námestie, cez ktoré prechádzala cesta do južnejších banských oblastí v Slovenskom Rudohorí. Protiváhu hradu tvoril reprezentačný gotický chrám posadený nad námestie. Terénne nerovnosti sídla prekonáva sieť uličiek, ktorá svoju pravidelnosť stráca v stúpajúcich svahoch.

V ešte extrémnejších terénnych podmienkach rástol **Smolník** v údolí rovnomennej riečky na úplnom juhu Spišskej župy. Banické sídlom pod severnými svahmi Pipítky má veľa spoločných črt s Banskou Štiavnicou. Tak ťažkou dostupnosťou, ako aj baníckou zástavbou. Na rozdiel od Banskej

Obr 3. Spišská Kapitula

Štiavnice mu však chýba zástavba meštianskeho charakteru. No aj tu chcelo mesto, podporované kráľom Karolom Róbertom z Anjou, vytvoriť pravidelné štvorcové námestie v prudkom svahu (ako v Gelnici alebo Kremnici). Urbanisticky nikdy nie presvedčivo dotvoreným námestím prechádzajú komunikácie prekračujúce hrebeň Rudohoria z baníckej Rožňavy na Gemer i z posledného spišského štóskeho výbežku¹³ spájajúceho Spiš s Abovskou stolicou. Kostol ovládajúci terasy námestia je už pomerne mladou klasicistnou stavbou na mieste staršieho. Smolník je ukážkou mesta, ktoré (predovšetkým kvôli baníckemu obyvateľstvu) síce ešte roku 1804 bolo najľudnatejším v celej Spišskej stolici,¹⁴ no jeho nezadržateľný úpadok súvisiaci s poklesom ťažby ho zmenil na periférne zabudnuté mestečko.

Prirodzene výhodnejšie podmienky na založenie pravidelnej uličnej siete s centrálne situovaným námestím mal územný protipól Smolníka (obr. 4), **Stará Ľubovňa** (obr. 4). Mesto sa rozvinulo na terénnej vlne nad riekou Poprad. Sídlisková aglomerácia sa pôvodne rozvíjala popri a akosi „v tieni“ viac privilegovaného Podolíncu (obyvatelia Starej Ľubovne sa napríklad museli podieľať na budovaní jeho opevnenia). V neskoršom období, najmä po výstavbe Ľubovnianskeho hradu, no najmä po tom, čo sa stala centrom poľského starostva na Spiši zaznamenala plný rozkvet.* Mesto samotné vzniklo na rozvidlení ciest zo západu do Šariša a cez Červený Kláštor do Poľska. Rozlohou

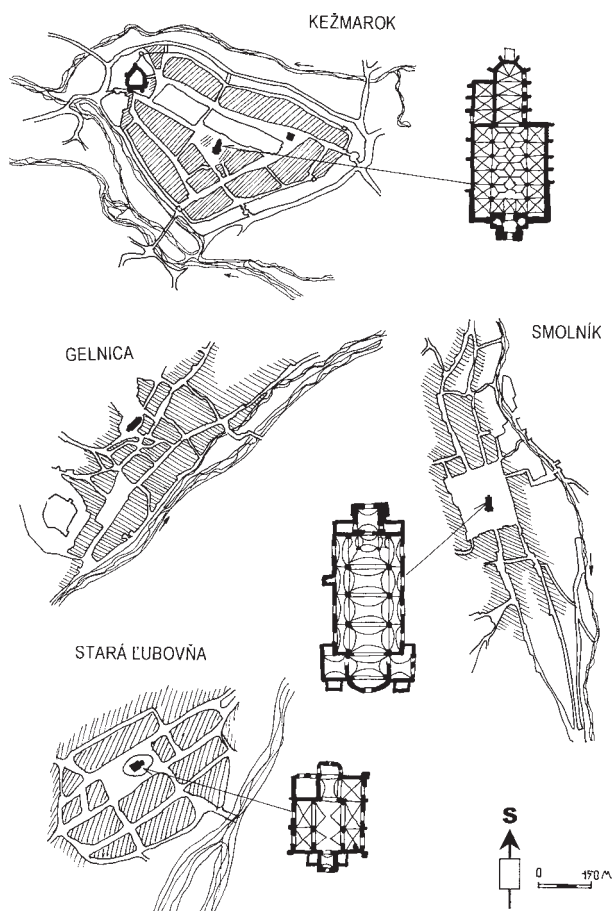
¹¹ J. TIRPÁK: Výsledky geofyzikálnych meraní pre precizovanie sakrálnych stavieb na Spiši, in: *Archaeologia historica*, roč. 18/1993, s. 64.

¹² V. MENCL: *Středověká města na Slovensku*. Bratislava 1938, s. 93.

¹³ POZTI I. CHALUPECKÝ: Přehľad vývoja verejnej správy na Spiši, in: *Sborník archivních prací*, roč. 13, 1963, č. 1, s. 142–143.

¹⁴ ŽUDEL: *Stolice na Slovensku*, s. 115.

* Pozri článok Janusza M. Kurtyku.

Obr. 4.

síce nevelké sídlo má vytvorenú jasnú pravouhlú uličnú sieť nadväzujúcu na takmer štvorcové námestie, ktoré nesie náznaky renesančného podlubia. Napriek skôr vidieckemu charakteru zástavby vedľajších uličiek predstavuje Stará Ľubovňa najsymetrickejší mestský pôdorys na Spiši. Jeho námestiu i celému okoliu dominuje veža pôvodne stredovekého, no barokovo prestavaného kostola, vyzývavo konkurujúca hmote Ľubovnianskeho hradu na protíľahlom návrší nad údolím rieky Poprad.

Jedným z vrcholov stredovekého urbanizmu na Slovensku je najvýznamnejšie spišské mesto **Levoča** (Obr. 6). Čo do rozlohy jej môže konkurovať iba Trnava a Košice, čo do pôsobivosti situovania v krajine azda iba Banská Štiavnica, Kremnica a Nitra. Už v predkolonizačnom období mimoriadne atraktívna poloha na ceste zo Spiša cez Branisko na Šariš alebo na juh do rudonosných údolí a ďalej do Potisia sa stala zaujímavou i pre saských kolonistov. Uvedomili si výhodnú polohu vyvýšeniny na hrane terénneho zlomu nad Levočským potokom v tesnej blízkosti už existujúcich osád. Túto vyvýšeninu pôvodní „architekti“ rozčlenili mimoriadne dobre zvládnutým urbanistickým počínom, ktorý určite od

prvopočiatku mal tie najvyššie ambície. Svedčí o tom plošne pozoruhodne veľké obdĺžnikové námestie a rozsiahla, v podstate pravouhlá uličná sieť na slovenské pomery jedinečnej mestotvornej hĺbky. K tomuto možno ešte priradiť hradobný systém a reprezentačné sakrálné a verejné stavby. Význam a sila mesta sa prejavovali počas celého stredoveku a pretrvali až do druhej polovice 19. storočia, keď vďaka železnici strhli na seba vedúce postavenie v regióne Spišská Nová Ves a neskôr aj Poprad.

Autochtónnu skupinu mestských sídiel s koncepcne utváraným urbanizmom tvoria mestá a mestečká so šošovkovitým námestím. Tento pôdorysný typ, bežný vo vidieckom prostredí celej strednej Európy, sa pretvoril na mestský výlučne na východnom Slovensku. I keď ani v jednom prípade sa na Spiši nerozvinul do najvyspelejšej formy, reprezentovanej urbanizmom Košíc alebo Prešova, prezentuje aj tu všetky základné znaky tohoto urbanistického fenoménu.

Akýsi čiastočný náznak tohoto pôdorysného typu predstavuje sídelná štruktúra **Podolínce**, ktorého predlokačná poloha bola pravdepodobne pri románskej sakrálnej stavbe na cintoríne. Dnešné sídlo vzniklo na významnej severojužnej diaľkovej trase. Zaujímavé je, že prvé privilégia na základe Magdeburského mestského práva získalo už v sedemdesiatych rokoch 13. storočia a to od budúcej svätice Kunigundy, dcéry uhorského kráľa Belu IV. a manželky krakovského kniežaťa Boleslava V., vtedy Sandeckej paney. Dlhú sa teda rozvíjalo na šoltýskom práve. Jeho pôdorys predstavuje polovičnú šošovku, otvárajúcu sa od Hornej brány opevnenia smerom na sever. Tu priestor komunikácie – námestia uzatvárajú dva bloky, ktorých pôvod môže byť mladší. Dominantu námestia tvoria od osi symetrie mierne odsadený gotický kostol a tradičná spišská renesančná zvonica. Popri námestí, ako hlavnej komunikačnej a trhovej ploche, v Podolínci sa vyvinula aj sieť s námestím paralelných vedľajších ulíc a hradbových uličiek, ktoré sa začali budovať ešte v 13. storočí. Ani v jednom inom prípade sa na Spiši v mestách so šošovkovitým námestím nevytvorila taká bohatá uličná sieť.

Ostatné „šošovky“ na Spiši predstavujú blíženecké mestečká Poprad, Spišská Sobota a Stráže a predovšetkým najväčšia šošovka vôbec – Spišská Nová Ves (obr. 5). Už predtým bolo spomínané Hniezdne, kde nábeh na šošovkovité námestie existoval pri vstupe a výstupe diaľkovej komunikácie do mestečka a aj situovanie kostola zodpovedá umiestneniu kostolov v prípade iných šošoviek. No komunikácia sa napokon nerozširu-

je a sídlo ostáva klasickou ulicovkou. Aj námestie v Spišských Vlachoch sa pôdorysne dá hodnotiť ako šošovka, no ono ostáva nezastavané a nenapĺňa tak jedno z kritérií znakov „pravých“ šošovkovitých námestí, ktoré sú charakteristické okrem pôdorysu aj v ňom osadenými najvýznamnejšími stavbami mesta.

Poprad, Spišská Sobota i Stráže predstavujú síce jednoduchší, do šírky nerozvinutý typ šošovky, no ich námestia sú postupne zaplňané viacerými objektmi reprezentujúcimi ich spoločensko-ekonomické postavenie. **Poprad** (obr. 6) je najčistejšou ukážkou šošovkovitého námestia, ktoré je v podstate symetricky vyklenuté na miernom svahu nad rovnomennou riekou a jeho najstaršou dominantou je neskororománsky kostol na zrejme umelo vytvorenej terase. Ten bol postupne doplnený o mohutnú zvonicu, evanjelický kostol a mestskú redutu. Celá šošovka námestia bola preťatá priečnou uličkou smerujúcou do polí a pravdepodobne k mlynu pri rieke Poprad.

Menej symetrické námestie majú **Spišská Sobota** a **Stráže**, kde konfigurácia terénu – prudšie svahy a trasovanie diaľkových komunikácií šošovku čiastočne stočili a nerovnako vyklenuli. V oboch sídlach boli námestia vyplnené stavbami rovnakého poslania – sakrálnymi a mestskými objektmi. Ich uličná sieť je v porovnaní s Popradom o niečo bohatšia a priečne uličky sa napájali na cesty smerujúce do susedných sídiel, pričom hlavnou vždy ostával pozdĺžny ťah cez námestie.

Zvláštnym urbanistickým javom je **Spišská Nová Ves**, ktorá vyrástla v údolí Hornádu na ceste z Levoče do rudohorských banských stredísk. V jej intraviláne už v 9. storočí existovali sídliská, ktoré boli neskôr prekryté hlavnou saskou kolonizačnou vlnou v polovici 13. storočia.¹⁵ Neide tu o vytváranie nového sídla vedľa starších slovenských, už čiastočne kolonizovaných osád, ale o ich prevrstvenie novou zástavbou. Tá postupne, zrejme v priebehu konca 13. a v 14. storočí, vytvorila mimoriadne dlhé a široké námestie šošovkovitého pôdorysu. Jeho rozmery sú približne 800m x 150m v najširšom profile. Účel takéhoto rozsiahleho námestia ostáva otvorenou otázkou. Jeho zakladatelia neboli k tomu nútení prírodnými danosťami, ako napríklad v prípade Spišskej Belej, kde bol odstup zástavby na oboch stranách hlavnej komunikácie tiež približne 150m. Tu to bolo dané korytom potoka, ktorý „vytvoril“ šírku ulice – námestia. V Spišskej Novej Vsi sa tak stalo úmyselne. Či to súviselo s potrebou vytvorenia priestoru

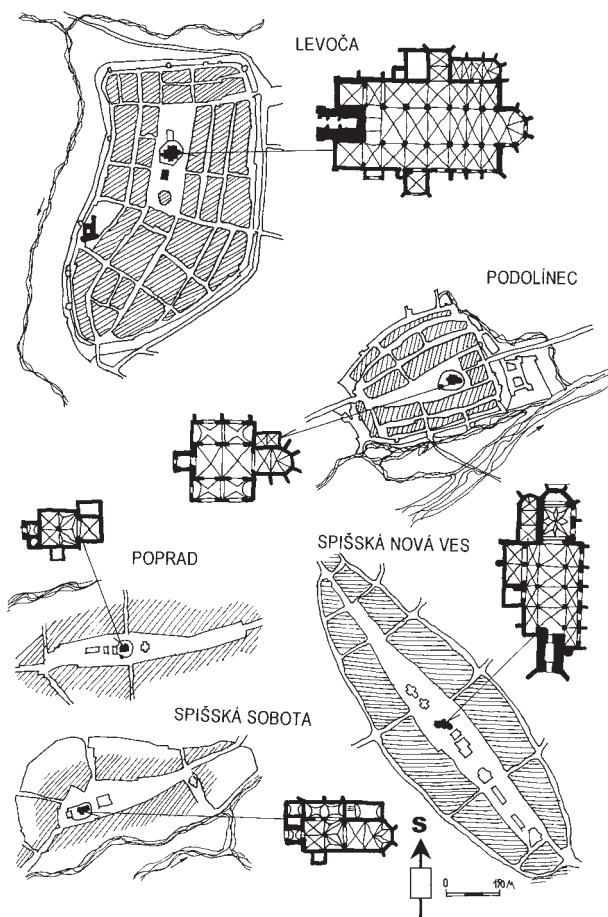

Obr 5. Spišská Nová Ves

pre akési prekladisko v okolí ťaženej rudonosnej suroviny, či s inou hospodárskou, či trhovou činnosťou, je ťažko potvrdiť. Faktom je, že v Spišskej Novej Vsi, pôvodným slovenským obyvateľstvom nazývanej Iglov (názov podobne motivovaný ako česká Jihlava), vzniklo námestie, ktoré prekonalo aj podobné námestia ďaleko významnejších Košíc a Prešova. V súčasnosti sa na jeho ploche nachádza okrem stredovekého kostola poldesiatky ďalších reprezentačných stavieb a park a napriek tomu námestie plne postačuje súčasným nárokom na dopravu. Z tohto hľadiska sa hypotéza o odvodení starého názvu sídla Iglov z ešte preduhorskej doby od jeho tvaru, pripomínajúceho svojou pretiahlosťou ihlu,¹⁶ javí ako málo pravdepodobná. Sídlo takéhoto pôdorysného tvaru archeológiou doložené nebolo a rozložené novoveské námestie vzniklo podstatne neskôr. Mesto sa však obmedzilo iba na zástavbu po oboch stranách námestia a nevytvorilo urbanistickú hĺbku aj do šírky pôdorysu. Je to prirodzené, veď dĺžka námestia nadhlo postačovala pokrývať nároky na rozvoj mesta. Mesto bolo navyše dlho v tieni neďalekej

¹⁵ D. ČAPLOVIČ: Počiatky stredovekého mesta na území Slovenska, in: *AH*, roč. 20, 1995, s. 257.

¹⁶ J. ŽÁRY: *Dvojkoľovité kostoly na Spiši*. Bratislava 1986, s. 77.

Obr. 6.

Levoče i vzdialenejšieho Kežmarku. Významne na jeho rozvoj vplýval aj poľský záloh. Ďalším významným faktorom v jej rozvoji bol vznik Provincie XVI spišských miest (1178–1876).¹⁷ Po vybudovaní košicko-bohumínskej železnice Spišská Nová Ves na seba definitívne strháva vedúce ekonomické postavenie v regióne.

Uličná sieť všetkých uvádzaných sídiel sa v rozhodujúcej miere vytvorila v rozpätí približne od polovice 13. storočia do konca 14. storočia. Iste jej rozširovanie a zahusťovanie pokračovalo aj v nasledujúcich storočiach, no základný komunikačný systém ostal bezo zmien. Sú aj výnimky, kde stredoveká uličná sieť bola zásadným spôsobom narušená, ako sa tomu stalo v prípade Matejoviec (19.–20. storočie). Práve z týchto dôvodov toto sídlo patriace do popradskej skupiny, kde zaujímalo nie podradnú pozíciu, tu ani nie je bližšie hodnotené. Na druhej strane zas priemyselná revolúcia 19. storočia pozmenila niektoré lokality v stredoveku nepodstatného významu na sídla mestského charakteru, ako sa to dialo v prípade Krompách, o čom však až neskôr...

Udeľovanie výsad sídlam kráľom bolo podmienené plnením korunou diktovaných podmienok. A medzi nimi bola v prvom rade požiadavka budovania fortifikácií. No poznáme aj výnimky, akými na Spiši bola Stará Lubovňa, ktorá získala výsady slobodného kráľovského mesta v roku 1364, ba dokonca aj Hniezdne s výsadami z roku 1566, keď bolo v poľskom zálohu.

Zo spišských lokalít sa fortifikačný systém zachoval v Podolínci, Kežmarku, Levoči a Spišskej Kapitule. Medzi fortifikácie, ktoré zvyšovali obranyschopnosť miest jednoznačne patria hrady, ktoré v niektorých prípadoch priamo zosilňujú hradby mesta (Kežmarok, Podolínec – obr. 4), alebo ich čiastočne nahrádzajú (Gelnica – obr. 4). Z urbanistického hľadiska zohrávali hrady na Spiši aktívnu úlohu iba v Kežmarku a Gelnici. Tu uličná sieť kalkuluje s prístupovými komunikáciami k ich bránam. V Kežmarku sa hrad, budovaný voči mestu dodatočne, situuje na vyústenie najvýznamnejšej mestskej ulice. V podobnej polohe je i hrad, či skôr hrádok, ktorý uzatváral západnú stranu námestia v Podolínci, neskôr prebudovaný na radnicu. Takúto rolu zohrával aj stredoveký hrad v Markušovciach, no sídlo, ktoré okolo neho vzniklo napriek veľkému počtu kúrií a kaštieľu nikdy nenadobudlo mestský charakter. Významné hrady, akými bol Spišský a Lubovniansky, boli samostatnými fortifikačnými jednotkami, ktoré so Spišským Podhradím a Starou Lubovňou neboli bezprostredne komunikačne poprepájané. Pri najsevernejšom uhorskom hrade Nedeci nad Dunajcom vzhľadom k exponovanej polohe priamo na hraniciach významnejšie sídlo ani nemohlo vzniknúť.

Mestské hradby Podolínce sa svojimi rozmermi, počtom bášť a opevnením brán nemohli rovnať kežmarským a tobôž nie levočským. O tradovaných hradbách Spišskej Novej Vsi toho veľa nevieme, a tak je ich ťažko porovnávať. Zo zachovaných úsekov hradieb v týchto mestách, ako aj zo starých vedút je zrejmé, že najvyspelejším opevnením boli hradby Levoče. Využívali zo západu a severu svahy terénneho zlomu terasy, na ktorej mesto vzniklo, na ktoré napojili hradobné priekopy na jeho ľahko dostupnom východnom a južnom obvode. Dve väčšie brány, ktoré smerovali na západ a Košice, boli chránené barbakánmi a boli doplnené o menšie brány, ktoré prelamovali mimoriadne dlhé hradobné úseky. Levoča má popri Spišskej Kapitule najlepšie zachované opevnenie, ktorého záchrana v rozhodujúcich úsekoch je ešte pred nami. Hradby Kežmarku síce nemohli

¹⁷ CHALUPECKÝ: Prehľad vývoja verejnej správy, s. 139–142.

tak efektívne využívať terénne danosti, no na druhej strane mohli využiť ramená a bažiny rieky Poprad. Aj ich hlavné brány boli chránené barbakánmi, z ktorých jeden, neskôr napojený na hrad, je vo svojej základnej hmote zachovaný dodnes.

V podstate kompletne zachované, i keď iba mladšie – renesančné opevnenie, tvorí prstenec najmenšieho spišského mestečka – Spišskej Kapituly. Jeho súvislý pás s uzavretými i otvorenými, zväčša polkruhovými baštami sa napojil na staršie vstupné brány. I keď celý systém je značne jednoduchý, predsa do istej miery odrádzal nepriateľa od útoku. Podobne ako pôvodne Spišská Kapitula aj Spišská Sobota mala ako odstrašujúce fortifikačné prvky vybudované iba brány. Na rozdiel od Kapituly si však táto hradba nikdy nevytvorila. Do istej miery ich nahrádzal svah nad riekou Poprad a rad stodôl v zadných častiach parciel po obvodě mestečka, ktorý aspoň symbolicky naznačoval tendenciu sídla a jeho obyvateľov brániť sa útokom zvonka. Paradoxne sa v Spišskej Sobote zachovalo viac zo starých stodôl a hospodárskych objektov ako z brán, ktoré stáli na vyústení námestia smerom k Popradu a Kežmarku a ktoré, ako doprave brániace, boli zbúrané.

Podobný spôsob ochrany, vychádzajúci zo súvislých radov stodôl a hospodárskych stavieb, bol u menších sídiel pomerne bežný. Azda najkrajšie zoskupenie takýchto „polyfunkčných“ objektov sa zachovalo po obvodě časti mestečka Stráže.

Keďže opevnenie miest sa na Spiši vybudovalo iba v niekoľkých prípadoch, ďaleko hodnotnejšie svedčia o význame jednotlivých sídiel v stredoveku ich farské kostoly. Veľkosť, bohatosť výzdoby, prestavby a progresivita detailov týchto stavieb takmer presne dokladajú ekonomicko-spoločenské postavenie mestského spoločenstva v priebehu niekoľkých storočí.

Misijné aktivity mníšskych rádov, predovšetkým benediktínov, cistercitov a kartuziánov, nemali azda s výnimkou kláštora na Pažiti pri Spišskej Kapitule, vplyv na urbanistický vývoj miest. Mestské rády, františkáni, dominikáni a klarisky, vstúpili do viac-menej konsolidovanej štruktúry sídiel a tiež ju podstatne nemenili (snáď s výnimkou minoritov v Levoči). K výraznejším zásahom

dochádzalo až v prípade výstavby barokových kláštorov, ktoré svojimi hmotami vstúpili do mestských priestorov či siluet energicky (františkáni v Levoči, paulíni v Kežmarku, piaristi v Podolínci alebo milosrdní bratia v Spišskom Podhradí). No iba stredoveké farské kostoly nám pravdivo a jasne charakterizujú postavenie mestečiek v ich počiatkových a vrcholných vývojových fázach.

Takmer všetky farské kostoly nesú znaky stavieb tzv. prechodného obdobia, keď i na území

Obr 7. Kežmarok

Spiša dochádza k nahrádzaniu dožívajúceho románskeho slohu modernou gotikou. Tieto znaky sa zachovali v detailoch združených okien na vežiach, klenbových systémoch, kružbách i na celých priečeliach, ako je tomu v prípade katedrály na Spišskej Kapitule. Ňou priam symbolicky odchádza romanika a nastupuje sloh preferovaný saskými kolonistami, ktorí zhodou historických okolností práve v tomto období prichádzajú na Spiš. Budujú nové, alebo prestavujú staršie farské kostoly a ich situovaním fixujú základy budúcej urbanistickej štruktúry sídiel. Veľká väčšina kostolov tvorí stred námestia alebo hlavnej ulice a tým aj postupne vznikajúcej zástavby. Iba v niekoľkých prípadoch nie je farský kostol ťažiskom hlavného sídelného priestoru, ale využíva sa dominantnejšia poloha nad sídlom (Lubica, Gelnica a do istej miery aj Spišská Kapitula, kde sa katedrála stavia v tesnej blízkosti staršieho kláštora a pod ňou sa tvorí ulicovka kapitulných domov). A tak nám farské kostoly hovoria o čase vzniku sídla a objasňujú podstatu stredovekej urbanistickej štruktúry. Naviac dokladajú postavenie a bohatstvo mesta v stredoveku i neskôr. Ich veľkosť a výstavnosť je priamo úmerná početnosti obyvateľstva a ich pozemským statkom. Takto chrám sv. Jakuba

je skutočne primeraným reprezentantom najvýznamnejšieho spišského mesta – Levoče a to svojimi rozmermi, architektonickou koncepciou i kvalitou mobiliáru. To isté, v zodpovedajúcom odstupe čo do veľkosti a výzdoby, je možné tvrdiť o farskom kostole sv. Kríža v Kežmarku. Ešte výrečnejšie svedčia o stredovekom význame Spišských Vlách a Gelnice ich pozoruhodne hodnotné a rozľahlé farské chrámy. Nebyť ich, azda by sme aj pochybovali o historickom zástoji týchto dnes zabudnutých mestečiek. Farský kostol v Spišskej Novej Vsi, ovládajúci obrovskú šošovku námestia, okrem svedectva o stredovekom sídle zároveň svojou neogotickou nadstavbou veže (najvyššej na Slovensku) naznačuje, kedy toto mesto prevzalo spoločensko-ekonomický primát v rámci Spiša.

Menší no bohato maľovaný farský kostol Podolínce je tiež dokladom o význame mesta. Jeho neskoršia výmaľba dokladá aj jeho postupne narastajúcu prosperitu. O tom istom svedčia prestavané kostoly v Starej Lubovni, Hniezdom, alebo Spišskom Podhradí, ba i Smolníku.

Tak ako sú sídla so šošovkovitým námestím východoslovenským urbanistickým špecifikom, do skoro rovnakej polohy je možné postaviť aj skupinu dvojloďových spišských kostolov¹⁸ s ich svojskou dispozíciou a jasnou tendenciou čo najzrozumiteľnejšie tlmočiť všetkým tajomstvá smerovania človeka. Vyrastajú práve v menších mestečkách a sídlach, ktoré mestský charakter nikdy nedosiahli, čo zodpovedá aj ich podstatne skromnejším rozmerom. Poprad, Spišská Sobota, Ľubica, Vrbov, Spišská Belá – tu a ešte v iných lokalitách – vznikli stavby, ktoré napriek menším rozmerom dokladujú ambície ich iničiátorov vyrovnáť sa väčším sídelným celkom. Prejavuje sa to bohatosťou výzdoby interiérov, v nástenných maľbách i v mobiliári.

Nemožno nespomenúť ešte jeden významný sakrálny areál, ktorý rovnako ako chrám sv. Jakuba svedčí o mimoriadnom postavení Levoče v rámci regiónu ba celého Slovenska. Je to minoritický kostol s kláštorom v Levoči, ktorý tak svojou progresívnou architektúrou, dodnes zachovanou krížovou chodbou, i keď mladšou no so skvostnou výzdobou interiéru, reprezentuje architektonické a výtvarné schopnosti stredovekých umelcov.

Renesančné, spravidla prestavané gotické zvonice dotvárajú na Spiši veľmi často a veľmi pôsobivo areály farských kostolov. Ich pôvodne bohatá grafitová, neskôr v baroku štuková výzdoba patrí k vrcholom renesančného umenia na Slovensku. Aj ona svedčí o bohatstve miest, či rodov (Strážky), ktoré si ich prestavali, i o ich ambíciách,

ktoré pretrvávali aj počas tureckého nebezpečenstva, stavovských a náboženských nepokojov. Kežmarok, Spišská Sobota, Poprad, Podolínce, ale aj Levoča, Vrbov, Ľubica či Spišská Belá sú toho dokladom. V období baroka ďalej dochádza k akémusi zdvojovaniu dominant v centrách sídiel a ich dopĺňovaniu. Takmer v každom väčšom sídle sa objavujú mariánske stĺpy a takto ešte viac znásobujú silné pôsobenie týchto sakrálnych areálov na každého návštevníka.

Bohatstvo sídiel sa čoskoro odrazilo aj v budovaní radníc a ďalších verejných budov. Medzi architektonicky, či aspoň objemovo výraznejšie dominanty patrili aj fary, budované ako solitéry alebo v radovej zástavbe meštianskych domov, a to vždy v blízkosti farských kostolov. Fara ako solitér dotvára centrum Spišskej Belej a areál kostola v Ľubici i v Gelnici. Gotického pôvodu je fara v Spišských Vlachoch, renesančná v Levoči, baroková manzardová strecha fary v Spišskej Sobote ovláda zástavbu južnej strany námestia. Baroková fara v Kežmarku dotvára zoskupenie architektúr okolo kostola Sv. Kríža. Gelnica dostala novú faru v období klasicizmu. Výraznejšie sa v priestoroch námestí uplatňujú radnice, ktoré v najväčších mestách majú už gotický pôvod. Tak ako napríklad v Bardejove aj v Levoči sa na radnicu adaptovala budova mestskej tržnice, ktorá po romantických úpravách v 19. storočí sa s komunikačne previazanou zvonnicou stala jednou z najpôsobivejších stavieb tohoto druhu nielen na Spiši. Ako mimoriadne cenné architektúry je možno hodnotiť aj radnice v Kežmarku a Spišských Vlachoch. Obe sú situované v exponovaných polohách styku najvýznamnejších komunikácií sídla a obom dominujú vysoké veže konkurujúce vežiam neďalekých farských kostolov. Azda najjednoduchšie, zvlášť z diaľkových pohľadov, ovláda celý mestský organizmus radnica v Gelnici, postupne rozširovaná až do súčasných objemov. V uličnej zástavbe už nedosahuje jej účinkov baroková radnica v Smolníku. V domorodých námestí boli situované radnice v Podolínci a Spišskom Podhradí. 19. storočie podnietilo výstavbu tzv. mestskej domov, ktoré sa postavili v Spišskej Sobote, Strážach, Spišskej Belej, ba dokonca aj v dovedy málo významných Krompachoch a stali sa ďalšími objemnými architektúrami v rámci námestí. Provinčný dom v Spišskej Novej Vsi s pozoruhodnou štukovou výzdobou fasády do námestia a stroho rozložitý klasicistický župný dom v Levoči sú ukázkami prístupu 18. a 19. storočia k riešeniu reprezentačných stavieb. Mimoriadne postavenie Levoče ako obchodného centra

¹⁸ J. ŽÁRY: *Dvojloďové kostoly, passim*.

nadregionálneho významu dokladá veľká bloková stavba tzv. Domu váh, prestavaná začiatkom 19. storočia. Tejto stavbe predchádzala, okrem iného budova mestskej školy. Dochované stavby tohoto druhu sú v spišských mestách ojedinelé. Ako príklad je možné uviesť renesančnú školu v areáli farského kostola v Kežmarku, či z hostinca a kláštora barokovo prestavaný seminár v Spišskej Kapitule. Oproti nemu bol tiež v baroku dobudovaný biskupský palác s peknými záhradami, ktorý dotvoril malé námestíčko pri katedrále Sv. Martina a Hornej bráne. Najväčšie mestá Spiša, vrátane Popradu, ktorý sa koncom 19. storočia stal centrom rozvíjajúceho sa turistického ruchu, sa rozhodli podporiť spoločenský život výstavbou nových objektov redút (Kežmarok, Spišská Nová Ves) alebo prestavbou starších objektov na takéto účely (Levoča). V Poprade došlo aj k postaveniu prvej účelovo na múzeum navrhnutej architektúry. Rozvojom školstva, zdravotníctva, súdnictva a štátnej správy sa v priebehu druhej polovice 19. storočia a po vzniku Československej republiky podstatne začal meniť urbanizmus spišských miest aj výstavbou ďalších verejných stavieb. Našťastie ich situovanie sa realizovalo častejšie mimo historických jadier ako v ich dotyku či priamo uprostred centra. I keď došlo aj k takým prípadom, akým sú napríklad objekty areálu gymnázia v Levoči priamo na hradbách, podobne v Kežmarku, alebo zdravotnícke zariadenie na dolnom konci námestia v Spišskej Sobote. Do tejto skupiny stavieb je možné zaradiť aj mimoriadne objemovo výrazné kasárenské budovy na východných hradbách Levoče, ktoré nezanedbateľne narušili túto časť mesta a v súčasnosti sa javia ako funkčne neobhájiteľné.

Prevažnú väčšinu zástavby sídiel tvoria obytné objekty. V mestách majú zvlášť rozličnú podobu, od palácových objektov šľachty a patricijov, cez meštianske a remeselnícke domy po domčeky mestskej chudoby v okrajových uličkách. Na Spiši, kde mestský charakter nadobúdajú i sídla s menším počtom obyvateľstva, ktoré by inde boli nazvané iba väčšími dedinami, sa často vyskytujú domy s poľnohospodárskymi stavbami, ktoré vytvárajú po obvode sídla „hradbu“ stodôl, niekedy prirazených úplne k sebe. Najpočetnejšie stavby tohoto druhu sa doposiaľ zachovali v Strážach, Vrbove, Spišskej Belej, Hniezdom, ba dokonca v Podolínci vytvárajú (i keď na garáže prestavané) hradobnú uličku. Domy mestskej chudoby sa rozložili na brehoch potoka Belá pretekajúceho stredom hlavnej

ulicovky v Spišskej Belej. A tak, na rozdiel od ostatných sídiel, kde takáto zástavba tvorí ich perifériu, dostávajú sa tu najpodradnejšie budovy priamo do stredu mestečka. Banícka Gelnica, no zvlášť Smolník, sú dodnes tvorené z veľkej časti zástavbou baníckych domčekov, ktoré nevytvárajú výraznejšie architektonické hodnoty. Naproti tomu dnes už skoro neexistujúce garbiarske domy na okraji Kežmarku či zaniknuté v Spišskej Novej Vsi predstavovali ukážku mimoriadne kvalitnej ľudovej architektúry saských hostí s obdivuhodnými krovovými konštrukciami a pavlačami na poschodí.

Po stranách hlavných komunikačných ťahov alebo námestí spišských sídiel mestského charakteru sa bez výnimky vytvorili jedno, no častejšie dvojposchodové domy prejazdového, zriedkavejšie mázhausového typu. Ich pôvod je v niektorých prípadoch ešte gotický (i u menších sídiel ako Spišská Sobota, Spišské Podhradie, Spišská Kapitula) no prevažne renesančný alebo barokový. Pamiatkové výskumy v posledných desaťročiach však odkryli náznaky staršej zástavby spišských miest, ktorá nebola tvorená súvislým domoradím, ale stavbami jednopriestorového niekde aj vežového charakteru na samostatných parcelách. Takáto stredoveká architektúra, ktorá vyvracia staršie predstavy historikov o výlučne drevenej obytnej zástavbe na Spiši v tomto období, je doložená v Levoči,¹⁹ Kežmarku,²⁰ Spišskej Sobote,²¹ na Spišskej Kapitule i v Spišskom Podhradí. Postupným vyplňaním parciel predovšetkým v uličnej rovine sa vytvárali charakteristické súvislé domoradia so sedlovými strechami s podlomenicami a hálkami, prípadne štítmami, ako je to zrejmé z vedút Levoče i Kežmarku. V menších sídlach aj s poľnohospodárskym obyvateľstvom sa často vyskytujú obytné objekty s tzv. výškou, čiže zvýšeným podkrovím slúžiacim na uskladnenie úrody a iného zbožia. Tie boli presvetlené malými okienkami, niekedy ešte s gotickými kamennými ostienami (Spišská Sobota). Nie úplne súvislou ostala zástavba kapitulských domov v Spišskej Kapitule, ktorých parcelácia je ešte z obdobia gotiky. Rozloha parciel bola taká veľkorysá, že ani postupná premena domov na honosné patricijské obytné objekty parcelu v celej šírke nezaplnila. A tak Spišská Kapitula ostala ako výnimka v rámci všetkých spišských sídiel bez súvislých domoradií.

Najbohatší mešťania, bohatí remeselníci, obchodníci a napokon aj šľachta si prirodzene obsadili alebo postupne odkúpili najvýznamnej-

¹⁹ L. HROMADOVÁ: *Levoča*. Bratislava 1979, s. 21.

²⁰ PUŠKÁROVÁ a PUŠKÁR: *Kežmarok*. Bratislava 1979, s. 19.

²¹ TÍŽE: *Spišská Sobota*. Bratislava 1977, s. 17–18.

šie parcely na námestí a prístupových komunikáciách. Tu zástavba takmer bez výnimky dosahuje výšku dvoch poschodí a vyplňa rozhodujúcu časť parcely. V prípade sídiel s väčšou urbanistickou hĺbkou, akými sú Levoča, Kežmarok, Gelnica, Podolíne, Stará Lubovňa, sa bloky zástavby primkávajúce sa k námestiu zastavovali veľmi často z dvoch strán. Tu už parcela nebola ukončená stodolou či iným hospodárskym objektom, ale ďalšími meštianskymi a remeselníckymi domami, i keď skromnejšími ako od strany námestia. Zástavba na týchto uliciach sa reprezentovala od prvopočiatku výtvarnou maliarskou, neskôr sgrafitovou a napokon štukovou výzdobou, ktorá nezaostávala za výzdobou fasád iných uhorských miest. Ba v niektorých prípadoch ich aj prekonávala. Goticko-renesančné maľby odkryté a prezentované na objektoch v Spišskej Sobote, farebné sgrafito na meštianskom dome v Podolínci, také ojedinelé na našich objektoch, alebo renesančná, výmalbou kazetovaná fasáda v Levoči, sú unikátmi zasluhujúcimi si pozornosť i ochranu.

Zástavba blokov okolo levočského námestia je svojím architektonickým charakterom v mnohom podobná zástavbe prešovského a banskobystrického historického jadra. Výrazné znaky renesancie prejavujúce sa na arkádových nádvoriach jasne dokazujú nadšené až nekritické prijímanie tohoto slohu šľachtou i meštianstvom. Vznesenosť odľahčených nádvorí kontrastuje s mimoriadnou hustotou zástavby parciel týchto polohou najatraktívnejších blokov. Objekty dokonca dostávali i tretie poschodie, ktoré sa v iných spišských mestách neobjavuje, čím sa získavali ďalšie priestory smerom do námestia. Zároveň sa s výnimkou nádvorí zaplnila celá plocha parcely, kde vznikali dvorové krídla a dopĺňujúce dvorové stavby. S výnimkou Bratislavy a Košíc niet na Slovensku mesta, ktoré by tak využívalo plochu vnútri hradieb ako je tomu v prípade Levoče. Honosné obytné stavby, niektoré charakteru priam mestských palácov, rovnocenne doplnili reprezentačné stavby mesta a dali Levoči podobu jedného z našich najkrajších miest.

Už v stredoveku daná uličná sieť jednotlivých spišských miest a mestečiek a poväčšine aj rozloha intravilánu sa v podstate nemenili počas celého obdobia renesancie a baroka. Vrchol hospodárskeho rozvoja dosiahli tieto sídla v priebehu 15. storočia a tento trend si udržiavali i v nasledujúcich desaťročiach, o čom svedčí stavebná aktivita práve v období renesancie aj baroka. Rovnako úspešne, ba v mnohom i úspešnejšie je možné hodnotiť rozvoj sídiel zálohovaných Poľsku.

Reformácia a rekatolizácia sa na urbanisticko-architektonickej tvárnosti miest, ich sakrálnych

stavieb, ba dokonca ani mobiliárov negatívne neprejavila, čo nebývalo v iných regiónoch takým samozrejším pravidlom. Niekoľko kláštorov, ktoré v baroku vyrástli v niektorých mestách (Levoča, Spišské Podhradie) či na ich okraji (Podolíne) obohatili ich priestory i siluetu. V prípade Podolíne dokonca veľmi výrazne a pozitívne. Obdivuhodná stavba dreveného artikulárneho kostola v Kežmaruku predstavuje vrchol architektonicko-výtvarných aktivít evanjelikov na Slovensku. Na rozdiel napríklad od zaniknutého artikulárneho kostola v Levoči sa kežmarský zachoval v takmer neporušenej kráse. Ďaleko väčší vplyv na centrá miest mala vlna výstavby tolerančných evanjelických kostolov po celom Spiši. Nebolo takmer sídla s evanjelickým spoločenstvom, ktoré by si nepostavilo nový chrám. Tie sa už tento raz nestavali za hradbami, ale na najvhodnejších voľných priestranstvách, na námestiach či hlavných uliciach sídiel. Levoča získala monumentálny objekt na pôdoryse gréckeho kríža, ktorý vyplnil voľnú časť námestia pri radnici. Uprostred šošovky v Poprade vyrástol evanjelický kostol ako sused starého a menšieho farského katolíckeho kostola, na voľnom trojuholníkovom námestíčku vybudovali kostol v Lubici. Na protihlone brehu potoka pretekajúceho centrálnymi priestormi Veľkej a Spišskej Belej vybudovali ako protiváhu pôvodným katolíckym kostolom nové halové klasicistické evanjelické kostoly. Síce pomerne excentricky situovaný, no veľmi prívetivo pôsobiaci areál sa vytvoril v Gelnici. Trochu skromnejšie, iba na konci námestia, sú postavené evanjelické kostoly v Spišskej Sobote, Strážach aj Vrbove, kde objekt je osadený do radovej obytnej zástavby. Podobne je tomu v Mníšku nad Hnilcom, Švedlári, no najmä v Nálepkove, významných baníckych obciach Dolného Spiša, ktoré taktiež v mnohom pripomínajú malé mestečká. Záver a vrchol výstavby nových evanjelických kostolov sa dosiahol realizáciou najväčšieho chrámu na Slovensku vôbec, kežmarského kostola podľa projektov dánsko-rakúskeho architekta Teofila Hansena. Táto exotická stavba (pôvodne plánovaná pre Blízky východ) sa stala novou dominantou mesta i jeho okolia a do istej miery potlačila starší artikulárny kostol a areál s významným lýceom, ktorý bol pri ňom vybudovaný.

V tých istých desaťročiach, v ktorých pribúdala výstavba evanjelických kostolov, dochádzalo k postupnej devastácii a následnej likvidácii mestských hradieb. Týka sa to s výnimkou Spišskej Kapituly všetkých opevnených sídiel. Len intenzita ich demolácie nebola všade rovnaká. Levoča, ktorá pomaly strácala svoje výlučné postavenie si ich, z dnešného pohľadu šťastnou zhodou okolností,

zachovala v najväčšom rozsahu. Podolíneč, no hlavne Kežmarok sa o ne pripravili takmer úplne. Tento trend súvisel s nárastom počtu obyvateľstva aj s budovaním železníc, ktoré výrazne zasiahli aj do rozvoja Spišskej župy. Košicko-bohumínskou traťou získala Spišská Nová Ves a Poprad. Postupne upadala Levoča, Spišská Sobota, Gelnica i Smolník. Tu to súviselo s obmedzením dolovania, inde so zmenou trasovania hlavných komunikačných ťahov, ktoré sa presunuli na železnicu. Priemyselný rozvoj s výnimkou Krompách, Spišskej Novej Vsi a neskôr Popradu sa Spiša veľmi nedotkol. Remeselnícke a manufaktúrne dielne, ktoré túto oblasť voľakedy preslávili, už postupne strácali konkurencieschopnosť voči väčším novým továrenským výrobniam v iných oblastiach Uhorska. Krompachy boli výnimkou potvrdzujúcou pravidlo. Výstavba železiarní, ktoré mali ďaleko väčšiu kapacitu ako gelnické, či prakovské kováčské dielne, vyvolala potrebu výstavby robotníckych kolónií, ktoré pri novej železničnej stanici doplnili dovtedy nevýraznú zástavbu vidieckeho charakteru a pomaly začali dávať Krompachom aspoň čiastočný nádych mesta. V prípade Krompách mal budujúci sa priemysel na urbanistický rozvoj sídla veľmi výrazný vplyv.

Železnica ovplyvnila zásadným spôsobom aj vysokotatranskú oblasť Spiša. Turistika ako súčasť životného štýlu bohatších vrstiev obyvateľstva urobila vďaka železnici z Vysokých Tatier významnejšie rekreačné centrum Uhorska. Už skôr, ako lokálne klimatické kúpele fungujúci Starý Smokovec tak získal nové rozvojové impulzy. Tu aj v prestupných staniaciach, Poprade a susednej Veľkej, sa začali stavať ubytovne a neskôr honosné hotely, pričom Smokovec bol budovaný v rámci aspoň čiastočne plánovitého urbanizmu, ktorý tu postupne vytvoril rekreačné centrum skoro mestského charakteru. Dominovali mu hotel Grand a staršia drevená architektúra inšpirovaná tirolskými vplyvmi. Najhodnotnejší urbanisticko-architektonický areál sa vybudoval v o niečo východnejšej Tatranskej Lomnici – optická kompozičná os vytvorená z hotela Lomnica cez bývalý, dnes už skoro zaniknutý kúpeľný dom s bazénom ku impozantnému hotelu Grand na terénnej vlně nad osadou (prvej železobetónovej hotelovej stavbe na Slovensku) priečne pretínala veľký park s priehľadmi na romantickú stavbu protestantského kostola a masív Lomnického štítu. Tento mimoriadne pôsobivý urbanistický celok nebol doposiaľ v Tatrách prekonaný, no určite inšpiroval celú plejádu architektov (Harminc, Fuchs, Libra, Kan), ktorí v priebehu prvej polovice 20. storočia obohatili o mimoriadne architektúry viaceré tatranské osady.

Po vzniku Československej republiky pokračoval rozvoj miest Popradu a Spišskej Novej Vsi a stagnácia Levoče, Gelnice, ba dokonca i Krompách. Nová výstavba paralelne s popradskou ťažovkou vytvorila celú novú správnu štvrť s viacerými administratívnymi budovami a novým kostolom, čím Poprad definitívne získal vedúce postavenie na Hornom Spiši. Jeho historickí súputníci Veľká, Spišská Sobota, Stráže i Matejovce sa pomaly stávali jeho predmestiami. Podobný trend bol v prípade Spišskej Novej Vsi, ktorá k svojej unikátnej ťažovke námestia postupne pribudovávala obytné a administratívne bloky a dodávala mestu urbanistickú hĺbku, i keď bez zrejmejších architektonických kvalít.

Ostatné mestá a mestecká Spiša, v rámci zmenených spoločensko-ekonomických i územných pomerov už len mohli spomínať na obdobie zlatej slávy a prosperity. Paradoxne to pomohlo pri zachovaní ich kultúrnych hodnôt...

No ešte jedna veľká aktivita vstúpila do vývoja mestského urbanizmu na Spiši (masovou výstavbou sídlisk za socializmu sa tu nebudeme zaoberať). Bola to výstavba priemyselno-obytného súboru na „lúke zelenej“ – nového mesta Svit. Baťovým koncernom realizovaná projekcia i výstavba nového mesta podľa najmodernejších urbanistických predstáv s diferencovanými funkčnými zónami vytvorila sídlo s dôsledne separovanou dopravou, priemyselnými závodmi (kvôli ktorým bol Svit postavený) a racionálne riešenými správnymi a obytnými štvrťami s rodinnými domčekmi a blokmi bytoviek pre zamestnancov továrne. Toto, popri Partizánskom jediné mesto s najvyššími dobovými parametrami, je dodnes výzvou na jednej strane na jeho dotvorenie a na druhej strane na zhodnotenie jeho prínosu pre moderný urbanizmus a architektúru. Ako bol Spiš na čele kultúrneho vývoja Slovenska, vrátane vývoja miest a architektúry v stredoveku, tak sa jeho priestory stali nositeľmi progresu v tejto oblasti aj v 20. storočí.

Ak sa spätne pozrieme na dôvody atypického urbanizačného vývoja na Spiši, nedá sa nekonštatovať, že tento región bol i je silno ovplyvnený prírodnými i komplikovanými historickými podmienkami, niekedy smerujúcimi až k paradoxom, ktoré určovali jeho podobu po stáročia aj dnes. Krajínarsky inšpiratívne prostredie s drsnými klimatickými pomermi tvorilo určujúci rámec pre na jednej strane dodnes obdivované situovanie a siluety sídiel v krajine a ich pôdorysnú rôznorodosť, na druhej strane pre náročné získavanie poľnohospodárskych produktov. Opätovné kolonizačné vlny predovšetkým nemeckých hostí sa preto orientujú takmer jednoznačne na baníctvo,

remeslo a obchod. Zatiaľ čo slovenské a neskôr i rusínske sídla zamerané na pôvodnú poľnohospodársku výrobu a pastierstvo si po stáročia udržujú svoju vidiecku podobu, sídla s prevládajúcim neslovanským elementom, sa vzhľadom k svojej výrobnej náplni a ekonomickej sile vyvíjajú na menšie alebo väčšie sídla mestského charakteru. Ich počet je priamo úmerný k početnosti prichádzajúcich kolonistov, s malou „ochotou“ venovať sa v prvom rade poľnohospodárstvu. To síce v menších mestech vytvára podstatné percento ich produkcie, no vždy tam viac ako rovnocenne s poľnohospodárstvom prebiehajú činnosti súvisiace s remeslom či obchodom. Veľkosť miest ovplyvňuje výhodnosť ich polohy, význam postavenia predlokačných sídlisk, ktoré nové urbanistické štruktúry postupne nahradili,

ale určite aj ambície a schopnosti majiteľov, predstaviteľov i obyvateľov jednotlivých sídiel.

Jedným z rozhodujúcich momentov bolo udeľovanie výsad kolonistom panovníkmi, v prípade Spiša, atypicky, v niektorých prípadoch aj dvomi. Poľsku zálohované mestá dostávali privilégia a podporu z dvoch strán a práve preto vykazovali v istej dobe výraznejší ekonomický aj stavebný rozvoj.

Postupnými politicko-ekonomickými zmenami, úpadkom remesiel, rozvojom priemyslu, vyčerpaním zásob nerastných surovín a presunom stredovekých obchodných ciest Spiš stratil mnoho z pôvodnej dôležitosti. Začal „zapadať prachom“. A opäť paradox – vďaka tomuto „prachu“ dnes v mnohom objavujeme duchovné a čiastočne i ekonomické bohatstvo Spiša nanovo.

Die Zipser Städte und ihre Entwicklung

Die Zips repräsentiert ein Gebiet mit dem reichsten Vorkommen von Siedlungen städtischen Charakters im Rahmen des ganzen Ungarns. Trotz der wenig günstigen klimatischen Bedingungen, oder vielleicht gerade deshalb, bildeten sich hier bemerkenswerte urbanistische Strukturen verschiedener Grundräftypen, Größen und Bebauungsbindungen. Auf dem Gebiet der Zipser Gespanschaft befindet sich sowohl eine der größten mittelalterlichen Siedlungen in der Slowakei – Levoča (Leutschau), wie auch die vielleicht kleinste – das Zipser Kapitel. Die, durch starke Wellen der vornehmlich aus deutschen Gebieten stammenden Zuwanderer unterstützte Gründerexpansion städtischer Siedlungen in der Zips wird seit der Hälfte des 13. Jahrhunderts bemerkbar. Trotz der komplizierten politisch-ökonomischen Verhältnisse setzt sie sich in den einzelnen Siedlungen – was die Intensität betrifft – individuell, im wesentlichen aber ununterbrochen bis in die Gegenwart fort. Die Reichhaltigkeit der langfristigen Siedlungsentwicklung in der Zips und die nicht kleinen Perspektiven ihres weiteren Vorankommens machen aus diesem Gebiet ein Lehrbuch der Kunstgeschichte und Architektur.

Diskusia

Jozef DUCHOŇ: Nehlásil som sa, ale keď ste ma vyzvali: Rozprávaj teraz o genéze tých miest so šošovkovitým jadrom! Bola by to dlhá debata, ale Ivana (Gojdiča) by som chcel len upozorniť, že svojho času som premeriaval pôdorysy východoslovenských, ale nielen východoslovenských aj ostatných vybratých slovenských miest. Má tam zlé čísla.

Ivan GOJDIČ: Uvádzam oficiálne čísla a to miest, ktoré ste vôbec nepremeriavali.

Jozef DUCHOŇ: Mne vyšli Košice na 33 hektárov a po miernej zväčšení na 34 a pol hektára v 14. storočí. Plocha je meraná od vnútorného bodu najvnútornejšieho pásma hradieb tzn. len čisto obytná plocha, len hranica a meral som aj hradby mesta Trnavy, to sa dalo presne ako určiť. Levoča vyšla na 35 hektárov. Teda chybné uvádzate Trnavu. A to sa fakt čudujem, lebo tá má takmer presne štvorcový pôdorys, s rozmermi 700 krát 800 metrov čo je 56 hektárov... O Levoči ste hovorili ako o ploche o 60 hektárov...

Ivan GOJDIČ: 61–67.

Jozef DUCHOŇ: Azda s nejakou predmestskou zástavbou. Inak to nie je možné. Literatúra v tomto robí strašné omyly. Ondrej Halaga už 25 rokov traduje, že Košice majú 22 hektárov, ale ako som povedal, nemajú.

Mária NOVOTNÁ: Trnava je premeraná, lebo teraz sa pripravuje úprava námestia. Viem tiež, že pod vedením pani Ing. Janovskej tam robili prieskum takže oni budú mať asi najpresnejšie údaje. Nepoznám presne čísla, ale ak by to bolo nutné, dajú sa zistiť. Viem, že podobne robili výskum okolo námestia aj kolegovia z pamiatkového úradu z Prešova...

Jozef DUCHOŇ: Inak geodézia to zvykne robiť takým spôsobom, že určité územie stanoví podľa súčtu plôch parciel. To je presné, to je na meter štvorcový. Ja som to robil z dvojtisícovej mapy, mám určité percento nepresnosti.

Gabriel LUKÁČ: Prešiel by som k samotnému urbanizmu. Myslím si, že to je podstatné. Spiš, spišské mestá sú zaujímavé práve tým, ako aj tu bolo spomínané, že väčšina z nich nemala svoju fortifikáciu. Nemala fortifikáciu v takej podobe ako poznáme, že bola obklopená hradbami. Napriek tomu si myslím, že môžeme hovoriť o istej forme fortifikácie, ktorá sa zachovala v akejsi zadnej, stodolovej zástavbe. Tá bola charakteristická nielen pre mestá, ale aj pre mnohé dediny, ktoré takýmto spôsobom viac menej vymedzovali interiér mesta. Pán architekt Gojdič hovoril o Spišskej Sobotě a o jej bráne. Sledovali sme tam minulého roku počas obnovy výkopy, výkopové práce pre vodu, plyn... Žiaľ nepodarilo sa nám tam nikde zachytiť architektúru brány. Nejaké nevýrazné vrstvy tam boli, no najstarší materiál pochádzal až z 18. storočia. Bránu sme však nenašli, asi

bola nejaká kotvená na domy, alebo takto nejak. Myslím si však, že ten priestor je dosť široký na takýto objekt. Podrobnejšie sa tým zaoberala aj naša kolegyňa Iveta Lačná, ale táto podoba taká nebola. Samozrejme Kežmarok, Levoča... Levoča mala veľkorysejšie opevnenie. No a Podolínec to boli tri opevnené mestá. Tie ostatné zrejme tvorili, ako som povedal, iba zadné stavby. V každom prípade akákoľvek forma fortifikácie je vždy dôležitý prvok urbanizmu...

Jozef DUCHOŇ: Chcel by som ešte vedieť, či sa v rámci tejto konferencie vôbec niekto zaoberá vznikom Spišského komitátu. Teda jeho územnosprávnym vyformovaní sa, ktorý podľa všetkého bude závisieť práve tiež od mimoriadne hustej urbanizácie v tejto oblasti, ako o nej hovoril pán Gojdič. Pretože literatúra uvádza, že pôvodne Spiš patril do veľkého Turnianskeho *praedia*, ktoré sa sformovalo ešte v dobe predkomitátnej. Spišská župa však vznikla až pomerne neskoro, až v 12. storočí a to je už v období prvých, ešte nie urbáných kolonizácií, ktoré zasiahli túto oblasť a ktoré už v tej dobe vytvorili určité právne exterritoriálne územia netypické pre zbytok Slovenska. Azda s výnimkou župy v Above.

Michal SLIVKA: V druhej sekcii Martin Homza sa dotkne tohoto problému. Mala to tiež pripravené v referáte Nataša Procházková. Žiaľ ochorela takže nie je tu, mala hovoriť vlastne aj o počiatkoch spišského komitátu a Kolomanovi Haličskom, bratovi Belu IV. No a ako iste viete Homza publikoval takú jednoduchú teóriu, že Spišský kopec, na ktorom stála turná, kráľovská kruhová rezidencia s priemerom okolo 19 metrov, čo je prvá fáza Spišského hradu, je vlastne centrom Turnianskeho *praedia*. So staršími teóriami je problém ten, že južnejšie položený hrad s menom Turná, nikdy nemal charakter správneho centra... No a proces vzniku jednotlivých žúp Abova, Gemera a Spiša je procesom štiepenia sa kráľovskej veľžupy. Presne tak, čo ja viem, ako sa zo Zvolenskej veľžupy odštiepil Liptov, Orava. My sme, teda Spišiáci sa vyčlenili alebo z Boršodu, ako je u Anonyma P., alebo vlastne z Turne.

Jozef DUCHOŇ: V prípade Spiša tomu rozumiem tak, že to nie je odštiepenie už existujúceho komitátu, ale existencia pásma. To ešte nebol komitát. Podobne tomu bolo s Oravou.

Michal SLIVKA: Je to odštiepenie. O to sa vlastne hádali historici predovšetkým Ratkoš s Varsikom. Tiež o tom píše Zsoldos najposlednejšie v maďarskej literatúre. Vlastne tento názor je prijatý ako akceptovaný. To isté tvrdí aj najnovšie Steinhübel, ktorý sa zaoberá počiatkami Nitrianska v rámci Uhorska. Týka sa to tak Spišského hradu, pásma ako aj Spišskej kapituly. Pozrite na atypický pôdorys Spišských Vlách. Spišské Vlasy alá Spišská Kapitula. Prečo ju vysunuli hore? Patrocínia s Jánom Krstiteľom. Máme tu zaniknutú dedinu v lese villa Joahannis...

Gabriel LUKÁČ: Navyše je tu Malá stolica, ktorá akoby ešte viac komplikovala vývoj vzniku verejnej správy na Spiši...

Mária NOVOTNÁ: V Spišských Vlachoch je aj Patrocínium Svätého Ducha...

Michal SLIVKA: V Spišských Vlachoch? Potom je tam ojedinelé ešte aj Leonard, doložený v 15. storočí. To už ako špitál, v 15. storočí. Práve Spišské Vlasy, nemecké a potom vyskytuje sa ešte v Prešove...

Ivan GERÁT: Ja by som otázku vlastne na referenta, že keď nám už tu tak perfektne predviedol devastáciu urbanistických hodnôt na Spiši. Zákonite mi totiž napadá: Čo bolo príčinou tejto devastácie? Bol to len ten socializmus, ktorý tam viackrát prišiel k slovu s panelákmi, alebo to bola strata starých elít v dôsledku rôznych politických procesov, ktorými toto územie prešlo, alebo to bola industrializácia, alebo viaceré faktory... Potom však v akom asi pomere sa tieto faktory podieľali na tejto devastácii?

Ivan GOJDIČ: Začalo to ešte pred socializmom. Hospodársky sa nám posunuli centrá a to úplne mimo Spiša. Prehodnotil sa tiež význam jednotlivých miest. Dopredu sa vďaka železnici dostávala Spišská Nová Ves a Poprad. Stávali sa ekonomickými centrami Spiša. Iné sídla, či už zoberiete Gelnicu, alebo Smolník, alebo aj Krompachy, to sú vlastne mestečká, ktoré stratili svoje postavenie, keď tu skončilo baníctvo. Prišla druhá svetová vojna, odišli Nemci. Nastali aj prirodzené demografické posuny. Samozrejme, že bohatší sa ťahali do väčších sídel. No a potom tu boli špecifické spišské problémy ako napríklad spišské mestá Podolínec a Stará Lubovňa. Stará Lubovňa za socializmu získala na úkor Podolíncu. Ale tým, že tu bol „väčší“ socializmus, industrializácia, nastávali sa tu paneláky. Paneláky, to bolo z architektonického hľadiska dosť veľké nešťastie pre Spiš. Postretlo Gelnicu, i Poprad a Spišskú Novú Ves, kde nám vlastne odhrzyli kus námestia. Ale dotklo sa takmer všetkých miest. Keď si zoberieme, aj také ekonomicky nie veľmi silné mestečká, v ktorých boli len družstvá, alebo lesné závody, si miestni hodnostári presadili aby sa tu vybudoval ako obecná stavba, nejaký ten panelák... Takže, máte pravdu, Spiš doplatil veľmi silno na všetky tie faktory, o ktorých ste hovorili. Aj Levoča sama osebe. Len s jednou výhodou, že predsa len jej paneláky sú kdesi v tej dolinke už trochu viacej schované. Trochu viacej trčia na druhej strane od Popradu, odkiaľ by mohol byť najkrajší pohľad. Taká už je naša hlúposť. Hej, povedzme si to priamo, toto nám nenanútili z Moskvy. Vymysleli a realizovali to naši, domáci ľudia, ktorí si dovolili robiť takéto základy proti nášmu historickému dedičstvu všade na Slovensku. Nie je to teda vôbec spišská špecialita. Naopak niektoré mestečká ešte sú na tom relatívne dobre a to práve preto, že nemali silnejšie ekonomické zázemie. Čo ma však mimoriadne mrzí, ak hovoríme o devastácii pamiatok, dnes, i keď máme kapitalizmus, vrátane Tatier je vzácna pamiatka hotel Lomnica, na „odchode“. Kúpeľný dom už osem rokov padá a nikoho to nezaujima...

Michal SLIVKA: Ale veľa sa zase zachránilo... a treba s vďakou spomínať na tých ľudí, ktorí mali odvahu sa postaviť takou, či onakou formou komunistickej mašinérii. Ako napríklad pán Markuš. Na druhej strane sa za komunizmu nezbúrali tri kostoly, ako teraz za posledných 10 rokov. Za komunizmu nepadol ani jeden. No nechcem tu túto tému začínať. Pravdou však je, že sa to nestalo na Spiši.

Vybrané problémy k dejinám Spišskej stredovekej architektúry

Selected Chapters on the History of Scepusian Medieval Architecture

The article approaches three issues regarding the medieval architecture of Scepusia: 1) the beginnings of sacral architecture. Based on latest evidence, the author opposes some opinions supporting the pre-Romanesque phase in Scepusian architecture. 2) The importance and mutual relationships between the three main architectural achievements of the 13th century: the Romanesque palace of Scepusian Castle, the Priorate of Scepusia in Spišská Kapitula, and the Cistercian monastery of Spišský Štiavnik. Although their foundations can be dated back to the first half of the 13th century, it is no longer possible to accept a common Cistercian origin in their seemingly related style. 3) The functional characteristics of single-nave rural churches. Their relatively common architectonic conception opposes the differentiated functions theory supported by the written sources.

Interpretácia najstarších stavebných dejín Spiša bola dlhé desaťročia jednoznačná a viac-menej nemenná: rozvoj kamennej architektúry nastal s príchodom nemeckých kolonistov po mongolskom vpáde v rokoch 1241–1242, úlohu hlavného stavebného centra prevzal na seba až do konca 13. storočia cisterciacký kláštor v Spišskom Štiavniku.¹ Základy uvedenej teórie začali od sedemdesiatych rokov minulého storočia postupne nabúravať výsledky archeologických a stavebno-historických výskumov. Súčasné poznatky ponúkajú možnosť vypracovať novú koncepciu vývoja spišskej stredovekej architektúry.² V nasledujúcom texte sa zameriam na tri problémové okruhy z rozsiahleho komplexu otázok, ktoré sa k tejto problematike viažu: 1. problém počiatkov spišského sakrálneho staviteľstva, 2. architektonické súvislosti a význam troch stavebných centier 13. storočia: Spišského hradu, Spišskej Kapituly

a Spišského Štiavnika, 3. otázku funkčného zamerania dedinských kostolov v 13. storočí.

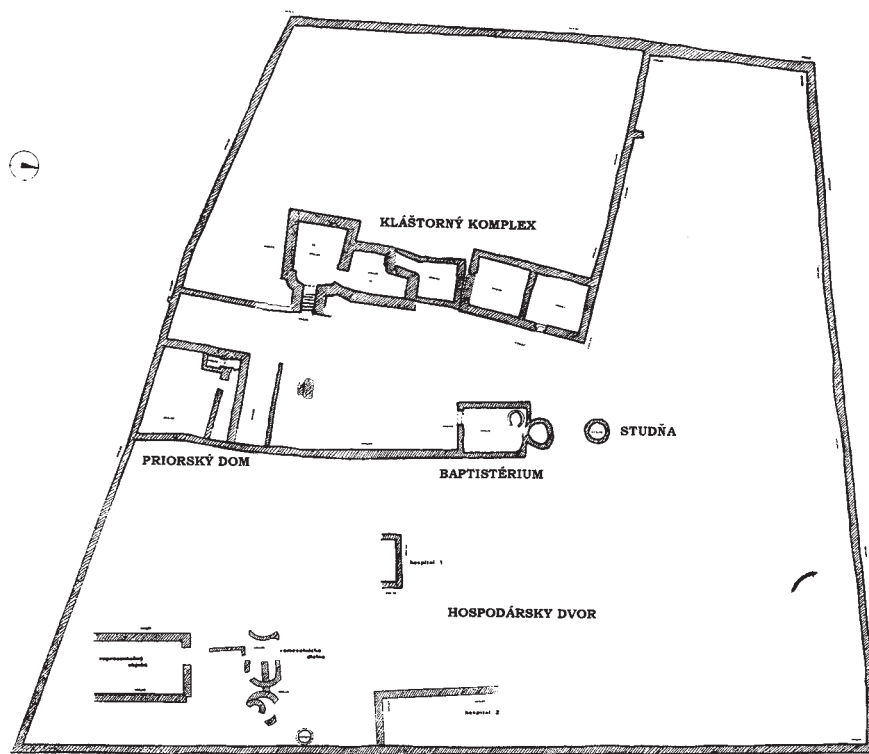
Vďaka archeologickým výskumom padol ako prvý mýtus o neexistencii murovanej architektúry pred 13. storočím. Dnes je zrejme, že nemeckí kolonisti prišli do kraja, ktorý mal tradíciu kamennej architektúry, a to ako profánnej, fortifikačnej (Spišský hrad), tak cirkevnej. Jej existenciu dokladajú zaniknutý kláštor na lokalite „Pažica“ v bezprostrednej blízkosti Spišskej Kapituly (obr. 1), relikt Rotundy svätého Ondreja v areáli Spišskej Kapituly, Kostola svätého Mikuláša v Levoči, dvoch centrál v superpozíčnom vzťahu na mieste stredovekej dediny Stojany, Kostola svätého Michala v Kežmarku a najnovšie sakrálneho objektu na lokalite Vlková – Horanské (obr. 2).³ Nové nálezy ale viedli k opačnému

* Mgr. Bibiana Pomfyová, PhD. Pracuje v Umenovednom ústave SAV v Bratislave. Zameriava sa na štúdium stredovekej architektúry na Spiši i v strednej Európe.

¹ Najmä práce V. MENCL: Vzťahy východného Slovenska ku gotike sliezsko-poľskej vetvy, in: *Zo starších výtvarných dejín Slovenska*, ed. M. Városov. Bratislava 1965, s. 25–50. TENŽE: Gotická stavebná kultúra Spiša, in: *Vlastivedný časopis*, roč. 17, 1968, s. 3–14. Tiež D. MENCLOVÁ: *Spišský hrad*. Bratislava 1957, s. 5–47.

² Pokus o novú rekonštrukciu dejín sakrálnej architektúry na Spiši do prelomu 13./14. storočia je obsahom dizertačnej práce *Spišská sakrálna architektúra 13. storočia : K problému počiatkov gotiky na Slovensku*, ktorú autorka tohto príspevku obhájila v marci 2002 na Ústave dejín umenia SAV. Z jej záverov vychádza aj predložený text, hodnotenia stavieb sa opierajú o rozbor v korpusovej časti dizertácie. V jednotlivých heslách korpusu je zhrnutá doterajšia literatúra, ktorú tu bolo možné uviesť len v obmedzenom výbere. Predbežné výsledky dizertácie boli publikované v článkoch B. POMFYOVÁ: Súčasný obraz spišskej sakrálnej architektúry do konca 13. storočia, in: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia III–IV*, ed. D. Čaplovič a M. Slivka. Bratislava 2000–2001, s. 295–315. TÁŽE: K niektorým otázkam hodnotenia stredovekej architektúry na Slovensku (Príklad Spiša), in: *ARS* 2000, č. 1–3, s. 33–60.

³ A. VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor svätého Martina nad Spisskou Kapitulou, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 48, 1999, s. 61–65. M. SLIVKA: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok, in: *Archaeologia historica* (ďalej AH), roč. 14, 1989, s. 181–185. M. SLIVKA a F. JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu na lokalite Poprad-Stojany. (Príspevok k poznaniu centrálnych stavieb na Spiši), in: AH, roč. 9, 1984, s. 193–214. F. JAVORSKÝ: Záchraný výskum románskeho kostola pri Levoči, in: *Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied* (ďalej ŠZ AÚ SAV), roč. 19, 1981, s. 97–112. TENŽE: Výskum kostola zaniknutej dediny na trase diaľnice vo Vlkovej, in: *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku v r. 1998*. Nitra 2000, s. 106–109.

Obr. 1. Pôdorys kláštora na „Pažici“ pri Spišskej Kapitule (podľa A. Vallaška, upravované).

extrému, k snahe posunúť počiatky spišskej architektúry čo najďalej. V prípade viacerých stavieb sa uvažovalo o ich predrománskom, azda až veľkomoravskom pôvode. Okrem uvedených zaniknutých objektov sa teórie o dávnej tradícii spišského staviteľstva opierajú aj o zachovaný, pôvodne tetrakonchálny kostol v Chrasti nad Hornádom.⁴ Otázka, či možno v súvislosti so Spišom hovoriť o predrománskych počiatkoch sakrálnej architektúry, však zostáva z viacerých dôvodov nezodpovedaná.

Prvým dôvodom je už samotný termín predrománsky. V celoslovenskom rámci absentuje zjednotená chronologická schéma, ktorá by na základe štýlových alebo iných kritérií vymedzovala predrománsku fázu vo vzťahu k románskej.⁵ Nie je teda možné mechanické prenesenie tohto termínu na Spiš v zmysle konvenčného datovacieho prostriedku.

Druhým dôvodom je torzálnosť vlastného spišského materiálu, ktorý ponúka len minimál-

ny priestor na uplatnenie štýlovokritického hľadiska. Typologicky výraznejšie architektonické články absentujú, sme obmedzení na komparáciu pôdorysných typov, ktoré nevybočujú z viac-menej bežného stredoeurópskeho repertoáru a analógie k nim možno nájsť medzi stavbami z pomerne širokého časového rozpätia. Pregnantnejšie závery neumožňuje ani kostol v Chrasti nad Hornádom, ktorý napriek neobvyklej dispozícii hovorí elementárnou architektonickou rečou, čo sa napokon odrazilo aj v úvahách o jeho datovaní a proveniencii. Vročení kostola sa pohybuje medzi 9. storočím až polovicou 13. storočia,

predlohy hľadajú jednotliví autori v tetrakonchálnych stavbách na území Poľska, Maďarska, Česka, s genézou v karolínskom, aj východokresťanskom prostredí.⁶

A napokon tretí dôvod: nevyjasnené chronologické aspekty a typologické súvislosti sťažujú dešifrovanie pôvodných funkcií objektov, a teda ich charakteristiku vo vzťahu k spoločensko-historickému pozadiu. O to viac, že obraz spišskej society, teda potenciálnych objednávateľov, je pred 13. storočím zahalený hmlou „prehistorického“ obdobia. Ocitáme sa tu v akomsi začarovanom kruhu: na jednej strane vychádza interpretácia stavieb do značnej miery z kontextu historického vývoja, ktorý je pri úplnej absencii písomných prameňov do začiatku 13. storočia rekonštruovateľný len v hrubých obrysoch. Na druhej strane sa úvahy o takých významných historických procesoch, akou bola napríklad christianizácia Spiša, opierajú v nemalej miere práve o nálezy sakrálnej architektúry, ktorých vypovedacia hodnota je značne obmedzená.

⁴ Naposledy F. JAVORSKÝ: Románska architektúra na Spiši, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 2, 1999, s. 59: „je potrebné zaoberať sa s úplnou vážnosťou a zodpovednosťou otázkou existencie murovanej sakrálnej architektúry na Spiši v období od 9. do 11. storočia“. Podľa uvedeného autora je potrebné prehodnotiť predovšetkým datovanie rotúnd a štvorapsidových kostolov.

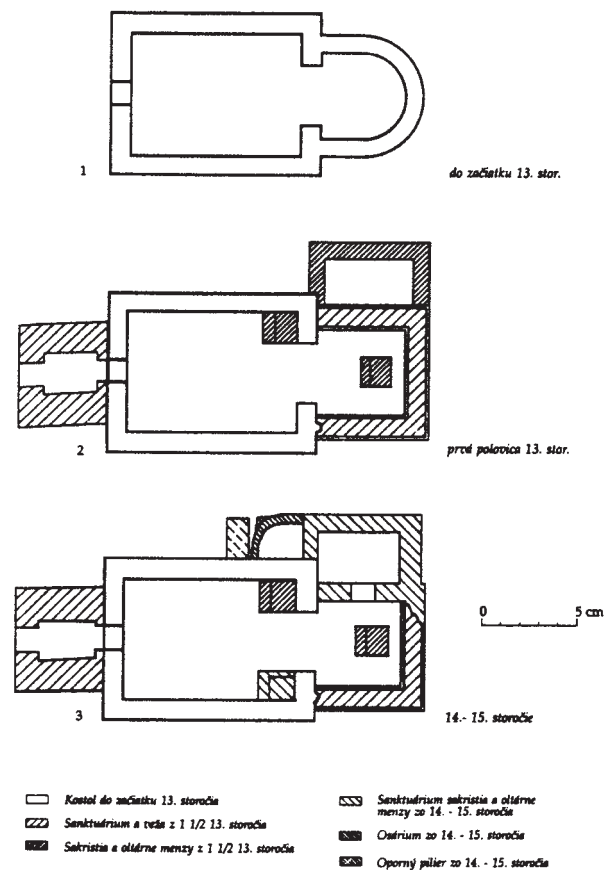
⁵ Problémom je najmä klasifikácia pamiatok z 11. storočia, ktoré sú označované ako románske, ranorománske aj predrománske. Porovnaj napríklad V. MENCL: *Stredoveká architektúra na Slovensku: Staviteľské umenie na Slovensku od najstarších čias až do konca doby románskej*. Praha a Prešov 1937, s. 65-84. KOL. AUTOROV: *Pamiatky na Slovensku. Súpis pamiatok*, vol. 4. Bratislava 1978, s. 54-59. L. ŠÁŠKY: *Umenie Slovenska*. Bratislava 1988, s. 13 uvádza predrománske a románske kostoly z 12. a 13. storočia.

⁶ Literatúru ku kostolu v Chrasti nad Hornádom sčasti zhrnul M. SLIVKA: Výsledky výskumu kostola v Chrasti nad Hornádom, okr. Sp. Nová Ves, in: *AH*, roč. 7, 1982, s. 385-411.

Naše súčasné poznatky o najstaršej fáze spišského staviteľstva možno zhrnúť nasledovne: Pred 13. storočím jestvovali na Spiši funkčne aj typologicky diferencované sakrálne stavby. Spodná hranica ich výskytu zatiaľ nie je bezpečne zachytená. S procesom christianizácie a s najstaršou vrstvou sakrálneho staviteľstva pravdepodobne súvisí zaniknutý kláštor na lokalite „Pažica“ pri Spišskej Kapitule. Kláštorňý komplex bol naposledy rámcovo datovaný do 11. storočia,⁷ čo však môže znamenať rovnako prelom 10./11. ako 11./12. storočia. Pravdepodobne benediktínsky kláštor vznikol v dobe, keď západné mníšstvo vychádzajúce z regule svätého Benedikta malo už niekoľko storočí ustálený typ monastickej architektúry, založený na pravidelnom usporiadaní kláštorňých budov okolo pravouhlého ambitu. Relikty odkryté pri Spišskej Kapitule naopak vypovedajú o kláštorňom komplexe nepravidelného stavebného rozvrhu s malým jednododovým kostolom (5,4 x 6,6m) a najnutnejšími objektmi nevyhnutnými pre život kláštora. Absolútnou prioritou bolo zrejme rýchlo vybudovať funkčné sakrálne centrum, čomu boli podriadené otázky architektonického riešenia.

Do skupiny misijných, votívnych alebo pútnických kostolov sú zaraďované centrálné stavby, aj pozdĺžny Kostolík svätého Michala v Kežmarku.⁸ Interpretácie neprekračujú v jednotlivých prípadoch rovnu hypotéz. Stavby tohto druhu boli prirodzenou súčasťou funkčnej štruktúry kresťanskej sakrálnej architektúry, nie je preto dôvod o ich existencii na Spiši pochybovať.

Na základe písomných zmienok z raného 13. storočia môžeme usudzovať, že v 12. storočí, prinajmenšom v jeho druhej polovici, fungovala na Spiši cirkevná organizácia na čele s prepoštom a s formujúcou sa farskou sieťou. V roku 1235 boli desiatky z farnosti v Podolínci a ďalších kostolov už predmetom sporu vysokých cirkevných hodnostárov.⁹ Okrem písomných prameňov indikujú existenciu farností zaniknuté Kostoly svätého Mikuláša v Levoči a svätého Pavla Apoštola vo Vlkovej (Horanské). Jednodolia s predĺženou polkruhovou apsidou vznikli pravdepodobne v druhej polovici 12. storočia.¹⁰ Hroby odkryté v ich okolí dokladajú, že oba kostoly disponovali jedným z hlavných farských práv, právom pochovávať.

Obr. 2. Stavebné fázy zaniknutého kostola vo Vlkovej-Horanské (podľa F. Javorského).

V oboch prípadoch nahradili stavitelia pri neskorších prestavbách polkruhové apsidy pravouhlým presbytériom. V druhej stavebnej fáze tu bol teda realizovaný architektonický typ, ktorý na Spiši v 13. storočí dominoval. Stavebný vývoj oboch kostolov však varuje pred apriorným konštatovaním pravouhlého presbytéria u tých objektov, ktorých východné časti zanikli v dôsledku neskorších stavebných úprav. Dovoľuje zároveň predpokladať podobné architektonické premeny u ďalších sakrálnych stavieb, ktoré môžu mať staršie jadro, ako naznačuje ich súčasný stav.

V prvej polovici 13. storočia sa na Spiši sformoval neskororománsky stavebný okruh, ktorého hlavnými reprezentantmi sú torzo románskeho paláca Spišského hradu (obr. 3) a najstaršie časti Kostola svätého Martina v Spišskej Kapitule.

⁷ A. VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor svätého Martina, s. 65.

⁸ M. SLIVKA: Výsledky výskumu kostola v Chraští nad Hornádom, TENŽE: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok, 182 a M. SLIVKA a F. JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu, 205-211.

⁹ R. MARSINA: *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (ďalej CDSI), vol. 1. Bratislavae 1971, s. 323, č. 446.

¹⁰ Výskyt uvedeného stavebného typu sa viaže najmä na časové rozmedzie polovice 12. a polovice 13. storočia. Keďže však v priebehu 13. storočia došlo k prestavbe objektov, môžeme ich vznik posunúť pred toto obdobie. Datovanie do 12. storočia podporuje aj celková nálezová situácia vo Vlkovej publikovaná F. Javorským: Výskum kostola zaniknutej dediny, 106-109.

Vznik aj slohové väzby oboch stavieb boli pravdepodobne v rozhodujúcej miere determinované spoločensko-politickým vývojom regiónu. Sociálne premeny a historické procesy na Spiši sú náplňou ďalších príspevkov tohto zborníka, napriek tomu spomeniem v stručnosti hlavné udalosti, na pozadí ktorých sa spišský neskororománsky stavebný okruh formoval:

Pred rokom 1209 daroval uhorský kráľ Ondrej II. severozápadný Spiš svojmu švagrovi, bamberskému biskupovi Ekbertovi. Nevieme presne, kedy

k donácii došlo. Za spodnú časovú hranicu môžeme považovať rok Ondrejovho nástupu k moci (1205). Možno sa tak stalo až v roku 1208. V tom čase Ekbert spolu s bratom Henrichom, istrijským grófom, hľadali v Uhorsku u svojej sestry, kráľovnej Gertrúdy azyl. Dôvodom bolo podozrenie, že sa podieľali na vražde Filipa Švábskeho.¹¹ Avšak už v roku 1209 Ekbert svoje pozemky predal spišskému prepoštovi Adolfovi a jeho sestre.¹² Prepoštova sestra, jej manžel Rutger, aj samotný Adolf, prvý po mene známy spišský prepoš, taktiež pochádzali z najbližšieho okruhu kráľovnej Gertrúdy. Listina z roku 1209 je najstarším písomným prameňom k dejinám Spiša, ktorý zároveň dokladá existenciu hradu aj kapituly. Pravdepodobne na Spišskom hrade v roku 1214 Ondrej II. s krakovským a sandomierskym kniežaťom Leškom Bielym dohodol Spišskú zmluvu, ktorá mala zabezpečiť ich spoločný postup pri dobývaní Haličsko-volyňského kniežatstva, o ktoré sa Arpádovci usilovali už niekoľko desaťročí. Garanciou dodržania zmluvy malo byť zasnúbenie Ondrejovho syna Kolomana s dcérou Leška Bieleho Salomeou. Koloman bol síce v roku 1214

Obr. 3. Ruína románskeho paláca Spišského hradu.

korunovaný za haličského kráľa, avšak už v roku 1221 musel zo svojho kráľovstva utiecť. Jeho osud bol v nasledujúcich rokoch pravdepodobne úzko previazaný s osudom Spiša.* Podľa výkladu historikov sa Koloman usadil na Spiši, kde jeho postavenie presiahlo právomoci župana. Na svojom benefíciu, ktoré okrem Spiša zahrňovalo aj Šarišskú, Abovskú, Turniansku a Gemerskú župu, vládol ako údelné knieža. Najnovší historický výskum upresnil dĺžku trvania Kolomanovho spišského pobytu, ktorý pravdepodobne nepresiahol rok 1234.¹³ Práve v období Kolomanovho pobytu mohli naliehavejšie vystúpiť do popredia zrejme už skôr existujúce požiadavky na reprezentatívnu stavebnú činnosť v správnych centrách Spiša, či to už bol komitátny hrad, alebo kultové centrum – kapitula.

S Kolomanovým menom spojila stavebnú činnosť na Spišskom hrade D. Menclová; do obdobia jeho vlády dotovala prvé kamenné opevnenie.¹⁴ Autori A. Fiala a A. Vallašek chronológiu hradnej architektúry radikálne prepracovali a Kolomanovi pripísali okrem druhej fázy rozľahlého opevnenia aj vybudovanie hradného paláca.¹⁵ Štýlový cha-

¹¹ *Herzöge und Heilige : Das Geschlecht der Andechs-Meranier im europäischen Hochmittelalter*, ed. J. Kirmeier a E. Brockhoff. Regensburg 1993, s. 72–79.

¹² *CDSI 1*, s. 122, č. 154.

* *Pozri článok Nataše Procházkovéj.*

¹³ N. PROCHÁZKOVÁ: *Haličský kráľ a slovónsky knieža Koloman z rodu Arpádovcov a jeho pôsobenie vo vnútornej a zahraničnej politike Uhorska v prvej polovici 13. stor.* Diplomová práca (rukopis). Filozofická fakulta UK. Bratislava 2000, s. 6–39. K súčasnej interpretácii historického diania na Spiši do polovice 13. storočia pozri M. HOMZA: *Vzťahy Spiša a Malopoľska od roku 1138 do roku 1241*, in: M. Homza a S. A. Sroka: *Štúdie z dejín stredovekého Spiša*. Krakov 1998, s. 63–97. TENŽE: *Pokus o rekonštrukciu najstarších politických dejín Spiša*, in: *Z minulosti Spiša V–VI*, ed. I. Chalupecký. Levoča 1999, s. 7–32.

¹⁴ MENCLOVÁ: *Spišský hrad*, s. 19–22.

¹⁵ A. FIALA, A. VALLÁŠEK a G. LUKÁČ: *Spišský hrad*. Martin 1988, s. 36.

rakter zachovaných reliktoŧ takýmto súvislostiam neodporuje. Románsky palác Spišského hradu reprezentuje typ poschodovej sálovej profánnej architektúry, ktorej genéza siaha do neskorokarolínskeho obdobia. Mal všetky hlavné znaky tohto typu, tak ako sa vyvinul vo svojej klasickej podobe v období 11. až polovice 13. storočia: prízemie slúžiace hospodárskym účelom, reprezentatívnu sálu na prvom poschodí (tzv. bel-étage) prístupnú samostatným schodiskom a horné poschodie určené na bývanie. Uvedený typ panského sídla sa rozšíril najmä v strednom a južnom Nemecku, alpských krajinách, Francúzsku, Taliansku. Patria k nemu klasické paláce nemeckých kráľovských falci, ale aj niektoré panské sídla budované svetským a cirkevným klérom.¹⁶ Variáciou sálovej stavby bol pravdepodobne aj palác vybudovaný po roku 1200 na hrade v Klosterneuburgu,¹⁷ môžeme ho tak považovať za najbližšiu známú paralelu.

Minimálne členenú architektonickú hmotu spišského paláca odhmotňovali portálové a okené otvory s polkruhovými záklenkami. Jediným štýlovým oživením sú v zachovanej hmote precízne tesané bobuľové hlavice združených okien (obr. 4, 5). Ide o tvaroslovný prvok, ktorý v strednej Európe začal svoje víťazné ŧaženie už v závere 12. storočia a bol obzvlášť typický pre celú prvú polovicu 13. storočia. Napriek (alebo práve kvôli) častému výskytu bobuľového dekoru je stanovenie architektonických väzieb problematické. V známom materiáli chýbajú príklady, ktoré by prekročili úroveň všeobecnej analógie a pomohli by upresniť provenienciu spišskej paláцovej architektúry. Bezosporu ale zostáva, že hradné sídlo bolo výtvarene zrelým architektonickým dielom s kvalitnou kamenárskou výzdobou.

Ak zotrŧáme na súvislostiach s Kolomanovým pobytom na Spiši, vymedzí sa čas jeho vzniku rokmi 1221–1234. Je však otázke, či možno vidieť iniciátora stavby v samotnom Kolomanovi.¹⁸ Adekvátnejšie by bolo zrejme uvažovať o niekom z jeho blízkeho okolia, do ktorého patrili aj spišský župan. Post kastelána zastávali na Spiši nezriedka vplyvní muži uhorskej administratívy. V prvej polovici 13. storočia to bol napríklad Dionýz, syn Ampoda, ktorý zároveň pôsobil ako magister tavernicorum majúci na starosti peňažné záležitosti kráľovstva.¹⁹ Avšak aj prípadný dohľad spišského kastelána nad stavbou bol zaiste motivovaný vedomím kráľovej prítomnosti, či už dlhodobej, alebo príležitostnej. Spišský hrad bol napokon až do roku 1464, kedy sa stal majetkom Turzovcov (Thurzo), budovaný ako kráľovský hrad. Chronológia jeho stavebných fáz by mala v budúcnosti zohľadniť vyššie zmienené politické udalosti, a to nielen pôsobenie haličského kráľa Kolomana, ale aj zatiaľ málo evidovanú, no významnú udalosť, akou bola Spišská zmluva. V roku 1214 museli na hrade existovať priestory, ktoré poskytli náležitú architektonickú kulisu stretnutiu a politickým jednaniam dvoch stredoEurópskych panovníkov. Martin Homza situoval túto udalosť do mohutného donjonu, prvej monumentálnej obytnej stavby hradu.²⁰ Rok 1214 by sme potom mohli považovať za terminus post quam pre deštrukciu, v dôsledku ktorej donjon zanikol. K výstavbe nového paláca došlo zrejme v krátkom časovom slede.

Približne v rovnakom čase, keď vznikol románsky palác na hrade, prebiehala rozsiahla stavebná činnosť aj na protíľahlom vrchu svätého Martina. Začiatkom 13. storočia zrejme prestávali postačovať sakrálne priestory, ktoré prepoštvu,

¹⁶ V otázke typologického zaradenia paláca na Spišskom hrade sa zhodujem s názorom D. MENCLOVEJ (pozri *Spišský hrad*, s. 31–32). Sálove hradné paláce ovplyvňovali od 12. storočia aj podobu profánnej architektúry v nemeckých mestách, k analogickému procesu recepcie došlo tiež v architektúre talianskych miest. Tu môžu prameniť isté podobnosti, ktoré medzi Spišským hradom a talianskymi mestskými stavbami videli FIALA a VALLAŠEK: *Spišský hrad*, in: *Krásy Slovenska*, roč. 9, 1985, s. 23. Priame väzby sú však málo pravdepodobné. Ku genéze, charakteristike a recepcii sálových panských sídiel U. ALBRECHT: *Der Adelsitz im Mittelalter: Studien zum Verhältnis von Architektur und Lebensform in Nord- und Westeuropa*. München a Berlin 1995, s. 22–34, 53–63.

¹⁷ U. SEEGER: *Zisterzienser und Gotikrezeption: Die Bautätigkeit des Babenbergers Leopold VI. in Lilienfeld und Klosterneuburg*. Berlin 1997, s. 104–108.

¹⁸ V čase predpokladaného príchodu na Spiš bol Koloman ešte dieťaťom, mal len trinásť rokov. Okrem toho nemožno zrejme ani v uvedenom časovom rozmedzí počítať na Spiši s jeho trvalou prítomnosťou. Pozri N. PROCHÁZKOVÁ: *Haličský kráľ a slovánsky knieža Koloman*, s. 39–44.

¹⁹ Na poste kráľovského taverníka je pramenne doložený v rokoch 1216–1222. Pozri G. KRISTÓ: *Die Arpadendynastie. Die Geschichte Ungarns von 895 bis 1301*. Budapest 1993, s. 179. V roku 1216 figuruje taktiež ako *comes de Scepes* a v tejto funkcii zotrval zrejme do začiatku dvadsiatych rokov, keď bol prítomný pri založení kláštora v Spišskom Štiavniku. Pozri F. L. HERVAY: *Repetitorium historicum ordinis cisterciensis in Hungaria*. Roma a Budapest 1984, s. 172–173. Mená ďalších spišských županov nie sú pred polovicou 13. stor. s istotou známe. Podľa MENCLOVÁ: *Spišský hrad*, s. 19, ktorá sa odvoláva na Fekete-Nagya, sa stal v roku 1224–1225 županom uhorský palatín Július z rodu Kán. V listinách s uvedených dátumom skutočne čítame: „Gyula (Iula) palatino et comite Scepusiensis“, podľa R. Marsinu však má správne znieť: „et comite Supruniensis“, teda župan šopronský. Pozri *CDS I*, s. 214, č. 294, s. 225, č. 310.

²⁰ HOMZA: *Pokus o rekonštrukciu*, s. 26.

Obr. 4. Románsky palác Spišského hradu: zrušené okno západného priečelia.

založenému koncom alebo v druhej polovici 12. storočia, ponúkal starší kláštor, prípadne niektorá z dvoch kaplniek, ktoré sa v priebehu 13. storočia ocitli v opevnenom areáli Spišskej Kapituly.²¹ Môžeme predpokladať, že už v čase príchodu prepošta Adolfa, spriazneného s kráľovskou rodinou, vyvstala požiadavka vybudovať sakrálnu stavbu, ktorá by bola adekvátnou protiváhou svetskému pendantu na hradnom kopci. V nasledujúcom období reprezentačné nároky nepochybne vzrástli.

S výstavbou prepoštského kostola sa začalo zrejme už pred rokom 1235, keď sa spomína „prepositus ecclesie sancti Martini“.²² V polovici či už v štyridsiatych rokoch 13. storočia mohla byť stavba ukončená. V roku 1248 obdaroval kráľ Kostol svätého Martina pôdou, podobne ako o rok neskôr. V roku 1249 figuruje „ecclesie sancti

Martini“ ako jeden zo vznešenejších svojho druhu v kráľovstve.²³ Hoci sa zmienka vzťahuje na inštitúciu, nie architektúru, je pravdepodobné, že tu už stál chrám primeraný významu cirkevného úradu, ktorý disponoval takmer biskupskými právomocami. Niekedy v prvej polovici 13. storočia sa spišská kapitula stala hodnoverným miestom.²⁴ V štyridsiatych rokoch 13. storočia sa prepošt Matej (1234–1258) už naplno angažoval v majetkovoprávných záležitostiach a v roku 1245 dal sám povolenie k stavbe kostola v neďalekej Žehre.²⁵

Prepoštský kostol bol, podobne ako hradný palác, typickým reprezentantom neskororománskeho slohového prúdu, do ktorého pozvoľne prenikali gotické inovácie. Všetky podstatné znaky jeho architektonickej koncepcie môžeme nájsť na významovo porovnateľných stredoeurópskych stavbách prvej polovice 13. storočia: redukovanú bazilikálnu dispozíciu bez transeptu s pôvodom v severotalianskej architektúre, dvojvežové západné priečelie majúce korene v karolínskom umení, románsky chápanú architektonickú hmotu, na druhej strane „moderný“ klenbový systém či ranogotické bobulové hlavice v interiéri a na portáloch popri tradičných kockových hlaviciach, ktoré sa pôvodne nachádzali v združených oknách veží.²⁶ Staviteľia spišskokapitulského kostola neexperimentovali. Realizovali síce dobovo aktuálny (v stredoeurópskom kontexte) projekt, čerpali však z overených schém. Možno dať zapravdu tým, ktorí v Spišskej Kapitule rozpoznali súvislosti so staviteľstvom talianskych kultúrnych centier, ako aj tým, ktorí poukázali na vzťah k nemeckej architektúre. Podnety juho- a západoeurópskeho staviteľského umenia tu boli výsledkom stredoeurópskej transformácie. Tvorcovia ich pretavili do podoby Kostola svätého Martina v redukovanej podobe, ktorá prezrádza dlhú cestu sprostredkovania. A práve táto pomerne silná abstrakcia, ktorá sa obmedzila na viac-menej základné tvary a výzdobné motívy, predstavuje hlavný argument proti úvahám o priamych väzbách k talianskym či nemeckým inšpiračným zdrojom sprostredkovaných azda dynastickými kontaktmi (Bamberg). Je zároveň aj hlavnou prekážkou pri definovaní

²¹ Okrem rotundy svätého Ondreja stála v blízkosti spišskokapitulského Kostola svätého Martina aj Kaplnka Panny Márie, ktorá nebola zatiaľ archeologicky verifikovaná. Prvá stavba je doložená v listine z roku 1307, druhú uvádza prameň z roku 1273. K identifikácii oboch stavieb SLIVKA a JAVORSKÝ: Výsledky archeologického výskumu, s. 209.

²² CDSI 1, s. 323, č. 446.

²³ CDSI 2. Bratislavae 1987, s. 211, č. 300, s. 230, č. 329.

²⁴ J. Sorko: Stredoveké rukopisy na Spiši, in: *Spišské mestá v stredoveku*, ed. R. Marsina. Košice 1974, s. 103 kladie jeho počiatky dokonca k roku 1229. Do prvej polovice 13. storočia je datovaný tiež pečatný znak Spišskej Kapituly. Pozri – M. SLIVKA: Umelecké remeslo na Slovensku v románskej dobe, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 48, 1999, č. 2, s. 29.

²⁵ CDSI 2, s. 129, č. 194.

²⁶ Dnešné bobulové hlavice na vežiach sú výsledkom neoslohovej rekonštrukcie kostola. B. POMFYOVÁ: *K niektorým otázkam*, s. 41.

konkrétnych architektonických súvislostí a dôvodom, prečo bolo možné v starších interpretáciách pripísať sprostredkujúcu úlohu ako podunajskej, tak sliezskej oblasti. Predsa sa domnievam, že zachované časti spišskokapitulského chrámu ponúkajú oporné body, ktoré umožňujú pevnejšie ukotviť túto stavbu v súvislostiach dobovej stavebnej produkcie. Prikláňam sa k podunajskej orientácii Kostola svätého Martina a k názoru, že jeho architektonickú podobu ovplyvnila politická situácia a objednávatel.

O zakladateľovi stavby písomné pramene mlčia. Bolo by iste lákavé pripísať iniciatívu samotnému Kolomanovi. Kráľovskú fundáciu napokon konštatovali už G. Entz, K. W. Ruminsky aj E. Marosi.²⁷ Bezprostredný záujem kráľovského donátora na druhej strane spochybňuje umelecká kvalita pôvodných častí kostola, ktorá výrazne zaostáva za dvorskými stavbami nielen v Ostrihome a jeho okolí, ale aj v najsevernejšom výbežku arpádovskej dvorskej kultúry, v Haličsku.²⁸ Napriek tomu je zrejme oprávnený predpoklad, podľa ktorého treba donátora hľadať na Spišskom hrade a bezprostredné inšpiračné východisko – či lepšie povedané východiská – v ústredných oblastiach stredovekého Uhorska.

Účasť svetského patróna indikuje rozľahlá západná časť kostola s emporou – symbolom jeho výsadného postavenia. Kombinácia dvojvežového západného priečelia prepojeného s emporou a bazilikálneho trojlodia s tromi východnými apsidami²⁹ sa často vyskytuje u tzv. rodových kláštorov (Sippenklöster), ktoré sú považované za jedno zo špecifik uhorskej architektúry 13. storočia. Nejde však ani o štýlovú, ani o typologickú kategóriu, ale o sociologický fenomén.³⁰ Rodové kláštorne kostoly dokumentujú hlboké zmeny v spoločenskej štruktúre, ktoré v Uhorsku nastali začiatkom 13. storočia. Viedli k vytvoreniu ekonomicky, a tým aj politicky silnej šľachtickej vrstvy, z ktorej iniciatívy a „rastúceho sebedomia“ (Marosi) vznikol celý rad náročných stavebných projektov schopných konkurovať aj kráľovským fundáciám. V prípade spišskokapitulského kostola možno

Obr. 5. Románsky palác Spišského hradu: detail hlavice združeného okna západného priečelia (pozri obr. 8).

len ťažko hovoriť o rodovom kláštorne kostole v pravom zmysle slova, keďže chýba dôkaz patronátneho práva niektorého domáceho šľachtického rodu. Vychádzal z rovnakej idey vlastníckych kostolov, ktorá sa tu spája s analogickým dispozičným riešením. „Vlastníka“ videl už Václav Mencl v pánovi Spišského hradu. Kostol okrem toho, že bol hlavným chrámom cirkevného okrsku, plnil funkciu hradnej „kaplnky“; „prepošt bol súčasne vojvodovým kaplánom a kancelárom“.³¹ Z uvedenej funkcie vyplynul kvantitatívne vyrovnaný pomer nezvyčajne krátkeho trojlodia a hlboké západnej empory. Povedané Menclovými slovami: „stavba rátala len s početným kňazstvom kapituly a členitou družinou“,³² pričom netreba zabúdať ani na bezprostrednú blízkosť kláštora na „Pažici“.

²⁷ G. ENTZ: Westemporen in der ungarischen Romanik, in: *Acta Historiae Artium Scientiarum Hungaricae* (ďalej AHASH), roč. 6, 1959, s. 7. K. W. RUMINSKI: Die Kirche st. Martin des Zipser Kapitels, in: AHASH, roč. 22, 1976, s. 26. E. MAROSI: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*. Budapest 1984, s. 173.

²⁸ Z. ŚWIECHOWSKI: Die Bedeutung Italiens für die romanische Architektur und Bauplastik in Polen, in: AHASH, roč. 10, 1964, s. 22, MAROSI: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, s. 137–138.

²⁹ Pôvodná východná časť zanikla pri neskorogotickej prestavbe. Všeobecne akceptovanú rekonštrukciu trojapsidálneho uzáveru však nie je potrebné spochybňovať. Otázna je len forma apsid (polkruhová alebo polygonálna?).

³⁰ MAROSI: *Die Anfänge der Gotik in Ungarn*, s. 177–179.

³¹ MENCL: *Gotická stavebná kultúra Spiša*, s. 3.

³² TENŽE: *Vzťahy východného Slovenska*, s. 30. Reprezentatívna funkcia tejto „kaplnky“ pritom nevyklučuje existenciu oratória priamo na hrade.

Obr.6. Spišské Vlachy, Kostol svätého Jána Krstiteľa: fragment portálového hlavícového vlysu.

Aspekt „panského“ kostola bol zrejme prítomný ešte začiatkom 14. storočia; freska s korunováciou Karola Róberta z Anjou, akcentujúca triumf kráľovskej moci,³³ iste nie je náhodne umiestnená na severnej strane kostola práve v blízkosti empory.

K architektúre centrálnych oblastí stredovekého Uhorska smeruje Kostol svätého Martina nielen typickým prepojením dispozície a funkcie, ale aj architektonickým detailom. Okrem málo priekazných oblúčkových vlysov, lizén, náročných lupenňov na pätkách atď. nachádzame na niektorých interiérových hlaviciach motív akantových listov zvinutých do pukov, ktorý principiálne vychádza z naturalizujúcej listovej bobuľovej ornamentiky ostrihomského okruhu. Približuje sa plošnejším a schematizovanejším derivátom tohto typu, ku ktorým patria niektoré hlavice z katedrály v Kalóči (Kalocsa), premonštrátskeho kostola v Ócsi (pred 1234) (obr. 7) a ďalších stavieb na území dnešného Maďarska.

Bobuľové hlavice prepoštského chrámu a hradného paláca sú považované za dôkaz ich dielenskej príbuznosti, hoci už pri zbežnej komparácii vystúpia do popredia výrazné diskrepancie, ktoré oddeľujú kameňosochárske súbory oboch stavieb. Prvým rozdielom je práca s kameňom. Hlavice v združených oknách paláca sa vyznačujú výraznejšou plasticitou rastlinných motívov v porovnaní so spišskokapitulskými hlaviciami,

ktorých autori pracovali s minimálnym reliéfom častokrát prechádzajúcim len do rytej línie. Druhý rozdiel spočíva v nápadnom protiklade medzi variabilitou palácových fragmentov a uniformitou architektonického dekoru prepoštského kostola. Preto sa napriek úzkemu záujmovému prepojeniu hradu a kapituly a jednej štýlovej vrstvy, ktorú obe stavby reprezentujú, domnievam, že nie sú dielom tej istej stavebnej (kemenárskej) dielne. V architektonickej praxi tohto obdobia nebolo ničím neobvyklým, ak sa na vzniku úzkeho stavebného okruhu, či dokonca jedného architektonického diela podieľalo niekoľko remeselných skupín.

Charakteristická unifikovaná výzdoba zachovaných partií Kostola svätého Martina spoľahlivo prezrádza činnosť uzavretej kameňosochárskej dielne. Jej prácou boli aj dve dosiaľ nepublikované hlavice pochádzajúce údajne zo Spišskej Kapituly. Dnes nezvestné fragmenty sú známe len z fotografií³⁴ a nepoznáme ani ich nálezové okolnosti. Zjavne išlo o hlavice z voľne stojacich subtílnych stĺpikov. Ak nepredpokladáme zložito členenú obvodovú stenu so stĺpkami predsunutými pred jej plochu (čo je viac ako nepravdepodobné), boli možnosti uplatnenia takéhoto architektonického prvku vo východnej, zaniknutej časti kostola, minimálne; ponúkalo by ich napríklad chórové zábradlie. Hlavice by mohli pochádzať aj z inej stavby, ktorej vybudovanie na seba zrejme nenechalo dlho čakať a nie je vylúčené, že vznikla súčasne s prepoštským kostolom. Bol ňou prepošov palác. Jednotraktový hranolový objekt sa nachádzal severne od kostola a jeho relikty tvoria jadro dnešného biskupského sídla. K palácu smeroval bočný severný portál kostola, čo nepriamo dokazuje, že situovanie a zrejme aj vybudovanie oboch stavieb bolo výsledkom jednej architektonickej koncepcie. Z písomných prameňov sa o existencii paláca dozvedáme až v roku 1273, keď sa *palatium* spomína v záвете prepošta Mutimíra (Mutmerius).³⁵

Podstatnou, avšak za súčasného stavu bádania úplne neobjasnenou otázkou je vzťah spišskokapitulskej architektúry k ďalšej významnej stavbe – zaniknutému cisterckému kláštoru v Spišskom Štiavniku.³⁶ Štiavnický kláštor je jedinou spišskou

³³ M. TOGNER: Die Monumentalmalerei der ersten Hälfte des 14. Jahrhunderts in der Slowakei : Beitrag über die Rezeption der italienischen Einflüsse in der Malerei Mitteleuropas, in: *King John of Luxembourg (1296–1346) and the art of his Era*, ed. K. Benešová. Praha 1998, s. 337–338.

³⁴ Fotografie sú evidované v archíve Pamiatkového ústavu v Bratislave pod heslom Spišská Kapitula, inv. č. 36121, 36123, 36124.

³⁵ Stredoveké jadro budovy biskupského sídla konštatovali autori A. FIALA a A. VALLAŠEK: Zaniknutý kláštor svätého Martina : Náčrt stavebného vývoja Spišskej Kapituly do konca stredoveku, in: *Vlastivedný časopis*, roč. 24, 1975, s. 133.

³⁶ Nejednoznačné nálezové okolnosti pätky zväzkového piliera, ktorá by mohla indikovať činnosť jednej stavebnej dielne na oboch lokalitách, varujú pred jednoznačnými závermi. Porovnaj F. JAVORSKÝ: Výskumy a prieskumy Výskumnej expedície Spiš v r. 1979, in: *ŠZ AÚ SAV*, roč. 19. Nitra 1981, s. 82, obr. 14, B. POMFŮVÁ: *K niektorým otázkam*, s. 42–43 a pozn. 71.

fundáciou, ktorú písomné pramene explicitne spájajú s Kolomanovým menom. Opátstvo bolo založené v roku 1223 z iniciatívy Ondreja II. a Kolomana na pamiatku zavraždenej kráľovnej Gertrúdy.³⁷ V starších interpretáciách je práve tejto stavbe pripísaná rozhodujúca úloha pri formovaní spišského stavebného okruhu. Predstava cistercijského kláštora ako stavebného centra a hlavného inšpiračného zdroja vychádzala z teórie o cistercijsko-burgundskej gotike. Výskum posledných desaťročí upozornil na neudržateľnosť tejto teórie, ktorá je v úsilí o generalizáciu príliš zjednodušujúca.³⁸ Tým zaniká aj hlavná premisa, z ktorej bola spišská architektúra 13. storočia interpretovaná. K raným stavebným dejinám kláštora, ktorý definitívne zanikol v 16. storočí, poznáme dva dátumy. Jedným je rok založenia, tým druhým rok 1260, v ktorom kláštor vyhorel.³⁹ Objekt bohužiaľ dosiaľ nebol archeologicky skúmaný. Bez poznania konkrétneho materiálu zostávajú architektonické väzby kláštora a jeho význam pre vývoj spišskej architektúry v prvej polovici a okolo polovice 13. storočia úplne otvorenou otázkou. Je dokonca pravdepodobné, že mnísi sa v počiatočnom období uspokojili s provizóriom.⁴⁰ Niekoľko architektonických článkov pochádzajúcich z kláštornej architektúry súvisí pravdepodobne až s neskoršími stavebnými dejinami. Štýlovo najvýraznejšie sú tri hlavicové vlysy s rastlinným dekorom (obr. 8-10), ktoré dokladajú stavebnú aktivitu v pokročilom 13. storočí. Štiavnický kláštor nadobudol v tomto období pozíciu významného regionálneho feudála, ktorému patrila podstatná časť juhozápadného Spiša. Spolu s miestnymi šľachtickými rodmi usmerňoval nemeckú kolonizáciu, ktorá v 13. storočí dosiahla kulmináciu, viedol lokátorskú činnosť, prenajímal svoje obce „hostom“ (napríklad Stojany). S prúdom kolonistov prišli pravdepodobne aj staviteľia pozvaní k obnove kláštorných budov. Štiavnické fragmenty zreteľne prezrádzajú vplyvy klasickej a poklasickej gotiky, ktorých významným sprostredkovateľom smerom na východ bolo v druhej polovici 13. storočia nemecké staviteľstvo. Kvalita zachovaných architektonických článkov dáva tušiť architektúru skutočne stredoeurópskej úrovne.

Obr. 7. Ócsa (Maďarsko), bývalý premonštrátsky kostol: pravé ostenie južného portálu.

Architektúra Spišského hradu, Spišskej Kapituly a kláštora v Štiavniku musela nesporne pôsobiť inšpiratívne na stavebnú aktivitu v okolitých obciach. Je oprávnený predpoklad, podľa ktorého práve tieto tri stavby sprostredkovali na Spiš v rozhodujúcej miere nové slohové prúdy a tendencie, poskytli impulzy pre ich miestnu transformáciu a podmienili tak osobitý charakter spišského staviteľstva. Môžeme ich považovať za hlavné diela dvoch slohových okruhov: neskororománskeho so stavebným centrom v okolí Spišského Podhradia (kapitula, hrad), sformovaného v prvej polovici a okolo polovice 13. storočia, a štýlovo značne heterogénneho okruhu, do ktorého spadá stavebná produkcia približne posledných štyroch desaťročí 13. storočia. V tradičných vývojových schémach je architektúra tohto obdobia označovaná ako ranogotická.⁴¹ Za jej významný inšpiračný zdroj možno považovať obnovenú kláštornú architektúru v Spišskom Štiavniku. Vymedzenie uvedených stavebných okruhov problematiku štýlového charakteru spišskej architektúry 13. storočia zďaleka nevyčerpáva. Detailná formálna komparácia dokonca ukazuje, že konkrétny vplyv spomenutých stavieb sa sleduje veľmi ťažko a je preukázateľný len na malom počte príkladov, ak ho pravdaže nezovšeobecnieme na všetky bežne sa vyskytujúce formy ústupkových portálov, združených okien či hranolových rebier.

³⁷ HERVAY: *Repetitorium*, s. 172.

³⁸ Na nutnosť prehodnotiť cistercijskú architektúru upozornil v poslednom sumárnom spracovaní tejto problematiky aj M. UNTERMANN: *Forma ordinis. Die mittelalterliche Baukunst der Zisterzienser*. München 2001, *passim*.

³⁹ HERVAY: *Repetitorium*, s. 172-173.

⁴⁰ V roku 1237 malo byť opátstvo preložené do neďalekej Lučivnej. Úlohou translokácie bol poverený priamo opát z Morimodnu. *Tamže*, s. 172. Pozri tiež M. SLIVKA: Cisterciiti na Slovensku, in: *AH*, roč. 16, 1991, s. 102. Hoci kláštor napokon nebol presídlený, je málo pravdepodobné, že by k podobným úvahám došlo, ak by už boli vybudované kamenné stavby.

⁴¹ K polemike s aplikovaním tradičnej terminológie v súvislosti so Spišom B. POMFYOVÁ: *K niektorým otázkam*, s. 44-54.

Obr.8-9. Hlavica zo zaniknutého cisterciáckeho kláštora v Spišskom Štiavniku: čelný (17) a bočný (18) pohľad.

Obr.10. Spišský Štiavnik: hlavicový vlys z kláštora.

Bez priamej analógie zostávajú stavebné detaily románskeho paláca. Bezprostredný vzťah k architektúre spišskokapitulského svätého Martina prezrádza jediný fragment – hlavicový vlys z rozmerného kostola privilegovaných hostí v Spišských Vlachoch (obr. 6). Inšpiráciu charakteristickými bobuľovými hlavicami tušíme v prípade vežových okien kostolov v Huncovciach, Hranovnici, Hrabušiciach a portálu v Iľašovciach, ktorého hlavice s typickou volúťou sa dokonca vyznačujú výraznejšou plasticitou ako hlavice Kostola svätého Martina. Majstri činní v Spišskej Kapitule sprostredkovali miestnym staviteľom pravdepodobne tiež znalosť rebrovej klenby, prípadne sami zaklenuli niektoré stavby v okolí (podvežie kostola v Spišskom Podhradí).

Aj tvaroslovie kláštora v Spišskom Štiavniku odráža v porovnateľnej kvalite len jediné dielo – klenba sakristie kostola v Hrabušiciach. Táto významná práca je mimoriadne čistou reakciou na vegetabilný naturalizmus druhej polovice 13. storočia. V súvislostiach dedinského kostola prekvapuje vysoká kvalita kamenosochárskeho výkonu, ktorú dokladajú precízne tesané lístky s jemným žilkovaním. Možno ju vysvetliť len

účasťou niektorého z kamenárov pôsobiacich na stavbe kláštora. V Hrabušiciach sa tiež stretávame s najstarším slovenským príkladom kružbovej konzoly, ktorej výskyt sa na Spiši doteraz spájal až s raným 14. storočím a s pôsobením levočskej huty. Vzhľadom na naznačené súvislosti môžeme tento prvok predpokladať už v kláštore štiavnických cistercitov. Kružbová konzola sa začala v stredoeurópskej architektúre presadzovať približne v poslednej štvrtine 13. storočia. Nepriame indície tak naznačujú priebeh stavebných prác v Štiavniku ešte so značným odstupom po požiari. K neskoršej reflexii štiavnickej listovej ornamentiky patria aj citácie dvojradových listových trsov na portáloch v Krížovej Vsi a Ruskinovciach zo záveru osemdesiatych rokov. Motív sa zachoval na jednom zo štiavnických fragmentov (obr. 10) a na spomenutých portáloch je realizovaný v podstatne zníženej kvalite.

Spišský Štiavnik mal pravdepodobne významný podiel na regionálnom rozšírení rastlinnej ornamentiky. Počnúc šesťdesiatimi rokmi 13. storočia, doslova zaplavila sakrále stavby spišského vidieka, či už išlo o celé súbory kamenosochárskych článkov, alebo len o drobný ornamentálny detail na svorníku, prípadne pastofóriu. Z vlastného štiavnického kláštora poznáme ale príliš málo na to, aby sme mohli určiť rozsah jeho vplyvu. Avšak vzhľadom na morfológické premeny, ktorými prechádzali, ako architektonický dekor, tak formy okien, portálové schémy, v menšej miere profily rebier a napokon aj dispozícia kostolov, je málo pravdepodobné, že jediným sprostredkovateľom impulzov bol cisterciácky kláštor. Čulý stavebný ruch, ktorý v 13. storočí sprevádzal rozsiahle zmeny spišskej society, dovoľuje predpokladať aj ďalšie inšpiračné zdroje v prostredí rodiačich sa spišských miest. Takými mohli byť najmä Kežmarok a Levoča. Kežmarský Kostol svätej Alžbety a najstaršie časti levočského Kostola svätého Jakuba reprezentujú inovačné riešenia,⁴² zodpovedajúce požiadavkám meštianskych komunít, ktoré kládli nové nároky nielen na priestorovú skladbu kultových stavieb, ale zaiste vytvorili príležitosť aj pre ich výtvarné prepracovanie.

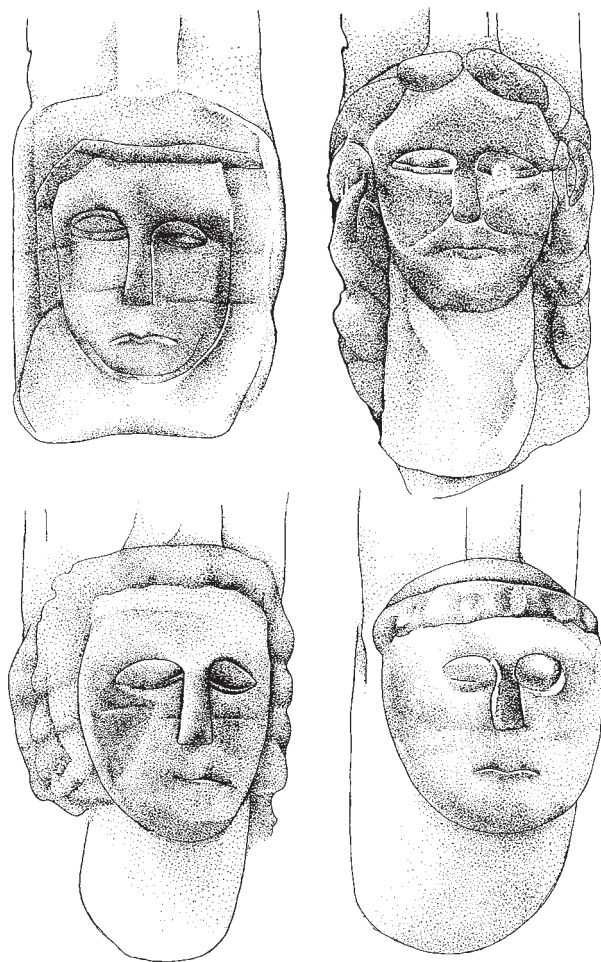
Za hlavnú tému spišského staviteľstva 13. storočia možno označiť pozdĺžny jednoloďový dedinský kostol. Desiatky týchto objektov vybudovaných v 13. a v prvej polovici 14. storočia dokladajú, že sa už v tomto období vytvorila farská sieť,

⁴² SLIVKA: Príspevok k lokovaniu mesta Kežmarok, s. 186. F. JAVORSKÝ: Levočské kostoly v kontexte dejín mesta, in: *Z minulosti Spiša V–VI*, s. 33–60.

ktorá v zásade dokázala naplniť potreby cirkevnej správy aj v nasledujúcich storočiach. Väčšina spišských obcí má kostol so stredovekým jadrom a k tomu treba pričítať ešte zaniknuté objekty.⁴³

Podľa starších interpretácií bola architektonická koncepcia spišských dedinských kostolov obmedzená na jediné riešenie, typ tzv. kolonizačného kostola. Schéma pozdĺžnej lode, na ktorú sa napája východné pravouhlé presbytérium a západná predstavaná veža, mala byť záväzná pre všetky kultové stavby, v ktorých sa zlučovali farské právomoci s reprezentačným poslaním zemepanskej fundácie. Aj v tomto prípade nás nové poznatky presvedčujú, že typologická aj funkčná škála spišskej vidieckej architektúry bola pestrejšia.

Dedinský kostol naplňal celý komplex funkcií, od sakrálnych po vyslovene profánne, ktoré sa vo viac či menej postihnuteľnej miere podpísali na jeho výslednej podobe. V prvom rade bol samozrejme ideovým stredom náboženskej obce, duchovným symbolom a miestom stretnutia s Bohom. Kostol a jeho areál slúžili aj ako miesta zhromaždení, konania trhov,⁴⁴ výberu desiatkov. Obyvateľom obce sa všeobecne zrozumiteľnou rečou prihovárал kostolný zvon, ktorý ohlasoval omše, úmrtia, varoval pred nebezpečenstvom.⁴⁵ Kostoly a cintoríny okolo nich mali v stredoveku právo azylu, poskytovali útočisko, konali sa tu sudy.⁴⁶ Za účelom úschovy stáli na cintoríne samostatné, hospodárskym budovám podobné stavby, do ktorých si obyvatelia obce v čase nebezpečenstva odkladali imanie aj zásoby. Rovnakému účelu slúžili jednotlivé časti kostola – veža, sakristia, loď, azda aj empora.⁴⁷ Na Spiši je ukážkou vyslovene obranného charakteru dnes už solitérne stojaca mohutná veža zaniknutého kostola na mieste stredovekej dediny Miloj v blízkosti Spišského Hrušova (obr. 12). Veža je vybavená strieľňami a na úrovni jej štvrtého a piateho poschodia sa pôvodne nachádzali ochodze. Primárne refugiálny, prípadne „úschovný“ účel mohli plniť aj

Obr. 11. Mengusovce, Kostol svätého Tomáša: klenbové konzoly v presbytériu (kresba: B. Pomfyová).

ďalšie stavebné časti, ako napríklad zatiaľ bližšie nešpecifikovateľný priestor nad svätynou kostola v Spišskom Štvrtku.

Na Spiši sa, podobne ako v ďalších stredoeurópskych regiónoch, podieľala výraznou mierou na stavbe dedinských kostolov domáca šľachta. Kostoly vybudované pod patronátom miestneho feudála označuje súčasná literatúra ako panské alebo vlastnícke. Inštitút patronátneho práva

⁴³ Predstavu o podobe farskej siete v ranom 14. storočí dávajú pápežské desiatky. J. TROCHTA: *Zoznam fár Slovenska, podľa účtovných registrov pápežských kolektorov o desiatkoch zaplatených pápežskej kúrii v Avignone užívateľmi cirkevných benefícií v Uhorsku v rokoch 1332–1337: Príspevok k historickej cirkevnej topografii Slovenska*. XIII. Spišská Stolica. Rukopis. Bratislava 1968/69.

⁴⁴ Snaha zabrániť konaniu trhov v blízkosti sakrálnych stavieb bola jedným z dôvodov budovania ohradových múrov okolo kostolných cintorínov. A. HABOVŠTIK: *Stredoveká dedina na Slovensku*. Bratislava 1985, s. 209.

⁴⁵ Stredoveký slovník poznal: „Zins-, Gerichts-, Bann-, Mordglocke, feindglöglin, sturmglöge“. Pozri F. MÖBIUS: Die Dorfkirche im Zeitalter der Kathedrale (13. Jh.): Plädoyer für strukturgeschichtliche Vertiefung des Stilbegriffs, in: *Sitzungsberichte der sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig. Philologisch-historische Klasse*. Band 128, Heft 3. Berlin 1988, s. 42. Hoci ide o príklady z nemecky hovoriacich oblastí, možno ich považovať za výpoveď všeobecných zvyklostí.

⁴⁶ H. GRAF: Der mittelalterliche Dorfkirchhof als Ort der Wehr und des Gerichts, in: *Abhandlungen zur Saarpfälzischen Landes- und Volksforschung*. Band I. Kaiserslautern 1937, s. 44–48.

⁴⁷ A. TOMASZEWSKI: *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi*. Wrocław; Warszawa; Kraków a Gdańsk 1974, s. 245–246 a 256. G. ENTZ: Zur Frage der Westemporen in der mittelalterlichen Kirchenarchitektur Ungarns, in: *Architektur des Mittelalters. Funktion und Gestalt*, ed. F. Möbius a E. Schubert. Weimar 1983, s. 242, F. MÖBIUS: Die Dorfkirche im Zeitalter der Kathedrale, s. 32–33.

Obr. 12: Ruína Kostola svätého Stanislava na mieste zaniknutej stredovekej dediny Miloj (kataster obce Spišský Hrušov).

poskytoval zakladateľovi kostola viaceré výsady. Patrilo medzi ne právo výberu farára, dohľad nad príjmami a majetkom kostola, právo na finančnú podporu v prípade, keď sa on sám nachádzal v núdzi, a napokon celý rad práv uplatniť reprezentatívne nároky: umiestnenie rodového erbú a mena v kostole, právo na výsadné miesto pri bohoslužbách, procesiách, právo na miesto posledného odpočinku v sakrálnnej stavbe a i.⁴⁸ Za hlavný atribút výsadného postavenia donátora, a teda doklad existencie patronátneho práva je považovaná západná empora. Keďže pravdepodobne celý rad

spišských kostolov bol vybavený emporou vstavanou do západnej časti lode, funkčná charakteristika spišského jednolodia ako panského kostola zovšeobecnela a splynula s predstavou kolonizačného kostola. Písomné pramene tento jednoliaty funkčný charakter spišských jednolodí popierajú.

Súčasť cirkevnej správy tvorili na Spiši už v 13. storočí všetky tri základné kategórie sakrálnych stavieb: farský kostol, filiálny kostol, kaplnka. O ich existencii sa dozvedáme z listín, v ktorých pre označenie sakrálneho objektu figurujú termíny *capella* a *ecclesia*. Ich interpretácia vo vzťahu k architektúre v doterajšej literatúre absentuje. Jedine kostol v Matejovciach bol neadekvátne hodnotený cez prizmu súčasného chápania termínu *capella* ako menšieho bohoslužobného priestoru s výrazne obmedzenými právomocami vo veciach duchovnej správy. S odôvodnením, že v 13. storočí stála v obci „len“ kaplnka, dávala časť bádateľov dnešnú stavbu do prvej polovice 14. storočia.⁴⁹ Je zrejme, že v priebehu storočí došlo k významovému posunu stredovekej terminológie. Obsah uvedených pojmov nebýva interpretovaný jednoznačne, zhoda však panuje v názore, že ich nemožno vzťahovať na architektonickú podobu (veľkosť, honosnosť) sakrálneho objektu, ale že ide o vyjadrenie odlišnej funkčnej kvality. Pokým niektorí bádatelia vidia hlavný rozdiel v disponovaní farskými právami (*ecclesia parochialis*, *ecclesia filialis*), resp. v ich absencii (*capella*), iní sa domnievajú, že termín *capella* vyjadruje vlastnícky kostol.⁵⁰ Oba pojmy viazali na seba pravdepodobne aj v tom istom období rôzne významové nuansy, ktoré sú za priaznivej situácie rekonštruovateľné z kontextu listín, prípadne z konfrontácie so zachovanou architektúrou.

Spomedzi spišských stavieb vyplýva pomerne jasne súkromný charakter kostola v Toporci. V roku 1303 dostal nobilis vir Ján z Hrhova povolenie vybudovať v obci kaplnku „bez práva desiatkov a ďalších práv“.⁵¹ V Levkovciach vznikla po roku 1308 pre pánov Mikuláša a Detricha „capella vel oratorium“, ktorej správou bol poverený farár v neďalekom Vrbove.⁵² Kaplnkami sú tu označené rýdzo privátne fundácie a zároveň sakrálnne stavby s obmedzenými právomocami. Naproti tomu

⁴⁸ P. LANDAU: *Jus patronatus : Studien zur Entwicklung des Patronats im Dekretalenrecht und der Kanonistik des 12. u. 13. Jahrhunderts*. Köln 1975. H. FEIGL: *Entwicklung und Auswirkung des Patronatrechtes in Niederösterreich*, in: *Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich*. Neue Folge 43. Köln a Wien 1977, s. 81–114.

⁴⁹ Napríklad *Súpis pamiatok na Slovensku*, vol. 2. Bratislava 1968, s. 304.

⁵⁰ Porovnaj interpretácie P. SOMMER: *Postihnuteľnosť termínů ecclesia a capella v archeologických pramenech*, in: *AH*, roč. 7, 1982, s. 453–469. E. FÜGEDI: *Kirchliche Topographie und Siedlungsverhältnisse im Mittelalter in der Slowakei*, in: *Studia Slavica Academiae scientiarum Hungaricae*, roč. 5, 1959, s. 394 a J. ŠILHAN: *Kaple a Kaplan*, in: *AH*, roč. 6, 1981, s. 248–251.

⁵¹ V. SEDLÁK, ed.: *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae* (ďalej *RDSI*), vol. 1. Bratislavae 1980, s. 102, č. 180: „capella absque preiudicio decimarum et aliorum iurum“.

⁵² *RDSI* 1, s. 252, č. 550.

kaplnka v Lomničke, založená v roku 1294 rodom pánov z Hrhova (Gergöy), slúžila najneskôr v roku 1329 aj ako farský kostol.⁵³ Pod označením kapela tu môžeme zrejme rozumieť akcentovanie zemepanského patronátu nad farským chrámom. Jednoznačne je tento vzťah vyjadrený v prípade Vítkoviec, kde sa uvádza „farnosť kaplnky“, ktorej zakladateľmi boli zemepáni Pavol a Mikuláš.⁵⁴ Vlastnícke právo je ale potrebné predpokladať aj u viacerých stavieb, ktoré nesú označenie ecclesia, ako je tomu v prípade kostolov v Spišskom Hrhove a Žehre; obce boli rodovými sídlami pánov z Hrhova a pánov zo Žehry (Zehriansky, Sigray); zakladatelia kostolov Jordan z Hrhova a Ján zo Žehry sú v listinách menovaní.⁵⁵ Uvedené zmienky o fundáciách kostolov a kaplniek patria k vzácnym príkladom, v ktorých z anonymného radu zakladateľov vystupujú konkrétne mená. Neprekvapuje, že medzi nimi figurujú členovia popredných spišských rodov pánov z Hrhova a pánov zo Žehry. Nepochybne rovnako agilnými donátormi boli v rámci lokátorskej činnosti aj ďalšie spišské šľachtické rodiny pánov z Brezovice (Berzevicy) a pánov z Mariášoviec (Máriáši, Máriássy), ako aj drobní zemepáni. Chýba však explicitné doloženie ich podielu na stavbách jednotlivých kostolov.

Dôsledky funkčnej diferenciacie stavieb na ich architektonickú podobu sú ďalším z otvorených problémov. Absentuje najpresvedčivejší dôkaz feudálnovlastníckeho vŕahu, ktorým je prepojenie sakrálnej stavby s panským sídlom. Určité indície pre spresnenie charakteru stavby poskytujú pozostatky pôvodného interiérového zariadenia, najmä krstiteľnice, ktoré dokladajú právo udeľovania sviatosti krstu, a teda existenciu farnosti (Bijacovce, Domaňovce, Jaklovce, Lomnička, Slatvina, Spišská Sobota, Veľká Lomnica, Žehra a i.). Vypovedáciu hodnotu má aj výtvarná náročnosť niektorých kostolov, ktorá vyznieva prekvapujúco v porovnaní s ich druhoradým postavením v rámci cirkevnej organizácie a dokladá zvýšený záujem objednávateľa. Ako panská fundácia vznikol zrejme kostol v Danišovciach, ktorý svojimi malými rozmermi pripomína takmer

privátne oratórium. Podľa Trochtu slúžil ako filiálka podliehajúca fare v Odoríne.⁵⁶ Napriek tomu staviteľa venovali mimoriadnu pozornosť jeho architektonickej výzdobe, z ktorej sa do dnešných dní zachoval mohutný južný portál a súbor kamosochárskych detailov na triumfálnom oblúku a klenbových konzolách vo svätyni. Zakladateľa azda môžeme predpokladať v comesovi Dionýzovi, po ktorom obec dostala meno.⁵⁷

Vo vzťahu k empore bráni zodpovedaniu otázky, či ide o šľachtickú fundáciu, alebo nie, najmä nedostatok autenticky zachovaného komparačného materiálu. V pôvodnom stave sa nezachovala empóra v žiadnom zo spišských kostolov. Jej existenciu indikujú takmer výlučne tribúnové komory na prvých poschodiach veží, ktoré boli s emporou v lodi prepojené portálom.⁵⁸ Okrem toho je interpretácia empory napriek vžitej spojitosti s patronátnym právom v mnohých prípadoch nejednoznačná. Podľa Entza nebola empóra ani v prípade rodových kláštorňích kostolov spomínaných v súvislosti so Spišskou Kapitulou jediným výsadným miestom pre patronátnych pánov; tým ďalším bolo miesto v blízkosti oltára. Empóra slúžila pri liturgických úkonoch, pri ktorých mala byť zvýraznená reprezentácia patróna.⁵⁹ Vo všeobecnosti je ale zrejme potrebné počítať s mnohostranným využitím tejto stavebnej formy.⁶⁰

Podľa niektorých hypotéz došlo v dôsledku zmenenej sociálnej skladby obcí zakladaných na nemeckom práve k translokácii výsadného miesta z empory do pravouhlého presbytéria. Svätýňa sa mala stať miestom reprezentácie kolonizátorov, šoltýsov či škultétov, ktorí síce disponovali rozsiahlymi výsadami, chýbalo im však patronátne právo nad kostolom.⁶¹ V kontexte stredoeurópskeho vývoja takáto interpretácia neobstojí. V nemeckej literatúre je výskyt pravouhlých presbytérií vidieckych kostolov v 12.–14. storočí zdôvodňovaný práve požiadavkou feudálnych patrónov zúčastňovať sa bohoslužieb v blízkosti oltára.⁶² Rovnaké nároky existovali v Uhorsku ešte v 14. storočí. Listina z roku 1347 uvádza, že šľachtici v dedine Taliándörögdt smeli ako patróni

⁵³ TROCHTA: *Zoznam fár Slovenska*, s. 53.

⁵⁴ RDSI 1, s. 87, č. 146: „parochia prefate capelle“.

⁵⁵ TROCHTA: *Zoznam fár Slovenska*, s. 89 (Spišský Hrhov). CDSI 2, s. 129, č. 194 (Žehra).

⁵⁶ TROCHTA: *Zoznam fár Slovenska*, s. 31.

⁵⁷ „Villa Dyonisii“ je doložená v r. 1317. Pozri RDSI 2. Bratislavae 1987, s. 131, č. 263.

⁵⁸ V niektorých prípadoch azda zostala zachovaná pod nánosom neskorších renovácií (Vrbov). Prípadnú autenticitu stredovekej empory spočívajúcej na trojici arkád v Švábovciach by mohol potvrdiť len stavebno-historický výskum.

⁵⁹ ENTZ: *Zur Frage der Westemporen*, s. 245.

⁶⁰ TOMASZEWSKI: *Romańskie kościoły*, s. 315–368. ENTZ: *Zur Frage der Westemporen*, s. 243.

⁶¹ MENCL: *Stredoveká architektúra na Slovensku*, s. 281–282.

⁶² MÖBIUS: *Die Dorfkirche im Zeitalter der Kathedrale*, s. 39–40.

kostola využívať výsadné miesto pri hlavnom oltári vo svätyni a pri bočnom oltári v lodi, a to aj napriek existencii empory.⁶³ Od druhej polovice 12. storočia je evidovaný celý rad kostolov, v ktorých sa súčasne vyskytovali pravouhlé presbytérium aj západná empora.⁶⁴ Spoločný výskyt oboch stavebných častí prichádza do úvahy taktiež u celého radu spišských stavieb (Batizovce, Gerlachov, Lubica, Poprad, Smižany, Veľká Lomnica, Švábovce a i.).

Interpretáciu jednotlivých objektov komplikujú nové formy spoločenských väzieb a nový typ farskej správy, ktoré so sebou priniesla kolonizácia. Prerod hradného komitátu na šľachtickú stolicu sa na Spiši vyznačoval viacerými špecifikami, výsledkom ktorých bola roztrieštená svetská aj cirkevná správa. Okrem feudálnych vlastníkov pôdy koexistovalo v 13. storočí na Spiši vedľa seba samosprávne Spoločenstvo spišských Sasov, Stolica spišských kopijníkov, Provincia slovanského obyvateľstva (*Provincia Sclavorum*). V regióne pôsobilo niekoľko exemptných farností a privilegované Bratstvo farárov 24 spišských miest. Vrstva fundátorov bola v tomto období značne diferencovaná. Pre interpretáciu stavebnej činnosti je dôležité uvedomiť si, že vymenované spoločenstvá neboli ani statickými útvarmi, ani národnostne, sociálne či územne ohraničenými celkami. Viackrát bolo poukázané na skutočnosť, že označenie *Saxones de Scepus* bolo skôr právnou formuláciou ako vyjadrením etnicity; výsady, ktoré získali spišskí „Sasi“, sa rovnakou mierou vzťahovali na slovanské, prípadne iné obyvateľstvo privilegovaných miest. V dôsledku neustálych majetkovoprávných zmien a meniacej sa skladby obyvateľstva menili spišské obce relatívne dynamicky svoj status. Zoznam privilegovaných obcí a farností časom dopĺňali nové lokality, iné sa naopak dostali do poddanskej závislosti, prípadne sa stali členmi viacerých spoločenstiev.

Tejto nevyhranenej situácii zodpovedá aj obraz stavebnej tvorby. Typické spišské jednolodia zakladali (alebo prestavovali) šľachtické rodiny, kolonizované obce aj poddanské dediny štiavnických cistercitov a Spišského hradu. Celý rad kostolov pochádza z dedín, ktoré síce vznikli na majetku zemepána, ich obyvatelia ale požívali rozsiahle výsady vrátane voľby farára a stavby kostola. Ako príklad problematickej interpretácie

možno uviesť zmienený kostol v Matejovciach. Vieme, že v roku 1287 alebo tesne pred týmto dátumom bola v obci vybudovaná kaplnka bez povolenia farára v Spišskej Sobote, ktorému Matejovce cirkevno-organizačne podliehali. Otázkou je, či nechala sakrálnu stavbu vybudovať obec samotná, ktorá patrila k mestečkám spravovaným výsadami spišských Nemcov, alebo zemepán Botyz Mariáši, ktorý získal Matejovce spolu s Veľkým Slavkovom v roku 1275 od kráľa.⁶⁵

Pre pochopenie spišskej architektúry 13. storočia je zásadná otázka, nakoľko bola podoba spišských jednolodí a ich rozšírenie – najmä variantu so zaklenutým pravouhlým presbytériom – ovplyvnené kolonizačným procesom. Nadviazala stavebná prax 13. storočia na staršie domáce východiská alebo ide skutočne až o kolonizačný import? Bolo rozšírenie tohto stavebného typu „vynútené sociálnymi silami“ (F. Möbius), vyjadrením ekonomických možností staviteľa alebo prejavom dobového kánonu, ktorý aj v skromných podmienkach dedinského kostola umožnil uplatnenie klenby a nových konštrukčných prvkov aj s príslušnou symbolikou foriem? Zodpovedanie nastolených otázok si žiada jeho detailné zmapovanie v širšom geografickom rámci, precizovanie datovania jednotlivých stavieb a konfrontáciu s písomnými prameňmi. Pozdĺžne jednolodia s pravouhlou svätynou sa vo východostredoeurópskom priestore rozšírili síce až v 13. storočí, avšak pribúdajúce doklady ich výskytu pred rokom 1200 budú mať zrejme vplyv na prehodnotenie genézy tejto stavebnej formy.⁶⁶

Problém funkčnej charakteristiky spišských jednolodí prekračuje rámec umeleckohistorickej analýzy. Na druhej strane ponúka priestor pre interdisciplinárny pohľad, a to najmä v spolupráci s archívnym výskumom. Pokus o analýzu písomných prameňov zameranú na sociálne a kultúrnohistorické aspekty (v prípade, že ju charakter dokumentov umožňuje) by snáď vytvoril predpoklady pre reinterpetáciu aj ďalších problémových okruhov vývoja spišskej stredovekej architektúry, ako je napríklad činnosť levočskej stavebnej dielne v 14. storočí alebo výskyt dvojloďových kostolov. Nový výklad stredovekých stavebných dejín tohto regiónu – ktorý sa

⁶³ ENTZ: Zur Frage der Westemporen, s. 242–243.

⁶⁴ TOMASZEWSKI: *Romańskie kościoły*, s. 191.

⁶⁵ TROCHTA: *Zoznam fár Slovenska*, s. 57–58. I. CHALUPECKÝ: *Dejiny Popradu*. Košice 1998, s. 52–53.

⁶⁶ K novším príspevkom na túto tému A. HEJNA, K. BENEŠOVSKÁ a Z. PLÁTKOVÁ: Kostel sv. Víta v Zahrádce u Ledče, in: *Umění*, roč. 29, 1981, s. 406–409.

vzhľadom na neustále pribúdajúci materiál zdá byť opäť aktuálnou úlohou – by mal spočívať na komplexnom rozbere jednotlivých pamiatok, vychádzajúcom z umeleckohistorických, archeo-

logických, historických a archívnych poznatkov. Len interdisciplinárny prístup umožní preklenúť vžitú interpretačné schémy, ktoré nie vždy uspokojivo zodpovedajú otázky súčasného výskumu.

Die ausgewählten Probleme zur Geschichte der mittelalterlichen Zipser Architektur

Im vorgelegten Beitrag werden drei Fragenkreise behandelt: 1. Die Anfänge der Sakralbaukunst in der Region Zips, 2. Die Bedeutung und gegenseitige Zusammenhänge der drei wichtigsten regionalen Bauzentren des 13. Jh.: der Zipser Burg (Spišský hrad), des Zipser Kapitels (Spišská Kapitula) und des Zisterzienserklosters in Schavnik (Spišský Štiavnik), 3. Die Frage nach den differenzierten Funktionsebenen der Dorfarchitektur im 13. Jh.

1. Die von V. Mencl (1935, 1965, 1968) und O. Schürer (1938) formulierte Interpretation, deren nach die Entwicklung der Zipser Baukunst erst mit der deutschen Kolonisation im 13. Jh. ihren Anfang nahm, wurde durch eine andere Auffassung ersetzt. Die neuere archäologische und historische Forschung versuchte zu belegen, dass ihre Anfänge in die vorromanische, vielleicht schon großmährische Zeit reichen. Die Autorin setzt sich mit beiden, ihrer Meinung nach extremen Ansichten auseinander. Die Wurzeln der Zipser Architektur sind aufgrund heutiger Kenntnisse fast ungreifbar. Die Beurteilung des bekannten Materials stößt auf mehrere Hindernisse. Problematisch ist die Benutzung des Begriffs vorromanisch, da seine prägnante Charakteristik im Kontext des gesamten slowakischen Materials fehlt. Die sehr lückenhaften Baureste der ältesten, durch archäologische Ausgrabungen bekannt gemachten Sakralgebäuden geben kaum eine Möglichkeit für eine stilkritische Analyse. Und schliesslich bleiben die Versuche nach einer genauen Funktionsbestimmung dieser Bauten bei mangelnden Schriftquellen völlig fraglich. Obwohl man eine regionale Bautradition, die vor dem 13. Jh. beginnt, mit Sicherheit feststellen kann (das Kloster in der Nähe von Zipser Kapitel, die Michaelskirche in Kežmarok (Käsmark), die Nikolauskirche in Stará Levoča (Alt-Leutschau), die Zentralbauten in Poprad-Stojany, Chrasť nad Hornádom u.a.), muß die Präzisierung der einzelnen Aspekte dieses Problems auf die Ergebnisse der zukünftigen Forschung warten.

2. Die Autorin lehnt weiter die eingelebte Datierung der Martinskirche im Zipser Kapitel zwischen 1245–1280 ab und schlägt die erste Hälfte des 13. Jh. vor. Sie geht von den Stilmerkmalen und Erwähnungen in Urkunden (1235, 1248, 1249) aus. Ungefähr zu derselben Zeit verlief eine Bautätigkeit auf der Zipser Burg, deren romanischer Palast durch vergleichbare spätromanische Stilzüge geprägt ist. Den historischen Hintergrund dieser Bauunternehmungen bildet die zeitweilige Ansiedlung Kolomans, Sohns des Königs Andreas II. in der Zips, der die Zisterzienserabtei in Spišský Štiavnik gegründet hat. Die architektonischen Beziehungen zwischen Zipser Kapitel und Zipser Burg einerseits und Spišský Štiavnik andererseits sind unklar. In der Zeit nach der Gründung des Klosters (nach 1223, mindestens bis 1237) muss man wahrscheinlich mit einem Provisorium rechnen. Aus untergangenen Klosterbauten stammen nur ein paar, meistens durch naturalistische Ornamentik gedeckte Stücke, die den Stilströmungen der letzten Jahrzehnten des 13. Jh. angehören. Man kann voraussetzen, dass die Abtei die Initiative eines Bauzentrums irgendwann nach 1260 übernahm, als es zur Renovierung ihrer durch Feuer zerstörten Gebäude kommen musste. An der architektonischen Ausstattung mancher Zipser Kirchen beobachtet man den Einfluss oder genaue Zitate der erhaltenen, aus dem Kloster stammenden Steinbruchstücke. Das schönste Beispiel stellen die Schlusssteine und Konsolen in der Sakristei der Kirche in Hrabušice (Kabsdorf) dar.

3. Die Aussagen der Schriftquellen bezweifeln die verallgemeinerte Charakteristik der Zipser Dorfkirchen des 13. Jh. als Eigenkirchen und beweisen ihre differenzierte Funktionsstruktur mit unterschiedlichem Grad der Pfarr- und Patronatrechte. Das steht aber im Kontrast mit der einheitlichen architektonischen Konzeption der Dorfkirchen, die aus einem Schiff, einem überwiegend rechteckigen Presbyterium und oft auch einem Westturm bestehen. Bisher ist kein direktes Verhältnis zwischen Patronatrecht eines Grundherren (oder seiner Absenz) und der gesamten Baugestaltung festzustellen. Fragwürdig sind auch die Emporen, die sowohl in den vom Feudalherren abhängigen, als auch in freien kolonisierten Dörfern vorkamen. Größere Aussagekraft kann man dagegen vielleicht der aufwendigen bauplastischen Ausstattung zuschreiben, die in einigen Fällen der untergeordneten Stellung der Kirche im Rahmen der Kirchenorganisation widerspricht und damit das Interesse des Gründers verrät (z.B. Danišovce / Diensdorf).

MÁRIA NOVOTNÁ*

Stredoveké nástenné maľby Kostola svätého Egídia v Poprade

Medieval Wall Paintings in Saint Egidius Church of Poprad

The paper describes the final outcomes of the discovery and restoration of some medieval wall paintings in the Church of Saint Egidius in Poprad. It presents the latest information on the history and development of the church, following the different alterations and the large repainting of the interior in a new 19th century style. The author studies in detail the restoration of the discovered medieval wall paintings, offering a first-hand interpretation of the iconographic program of the decoration and its dating.

Kostol svätého Egídia v Poprade bol ešte pred 10 rokmi takmer zabudnutou pamiatkou. Vďaka poslednému reštaurovaniu došlo v jeho interiéri k odkrytiu súboru stredovekých nástenných malieb, ktoré okrem iného dovoľujú upresniť stavebný vývoj kostola. V roku 1998 bolo ukončené reštaurovanie a obnova stredovekého Kostola svätého Egídia v Poprade a spolu s týmto darom dostalo mesto aj rozsiahlu historickú monografiu. Preto by bolo zbytočné uviesť tento príspevok podrobnejšou sondou do starších dejín mesta.¹

Pripomenieme preto iba základné údaje, ktoré bezprostredne súvisia s predmetom príspevku – Kostolom svätého Egídia v Poprade a jeho nedávno odkrytou stredovekou maliarskou výzdobou interiéru. Poprad (máme na mysli historické mesto Poprad, nie dnešné päťmestie), sa postupne formoval z dvoch osád – slovenskej obce Poprad a sídla nemeckých hostí, označovaného ako villa Theutonicalis alebo Deutschendorf. Toto delenie bolo zrejme ešte na začiatku 14. storočia, pričom Kostol svätého Egídia, ako sa zdá, bol farským kostolom sídla spojeného s hosťami, či lepšie povedané privilégiami hostí, ktoré od druhej polovice 13. storočia získavali od uhorských panovníkov.

Ďalším dôležitým momentom je patrocínium kostola. Už v 19. storočí spišský historik Alexander Münich uviedol legendu o pútnickej kaplnke svätého Egídia, ktorá stála uprostred lesov, rozprestierajúcich sa na území dnešného Popradu.² Kaplnka podľa neho bola pozostatkom Tatármi (Mongolmi) spustošeného kláštora. Bola vraj sú-

časťou kráľovského poľovného revíru a poľovačka na Spiši údajne začínala 1. septembra zvonitím zvonov v tejto kaplnke.³ Dnes je jasné, že toto Münichovo tvrdenie vychádzalo z patrocínia kostola a z faktických údajov i legendy o živote svätého Egídia, ktorý bol po stáročia uctievaný okrem iného aj ako patrón poľovníkov. V stredoveku sa často znázorňoval ako jeden zo štrnástich pomocníkov v núdzi. Bol patrónom pri dobrej svedci, patrónom mrzákov, malomocných, dojčiacich matiek a povozníkov. Kostoly, ktoré mu boli zasvätené, sa preto najčastejšie objavujú na križovatkách obchodných ciest.

Na Slovensku sa tento svätec stal patrónom kostola a mesta Bardejov a Popradu. Zvláštne je, že v prípade Popradu mu bol najskôr zasvätený kostol a farnosť, mesto až od roku 1546.⁴ V kanonických vizitáciách bola ako hlavná odpustová slávnosť popradského farského kostola označovaná nedela pred sviatkom svätých Šimona a Júdu. Súvisí to s tradíciou veľkých a malých odpustov. Veľký odpust sa slávil na pamiatku dňa posvätenia chrámu, ktorý nemusel byť totožný so sviatkom patróna. Túto skutočnosť v Poprade objasňuje kanonická vizitácia z roku 1832: „Sviatok zasvätenia chrámu je jeho najbližšia nedela pred sviatkom svätých apoštolov Šimona a Júdu, avšak sviatok patrocínia sa svätí prvého septembra na deň svätého Egídia.”⁵

Presný údaj o vzniku kostola nie je známy – konštatujú to tak renomovaní historici, ako aj správcovia farnosti v kanonických vizitáciách – na ukážku

* PhDr. Mária Novotná. Historička umenia pracuje ako riaditeľka v Slovenskom národnom múzeu – Spišskom múzeu Levoča. Je autorkou viacerých štúdií z umeleckých dejín Spiša.

¹ I. Chalupický a kol.: *Dejiny Popradu*. Košice 1998.

² A. Münich: Sanct Aegidius: Ein Beitrag zur Geschichte der Zipser Jagd I., in: *Zipser Bote*, 1884, č. 6.

³ A. Münich: Sanct Aegidius: Ein Beitrag zur Geschichte der Zipser Jagd II., in: *Zipser Bote*, 1884, č. 7.

⁴ I. Chalupický: Pečate 16. spišských miest, in: *Historické štúdie*, roč. 11, 1966, s. 236.

⁵ Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, Spišské biskupstvo, Kanonické vizitácie 1832.

citát zo začiatku kanonickej vizitácie farnosti Poprad za biskupa Karola Salbeka z roku 1779:⁶

„Kedy alebo kým bol tento farský chrám postavený nie je nikomu známe, pretože opakované fatálne požiare, hlavne požiar, ktorý vypukol 19. augusta roku 1708 ráno o 11. hodine zmenil na popol celé mesto s kostolom, vežou, zvonnicou, farou, radnicou atď., v dôsledku toho aj všetky archívy, písomné doklady a chrámové knihy, (...) nenašiel sa ani v chráme, ani mimo neho nijaký dokument o jeho stavbe. Kedysi dávno bol konsekrovaný, dosvedčujúce znaky posvätného pomazania stola hlavného oltára a dreva kríža pred konečným odnesením, na stenách kostola.“

Konkrétnejší údaj o vzniku kostola uvádza opäť kanonická vizitácia z roku 1832:

„Popradský farský kostol bol postavený zo solídneho materiálu gotickým štýlom okolo roku 1245. Na náklady týchto mešťanov roku 1783 kráľovskou starostlivosťou cisára Jozefa II. s novým leskom reštaurovaný. Že bol konsekrovaný svedčia dávne znaky. Avšak kedy a kým bol konsekrovaný, nevie sa nič určitého. Kostol tento prešiel mnohými úpravami“.

Pravdepodobne z tejto kanonickej vizitácie čerpal údaj o vzniku kostola aj Jozef Špirko pri hodnotení popradského kostola vo svojich *Umeleckohistorických pamiatkach Spiša*.⁷ Ďalší historici viažu vznik kostola s predpokladaným vznikom mesta po mongolskom vpáde, prípadne jeho vznik neurčito datujú do konca 13. storočia, alebo ho spájajú s listinou z roku 1268.

Táto listina sa týka dohody medzi spišským prepoštom a 24 kráľovskými farármi o rozdelení ročných poplatkov a medzi farármi sa spomína aj farár z Popradu. Svedčí to o tom, že Poprad, či lepšie povedané villa Theutonicalis (Deutschendorf), mal už faru a kostol. Predpokladáme, že kostol mal vtedy podobu jednolodia zaklenutého rovným stropom s pravouhlo zakončenou svätyniou. Na západnej strane pravdepodobne existovala veža. Najneskôr koncom 13. storočia vznikol v južnej stene lode portál, ktorý zabezpečil väčší a reprezentatívnejší vstup do kostola. Nad ním bolo umiestnené kruhové okno, ktoré je dnes zamurované a excentricky situované na južnej stene

lode. Podľa názoru autorov historického a architektonického prieskumu z roku 1974 toto okienko pôvodne osvetľovalo chór alebo emporu.⁸

Portál bol pri stavebnej úprave v druhej polovici 14. storočia opravovaný tak, že pôvodne ostroluká gotická archivolta bola porušená a pri opätovnom zložení portálu získala podobu oblúka. Neobvyklosť tohoto tvaru zapríčinila nesprávnu interpretáciu portálu, ktorý bol takto považovaný za románsky, napriek faktu, že tak typ stavby, ako aj všetok ostatný formálny architektonický aparát vykazoval iba znaky ranej gotiky s možnosťou datovania do druhej polovice 13. storočia. Podobu archivoly skreslila aj prístavba južnej predsiene zo 17. storočia, ktorej klenba čiastočne prekryvala oblúk archivoly portálu. Tieto skutočnosti boli odkryté pri reštaurovaní portálu a jeho demontáži v roku 1993.⁹

Keďže pôvodný portál bol silno poškodený – kameň degradovaný na mieru únosnosti a súdržnosti hmoty – pri jeho reštaurovaní bol zvolený spôsob rekonštrukcie a zhotovenia tvarovej kópie, ktorá rešpektovala nové poznatky a tvar ranogotického portálu. Kamenné ostenie pôvodného portálu bolo očistené, konzervované a malo byť uložené v lapidáriu. Charakter kamenárskej práce prezrádza domácu kamenársku dielňu z osemdesiatych – deväťdesiatych rokov 13. storočia a citelný je tu vplyv cistercijskej architektúry, pravdepodobne z neďalekého štiavnického opátstva, s ktorým mal Poprad, na rozdiel od iných mestečiek, relatívne dobré a nekonfliktné vzťahy.

Konkrétnym historickým dokladom, ktorý sa viaže už k postavenému kostolu je odpustková listina z 21. mája 1326, ktorú dala pápežská stolica Kostolu svätého Egídia v Poprade. Zvláštnosťou je, že o odpustky požiadali dvaja ľudia – Henrich pravdepodobne z Popradu a Ján z Nemeckej Vsi. Obidvaja dostali osobitné odpustkové listiny s rovnakým obsahom.¹⁰ Samotné listiny svedčia o tom, že v tom čase sa realizovala alebo aspoň pripravovala úprava kostola. O podobe týchto úprav dnes svedčí nielen zachovaná podoba lode ako jedného z najzaujímavejších spišských dvojlodí, ale predovšetkým odkrytá a zreštaurovaná pôvodná maliarska výzdoba interiéru kostola.

⁶ ŠOBA Levoča, Spišské biskupstvo, Kanonické vizitácie 1779.

⁷ J. ŠPIRKO: *Umeleckohistorické pamiatky Spiša*, časť 1: *Architektúra*. Spišská Kapitula 1936, s. 88. TENŽE: *Dejiny a umenie očami historika*. Bratislava 2001, s. 269.

⁸ B. KOVAČOVIČOVÁ, L. HUSOVSKÁ a S. PAULUSOVÁ: *Poprad: Rímskokatolícky kostol svätého Egídia: Umelecko-historický, historicko-architektonický výskum: Program pamiatkovej úpravy*. Pamiatkový ústav Bratislava 1974, s. 14.

⁹ Portál reštauroval kolektív reštaurátorov pod vedením akad. soch O. Priatku a R. Čecha z Oblastného reštaurátorského ateliéru v Levoči. M. NOVOTNÁ: *Nástenné maľby, južný portál: Kostol svätého Egídia v Poprade*, in: *Reštaurátorská tvorba 1995–2000 ORA v Levoči: Katalóg výstavy*. Spišské múzeum v Levoči 2001, s. 21. Tam uvedená staršia literatúra.

¹⁰ CHALUPECKÝ a kol.: *Dejiny Popradu*, s. 59.

Dôležitým údajom je listina z roku 1493, v ktorej sa spomína stavba kaplnky svätého Valentína, ktorá stála pozdĺž celej severnej steny lode kostola.¹¹ Listina sa netýka výstavby kaplnky, ale jej úpravy, čo potvrdilo aj terajšie reštaurovanie interiéru.

V čase reformácie aj obyvatelia Popradu konvertovali a od roku 1575 sa v kostole slúžili evanjelické služby božie. Kostol prešiel viacerými úpravami, ktoré si vyžiadali časté požiare. Okrem novej zvonice, ktorá bola v areáli kostola postavená v roku 1592, v priebehu 17. storočia bola k južnému portálu pribudovaná predsieň. Interiér kostola bol vyzdobený latinskými a nemeckými nápismi. Z tých čias sa zachovala aj renesančná krstiteľnica, ktorú v roku 1646 nechala zhotoviť pani Gertraud Matzenová. Kostol bol počas rekatolizácie v roku 1671 vrátený katolíkom. Požiare vážne poškodili kostol aj v 18. storočí. V roku 1783 začala jeho rozsiahlejšia úprava, na ktorú prispel cisár Jozef II. V interiéri vznikol dodnes zachovaný murovaný chór, nový neskorobarokový oltár a ďalší mobiliár.

Koncom 19. storočia bol interiér kostola rázne premaľovaný. Od roku 1923 vznikali viaceré návrhy na úpravu a reštaurovanie kostola, ktoré neboli realizované.¹² V roku 1942 bol kostol v katastrofálnom stave a kvôli statickému narušeniu objektu o 10 rokov neskôr zatvorený. V nasledujúcich rokoch sa uvažovalo o obnove kostola ako múzea starého umenia. S vážnejším prístupom k obnove sa stretávame od sedemdesiatych rokov 20. storočia, keď tu bol urobený pamiatkový výskum (1974 – umelecko-historický a historicko-architektonický výskum, 1976 archeologický výskum kaplnky svätého Valentína a reštaurátorský prieskum a transfery malieb). V rokoch 1983–1989 boli urobené rekonštrukčné stavebné práce a vykonaný bol reštaurátorský prieskum. Reštaurátorské práce boli robené v troch etapách. V rokoch 1992–1993 boli reštaurované nástenné maľby vo svätyni, v rokoch 1995–1996 bol rešta-

urovaný južný portál a v rokoch 1997–1998 boli reštaurované nástenné maľby v chrámevej lodi a podveží.¹³

Z uvedeného vyplýva, že kostol bol pred reštaurovaním dlhé roky neprístupný a podoba jeho interiéru bola značne odlišná od tej dnešnej. Nezaškodí si ju preto pripomenúť:

Stav malieb zodpovedal podobe, akú zhruba získal v roku 1877. Neznámy reštaurátor vtedy premaľoval plochy stien presbytéria a lode. Tento „babrácky“ zásah kritizoval ako prvý Viktor Myskovszký, ktorý v čase reštaurovania interiéru robil obhliadky kostolov pre pripravovaný súpis umeleckých pamiatok. Súpis uverejňoval na pokračovanie v odbornom časopise *Archaeologiai Közlemények*.¹⁴ V roku 1876 publikoval príspevok, v ktorom o Poprade uviedol: „Keď som robil obhliadku kostola, práve sa reštaurovali fresky. (...) Mám obavu, že renováciou poverený maliar nezvládne túto náročnú prácu na požadovanej úrovni. Je veľmi smutné, že obnova takých ojedinelých nástenných malieb sa u nás odohráva takýmto nešťályvým spôsobom.“¹⁵

Myskovszkého obavy boli oprávnené, pretože výsledným efektom tohoto reštaurovania bola neogotická premaľba, ktorú ďalej kritizoval Jozef Vajdovszký, ale ako neskôr spomenul aj Jozef Špirko, Vajdovszký úroveň reštaurovania popradských fresiek nemohol ovplyvniť. V roku 1906 Vajdovszký spolu s Divaldom v umelecko-historickej monografii Spiša autora premalieb označili za babráka a kazisveta.¹⁶ Aj keď ani jeden z dobových historikov nespomenul meno „reštaurátora – babráka“, z kontextu najmä Špirkovej štúdie z roku 1942 vyplýva, že tým nemenovaným autorom bol Felix Daberto, maliar pôsobiaci koncom 19. storočia v službách spišského biskupa.¹⁷

Po neogotickej (Dabertovej ?) premaľbe steny presbytéria boli súvislo prekryté geometrizujúcimi motívmi rovnoramenných krížov. Klenbu lode zdobili papierové hviezdičky fixované klincami.

¹¹ M. SLIVKA: Čo odkryl výskum, in: *Podtatranské noviny*, roč. 18, 1977, č. 23, *Vlastivedná príloha III*. ŠPIRKO: *Dejiny a umenie*, s. 269 – autor uvádza, že kaplnka v roku 1708 už neexistovala.

¹² Od roku 1923 vznikali rôzne návrhy na záchranu objektu a reštaurovanie jeho výzdoby. V roku 1927 dal J. Čapek z Prahy ponuku na reštaurovanie portálu a J. Adam na renováciu „antických malieb“ a návrh na novú výmaľbu interiéru, ktorá sa nakoniec nerealizovala. V roku 1929 dr. Karol Kühn zamietol úvahy na rozšírenie kostola prístavbou a odporučil stavbu nového kostola. Pozri podrobná korešpondencia správcu farnosti a štátnymi inštitúciami z dvadsiatych až štyridsiatych rokov 20. storočia v archíve Pamiatkového ústavu v Bratislave.

¹³ Reštaurovanie nástenných malieb v interiéri kostola realizoval kolektív reštaurátorov Oblastného reštaurátorského ateliéru v Levoči pod vedením akad. soch. Ladislava Székelya.

¹⁴ V. MYSKOVZSKÝ: Az 1875-dik év nyarán tett régészeti utazásom eredmenye III. Szepesmegyében, in: *Archaeologiai Közlemények*, zv. 10, 1876, zošit 3, s. 74-83.

¹⁵ *Tamže*, s. 77.

¹⁶ K. DIVALD A J. VAJDOVSZKÝ: *Szepesvármegye művészeti emlékei*, vol. 2. Budapest 1906, s. 15–17.

¹⁷ J. ŠPIRKO: Starostlivosť spišiakov o umelecké pamiatky s osobitným zreteľom na činnosť dr. Jána Vajdovszkého, in: *Sborník Matice Slovenskej: I. časť – História*, roč. 20, 1942, č.1–2, s. 108.

Špaletu víťazného oblúka prekryval neoslohový vegetatívny ornament.

Z figurálnych kompozícií ikonograficky nezmenený a na pôvodnom mieste zostal zachovaný Posledný súd na východnej stene víťazného oblúka, ale maľba zodpovedala neoslohovej interpretácii autora premaľby. Podobne na severnej stene lode zostal zachovaný Príchod a Klaňanie sa troch kráľov a nad Klaňaním bol výjav Kristus sa zjavuje Panne Márii označený v dolnej časti nemeckým textom: „Christus erscheint seiner Mutter Maria.“ Na južnej stene lode boli domaľované nové výjavy, v dolnom páse Zvestovanie Panny Márie, v hornej časti Pieta, ktoré boli neoslohovým výtvorom spomínaného „reštaurátora“.

Zistenia z reštaurovania: Existencia stredovekých nástenných malieb v interiéri popradského kostola bola minimálne od čias Myskovszkého prieskumov známa. Aj Kornel Divald, ktorý poznal interiér po neogotickej úprave, predpokladal pod neoslohovou premaľbou interiériu stredovekú maľbu Posledného súdu a Klaňania troch kráľov. Súčasný reštaurátorský výskum tieto predpoklady len potvrdil a rozšíril na plochu stien celého interiériu. Okrem toho už od roku 1977 existovali transfery nástenných malieb z exteriériu severnej steny (pôvodne interiér kaplnky svätého Valentína), ktoré odkryl a transferoval akademický maliar Ján Janiček a Alexander Halža. Nepredpokladaným a novým objavom bola nástenná maľba nad západným vstupom do lode zo strany podvežia. Reštaurátori museli riešiť nielen odstránenie premalieb, ale práce sťažovali početné sondy z rôznych výskumov a mechanické zásahy do stien po predchádzajúcich stavebných úpravách (elektrozvody, cementové tmely a frkance a pod.). Dá sa povedať, že celý zreštaurovaný interiér kostola je v dnešnej podobe objavom a poskytuje mnohé nové zistenia k slohovému vývoju a premenám chrámu. Odkryté a doteraz neinterpretované nástenné maľby významne obohacujú fond stredovekej nástennej maľby Spiša, Slovenska i celej Karpatskej kotliny.

Z ikonografického hľadiska sa vo výzdobe popradského kostola uplatnili výjavy, ktoré môžeme začleniť do šiestich tematických okruhov – kristologické výjavy, motív svätcov, nebeský Jeruzalem, motív prorokov a kráľov, eschatologické témy a samostatné špecifické motívy :

1/ Výjavy Kristologického cyklu – sú namaľované na severnej stene presbytéria a lode. Chronológia výjavov začína v dolnom rade severnej steny presbytéria – Zvestovanie, Navštívenie, Narodenie, Zvestovanie pastierom, Svätá rodina (Nájdienie Ježiša v chráme?), *Infantia Christi*

Obr. 1. Pohľad na východnú stenu svätyne v čase reštaurátorského prieskumu, pred reštaurovaním.

– pokračuje v hornom páse spojenými výjavmi Vraždenie Neviniatok a Útek do Egypta, ktoré po stranách adoruje dvojica svetských postáv. Významovo sa k týmto výjavom viaže súvislý pás v dolnej časti severnej steny lode, znázorňujúci svätého Juraja zápasiaceho s drakom, Príchod a Klaňanie sa troch kráľov.

Už táto prvá časť cyklu ukazuje na isté odlišnosti od tradičného výberu jednotlivých motívov kristologického cyklu v dobovom maliarstve. Predovšetkým sa tu objavili viaceré výjavy, ktoré čerpajú námet z apokryfických textov protoevanjelií a z myšlienkového sveta stredovekej mystiky, pestovanej medzi kláštornými múrmi a zvlášť rozvíjanej v ženských vetvách benediktínskych a cistercijských reholí. Je známe, že radosti a strasti cirkevného roku hlboko prežívali s ozajstnou vrúcnosťou zvlášť ženské reholné komunity. Významné fázy kristologického a mariologického cyklu v nich boli rozvíjané a získali podobu hlboko precitenej duchovnej hry.

Už v prvom časovom pláne sa v popradskom cykle objavuje ako samostatný výjav Zvestovanie pastierom, téma, ktorá síce čerpá z textov evanjelií, avšak zriedkavejšie bola v maliarskej výzdobe prezentovaná ako samostatný výjav. Preto sa uplatnenie tejto kompozície dá pripísať

Obr. 2. Po reštaurovaní.

novým prúdom laickej zbožnosti. Z textov apokryfných evanjelií, ktoré zvlášť popisovali Detstvo Kristovo (*Protoevanjelium Tomášovo*, *Evanjeliium Pseudo-Matúšovo*), vyšiel obrazový motív označovaný aj ako *Infantia Christi* – obraz Panny Márie vedúcej za ruku malého Krista s košíkom v ruke. Tento výjav mal oporu v textoch Návratu z Egypta, Cesty do školy alebo Svätej rodiny. Motív *Infantia Christi* ukončuje v Poprade dolný rad malieb severnej steny presbytéria. *Infantia Christi* v popradskej maľbe predstavuje samostatnú ikonografickú schému, ktorá sa vykryštalizovala koncom 13. storočia.¹⁸

Ďalšou zvláštnosťou je porušenie chronológie jednotlivých výjavov – za scénou Zvestovania pastierom nasleduje Nájdenie v chráme, pričom scéna Vraždenia neviniatok a Útek do Egypta, ktoré by logicky mali nasledovať, sú samostatne rozvedené v hornom páse. Okrem maliarskeho zámeru to mohlo mať aj svoje dobové aktuálne opodstatnenie.

Ďalším výjavom, uplatneným mimo chronológie je samostatná, takmer panoramatická kompozícia Klaňania troch kráľov, ktorú netradične začína postava svätého Juraja s drakom. V tejto podobe je celý výjav iným významovým variantom známych kompozícií svätoladislavskej legendy. Nie nadarmo sa Myskovszky v roku 1876 domnieval že tu ide o *Legendu o svätom Ladislavovi*.¹⁹ Zápas svätého Juraja s drakom bol v stredoveku chápaný ako boj dobra a zla, života proti démonom. Zápas Juraja s drakom mal v stredoveku aj ďalší význam – bol symbolom Máriinho víťazstva nad hadom (diablom). Začlenenie svätého Juraja do výjavu Klaňania má svoje opodstatnenie a celá rozsiahla scéna príchodu kráľov pred trón, na ktorom sedí Madona s dieťaťom v náručí, je navyše výrazom dobovej aktuálnej rytierskej dvorskej kultúry. Na ochranu cti pani Najvyššej sa stavajú rytieri a s úctou sa jej klaňajú králi.²⁰

V chronológii výjavov z Kristovho života pokračujú popradské maľby pomerne rozsiahlym Pašiovým cyklom. Ten začína v západnej časti severnej steny hore, dnes už neidentifikovateľným výjavom (viditeľné sú len svätožiare a postava anjela) – azda Vstup do Jeruzalema (?), vedľa neho bol výjav Poslednej večere, ďalší výjav zanikol po rozšírení okna v baroku, posledný výjav v hornom rade znázorňuje Krista pred Kaifášom (?). Nad týmto pásom paší je fragment figurálnej kompozície Siedmych múdrych a siedmych hlúpych panien. Pašiové výjavy pokračujú v strednom páse, opäť v západnej časti, prvý čitateľný výjav predstavuje Bičovanie Krista, opäť v západnej časti, nasleduje Kristus pred Pilátom, ďalší výjav narušila dolná časť barokového okna a posledný výjav v rade predstavuje Zmŕtvychvstalého Krista, vstávajúceho z hrobu a žehnajúceho pôvodne pravdepodobne trom Máriám (?). Dnes je zreteľná len kľačiacia ženská postava s nápisovou páskou a fragmentom slova.

2/ Ďalší okruh tém, ktoré sa vo výzdobe kostola uplatnili tvoria výjavy zo života svätcov, ktorí sa významne viažu k patrocínium kostola, a výjavy mučeníckej smrti niektorých apoštolov. Tieto maľby sú sústredené na východnej a južnej stene presbytéria. Výjavy na čelnej stene presbytéria sú komponované v troch pásoch nad sebou, okolo stredovej pomyselnéj osi, v ktorej je situované ranogotické okno. V dolnom páse vľavo dvojica

¹⁸ V. KOTRBA: *Infantia Christi*: Príspevek k ikonológii stredoveku, in: *Umění*, roč. 6, 1958, č. 3. s. 244–252. I. GERÁT: *Stredoveké obrazové témy na Slovensku*. Bratislava 2001, s. 206–207.

¹⁹ MYSKOVZSKY: *Az 1875-dik*, s. 76.

²⁰ K. STEJSKAL: K formálnej a obsahovej interpretácii stredovekých nástenných malieb na Slovensku, in: *Zo starších výtvarných dejín Slovenska*, ed. M. Városov. Bratislava 1965, s. 197.

anjelov pridržiava Veraikon a je komponovaná okolo pôvodného ranogotického pastofória. Nad ňou je fragment kompozície mučeníckej smrti svätého Ondreja. Biely deliaci pás pôvodne niesol nápisy, ktoré sa zachovali v takmer nečitateľnom fragmentálnom stave. Čitateľný je iba nápis nad Veraikomom a viaže sa ku Kristovým slovám, ustanovujúcim sviatosť oltárnu (Mt 26, 26–28; Mk 14, 22–24; Lk 22, 19–20; 1 Kor 11, 24–25). Najpravdepodobnejší je citát z *Prvého listu Korintánom*: „Hoc est corpus meum, quod pro vobis tradetur. Hoc facite in meam commemorationem.“

Oproti vpravo je výjav mučeníckej smrti svätých Šimona a Júdu a nad ním, mučenícka smrť svätého Bartolomeja. Horný výjav je nečitateľný, zreteľná je len postava muža s rukami zalomenými nad hlavou na ľavej strane.²¹ V širokej špalette ranogotického okienka je dvojica svätcov v biskupskom rúchu. Vľavo je svätec so žehnajúcim gestom pravej ruky, v ľavej ruke drží neidentifikovateľný atribút (batôžtek?). Mohlo by ísť o svätého Valentína biskupa, vzhľadom k obľube tohoto svätca v prostredí mesta. Svätec na pravej strane špalety je svätý Egídius opát.

Výjavy zo života svätých sa uplatnili pravdepodobne aj na južnej stene presbytéria. Realizované boli podobne ako na východnej stene, v troch pásoch nad sebou, pričom boli sústredené okolo centrálnej vertikálnej osi, v ktorej bolo situované pôvodne úzke ranogotické okno. V spodnom páse, vo východnej ľavej časti je čitateľný výjav *Volto Santo*, ukrižovaná postava živého Krista kráľa. Ide o maľovanú verziu ranorománskej sochy z talianskej Lukky.²²

Biely deliaci pás niesol nápis, z fragmentov ktorého sa nedá ani približne určiť text, ktorý výjavy myšlienkovito dopĺňal. Figurálne výjavy vo vyšších pásoch južnej steny presbytéria sú nečitateľné a boli silno narušené prvýkrát rozšírením okna (predpokladáme, že pri prestavbe chrámovej lode na dvojloďie), druhýkrát pri výmalbe interiéru kostola v prvej polovici 17. storočia, podľa zachovaných fragmentov manieristického ornamentu.

3/ Na klenbe presbytéria sa uplatnil motív Nebeského Jeruzalema, avšak v jednoduchšej kompozícii štyroch evanjelistov s ich znakmi a dvojicami anjelov v každom zo štyroch polí klenby.²³

4/ Starozákonných prorokov, situovaných tradične na špalette víťazného oblúka, obohatila dvojica kráľovských svätcov. Starozákonní proroci sú komponovaní v rozetovom orámovaní ako polopostavy pridržiavajúce nápisovú pásku s menom proroka. Ich radenie na ľavej strane začína Eliáš – na nápisovej páske čitateľné „ELIA“. Nad ním je postava proroka, maľovaného na rozdiel od ostatných *en face*, nad ním je azda Jeremiáš – na páske čitateľné „IE...“ a vo vrchole oblúka je Mojžiš – na páske čitateľné pásmená „MO .SE..“ Oproti nemu je Jakub – na páske čitateľné písmená „IAKO...“ Prorok pod ním sa nedá podľa pásky identifikovať, pod ním je Ezechiel – na páske sú čitateľné písmená „ES.CHI..“ a pod ním pás prorokov uzatvára Daniel – na páske je čitateľné takmer celé meno „ DANIL“. Pod touto kompozíciou sa rovnovážne k ľavej strane opäť objavuje štvorcové pole s ornamentálnou výzdobou a pod ním polopostava kráľovského svätca so žezlom.

Samostatné postavy svätcov, komponované v životnej veľkosti sa odkryli na južnej stene lode a v strede dvoch polí západnej steny na chóre. Postavy situované po stranách okien na pozadí sivobieleho kvádrovania.

5/ Eschatologický motív Posledného súdu v podobe pravdepodobne najrozsiahlejšej stredovekej kompozície na našom území, sa uplatnil tradične na východnej stene víťazného oblúka. Téma je rozvinutá v troch pásoch nad sebou, pričom myšlienkový a kompozičný vrchol nad vrcholom víťazného oblúka tvorí fragmentálne zachovaná postava tróniaceho Krista v mandorle.

Po reštaurovaní bol v lodi prezentovaný formou závesného obrazu transferu nástenných malieb, ktoré odkryli a z exteriéru severnej steny kostola sňali v rokoch 1975–1976 reštaurátori Ján Janiček a Alexander Halža. Tieto maľby sú fragmentom pôvodnej výzdoby interiéru kaplnky svätého Valentína, pristavanej k severnej strane chrámovej lode. Nástenná maľba na transferi pod chórom predstavuje motív Abrahámovho lona ako ikonografického variantu Posledného súdu vychádzajúceho z podobenstva o Boháčovi a Lazarovi (Lk 16, 23). Na druhom transferi v lodi sú identifikovateľné zvieracie postavy, komponované v oddelených poliach, v rade za sebou. Na základe

²¹ Veľmi príbuzné mučenícke témy a maliarsky rukopis charakterizuje nástenné maľby na severnej stene presbytéria v Kostole svätej Margity v Nowom Sączy v Poľsku, datované do rokov 1350–1360. KOLEKTÍV: *Gotyckie malarstwo ścienne w Polsce*. Poznań 1984, s. 37, obr. 324–325.

²² M. PROKOP: Znovu odkryté gotické fresky v Keszthelyi, in: *Pocta Václavovi Menclovi: Zborník štúdií k otázkam interpretácie stredoeurópskeho umenia*, ed. D. Bořutová, Š. Oriško. Bratislava 2000, s. 93.

²³ Atribúty evanjelistov v klenbe boli interpretované aj ako astrálne znamenia štyroch súhvezdí, štyroch ročných období a v stredovekom vnímaní sveta symbolizovali štyri uhly sveta, teda tvorili predstavu svetového priestoru. POZŤI STEJSKAL: *K formálnej a obsahovej interpretácii*, s. 203–205.

Obr. 3. Detail hornej časti severnej steny nad sakristiou s výjavom Vraždenia neviniatok a Útekom do Egypta. Malba po zreštaurovaní.

analógií sa dá uvažovať že ide o fragment výjavu moralít, znázorňujúcich sedem hlavných hriechov.

Samostatný motív predstavuje kompozícia Ukrižovania, spojená s motívom *Arma Christi* „zbraní Krista“ nad západným vstupom do lode, na stene v podveží. *Arma Christi*, alebo aj *arma passionis*, predstavovali súbor nástrojov utrpenia Pána. Táto téma mala aj apokalyptický význam, pretože súbor symbolov či odznakov bol chápaný v duchu Matúšovho evanjelia ako „znamenie Syna človeka“ (Mt 24,30). V prenesenom význame šlo o zbrane, prostredníctvom ktorých Kristus porazil smrť a diabla a svojou obeťou vykúpil ľudí z hriechu.²⁴ Takmer od samého začiatku 15. storočia sa objavili aj v nástenných a tabuľových maľbách Spiša. Podobná kompozícia sa uplatnila v nástennej maľbe na pilieri v severnej lodi Kostola svätého Jakuba v Levoči zo začiatku 15. storočia datovaná do roku 1402 a trochu inú podobu získala v tabuľových maľbách hlavného oltára v Matejovciach, datovaných dobou okolo roku 1450.

Okrem stredovekých malieb pri postupnom snímaní vrstiev maľby, od najmladšej po najstaršiu, boli odkryté fragmenty pravdepodobne neskororenesančného nemeckého nápisu, avšak pre úplnosť stredovekej podoby malieb po zdokumentovaní boli odstránené. Naopak fragment manieristického ornamentu (pravdepodobne *beschlagwerck*), bol po stranách okna na južnej stene presbytéria a pri druhom okne južnej steny lode

zachovaný ako doklad renesančnej fázy úprav.

Fragment nápisu na parapete chóru pochádza z čias po rekonštrukcii kostola z roku 1783. Presné znenie textu bolo nájdené v kanonickej vizitácii z roku 1832: „Munificentia August. Josephi II. hunc Chorum posuit, et Ecclesiam restauravit Anno Dni 1783.“ (Štedrosťou cisára Jozefa II. bol postavený tento chór a reštaurovaný chrám v roku 1783.“). Reštaurovaný a prezentovaný je iba nájdený fragment nápisu.

Z doterajších poznatkov vyplýva, že najstaršia súvisle zachovaná maliarska výzdoba bola v presbytériu a na severnej stene lode. Vznikla po

dostavaní kostola, ale pred jeho úpravou na dvojloď. Ikonografický rozvrh severnej steny vo svätyni a najmä pašiového cyklu v lodi, je veľmi blízky maľbám presbytéria kostola v Podolínci, datovaným do obdobia rokov 1340–1360. Analogické maľby sa zachovali aj severnejšie, v Kostole svätej Margity v Novom Sączy. Je to Posledná večera, ale najmä výjavy mučeníckej smrti apoštolov, datované do doby okolo rokov 1350–1360.

Popradské maľby je možné datovať ešte včšie. Istým vodidlom by tu mohla byť pomerne netradične rozsiahlo uplatnená kompozícia Vraždenia neviniatok v spojení s útekom do Egypta a dvojica adorantov po bokoch výjavu. Pri tejto dvojici môžeme uvažovať svojím spôsobom o dvoch mecénoch, ktorí získali v roku 1326 odpustky pre tunajší kostol. Pri tejto úvahe potom ich situovanie v nástennej maľbe môže naznačovať, že odpustky mali napomáhať maliarskej výzdobe a úprave interiéru. Presnejším datovacím prvkom by mohla byť aj iná historická udalosť, ktorá by do istej miery vysvetľovala použitie v chronológii kristologického cyklu síce tradičného motívu Vraždenia neviniatok, avšak v prípade popradskej maľby nezvyčajne akcentovaného a rozsiahleho.

Idé o pokus uhorského veľmoža Feliciána Zacha o atentát na kráľa Karola Róberta z Anjou a jeho rodinu.²⁵ Tento skutok vyvolal úžas a pobúrenie nielen medzi šľachtou, ale aj širšími vrstvami. Vernosť a oddanosť spišských miest tomuto

²⁴ D. BURAN: Arma Christi v kostole sv. Jakuba v Levoči, in: *ARS* 1-3, 1996, s. 58.

²⁵ Atentátnikovi sa podarilo dostať do paláca na podhradí Višegrádu a s ťažkým mečom v ruke ohroziť život panovníka. Prvý úder minul kráľovu hlavu, druhý úder ho ťažko poranil na ramene a kráľovnej Alžbete, ktorá manžela chcela chrániť rukami, odsekol 4 prsty pravej ruky. Dôvodom tohoto dovtedy nevídaného skutku bolo podľa legendy vraj zneuctenie Zachovej dcéry Kláry bratom kráľovnej Alžbety, kráľovičom Kazimírom. Pravdepodobnejším dôvodom mohlo byť ďalšie sprisahanie proti panovníkovi. Pozri I. MRVA: Krutá pomsta, in: *Historická Revue*, roč. 4, 1993, č. 5, s. 6–7.

panovníkovi je z histórie dostatočne známa, preto tento skutok mohol nájsť odozvu aj v tunajšom meste v konkrétnej podobe široko koncipovaného výjavu Vraždenia neviniatok. Ak by sa mohli zobrať do úvahy tieto aktuálne dobové udalosti, potom vznik nástenných malieb severnej steny presbytéria a lode by sa dal upresniť do doby tesne po roku 1330. Určite vznikli do doby prestavby lode na halové dvojloдие, pretože kristologický cyklus na severnej stene lode bol klenbou narušený. Bol komponovaný na stenu v priestore s plochým stropom. Preto napríklad vo výjave Krista pred Kaifášom sa postava Kaifáša stráca pod klenbou. Podobne je svorníkom uprostred steny narušený výjav Poslednej večere a v páse pod ním výjav Krista pred Pilátom. Maľby zároveň utrpeli aj prístavbou kaplnky a prerazením dvoch komunikačných otvorov. Po polovici 14. storočia došlo k závažným zmenám na lodi kostola.

Stavebné úpravy si v tunajšom farskom kostole pravdepodobne vyžiadala potreba väčšieho a vzdušnejšieho priestoru, ktorý by zodpovedal vzťahujúcemu sa mestskému celku. Halové dvojloдие v Poprade patrí do prvej skupiny tohoto architektonického typu, ktorá vznikala sklenutím staršieho jednolodia zaklenutého pôvodne dreveným stropom. Druhá mladšia skupina vznikala ako novostavba, teda vedome koncipovaný typ architektúry. Na základe tohoto členenia podľa najnovších výskumov vznik dvojloďového halového priestoru v Poprade sa datuje do doby okolo a po roku 1360.²⁶

Do doby tejto prestavby je možné datovať vznik kaplnky svätého Valentína a jej maliarskej výzdoby. Svedčí o tom napríklad transfer zvieracích figúr hlavných hriechov. Kompozične veľmi blízky je podobný výjav v Starej Haliči, z poslednej tretiny 14. storočia alebo levočské morality datované zhruba do toho istého obdobia.²⁷

Po stavebných úpravách v poslednej tretine 14. storočia, prípadne na prelome storočí, vznikla výzdoba východnej steny víťazného oblúka, kde sa uplatnila rozmerná kompozícia Posledného súdu. Vtedy boli pravdepodobne steny lode upravené sivobielym kvádrovaním, ktoré tvorilo pozadie monumentálnym postavám kráľovských svätcov. Na južnej a západnej stene sa zachovali fragmenty postáv svätcov v mierne nadživotnej veľkosti. Už pri tejto úprave časť pašiového cyklu zanikla. Zreteľná zostala len kompozícia Klaňania troch kráľov. V tomto období asi vznikla aj maľba podvežia – Ukrižovanie v kompozícii s *Arma Chris-*

ti. Pre ústredný výjav Ukrižovania a Krista prijímajúceho kalich z rúk anjela v Getsemanskej záhrade sú veľmi blízke ilustrácie z Kremnickej mestskej knihy, datované do doby okolo roku 1400.

Stredoveké nástenné maľby v interiéri popradského kostola boli krátko po vzniku upravované a v priebehu storočí mala výzdoba interiéru rôznu podobu. Podrobný ikonografický rozbor odkrytých stredovekých nástenných malieb a ich presnejšie štýlové zaradenie si vyžaduje hlbší a dlhodobjší umelecko-historický výskum. Koncepcia stredovekej nástennej maľby popradského kostola je otvorenou témou, ku ktorej bude potrebné sa vrátiť.

Popradský Kostol svätého Egídia bol v kontexte slovenských stredovekých pamiatok doteraz hodnotený hlavne ako významný vývojový článok špecifického stavebného typu špišských dvojloďí. Zreštaurované nástenné maľby napriek fragmentálnosti predstavujú vážny príspevok do fondu stredovekej nástennej maľby na Slovensku okolo polovice a po polovici 14. storočia a v prípade Posledného súdu, malieb na južnej a západnej stene lode a steny podvežia predstavujú ďalší doklad uplatnenia internacionálneho štýlu v slovenskej stredovekej maľbe doby okolo roku 1400. Ikonografia niektorých malieb významne obohacuje príklady doteraz známych, ale zriedkavých tém v slovenskej stredovekej nástennej maľbe. Napríklad Zvestovanie pastierom (len v Čečejevciach), Detstvo Kristovo – *Infantia Christi* (známe len v Podolínci a Šamoríne), Vraždenie neviniatok (doteraz len v piatich lokalitách), Tri Márie pri hrobe (známe len v Gánovciach), takmer ojedinelé sú výjavy mučeníckej smrti apoštolov Ondreja, Bartolomeja, Šimona a Júdu a postavy svätého Egídia a svätého Valentína. V tomto zmysle sa unikátnym javí zatiaľ aj výjav Ukrižovania v kompozícii *Arma Christi*.

Nástenné maľby boli odkryté a sú zachované vo veľmi fragmentálnom stave a tento fakt rešpektoval realizovaný reštaurátorský zásah, ktorý dôsledne zhodnotil originál malieb a citlivo volebnou retušou im prinavrátil ich vypovedaciu hodnotu. Vďaka pochopeniu správcu a užívateľa objektu bolo možné prezentovať stredovekú maľbu bez inštalovania ďalšieho historického mobiliáru, a tak ju včleniť do liturgického priestoru v pôvodnom význame. V tomto zmysle sa interiér popradského kostola po reštaurovaní stal naozaj ojedinelo zachovaným a prezentovaným stredovekým chrámovým priestorom na Slovensku.

²⁶ J. ŽÁRY: *Dvojloďové kostoly na Spiši*. Bratislava 1986, s. 47 a 268

²⁷ D. BURAN: Sedem skutkov milosrdenstva a sedem smrteľných hriechov : nástenný cyklus vo farskom kostole sv. Jakuba v Levoči, in: *Studia Archaeologica Slovaca Mediaevalia III–IV*. Bratislava 2001, s. 327–364. GERÁT: *Stredoveké obrazové témy*, s. 274–280.

Die mittelalterlichen Wandgemälden in der Kirche des heiligen Egidius in Poprad

Die Kirche des hl. Egidius in Poprad (Deutschendorf) war noch vor zehn Jahren fast ein vergessenes Denkmal. Dank der letzten Restaurierung wurde in ihrem Interieur ein Komplex der mittelalterlichen Wandgemälden, die die Bauentwicklung der Kirche genauer anzugeben erlauben, abgedeckt. Die Restaurierungsarbeiten wurden in drei Etappen vollzogen. In den Jahren 1992–1993 wurden die Wandgemälden in dem Heiligtum, 1995–1996 das Südportal und in den Jahren 1997–1998 die Wandgemälden in dem Schiff und Unterturm restauriert.

Die Existenz der mittelalterlichen Wandgemälden im Interieur der Deutschendorfer Kirche war mindestens seit dem Jahre 1875 bekannt. Die gegenwärtige Restaurierungsforschung hat diese Annahmen nur bestätigt und weiter auf die Wandfläche des ganzen Interieurs verbreitet. Außer dem gab es hier schon seit dem Jahre 1977 die Transfer der Wandgemälden aus dem Exterieur der Nordwand (ursprünglich das Interieur der Kapelle des hl. Valentins), die vom akademischen Maler Ján Janíček und Alexander Halža abgedeckt und transferiert wurden. Zu einer neuen und nicht vorausgesetzten Entdeckung gehörte das sich über den Schiffswesteingang aus der Seite des Unterturmes befindende Wandgemälde. Die Restauratoren hatten nicht nur die Beseitigung der Übermalungen zu lösen, die Arbeiten wurden auch durch zahlreiche Sonden aus verschiedenen Forschungen und mechanische Wandeingriffe nach vorangehenden Bauaufmachungen (die Elektroverteiler, Zementkitte, Bespritzungen usw.) erschwert.

Man kann aber sagen, dass das ganze restaurierte Interieur der Kirche in der heutigen Form eine Entdeckung ist und bietet somit viele neue Feststellungen zur Stilentwicklung und Kirchenveränderungen. Durch die neuen und bisher nicht interpretierten Wandgemälden wird der Fonds des mittelalterlichen Wandgemäldes in der Zips und der Slowakei bedeutungsvoll bereichert.

Vom ikonographischen Gesichtspunkt wurden bei der Ausschmückung der Deutschendorfer Kirche Ereignisse, die man in sechs Themenkreisen eingliedern kann – christologische Ereignisse, das Motiv der Heiligen, das himmlische Jerusalem, das Motiv der Propheten und Könige, eschatologische Themen und selbständige spezifische Motiven, gebraucht.

Die Kirche des hl. Egidius in Poprad war bisher im Kontext der slowakischen mittelalterlichen Denkmalen hauptsächlich als ein bedeutsames Entwicklungsglied des spezifischen Bautypes der Zipser Zweischiffe eingeschätzt. Trotz ihrer fragmentarischen Form repräsentieren die restaurierten Wandgemälden einen ernsten Beitrag in den Fonds des mittelalterlichen Wandgemäldes der Slowakei in der und nach der Hälfte des 14. Jahrhunderts und im Falle des Jüngsten Gerichtes, der Gemälden an der Süd- und Westseite des Schiffes und der Wand des Unterturmes belegen sie die Verwendung des internationalen Stils im slowakischen mittelalterlichen Gemälde um das Jahr 1400.

Es war möglich, das restaurierte, aber bereits nur im Fragment erhaltene mittelalterliche Gemälde ohne Installierung eines weiteren historischen Mobiliars zu präsentieren und es somit in den liturgischen Raum in ursprünglicher Bedeutung einzuordnen. In diesem Sinne wurde das Interieur der Deutschendorfer Kirche nach der Restaurierung zu einem wirklich selten erhaltenen und präsentierten mittelalterlichen Kirchenraum in der Slowakei.

MÁRIA NOVOTNÁ*

Kaplnka Nanebovzatia Panny Márie (tzv. Kaplnka Zápoľskovcov) pri Kostole svätého Ladislava v Spišskom Štvrtku

The Chapel of Assumption of Virgin Mary (Known as the Chapel of Zapolyas)
beside the Saint Ladislav Church in Spišský Štvrtok

In her second essay, Ms. Novotná presents the recent result of a detailed research carried out within the framework of restoration of the chapel's altar. It follows the development and changes of the interior decoration in relation to the preserved panel painting depicting the Assumption of Virgin Mary, its iconography, and painting technology. The author also focuses on the chapel's architecture and scrutinises its previous interpretations, proposing a possible earlier dating. She attempts to interpret the Chapel as a possible medieval-art import and suggests that the chapel was most likely commissioned by a different person, thereby opposing the generally accepted opinion.

V rokoch 1999–2001 bol reštaurovaný neogotický oltár z hornej časti tzv. Zápoľskovskej kaplnky v Spišskom Štvrtku. V jeho centrálnej časti je umiestnená gotická tabuľová maľba s výjavom Smrti Panny Márie, ktorá, podobne ako architektúra kaplnky, mala medzi stredovekými pamiatkami zachovanými na Spiši vždy trochu výnimočné postavenie. Výskum realizovaný v súvislosti s reštaurovaním tejto maľby priniesol nové poznatky, ktoré okrem iného nastoľujú potrebu prehodnotenia doterajších názorov na vznik tzv. Zápoľskovskej kaplnky v Spišskom Štvrtku a pôvodnej výzdoby jej interiéru.¹

Stav tabuľovej maľby pred terajším reštaurovaním poznamenali dve úpravy – baroková v 18. storočí a neoslohová na prelome 19. a 20. storočia. Okrem prirodzenej degradácie utrpela mechanickými zásahmi, ktorými bola v 16. a 17. storočí úmyselne poškodzovaná pravdepodobne z konfesiónálnych dôvodov.² Objasnenie použitej pôvodnej techniky maľby exaktne potvrdilo, že gotická tabuľa vznikla mimo nášho územia, s najväčšou pravdepodobnosťou v Norimberku okolo roku 1450.

Výjav znázorňuje pomerne známu tému Smrti Panny Márie.³ Kompozične vychádza z horizontálneho členenia obrazu na dve časti. V dolnej pozemskej sa odohrávajú posledné chvíle života Panny Márie obklopenej postavami dvanástich apoštolov. V strede hornej nadpozemskej časti je situovaná postava Krista a baldachýn nebeskej klenby, pridržiavaný dvojicou anjelov. Ikonografia obrazu Smrti Panny Márie podáva sumu mariológie prostredníctvom reálneho výjavu i viditeľných či skrytých symbolov. Zároveň znázornenie momentu usnutia – smrti ako konca pozemského života a začiatku života večného, interpretovaný v podobe *Assumptio* je tu živým aktuálnym príkladom viery a nádeje. Je „znázornením, ktoré vedome poukazuje na skutočnosti presahujúce tento viditeľný svet.“⁴ V tomto konkrétnom prípade stredovekého diela sa dá parafrázovať nedávno vyslovená charakteristika stredovekého obrazu. Osudy stredovekého obrazu Smrti Panny Márie zo Spišského Štvrtku sú svedectvom toho, že celé generácie ho vnímajú ako obraz znázorňujúci posvätné a obraz posvätný. K vytvoreniu tejto tradície prispela skutočnosť, že kaplnka v čase

* PhDr. Mária Novotná. Historička umenia pracuje ako riaditeľka v Slovenskom národnom múzeu - Spišskom múzeu Levoča. Je autorkou viacerých štúdií z umeleckých dejín Spiša.

¹ Výsledky reštaurovania boli prezentované na výstave – Smrť Panny Márie. Tabuľová maľba zo Spišského Štvrtku – a v rovnomennom katalógu M. NOVOTNÁ a A. SVETKOVÁ: *Smrť Panny Márie: Tabuľová maľba zo Spišského Štvrtku*. Spišské múzeum v Levoči, november–december 2000 a M. NOVOTNÁ a A. SVETKOVÁ: *Smrť Panny Márie: Tabuľová maľba zo Spišského Štvrtku*, in: *ARS* 2002, č. 1–3, s. 97–110.

² Nápisy vyryté najmä na plášti Krista. Ide prevažne o mená a symboly s dátumami. Najstarší nápis je z roku 1594.

³ Ikonografiu témy podrobne rozoberá štúdiá Gy. Török: *Die Ikonographie des letzten Gebetes Mariä*, in: *Acta Historiae Artium*, roč. 19, 1973, s. 190.

⁴ H. HLAVÁČOVÁ: *Zobrazení posvátného (Dva aspekty středověkého obrazu)*, in: *Posvátný obraz a zobrazení posvátného*, ed. A. Matoušek a L. Kafríková. Praha 1995, s. 83.

reformácie slúžila katolíkom. Rekatolizácia tento moment zdôraznila napríklad zavedením hlavnej odpustovej slávnosti na sviatok Nanebovzatia Panny Márie. Kaplnke a obrazu bol testamentmi rôznych súkromných i cirkevných osôb, no predovšetkým fundáciou grófa Františka Čákiho (Csáky) z roku 1668, odkázaný slušný majetok.⁵ V grafickej zbierke univerzity v Erlangene sa zachovala kresba, ktorá do detailov prepracováva kompozíciu tabuľovej maľby zo Spišského Štvrtka, a jej autorstvo je tiež pripisované Majstrovi Tucherovho oltára.⁶

Výsledky reštaurovania exaktne podporili názory o tabuľovej maľbe ako o diele, ktoré sa do prostredia Spiša dostalo ako stredoveký umelecký import z prostredia norimberskej maľby, kde jej najbližšia je tvorba Anonymného maliara Tucherovho oltára a franko-flámskej školy prvej polovice 15. storočia.

Ďalšou zachovanou súčasťou pôvodného gotického oltára Smrti Panny Márie je socha Krista s dušou Márie, ktorá je dnes v zbierkach Východoslovenskej galérie v Košiciach. V dvoch novších štúdiách bolo dielo zaradené rôzne.⁷ Napriek rozdielnosti názorov v otázke autorstva a umeleckej príslušnosti, zistenia exaktne doložené rozborom vzoriek polychrómie tak v prípade Krista s dušou Márie, ako tabuľovej maľby s výjavom Smrti Panny Márie a ich ikonografická príbuznosť pomerne presvedčivo podporujú názor, že pôvodne tieto diela tvorili jeden celok, ktorý bol do spišského prostredia importovaný z Norimberku. K ich rozdeleniu mohlo dôjsť po požiari kaplnky v roku 1869, najneskôr však pri posledných úpravách kaplnky a jej oltára na začiatku 20. storočia.

Narozdiel od sochy tabuľová maľba s výjavom Smrti Panny Márie dodnes tvorí centrálnu výzdobu neogotického oltára pohrebnej kaplnky, ktorá bola pribudovaná k južnej strane ranogotického farského Kostola svätého Ladislava. Stavba kaplnky je významným príkladom uplatnenia špecifického typu stredovekej architektúry, odvodenej od známej Sainte Chapelle v Paríži. Výnimočnú kvalitu tejto architektúry si všimol už v roku 1860 Václav Merklas, ktorý ju vo svojom podrobnom popise prirovnal k architektúre Dómu svätého Štefana vo Viedni.⁸ Merklasov intuitívny výrok potvrdil nález architektonických návrhov pre kaplnku v Spišskom Štvrtku, v súbore kresieb spojených so staviteľmi viedenského dómu. Autorstvo návrhu bolo donedávna pripisované Hansovi Puchspaumovi.⁹ Nedávna výstava zreštaurovaných plánov tohoto súboru v kartúze v Mauerbachu pri Viedni, priniesla nový názor na atribúciu návrhov pre Spišský Štvrtok.¹⁰ Hans Böker, autor štúdie o Laurenzovi Speningovi, presvedčivo pripísal tieto návrhy tomuto staviteľovi, ktorý bol nástupcom Hansa Puchspauma vo vedení stavebnej huty Dómu svätého Štefana vo Viedni. Plány pre Spišský Štvrtok podľa týchto zistení rozvíjajú princípy uplatnené v návrhoch pre viedenskú radnicu a kaplnku radnice. Sú presne datované rokom 1455. Datovanie plánov pre Spišský Štvrtok je už menej presné. Keďže aj Böker akceptoval spojenie tejto stavby s rodinou Zápoľskovcov (Imrichom), ktoré do odbornej spisby priniesol Merklas, kresby dával až rokom 1479.

Názory historikov a historikov umenia na dobu vzniku stavby kaplnky v Spišskom Štvrtku sa rôznia. Najčastejšie je uvádzaný rok 1473, ale bez

⁵ Archív kláštora minoritov v Levoči. Listina Spišskej Kapituly z roku 1651. Zakladacia listina grófa Františka Čákiho (Csákyho) a potvrdzujúca listina cisára Leopolda I. z roku 1668. Testament Jána Vitalisa z roku 1710, kr. 806/1. Z týchto listín vyplýva, že výnosy z majetku kaplnky v Spišskom Štvrtku boli v minulosti správcovi kaplnky vyplácané prepoštom Spišskej Kapituly.

⁶ Universitätsbibliothek Erlangen, Graphische Sammlung, inv. č. 112. Kresba má nezvyčajne veľký rozmer 426 x 285 mm. Kresbu ako predlohu dala prvýkrát do súvisu s tabuľovou maľbou zo Spišského Štvrtku E. Hoffmann v dvoch štúdiách z rokov 1933–1934 a po nej ďalší autori. E. HOFFMANN: A régi magyarországi festészet nürnbergi kapcsolatai, in: *A Klebelsberg Kúno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve*, 1933, s. 61–64. TÁŽE: Die Beziehungen des Donnersmarkter Altars zur Nürnberger Malerei, in: *Mitteilungen aus der Vergangenheit des Zips*, roč. 16, 1934, s. 3. V. KRAMÁČ: Smrt Panny Márie ve Spišském Štvrtku, in: *Život*, roč. 15, 1936–1937, s. 217–221. K širšiemu okruhu pripojil príklad obdobnej kompozície v českej tabuľovej maľbe zo svätějurského oltára, dnes v zbierkach NG v Prahe zo sedemdesiatych rokov 15. storočia. V sliezskej maľbe je priamemu vplyvu norimberskej maľby doby okolo 1450 pripisovaný oltár svätej Barbory, pôvodne v Kostole svätej Barbory vo Vroclavi, dnes vo fragmente zachovaný v Národnom múzeu vo Varšave, datovaný okolo roku 1447. A. S. LABUDA: *Wroclawski oltarz św. Barbary i jego twórcy*. Poznań 1984.

⁷ I. CIULISOVÁ: Pokus o analýzu plastiky Kristus s dušou Márie, in: *Renovatio*, roč. 8, 1988, s. 63–66. A. C. GLATZ: *Gotické umenie z košických zbierok: Východoslovenské múzeum v Košiciach, SNG Bratislava: Katalóg výstavy*. Košice 1995, s. 28

⁸ V. MERKLAS: Die Marien-Capelle zu Donnersmark in Ungarn, in: *Mittheilungen K.K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, roč. 5, 1860, s. 174–184.

⁹ J. BUREŠ: Puchspaumove plány pre Spišský Štvrtok, in: *Vlastivedný časopis*, roč. 2, 1963, č. 2, s. 84–86. K. KAHOUN: *Neskorogotická architektúra na Slovensku a stavitelia východného okruhu*. Bratislava 1973, s. 32–35. TENŽE: *Gotická sakrálna architektúra Slovenska*. Bratislava 2002, s. 83–86.

¹⁰ H. BÖKER: Laurenz Spening und der Wiener Dombau im 15. Jahrhundert, in: *Geheimnis im Stein: Das Erbe mittelalterlichen Dombauhütte und ihre Meister* (Katalóg výstavy), ed. H. BÖKER. Mauerbach 2001, s. 3, 32.

zdôvodnenia na základe archívneho či iného hodnoverného dokladu.¹¹ Pretože doteraz nebol objasnený dôvod vzniku tejto kaplnky, jej spojenie s rôznymi členmi magnátskej rodiny Zápoľskovcov prinieslo teóriu o skoršom vzniku návrhov, realizovaných z neznámych dôvodov s takmer dvadsaťročným oneskorením. Táto teória potom umožnila vytvárať rôzne, často veľmi rozdielne názory týkajúce sa výzdoby kaplnky a pôvodného umiestnenia gotickej tabule. V doterajšej literatúre býva mylne uvádzané, že tabuľová maľba pochádza z nezachovaného gotického hlavného oltára Kostola svätého Ladislava. Toto tvrdenie vyvracia hneď niekoľko faktov. Predovšetkým patrocinium kostola zasväteného svätému Ladislavovi, ktoré je nespochybniteľné od vzniku kostola. Druhým faktom sú údaje v kanonických vizitáciách z rokov 1656 a 1700. Z vizitácie z roku 1656 je zrejmé, že v tom čase katolíkom slúžila len kaplnka, zasvätená „Assumptioni B:M:V:“, Nanebovzatíu Panny Márie, ktorá mala jeden hlavný oltár. V ďalšej vizitácii z roku 1700 sa uvádza, že kostol mal celkom päť oltárov. Pri samotnom opise kaplnky sa uvádza, že má jeden oltár: „altare antiqui operis in medio imaginem transitus Beatae Mariae Virginis“.¹²

Tretím dôležitým dokladom, je fakt, že tradícia veľkého odpustu na slávnosť Nanebovzatia Panny Márie pri farskom Kostole svätého Ladislava bola v Spišskom Štvrtku zavedená až po rekatolizácii, vtedajším zemepánom grófom Štefanom Čákom. Vo vizitácii z roku 1700 sa pri všetkých oltároch interiéru spišskoštvrtockého kostola uvádza, že sú v dezolátnom stave. Pravdepodobne preto už v roku 1704 boli hlavný a dva bočné oltáre vymenené za nové, barokové architektúry, ktoré sa zachovali dodnes. Okolo roku 1751 bol gotický oltár v kaplnke nahradený barokovou architektúrou, v strede ktorej bola osadená gotická tabuľa Smrti Panny Márie. Na základe popisu v kanonických vizitáciách z rokov 1781 a 1832 vieme, že tabuľu po stranách adorovala dvojica anjelov a v oltári boli sochy svätého Františka z Assisi a svätého Antona Paduánskeho.¹³ Priamo v oltári bol na drevenej tabuli nápis a na evanjeliovnej strane v stene kaplnky bola na pamiatku

vzniku oltára osadená kamenná tabuľa, ktorá je dnes nad vchodom do kaplnky z lode kostola.

Zachovávaná tradícia i staršie dobové dokumenty svedčia o tom, že tabuľová maľba Smrti Panny Márie tvorila centrálnu výzdobu pôvodného gotického oltára s najväčšou pravdepodobnosťou realizovaného pre pohrebnú kaplnku v Spišskom Štvrtku, kde napriek mnohým úpravám je pietne uchovávaná dodnes.

Posledné reštaurovanie maľby prinieslo mnohé nové zistenia, no napriek tomu niektoré základné otázky zostávajú nezodpovedané.

Predovšetkým kto a z akého dôvodu skutočne objednal a financoval stavbu kaplnky a výzdobu jej interiéru, ktorej dominoval oltár Usnutia Panny Márie. Historici zhodne tvrdia, že to boli členovia rodiny Zápoľskovcov a pri datovaní viac-menej akceptujú datovanie do sedemdesiatych rokov 15. storočia, ktoré do odbornej literatúry priniesli Václav Merklas a Kornel Divald. Rozpaky prichádzajú v momente, keď sa musí uviesť historicky potvrdený fakt, že Imrich Zápoľský (+1487), Štefan Zápoľský (+1499) a jeho druhá manželka Hedviga Tešínska (+1516) boli pochovaní v katedrálom Kostole svätého Martina v Spišskej Kapitule, ku ktorej pravdepodobne Štefan Zápoľský nechal pri prestavbe katedrály v rokoch 1488–1499 pristavať Kaplnku korunovania Panny Márie. Pritom i dnes sú tu umiestnené náhrobné kamene obidvoch bratov.¹⁴

Od momentu, keď boli v roku 1947 v odbornej literatúre publikované plány pre kaplnku, nájdené v *konvolute* kresieb staviteľov viedenského dómu, pripísané najskôr Hansovi Puchsbaumovi a datované do doby okolo roku 1452, najnovšie pripísané Laurenzovi Speningovi s väzbou na jeho tvorbu okolo roku 1455; nastal ďalší problém. Ako zdôvodniť takmer dvadsaťročný rozdiel medzi vznikom architektonického návrhu a jeho uvažovanou realizáciou v sedemdesiatych rokoch 15. storočia? Tak isto datovanie tabuľovej maľby do obdobia predpokladaného ukončenia stavby kaplnky sa ukázalo byť nemožné, zvlášť po jej zaradení do súvislostí norimberskej maľby okolo polovice 15. storočia.

¹¹ Dátum do odbornej literatúry uviedol v roku 1906 Kornel Divald v monografii umeleckohistorických pamiatok Spiša. C. DIVALD: *Szepesvármegye művészeti emlékei*, vol. 2. Budapešť 1906, s. 62.

¹² Archív Spišského biskupstva v Spišskej Kapitule. Kanonická vizitácia z roku 1656: „Visitatio Cappellae Quintoforen“, s. 7–12. Pozri tiež J. HRADSKÝ: *Addimenta ad Initia sacri et profani*. Szepesváralja 1903–1904, s. 549.

¹³ Štátny oblastný archív (ďalej ŠOBA) Levoča, Spišské biskupstvo. Kanonická vizitácia z roku 1781.

¹⁴ Štefan Zápoľský sa k založeniu kaplnky a oltára Korunovania Panny Márie hlási aj v testamente, v ktorom uvádza, že chce byť pochovaný v uvedenej kaplnke v Spišskej Kapitule. C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 1. Viennae 1773, s. 148; Postavenie dvoch pohrebných kaplniek rodinou Zápoľskovcov býva často zdôvodňované napríklad nezhodami medzi vtedajším spišským prepoštom Gašparom Backom a Štefanom Zápoľským. Pozri J. ŠPIRKO: *Výtvarné pamiatky Spišskej Kapituly*. Martin 1943, s. 18. TENŽE: *Dejiny a umenie očami historika*. Bratislava 2002, s. 361–363.

Ak budeme naďalej predpokladať vznik kaplnky a jej výzdoby vďaka fundovaniu rodom Zápoľskovcov, potom otáznym zostáva dôvod vzniku tohto typu sakrálnej architektúry práve v sedemdesiatych rokoch 15. storočia a jej situovania do Spišského Štvrtka. V tej dobe si bratia Imrich a Štefan založili rodiny a po získaní Spišského hradu v roku 1465 investovali najmä do jeho stavebných úprav.¹⁵ K jedinému úmrtiu v rodine obidvoch bratov síce pravdepodobne došlo práve v sedemdesiatych rokoch 15. storočia, keď zomrela prvá manželka Štefana Zápoľského Katarína, rodená Drugetová. Predpokladáme, že by to bol malý dôvod na vznik takejto kaplnky. Nejasné je aj situovanie rodinnej kaplnky do Spišského Štvrtka. V roku 1463 Zápoľskovci síce obec získali od bratříkov, no k jej začleneniu do ich spišského hradného panstva došlo až neskôr.¹⁶ V neposlednom rade zostáva nezodpovedaným, prečo by pri výbere architektúry a jej výzdoby Zápoľskovci siahli po starších vzoroch a dielach, ktoré zhodne vznikli ešte pred polovicou, prípadne okolo polovice 15. storočia?

Nové zistenia totiž posúvajú vznik kaplnky a jej pôvodnej výzdoby do doby okolo polovice 15. storočia, a preto je na mieste uvažovať o inom zakladateľovi kaplnky.

Vlastnícky vzťah Zápoľskovcov ku kaplnke nepriamo vyvracia list Martina Turzu (Thurzo) z Betlanoviec, syna levočského mešťana Juraja Turzu staršieho, písaný v roku 1492 z Levoče richtárovi a rade mesta Košíc. Spomína sa v ňom pôžička 800 uhorských zlatých v zlate, ktorú už dávnejšie poskytol mestu a z ktorej mali platiť ročne 50 fl. Kaplnke svätého Ladislava v Spišskom Štvrtku: „jehrlichen eynen czynss awff den Dwnerst margkt Synthe Laszlawss capelle L auriflor. hoth gegeben.“¹⁷

List je dokladom, že rodina Turzovcov mala koncom 15. storočia blízky vzťah k spomínanej kaplnke. Krátko po polovici 15. storočia aj dôvod postaviť pohrebnú kaplnku. V roku 1458 zomrel zakladateľ rodiny, zámožný levočský mešťan Juraj. Obchodné kontakty spájali Juraja Turzu napríklad so Šimonom Pötelom z Viedne, kam ho okrem obchodu šesť rokov pred smrťou zaviedla aj účasť na rokovaní uhorských stavov s Jánom Huňadym (Hunyady) a rakúskymi stavmi, pri ktorých zastupoval mesto Levoču. Na sneme v roku 1455 okrem iného sa prejednávalo aj navrátenie kráľovských hradov. Kráľ Ladislav V. (Pohrobok) tu potvrdil Jurajovi Turzovi, že môže užívať Spišský hrad ako sídlo dovtedy, kým kráľ sumu Turzom zaplatenú bratříkom nevráti.¹⁸ Bola to významná udalosť, keďže kráľovský majetok zasa raz prešiel do rúk zámožného človeka. Tentoraz navyše aj významného mešťana.

Turzovci patrili k starej rodine spišských kopyníkov, k rodine Betlanovskovcov z neďalekých Betlanoviec (vzdialenosť od Spišského Štvrtka nie je ani 10 km) a v pokrvnom príbuzenskom vzťahu boli spojení s Henkelovcami zo Spišského Štvrtka a s ďalšími rodinami, ktorých predkov uvádza erbová listina cisára Žigmunda z roku 1417.¹⁹ V opise tejto listiny, robenej pre Jána Henkela v roku 1590 je uvedený popis erbu. F. Federmayer ho rekonštruoval do tejto podoby: delený štít, v dolnom poli tri ruže, lev v skoku s otvorenou papuľou a vyplazeným jazykom, vzadu so vztýčeným chvostom, nad štítom je vojenská prilba s kráľovskou korunou. Klenot tvorí z koruny vyrastajúci lev zo štítu, prikrývadlá sú červeno-zlaté a modro-červené.²⁰ Tento erb si privlastnili Henkelovci, neskôr modifikovali Turzovci.

¹⁵ V čase, keď Zápoľskovci získali Spišský hrad a jeho panstvo (1465), Spišský Štvrtok ešte nebol súčasťou Spišského hradného panstva. Pozri M. SUCHÝ: Vývoj spišského hradného panstva do konca 17. storočia, in: *Nové obzory*, roč. 11, 1969, s. 123–135. V tomto období sa bratia Zápoľskovci oženili. Imrichova manželka Uršula, rodená Bebeková, manželka prežila. Štefanova prvá manželka Katarína, rodená Drugetová, už v roku 1480 nežila. S druhou manželkou Hedvigou Tešínskou uzavrel manželstvo v roku 1483. Zápoľskovci hneď po získaní Spišského hradu realizovali viaceré stavebné úpravy, okrem palácov, postavili novú hradnú kaplnku. Pozri D. MENCLOVÁ: *Spišský hrad*. Bratislava 1957, s. 96–99 a 105. A. FIALA a A. VALLAŠEK: Gotická sakrálna stavba na Spišskom hrade, in: *Historica Carpatica*, roč. 9, 1978, s. 169–210.

¹⁶ M. Suchý pochybuje o začlenení 11 spišských miest do hradného panstva s odvolaním sa na listinu z roku 1460, v ktorej sa uvádza, že vlastný majetok hradu je taký malý, že nestačí ani na jeho údržbu. Podľa neho Spišský Štvrtok sa ako súčasť hradného panstva stáva až po roku 1553 a to ako súčasť majetku Turzovcov na Spiši. SUCHÝ: Vývoj spišského hradného panstva, s. 126

¹⁷ Archív mesta Košíc, Supplementum Halagianum, nr. 159. Za upozornenie na tento prameň ďakujem doc. Mariánovi Skladanému. Podrobnejší regest publikoval L. KEMENY: O predkoch spišských Thurzovcov: Archívne dáta, in: *Zprávy z minulosti Spišskej župy*, roč. 12, 1921, s. 37. M. SKLADANÝ: K počiatkom levočských Thurzovcov, in: *Nové Obzory*, roč. 19, 1977, s. 153–168. TENŽE: Thurzovci a Levoča, in: *Pohľady do minulosti: Zborník prednášok z histórie*, ed. M. Novotná. Levoča 2001, s. 61–78.

¹⁸ F. DÖRY, G. BÓNIS a V. BÁCSKAI: *Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*, vol 1. Budapest 1973, s. 385.

¹⁹ F. FEDERMAYER: Henkelovci zo Spišského Štvrtka a erb Thurzovcov, in: *Genealogicko-heraldický hlas*, roč. 1, 1999, s. 25–29. A. KUZIO-PODRUCKI: Spišskie początki śląskich Donnersmarków, in: *Przyczynki do heraldyki i genealogii szlachty śląskiej*, zeszyt 2. Tarnowskie Góry 1998, s. 5–27. SKLADANÝ: Thurzovci a Levoča, s. 61–78.

²⁰ FEDERMAYER: Henkelovci zo Spišského Štvrtka, s. 26

Za jeden z najstarších prameňov k erbú Turzovcov bol považovaný aj erb, ktorý v roku 1456 kráľ Ladislav V. udelil Jánovi Fodorovi a Gregorovi Sepešimu (Szepessy), ďalším z širokého príbuzenstva Turzovcov, a ktorý v roku 1600 bol darovaný Jurajovi Turzovi. Tento erb má v štíte i v klenote len postavu leva v skoku s otvorenou papuľou, zdvihnutým chvostom, kráľovskou korunou na hlave a ružou v labe.

V tejto súvislosti je zaujímavá štúdia z roku 1934 o najstaršom náhrobnom kameni Turzovcov, ktorý je dnes v exteriéri farského kostola v Levoči, a pôvodne bol súčasťou Turzovského sarkofágu v interiéri kostola.²¹ Auror štúdie na základe popisu dosky z roku 1878,²² kresby a popisu v levočskej *Mayerovej kronike* z roku 1824, ktorú, ako uvádza, osobne videl v Budapešti,²³ vypracúval vlastnú rekonštrukciu. Usúdil, že na náhrobnom kameni je zreteľná heraldická postava leva v skoku, so štítom, v ktorom sú fragmenty ruže. Tento náhrobok určil ako najstarší náhrobok rodiny Turzovcov, konkrétne Levočského mešťana Juraja Turzu, ktorý zomrel v roku 1458.

V polygonálnom závere klenby sanktuária kaplnky v Spišskom Štvrtku je vo svorníku figúra leva v skoku, so zdvihnutým chvostom a s korunou na hlave. Je takmer totožná s heraldickou figúrou leva z erbu z roku 1456, z náhrobnej dosky v Levoči, ale aj z prvého poľa erbu Spišskej župy. Heraldická figúra leva v erbe Spišskej župy bola už od 16. storočia interpretovaná ako turzovská.²⁴ Zdá sa, že ďalší genealogický a heraldický výskum by mohol pomôcť určiť osobu zakladateľa kaplnky v Spišskom Štvrtku. Tento kamennosochársky detail je pravdepodobne z pôvodnej výzdoby kaplnky, ktorú ešte pred požiarom a následnou neogotickou úpravou v roku 1860 podrobne opísal V. Merklas. On práve tento motív vo svorníku použil ako dôkaz založenia kaplnky rodinou Zápoľskovcov.²⁵

Doterajšie spájanie pohrebnej kaplnky v Spišskom Štvrtku s týmto rodom vychádza zrejme aj z príkladov podobných stavieb v iných oblas-

tiach, ktoré spravidla realizovali príslušníci významných šľachtických a kráľovských rodov.

Preto úvaha o Jurajovi Turzovi staršom a rodine Turzovcov ako zakladateľoch kaplnky a jej výzdoby sa ujíma len ťažko. Levočský mešťan Juraj Turzo starší hoci aj vyšiel zo šľachtickej kopyníckej rodiny, svoje postavenie a majetok získal predovšetkým ako mešťan slobodného kráľovského mesta Levoče. V každom prípade bol dostatočne sebavedomým podnikateľom. Jeho majetok a vplyv mu dokonca umožňovali mať aj tie najvyššie spoločenské ambície. Nemožno zabúdať, že v roku 1455 za pôžičku získal do zálohu dokonca Spišský hrad spolu s tromi dedinami. Tento majetok vlastnila rodina Turzovcov ešte i v roku 1460, krátko predtým, ako kráľ Matej Korvín postupne daroval Spišský hrad, hradné panstvo a nakoniec aj titul župana bratom Imrichovi a Štefanovi Zápoľskovcom. Obchodné a osobné kontakty po celej Európe a predovšetkým bohatstvo a ambície zakladateľa rodu vytvárajú v osobe Juraja Turzu staršieho obraz fundátora schopného objednať a realizovať taký typ architektúry a jej výzdoby, aký predstavuje kaplnka a z pôvodnej výzdoby zachovaná tabuľová maľba v Spišskom Štvrtku.

Pohnuté politické ale aj hospodárske dejiny Uhorska, premietnuté v prostredí Spiša okolo polovice 15. storočia poskytujú na osudoch rodín Turzovcov a Zápoľskovcov príklady nástupu dvoch nových uhorských šľachtických rodov s najvyššími spoločenskými ambíciami. Zápoľskovci v postave Jána Zápoľského dokonca siahli po uhorskom kráľovskom titule. Práve to azda veľkou mierou prispelo k vzniku názoru, že pohrebnú kaplnku v Spišskom Štvrtku založili oni. Meštiansky obraz Turzovcov ako podnikateľov, síce pôvodom z drobnej šľachty, do tohoto klišé nezapadal. Navyše sa rodina k naplneniu svojich aspirácií dostala až v štvrtej generácii, a to v postave uhorského palatína Juraja Turzu (začiatok 17. storočia). Jednotliví členovia rodu od polovice 15. storočia zohrávali v ekonomickej i politickej sfére stredo európskeho regiónu významnú úlohu. Vyše

²¹ E. KÖSZEGHY: Der älteste Thurzó-Grabstein, in: *Mitteilungen aus der Vergangenheit der Zips*. Leutschau 1934, s. 9–13.

²² I. HENSZELMANN: *Löcsének régiségei*. Budapest 1878, s. 139.

²³ I. CHALUPECKÝ: Kroniky a kronikári mesta Levoča, in: *Pohľady do minulosti*, s. 32.

²⁴ F. ŽIFČÁK: K vývoju pečatí a erbu Spišskej stolice v 16. storočí, in: *Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského: Historica*, ed. L. Sokolovský, roč. 45, 2002, Bratislava, s. 237–242.

²⁵ MERKLAS: Die Marien-Capelle, s. 178. Merklas vychádzal z podoby erbu Juraja Zápoľského, mladšieho syna Štefana Zápoľského, a brata Jána Zápoľského, reprodukovanej v C. WAGNER: *Analecta Scepusii sacri et profani*, vol. 4. Posonii et Cassoviae 1778, tab. 6. V štíte Jurajovho erbu je však heraldická figúra vlka, vyrastajúca z koruny, ktorú Merklas určil ako figuru leva a stotožnil s figúrou leva vo svorníku klenby spiškoštvrtockej kaplnky. V pôvodnom erbe Imricha a Štefana Zápoľskovcov bola figúra jednorozca a figúra vlka, vyrastajúceho z trojvršia s hviezdou a polmesiacom. Doteraz nevysvetleným zostáva spoločné znázornenie erbu Thurzovcov a Zápoľskovcov na renesančnej reliéfnej tabuli, zamurovanej v južnej stene krstnej kaplnky Kostola svätého Jakuba v Levoči, považovanej za súčasť výzdoby nezachovaného turzovského sarkofágu. Pozri DIVALD: *Szepesvármegye művészeti emlékei* 2, obr. č. 80.

dve storočia bolo nutné rátať s touto rodinou v najvyššom politickom diani.

Juraj Turzo starší ako zakladateľ bohatstva rodiny vedel dobre o svojich obchodných úspechoch a moci, ktorú tým získal. Zároveň poznal korene rodu, ktoré ho spájali so starou spišskou

kopijníckou rodinou pánov z Betlanoviec. Azda tieto momenty rozhodli v prospech vzniku pohrebnej kaplnky a jej výzdoby práve v Spišskom Štvrtku. V meste, ktoré v polovici 15. storočia bolo ešte stále sídlom spišských kopijníkov, i keď už s príchutou zašlej slávy.

Die Kapelle der Himmelsaufnahme der Jungfrau Maria (Die sog. Zapolya-Kapelle) bei der Kirche des heiligen Ladislaus in Spišský Štvrtok

Im Jahre 1999 wurde die Tafelmalerei mit der Szene des Todes von Jungfrau Maria aus dem Altar der sogenannten Zapolya-Kapelle in Spišský Štvrtok (Donnersmark) im Regionalrestaurierungsatelier (Oblastný reštaurátorský ateliér) in Levoča (Leutschau) restauriert. Die im Zusammenhang mit Restaurierung dieser Denkwürdigkeit realisierte Forschung der Kunsthistoriker und Restauratoren brachte neue Erkenntnisse, die außerdem ein Bedürfnis aufwerfen, die bisherigen Ansichten auf die Entstehung der sogenannten Zapolya-Kapelle in Spišský Štvrtok und die ursprüngliche Ausschmückung ihres Interieurs umzuwerten. Der neogotische Altar mit dem Zentralgemälde des Todes von Jungfrau Maria bildet die Hauptausschmückung des Heiligtums der Begräbniskapelle, die zur Südseite der frühgotischen Pfarrkirche des hl. Ladislaus hinzugebaut wurde. Der Kapellenbau ist ein bedeutsames Beispiel von Anwendung des spezifischen Typus der mittelalterlichen von der berühmten Saint Chapelle in Paris abgeleiteten Architektur. Die Meinungen der Historiker und Kunsthistoriker zu der Zeit der Entstehung des Kapellenbaus in Spišský Štvrtok unterscheiden sich. Am häufigsten wird das Jahr 1473 eingeführt, aber ohne jede Begründung auf Grund der archivalischen oder anderen glaubwürdigen Urkunden. Selbst der Grund der Entstehung dieser Kapelle wurde nicht erklärt und ihr Aufbau wird mit verschiedenen Mitgliedern der Familie Zapolya zusammengefügt. Die älteren erhaltenen zeitgemäßen Urkunden zeugen davon, dass die Architektur der Kapelle und ihre ursprüngliche Ausschmückung allen Anschein nach in der Hälfte des 15. Jahrhunderts realisiert wurde, und nicht 20 Jahre später, wie man bis jetzt vermutete. Ein erhaltener Bestandteil des ursprünglichen gotischen Altars ist außer des Tafelgemäldes mit der Szene des Todes von Jungfrau Maria auch die Statue von Christus mit der Marias Seele, die sich heute in den Sammlungen der Ostslowakischen Galerie (Východoslovenská galéria) in Košice (Kaschau) befindet. Die gotische Architektur des Altars wurde rund um das Jahr 1751 durch die Barockarchitektur ersetzt, die im Jahre 1901 durch den heutigen neogotischen monumentalen Altar ersetzt wurde. Die Ergebnisse der historischen und archivalischen Forschung, die auch durch die Ergebnisse der Restaurierung bestätigt wurden, beweisen, dass sowohl der Bau der Kapelle als auch ihre Ausschmückung in einem Zeithorizont rund um die Hälfte des 15. Jahrhunderts entstanden und ihr eventueller Fundator wahrscheinlich ein wohlhabender Leutschauer Bürger Georgius Thurzo war. Und so entkräften sie die bisherige Ansicht auf die Entstehung dieses Kunstkomplexes in den 70. Jahren des 15. Jahrhunderts mit Verdienst der adeligen Familie Zapolya.

Diskusia

Gabriel LUKÁČ: Riešenie, ktoré ponúka pani doktorka Novotná sa mi zdá zaujímavé. Realizátorom „Kaplnky Zápoľskovcov“ v Spišskom Štvrtku teda mohli byť Turzovci. Ako je to potom s ostatnými kaplnkami Zápoľskovcov na Spiši?

Mária NOVOTNÁ: Ja by som medzi týmito kaplnkami robila rozdiel. Zápoľským sú pripisované kaplnky v Spišskom Štvrtku, na Spišskom hrade a v Spišskej Kapitule. O zásluhách Zápoľskovcov v prípade kaplniek na Spišskom hrade a v Spišskej Kapitule by som asi nepochybovala. Sporný je vplyv, či zásluha Zápoľských pri stavbe kaplnky v Spišskom Štvrtku. Zhromaždené sú už viaceré doklady, aj archívne, ktoré nás nútia uvažovať o iných fundátoroch tejto kaplnky. Ja som vo svojom príspevku ponúkla možnosť uvažovať o Turzovcoch ako dosť pravdepodobných fundátoroch. Na základe výskumov, ktoré boli realizované počas reštaurovania tabuľovej maľby z oltára kaplnky, ale aj neskôr, sa objavili závažné doklady, na základe ktorých som nakoniec Zápoľskovcov ako fundátorov kaplnky v Spišskom Štvrtku musela spochybniť a viac-menej vylúčiť. Charakter architektúry a jej komparácia najmä s produkciou svätostefánskej stavebnej huty vo Viedni

okolo polovice 15. storočia i potvrdenie pôvodu tabuľovej maľby v okruhu norimberskej maľby polovice 15. storočia, dosť presvedčivo zaraďujú kaplnku a jej pôvodnú výzdobu do doby okolo polovice 15. storočia ako dielo realizované v polovici 15. storočia, v súlade s dobovými umeleckými prúdmi v oboch umeleckých centrách, teda Viedni a Norimberku. Je naozaj špekulatívne naďalej uvažovať o vzniku architektúry kaplnky a jej pôvodnej výzdoby v 70. rokoch 15. storočia s tým, že autori použili návrhy a diela o 20 rokov staršie. Ak prestaneme uvažovať o Zápoľských ako o fundátoroch, potom bez väčších špekulácií môžeme uvažovať o diele, ktoré vzniklo krátko po polovici 15. storočia na Spiši pre fundátora, ktorý bol dobre rozhladený v európskom umeleckom dianí a dostatočne solventný, aby takéto dielo fundoval. Postava Juraja Turzu je veľmi pravdepodobná a to nielen preto, že zomrel v roku 1458. Bol to predovšetkým významný obchodník, ktorý obchodoval s medenou rudou a na základe obchodných kontaktov dobre poznal Viedeň ale aj iné centrá Európy. Rozhodne jednou z možností ako potvrdiť fundátora je hlbší heraldický výskum jednak heraldickej figúry vo svorníku klenby hornej kaplnky, jednak heraldický výskum počiatkov erbu Turzovcov. Nakoniec Turzovci aj v ďalších generáciách podporovali vznik umeleckých diel. Je známe, že Jurajov syn Ján Turzo ako krakovský mešťan,

dozoroval a podporoval vznik známeho Stwossovho ol-tára v Marianskom kostole v Krakove. Známy je príklad Stanislava Turzu, vnuka Juraja Turzu st., olomouckého biskupa, ktorý si objednal obrazy u Lucasa Cranacha. Výskumy najmä prof. Ivo Hlobila a Eduarda Petru dokázali, že o rozšírenie renesancie na Morave sa vo veľkej miere zaslúžil biskup Stanislav Turzo. Turzovci neboli teda len obchodníci, „zbohatlíci bez širšieho kultúrneho vzdelania“, ale pravdepodobne už doma a v širšej rodine mali dobré príklady umeleckých donorov. Juraj Turzo st. bol zakladateľom tohto významného rodu a bol si vedomý svojej moci. Preto uvažujem práve o tejto osobnosti ako o možnom fundátorovi kaplnky a o kaplnke v Spišskom Štvrtku ako o pamiatke, ktorá je staršia ako sa doteraz predpokladalo.

Gabriel LUKÁČ: Zaujímavý je ešte jeden moment, na ktorý ste upozornili. Dosť často sa používa v kontexte s Turzovcami a síce, že práve oni v roku 1452 vyplatili kráľove dlhy. A, že Zápoľskovci až v roku 1464, alebo v 1462 preberajú kaplnku vo Spišskom Štvrtku. Bude potrebné pozrieť do výskumnej dokumentácie, lebo i vy ste spomínali datovanie na kaplnke do roku 1464? Bolo tam skutočne, či nie?

Mária NOVOTNÁ: Autori archeologického výskumu tento dátum s istými pochybnosťami uvádzajú vo svojej štúdií. Dokumentáciu z výskumu kaplnky na Spišskom hrade som zatiaľ neštudovala.

Gabriel LUKÁČ: ...ale je to zaujímavé. Lebo podľa všetkého i kaplnka na Spišskom hrade bola postavená tiež v dvoch stavebných fázach. To je známe, v prvej fáze mala kaplnka rovný, kazetový strop a až v druhej fáze bola postavená emfóra a zrejme s výstavbou emfory sa objavuje aj to neskorogotické okno, ktoré tam nebolo nájdené *in situ*, ale bolo nájdené v ruínach a bolo dorekonštruované. Takže my už sa dnes nedozvieme, či okno tam bolo vložené sekundárne pretože jednoducho pri tej malej rekonštrukcii tam bolo vsadené a nie je vylúčené, že aj táto kaplnka na Spišskom hrade teraz keď ste o tom začali hovoriť, by mohla byť datovaná do skoršieho obdobia. Vždy sa uvádza ako neskorogotická, ale keď pozrieme všetky jej dochované prvky sú skoro doznievajúcej klasickejšej gotiky. No až potom bola urobená radikálna prestavba, keď kaplnka bola zaklenutá parlérovskou klenbou. Pre mňa sú veľmi zaujímavé vaše úvahy a keď ste viac-menej oprávnenne sponchybnili pôvod Štvrtockej kaplnky, nebude zrejme od veci novým pohľadom sa pozrieť aj na kaplnku na Spišskom hrade a trošku nabúrať zaužívané schémy, ktoré sa tradujú v histórii a nikto už ani nevie prečo?

Mária NOVOTNÁ: Nevyklúčujem možnosť, že Turzovci ihneď po získaní hradu mohli začať so stavbou dnešnej gotickej kaplnky, a potom v súvislosti s prestavbou katedrály mohlo dôjsť už zásluhou Zápoľských k jej posledným úpravám.

Gabriel LUKÁČ: Črtá sa tu totiž taká časová logika. Turzovci spišskí boli dosť silní katolíci. Bratrci zlikvidovali, alebo teda nie bratrci, ale jiskrovci zlikvidovali na Spišskom hrade starú románsku kaplnku, ktorá bola v mieste, ako

sa teraz prezentuje mučiareň. No bola tam vlastne aj kuchyňa západného palácového traktu. Tiež sa mi zdá dosť nelogické, žeby Turzovci, ktorí tu pôsobili takmer desať rokov, boli hrad nechali bez hradnej kaplnky...

Mária NOVOTNÁ: To je jedna z možných nových úvah

Gabriel LUKÁČ: ...silní katolíci boli teda títo Turzovci.

Mária NOVOTNÁ: Vidím tu však problém. Hoci Juraj Turzo požičal 2130 kremnických dukátov kapitánovi Spišského hradu, Brčalovi, neoprávňovalo ho to nárokovat si vlastníctvo Spišského hradu. Hrad bol stále kráľovským domíniom. Bolo totiž len otázkou času, kedy budú jiskrovci vytlačení a hrad sa vráti kráľovi.

Gabriel LUKÁČ: Ale veď Zápoľskovci sa podobne dostali k hradu. Vyplatili dlh ako Turzovskí.

Mária NOVOTNÁ: Je otázne či vyplatili?

Gabriel LUKÁČ: Ale tak podmienku mali...

Mária NOVOTNÁ: ...podmienka bola.

Gabriel LUKÁČ: Zrejme Turzovci sa mohli nádejať, že im hrad pripadne, veď obidvaja dostali od kráľa aj iné dobrá za iné zásluhy, za Bosnu...

Mária NOVOTNÁ: Ako žoldnieri...

Gabriel LUKÁČ: Za svoju účasť vo vojne v Bosne. Za to, že potlačili na Spiši bratrické hnutie. Vojensky sa angažovali na kráľovej strane aj v zahraničí aj doma. Takže to bol zrejme jeden z dôvodov, potom nastala tá zaujímavá situácia, že spolu s hradom dostali aj dedičný titul župana čo je dosť zvláštna vec v našich pomeroch. V Nemecku to bolo bežné dostať titul grófa dedične. U nás je známy viac-menej len jeden prípad zo Sedmohradska.

Mária NOVOTNÁ: Musíme si tiež uvedomiť, že Zápoľskovci Spišský Štvrtok nevlastnili. Dlhú dobu som sa domnievala, že spolu s hradom získali Zápoľskovci aj hradné panstvo, ktorého súčasťou bol aj Spišský Štvrtok. Archívne dokumenty dokazujú, že tomu tak nebolo. Počas celej éry Zápoľskovcov na Spiši Spišský Štvrtok nebol súčasťou spišského hradného panstva. Stal sa ním až vtedy, keď hrad prešiel do vlastníctva Turzovcov. Oni vlastne vložili svoj majetok zo Spiša, v ktorom figuroval aj Spišský Štvrtok, do majetku hradného panstva.

Gabriel LUKÁČ: ...a tak sa zaangažovali zase Zápoľskovci v Štvrtku pri fundácii kláštora Minoritov

Mária NOVOTNÁ: Nie, ten fundovali až Čákiovci (Csákyovci)

Gabriel LUKÁČ: Správne, mám tie matičné dokumenty k dispozícii.

Mária NOVOTNÁ: Patrilo to už do doby rekatolizácie.

Gabriel LUKÁČ: Áno, to je 17., začiatok 17. storočia.

IVAN GERÁT*

Hagiografické obrazové cykly na spišských oltároch

Hagiographical Picture Cycles of Scepusian Altars

The cultural and historical importance of the hagiographical picture cycles of the region goes beyond the borders of Scepusia, Slovakia, or even the Hungarian Kingdom. In spite of quite a big number of studies on their style and topics, there is still a lot to learn about the connections between the Scepusian table painting and other geographically closer or farther centres of art and painting. A research on tradition and innovation of depicting specific topics can benefit a lot from studying particular kinds of scenes. At this point, new research areas can be opened, e.g. the influence Christological images had on hagiographical ones. An analysis of the adoration of pictures and saints from a historical and critical point of view can also bring new light into this and many other issues.

K najvýznamnejším námetom neskorogotického maliarstva na Spiši patrili príbehy svätcov a svätíc. V druhej polovici 15. a na začiatku 16. storočia ich najčastejšie maľovali na krídlach oltárov, ktoré im boli zasvätené. Na rozdiel od predchádzajúceho obdobia už neprevládala nástenná maľba. Zmena vedúceho umeleckého druhu sa odrazila nielen v používanej maliarskej technike, ale aj v spôsobe organizácie obrazových cyklov. Už predtým – okolo roku 1400, keď na severnú stenu levočského farského kostola namaľovali rozsiahly cyklus zo života svätej Doroty – sa prejavila aj zmena objednávateľov a ich záujmov. Staršie nástenné cykly (vo Veľkej Lomnici, Vítkovciach či v Bijacovciach) neobjednávali mešťania, ale šľachta. Dominovala téma boja svätého Ladislava proti inovercom. Objednávatelia levočského dorotovského cyklu si už – podobne ako objednávateľia hagiografických cyklov na oltároch – neželali vidieť násilný zápas ozbrojeného jazdca proti pohanom.

Polícia obrazového rozprávania na krídlach oltárov nebola náhodná. Oltárne *retábulá* s krídlami, rozšírené v neskorom stredoveku hlavne v oblasti na sever od Álp, sa riadili vlastnými konvenciami. Do oltárnej archy sa väčšinou umiestňovala reprezentatívna socha patrónky či patróna oltára. Zlaté pozadie pritom vhodne vyjadrovalo myšlienku, že takto zobrazená postava už patrí do vyššej, transcendentálnej sféry. Obrazy príbehov na oltárnych krídlach zasa prispievali k udržiavaniu spomienky na významné udalosti pozemského života hrdinov a hrdiniek viery. Miesto na oltári ostalo len pre pamiatku celkom výnimočných

svätcov. Výber svätca či svätice za námet oltárnej maľby musel byť odôvodnený vzťahom k rozhodujúcim hodnotám spoločenstva. Z neskorostredovekého Spiša sa vďaka zhode priaznivých okolností zachoval dostatok oltárov nato, aby sme si o výsledkoch takéhoto výberu mohli utvoriť dostatočne konkrétnu predstavu.

Ďalšia úroveň výberu súvisela s otázkou, aké udalosti sa na krídlach oltára majú pripomenúť. Pozornosť pritom vyvoláva zistenie, že hoci neostalo miesto ani pre rozhodujúce udalosti najvýznamnejších legiend, niektoré typy udalostí sa zobrazovali opakovane. Prítomnosť podobných stereotypov v hagiografickom rozprávaní je len ďalším dokladom v prospech tézy, že jeho cieľom nebolo potešiť diváka pestrým rozprávaním. Výber udalosti sa riadil predovšetkým jej didaktickou hodnotou, tým, čo sa z nej mohli naučiť veriaci. Aj preto sa zo životov rôznych svätcov vyberali podobné scény, zdôrazňujúce rozhodujúce momenty kresťanskej vierouky.

Pri tretej úrovni výberu rozhodovala otázka, ktoré aspekty vybranej udalosti znázorniť, teda napríklad akú časovú fázu, s akými účastníkmi, v akom oblečení, v akom prostredí a pod. Na rozdiel od predchádzajúcich dvoch problémových okruhov sa maliar pri riešení takýchto otázok mohol stať rovnocenným partnerom teológov, ba niekedy sa rozhodoval aj sám.

Hagiografické cykly na spišských oltároch nenadobudli európsky charakter len vďaka svojej tematike. Aj štýl diel vyzýva k úvahám o súvislostiach našich cyklov nielen v rámci Slovenska či Uhorska, ale prinajmenšom aj v širšom stredo-

* PhDr. Ivan GERÁT, PhD. Pracuje v Ústave dejín umenia SAV. Externe prednáša na univerzitách v Trnave a v Bratislave.

európskom kontexte. Podstatné poznatky o tejto problematike doposiaľ publikovalo viacero maďarských,¹ slovenských,² nemeckých³ i poľských⁴ bádateľov. Ich „vlastenecká“ zaujatosť niekedy viedla k nadmernému zdôrazňovaniu určitých súvislostí. Aktuálnou úlohou súčasnosti je prekročiť tieto rámce uvažovania a pokúsiť sa o taký výklad štýlu spišských maliarov, ktorý by posúdil ich umeleckogeografické miesto na základe teoreticky podloženej umeleckohistorickej metodiky.⁵

Základné obrysy riešení tohto zložitého komplexu otázok podáva nasledujúci prehľad hagiografických cyklov na spišských oltároch. Jednotlivé diela sa uvádzajú v pracovnom chronologickom poradí (len ťažko presne rekonštruovateľnom). Navyše bolo potrebné sledovať aj vnútorné vzťahy medzi jednotlivými cyklami. Exkurzy zamerané na riešenie otázok tohto typu pravidelne prerušujú chronologický tok rozprávania, aby sa zvýraznili vzťahy, v ktorých jednotlivé diela, scény, motívy či štýly nadobúdajú presne definovateľný význam.

Matejovský oltár namaľovali krátko po roku 1453. Okrem štýlovohistorických dôvodov datovaniu pomáha obraz svätého Bernardína na pôstnej strane oltára. Tohto svätca kanonizovaného v roku 1450 začal po roku 1453 propagovať svätý Ján Kapistránsky aj v Krakove, odkiaľ jeho kult prenikol na Spiš.⁶

Na sviatočnej strane krídel oltára vidíme symetricky usporiadané scény zo života svätého Štefana a svätého Imricha. Prvý kresťanský kráľ Uhorska odpúšťa mužovi, ktorému spadol meč, keď sa ho v spánku pokúsil zabiť.⁷ Bosý atentátnik kľučí a v geste ľútosti si drží ruku na srdci. Svätý kráľ kladie na hriešnika svoje ruky – koná tak v súlade s milosrdenstvom a trpezlivosťou, ktorú odporučoval vo svojej *Knihе mravných naučení svoj-*

mu synovi.⁸ K svätosti Štefanovho syna Imricha neodmysliteľne patrila jeho povest' panica. Matejovská scéna, obvykle nazývaná ako Imrichov sľub čistoty, zobrazuje vizionársky zážitok, na základe ktorého sa princ rozhodol pre panenstvo. Imrich kľučí so zopätými rukami pred oltárom, spoza ktorého sa vynára polopostava anjela s nápisovou páskou, reprodukovajúcou text božej výzvy k panenstvu.⁹ Spodný pár scén sviatočnej strany krídel matejovského oltára znázorňuje smrť svätcov. V ich popredí dominuje posteľ so zomierajúcim, za ňou stoja pozostalí, nad nimi odnáša dvojica anjelov malú modliacu sa postavičku, ktorá symbolizuje odchádzajúcu dušu. Imrichova smrť je v podstate rodinnou záležitosťou, Štefanovu sprežívajú početnejšie skupiny smútiacich – vpravo ženy na čele s kráľovnou, vľavo skupina mníchov a biskup žehnajúci zomierajúcemu.

Štýl matejovského majstra sa vyznačuje dôrazom na starostlivo vykreslené, jasné a čisté formy telies s jemným pretretím tieňovaných oblastí. Paralely k takýmto riešeniam sa dajú nájsť v norimberskom maliarstve, napríklad u Majstra bamberského oltára. Majstra imhoffovského oltára zasa pripomína typmi tváří a spôsobom maľby vlasov.¹⁰ Podobné inšpirácie formovali aj umenie sliezskeho majstra *Legendy svätej Hedvigy*. Priestorová výstavba matejovských scén prekračuje plošnosť len prostredníctvom niekoľkých náznakov. Ich kompozičné riešenie nie je príliš nápadité.¹¹

Za dielo Matejovského majstra sa považuje aj nemecký oltár svätého Bartolomeja. Zo šiestich zachovaných rozprávačských obrazov sa tri venujú apoštolovej misionárskej činnosti, tri príbehu jeho martyria. Najskôr apoštol vyháňa démonov – nelen z rúcajúcej sa pohanskej modly, ale aj z posadnutej kráľovskej dcéry. Tretí z obrazov znázorňuje dôsledok – kráľ i s rodinou sa dáva pokrstiť. Prí-

¹ D. RADOCSAY: *A középkori Magyarország táblaképei*. Budapest 1955, s. 255–465 uvádza pri jednotlivých dielach staršiu literatúru. Z novších hlavne Gy. Török a J. Végh (citovani nižšie).

² A. C. GLATZ: Pokus o vymedzenie maliarskych okruhov na Spiši v prvej polovici 16. storočia, in: *ARS*, roč. 2, 1987, s. 55–100 (s prehľadom staršej literatúry. Novšie autorove práce citované nižšie).

³ O. SCHÜRER a E. WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*. Brünn, Wien a Leipzig 1938, *passim*.

⁴ Napríklad E. POLAK-TRAJDOS: *Więzi artystyczne Polski ze Spiszem i Słowacją od połowy XV do początków XVI wieku*. Wrocław, Warszawa a Kraków, 1970, s. 98–153

⁵ Východisko môže poskytnúť napríklad O. PÄCHT: *Methodisches zur kunsthistorischen Praxis*. München 1977, hlavne s. 187–300. O. BÄTSCHMANN: *Einführung in die kunstgeschichtliche Hermeneutik*. Darmstadt 1986, *passim*.

⁶ Gy. TÖRÖK: A mateóci mester művészeteinek problémái, in: *Művészettörténeti értesítő*, roč. 29, 1980, 1, s. 49–80.

⁷ O udalosti referuje *Menšia štefanská legenda*. *Legenda minor*, ed. E. Bartoniek, in: *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (ďalej *SSrerHung*), ed. E. Szentpétery, vol. 2. Budapestini 1937, s. 399. Pozri jz slovenský preklad v *Legendy stredovekého Slovenska*, ed. a trans. R. Marsina. Budmerice 1997, s. 65–71.

⁸ *Libellus regis de institutione morum ad Emericum ducem*, ed. J. Balogh, in *SSrerHung 2*, s. 611–627. Pozri tiež *Legendy stredovekého Slovenska*, s. 25–32.

⁹ „Preclara est virginitas, virginitatem mentis et corporis a te exigo...” *Legenda s. Emerici ducis*, ed. E. Bartoniek, in: *SSrerHung 2*, s. 453–454. Pozri tiež *Legendy stredovekého Slovenska*, s. 79–84, pozn. 60; Török: *A mateóci mester*, s. 64 a s. 79.

¹⁰ SCHÜRER a WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*, s. 94–95.

¹¹ RADOCSAY: *A középkori Magyarország táblaképei*, s. 70.

beh martýria začína scénou súdenia, pokračuje mučením na mučidlách a vrcholí obrazom apoštolu, ktorý si na pleci nesie svoju stiahnutú kožu.

Levočský oltár svätej Kataríny, datovaný nápisom na predele do roku 1469,¹² obsahuje na svätočnej strane krídel scény zo života svojej patrónky. Rozprávanie začína vľavo hore dišputou svätice s učencami, pokračuje na pravom krídle výjavmi mučenia a končí vľavo dole výjavom popravy. Pred koncom 15. storočia namaľovali rovnaké scény zo života svätice aj na oltári zo Spišského Štvrtka, ktorý sa dnes nachádza v Turanoch.¹³

Kataríninu dišputu s päťdesiatimi pohanskými filozofmi zorganizoval Maxentius, aby múdru a vznešenú pannu odradil od kresťanskej viery. Jeho zámer však nevyšiel – svätica ostala verná Kristovi, ba navyše obrátila na kresťanstvo aj pohanských mudrcov. Kompozícia dišputy vyjadruje duchovnú prevahu svätice – so zlatou korunou na hlave stojí pred skrúšeným cisárom, obklopeným učencami a s úsmevom vypočítava svoje dôvody. Z neba zlieta aj polopostava anjela, ktorá naznačuje, že argumenty svätice nečerpali svoju silu len z prirodzenej múdrosti mladej kráľovskej dcéry. Zlatým pozadím s úponkami, ako aj perspektívne ustupujúcimi dlaždicami obraz pripomína niektoré časti malieb vrocavského oltára svätej Barbory (1447).¹⁴ Maliar oltára zo Spišského Štvrtka zmenil niektoré ikonografické motívy levočského obrazu a vypracoval nové kompozičné riešenie scény: vynechal cisára i anjela, Katarínu posadil na trón do centra kompozície. Takto riešený obraz vytvára vizuálnu analógiu k jednému z ikonografických typov dvanásťročného Krista v chráme.

Ďalšie tri scény sa venujú martýriu svätej panny. Heroická obhajoba vlastnej viery aj za cenu straty svojho života alebo veľkého fyzického utrpenia dokazovala absolútnu hodnotu viery a slúžila zároveň ako príklad ideálneho kresťanského správania. Kult mučeníkov patrí k najoriginálnejším a najautentickejším prvkom kresťanstva. Martýri boli prvými svätcami a veľkú vážnosť v kresťanskom svete si zachovali aj potom, keď sa už presadili iné modely svätosti.¹⁵ Scény martýria sa na Spiši objavili ešte pred vrcholným obdobím rozvoja tabuľového maliarstva, a to v sérii obrazov apoštolských martýrií na stene presbytéria popradského Kostola svätého Egídia a v rámci spomínanej levočskej legendy svätej Doroty.

Kompozičné riešenie scény týrania na mučidlách svätej Kataríny na oltároch v Levoči a v Turanoch vychádza z tradovaného obrazového typu: sväticu mučia pripevnenú na drevené lešenie tvorené dvoma do zeme zatlčenými kolmi a horným priečnym trámom. Podobne riešenú scény mohol maliar v Levoči vidieť na severnej stene farského kostola. Na rozdiel od starších verzii témy levočský maliar sa viac zaujímal o znázornenie priestorovosti postáv mučiteľov a cisárovej družiny, ale i samotných mučidiel. Levočské mučenie Kataríny opäť ozvlášťňuje anjel – prilieta z neba, aby odviazal ruku svätice od mučidiel. Maliar turanského obrazu opäť zmenšil počet aktérov a svedkov, vynechal anjela aj korunu na hlave svätice a viac sa zaujímal o stvárnenie krajiny v pozadí výjavu.

Podobný obraz mučenia na mučidlách obohatil na Spiši aj životy mužských svätcov – okrem spomínaného bartolomejovského cyklu ho nájdeme aj na hrabušickom oltári svätého Vavrince a spišskosobotskom oltári svätého Juraja. Na rozdiel od svätej Kataríny maliari nevyužili motív rozsiahlej drapérie na zahalenie nôh mučeníkov, čím ich postavy nadobudli ešte telesnejší charakter.

Obidva katarínske cykly pokračujú obrazom nevydareného pokusu o lámanie v kolese. Zničenie kola, v ktorom mali sväticu lámať, nadobudlo podobu trestajúceho (*punitívneho*) zázraku. Svätica s rukami prekríženými na prsiach kľučí pred dolámanými kolesami. Z ľavého horného rohu kompozície opäť prilieta anjel a rozbíja mučidlo kladivom. Pod troskami kolies vidno mŕtvych mučiteľov. Podobnú scénu nájdeme znovu aj na spišskosobotskom oltári svätého Juraja.

Poprava sŕtatím je jedným z najčastejších výjavov hagiografických obrazových cyklov. Základný motív výtvarného riešenia scény tvoril obraz kata, ktorý sa rozháňa mečom nad martýrom či martýrkou, kľučiacou v odovzdanej modlitbe. Takto vidíme čakať na blízku časnú smrť už svätú Dorotu v spomínanom levočskom cykle. Okrem našich katarínskych cyklov podobnú scénu nájdeme aj v Levoči na hlavnom oltári, na oltári svätého Petra a Pavla a na oltári štyroch svätých Jánov; v Spišskej Sobote na oltári svätého Juraja a v Mlynici na oltári svätej Margity.

Medzi levočským a spišskoštvrtockým obrazom popravy opäť vidno určité rozdiely: mladší

¹² L. CIDLINSKÁ: *Gotické krídlové oltáre na Slovensku*. Bratislava 1989, s. 46.

¹³ Do Turian sa oltár dostal v. 1806. *Tamže*, s. 87, aj pre datovanie 1490–1500.

¹⁴ SCHÜRER a WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*, s. 93. Por. aj A. LABUDA: *Wrocławski oltarz św. Barbary i jego twórcy*. Poznań 1984, obr. 1–20.

¹⁵ A. VAUCHEZ: Světec, in: *Středověký člověk a jeho svět*, ed. J. Le Goff. Praha 1999, s. 263–290, 265.

maliar vynecháva anjela a korunu, redukuje počet postáv a viac sa zaujíma o krajinné pozadie. Vzhľadom na opakovanú prítomnosť týchto rozdielov a ich nielen ikonografickú, ale aj štýlovohistorickú vypovedaciu hodnotu môžeme považovať za príznačné črty rozdielneho ikonografického štýlu obidvoch maliarov.

Levočský oltár svätej Alžbety (1493) venuje svojej patrónke len dve rozprávačské scény. Prvá je príznačná len pre Alžbetu: keď z milosrdenstva umiestnila do svojej postele malomocného, pred zrakom jej manžela, privolaného neprajníkmi, premenil sa na krucifix. V druhej zo scén vidíme Alžbetu prinášať jedlo chudobným.¹⁶ Levočský cyklus svätej Alžbety je tematicky podstatne chudobnejší, než obdobné cykly v Košiciach, Bardejove či v Smrečanoch. Originálna je však jeho paralela na protihlom krídle: príbeh Štefana Prvomučeníka, ktorého literárnym východiskom boli biblické *Skutky svätých apoštolov* (6, 1–8, 2). Témou levočských obrazov sa stala Štefanova smelá reč pred veľkňazom a jeho následné ukameňovanie.

Bohaté a obsažné rozprávanie o apoštoloch Petrovi a Pavlovi umiestnili na pevné i na pohyblivé krídla oltára, datovaného obvykle do posledného desaťročia 15. storočia.¹⁷ Keď sú pohyblivé krídla otvorené, vidno príbeh svätého Pavla: v hornom registri vysielať židovskí kňazi prenasledovateľa kresťanov, oblečeného do rytierskeho brnenia na cestu do Damašku. V nasledujúcej scéne rytier padá z koňa a prežíva zázrak, ktorý ho mení na jedného z apoštolov. Dolné scény zobrazujú bezprostredné dôsledky tejto udalosti: Pavol v chráme odhadzuje brnenie a bosý, s ružencom v ruke sa necháva pokrstiť Ananiášom. Potom káže v synagóge pred znepokojenými Židmi. Po zatvorení pohyblivých krídel sa ukáže osem obrazov pôstnej strany.¹⁸ Okrem pokračovania Pavlovho príbehu tu vidíme i príbeh svätého Petra: jeho povolanie za apoštola, kázanie i smrť. Na jednom z obrazov prichádza Pavol k väznenému Petrovi. Prikladá ruky k Petrovým ústam, akoby ich chcel otvoriť. Na obluku väzenia pritom vidno jedlo. Vládca Antiochie Teofilus dal totiž Petra zatvoriť

do žalára a držal ho o hlade. Keď mu Pavol priniesol jedlo, Peter už nevedel ani otvoriť ústa.¹⁹

K cyklu patrí aj obraz apoštolov pred cisárom Nerom, aj ich dišputa so Šimonom Mágom.²⁰ Apoštoli kľacia v modlitbe, cisár s družinou im stojí za chrbtom. V ľavej časti obrazu dolu hlavou padá čarodejník Šimon v rozhalenom žltom plášti. Na oblohe vidno aj príčinu jeho pádu – zápas anjelov s démonom, ktorý mágovi pomáhal lietať. Podľa *Zlatej legendy* čarodejník spadol na Petrov príkaz. Obraz apoštolského zásahu proti mágovi mal stredovekým divákom pripomínať, že schopnosť konať zázraky nepostačuje ako dôkaz spojenia s pravým Bohom. Väčšiu istotu mal poskytnúť Peter a jeho nástupcovia svojou schopnosťou rozoznať nečistý zdroj zázračného deja a prípadne ho i prekaziť. V tomto zmysle bol obraz akousi protiváhou vedľajšieho obrazu, v ktorom Pavol pri cisárovej posteli dokazuje svoje zázračné liečiteľské schopnosti.

Príbehy oboch apoštolov končia martýriom v Ríme – Peter ako cudzinec bol ukrižovaný, rímsky občan Pavol sťatý. Osobitá forma Petrovho ukrižovania – dolu hlavou – vychádza podľa *Zlatej legendy* z toho, že sa necítil byť hodným toho, aby ho ukrižovali ako Ježiša, a preto zo skromnosti požiadal, aby jeho kríž otočili. Otočenie kríža symbolicky vyjadrovalo aj myšlienku, že prostredníctvom martýria Kristus povolal apoštolu zo zeme na nebo.²¹

Všetky oltáre, ktoré patria k skupine spišských mikulášovských cyklov sa zvyknú datovať do prvého desaťročia 16. storočia. Do ikonografického programu cyklov zakaždým prenikli scény, v ktorých svätec zachraňuje troch nevinných mládencov pred sťatím a tri panny pred prostitúciou (darovaním zlatých hrudiek). Dôraz teda ležal na milosrdenstve cirkevného hodnostára voči odsúdeným a chudobným. S výnimkou Mlynice v cykloch nájdeme aj utíšenie búrky na mori, výjav dokazujúci Mikulášovu schopnosť pomáhať proti nepohode. Štvrtá zo scén variuje. V Slavkove ňou bol zázrak rozmnoženia obilia v čase hladu. V ostatných sa sústredili na príbeh židovského obchodníka, ktorý

¹⁶ V literatúre sa scéna traduje pod zavádzajúcim názvom „ošetruje chorého“. Por. CIDLINSKÁ: *Gotické krídlové oltáre*, s. 47.

¹⁷ K oltáru porovnaj M. NOVOTNÁ: Reštaurovanie oltára sv. Petra a Pavla v Levoči, in: *Pamiatky a múzeá*, roč. 4, 1995, s. 40–45.

¹⁸ Neobvyklé je, že aj tieto obrazy majú brokátované zlaté pozadie. Protirečí to nielen zvyklostiam, ale aj maliarstvu záujmu o krajinu. SCHÜRER a WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*, s. 93.

¹⁹ Podobnú scénu nájdeme už v tzv. Anjouovskom legendáriu – porovnaj *Magyar Anjou Legendárium*, ed. F. Levárdy. Budapešť 1975, list 27. (v: 22r).

²⁰ K tomu por. W. BRAUNFELS: Petrus, in: *Lexikon der christlichen Ikonographie*, ed. W. Braunfels, vol. 8. Freiburg a.i. 1976, stl. 158–174, 172. Opis dišputy vo J. de VORAGINE: *Legenda Aurea*, ed. A. Vidmanová, trans. A. Vidmanová, V. Bahník, I. Zachová. Praha 1998, s. 187–189; Apokryfný prameň: *Acta Petri* – porovnaj v E. HENNECKE a W. SCHNEEMELCHER: *Neutestamentliche Apokryphen in deutscher Übersetzung*, vol. 2. Tübingen 1959, s. 231–249.

²¹ de VORAGINE: *Legenda Aurea*, s. 180, 184

zveril svoj majetok do svätцovej ochrany (v Spišskej Sobote), po krádeži sklamaný bičoval svätcovu sochu (v Mlynici), no Mikuláš zlodejov predsa našiel a ukradnuté im prikázal vrátiť (v Mlynici a Lomnici). Tematicky sú spišské mikulášovské cykly chudobnejšie než staršie a významnejšie diela z Lúčok pri Kremnici a z Prešova.

Vo svojom hlavnom diele v Spišskej Sobote uplatnil Majster svätoantonskej legendy staršiu techniku obrazového rozprávania, ktorá sa neusiluje o dosiahnutie jednoty miesta a času. Neprevzal ju z domácej tradície – v Dravciach namaľovali výjavy z *Legendy svätého Antona* už v prvej štvrtine 14. storočia, túto techniku však neuplatnili.²² Spišskosobotský maliar umiestnil do jednotného priestoru viacero výjavov, o ktorých text legendy rozpráva postupne za sebou. Svätý Anton sa preto na jednej tabuli objavuje viackrát: napríklad hneď v prvom výjave cyklu (vľavo hore na sviatočnej strane oltára) ho vidíme dvakrát, ako sa zhovára s kentaurom a s anjelom. Významné udalosti Antonovej cesty k svätému Pavlovi sa takto dostali do jednotného obrazového priestoru. Antonova cesta pokračuje dokonca aj v nasledujúcom obraze cyklu, ktorému dominuje stretnutie obidvoch slávnych pustovníkov. Ďalej svätý Anton zbožne kľací pri tele mŕtveho Pavla, ktorému dva levy vyhrabávajú hrob (tieto zvieratá sa práve na základe tohoto zázraku stali symbolom rádu paulínov).²³ Štvrtý obraz sviatočnej strany oltára už ohlasuje hlavnú tému strany pôstnej: zápas svätého Antona s démonmi. Anton posediačky pletie kôš a zhovára sa so zvodnou mladou ženou, kým z druhého, prevráteného koša vylieza opici podobný démon. Antonov literárne upravený život (*vita*) sa v latinskej Európe stal známy ako súčasť zbierky životov egyptských cirkevných otcov – *Vitae patrum*, pripisovanej svätému Hieronýmovi.²⁴ Viacero drevorytových ilustrácií tohto diela, vydaného viackrát v druhej polovici 15. storočia, sa podobá maľbám spišskosobotského oltára. Maľby sú síce umelecky neporovnateľne náročnejšie a motívicky bohatšie, základné ikonografické schémy sa však často nápadne zhodujú.

V Antonových zápasoch s démonmi sa dajú rozlíšiť dva základné typy: v prvom svätca diab-

li napádajú priamo – týrajú ho, mučia či inak ohrozujú. Takýto útok môže prísť na zemi i vo vzduchu. Vzdušný útok v Spišskej Sobote reagoval na rané dielo Martina Schongauera, presnejšie medirytinu B47. Okrem pozície svätca v centre kompozície sa podobajú aj zoomorfné tvary démonov, ktoré ho obletujú. Odlišnosť spočíva v tom, že svätca dvíhajú štyria anjeli.

V druhom type prichádza k slovu erotika: pustovníka navštevujú koketné krásky, ktorých démonickú povahu neraz prezrádzajú zvieracie drápy, nenápadne vysunuté spod ich drahých šiat. Vynaliezavý diabol sa mohol prezliecť aj za rybára so sieťou a kopijou alebo mohol pred pustovníkom vystupovať z vody v podobe nahej ženy. Dokonca nemusel byť priamo prítomný – v scéne horného registra pokúša Antona tak, že mu dáva nájsť zlato.

Horný register spišskosobotského oltára sa inak zameriava na pozitívne zážitky pustovníka. V scéne známej ako *Svätý Anton vyučuje rehoľníkov* sa modlí pred mníchmi (prvý z nich predvádza rovnako udivené gesto), zatiaľ čo sprava prichádzajú naložené ťavy. Výjav sa opiera o 54. kapitolu Atanášovho *Života svätého Antona*,²⁵ popisujúcu strastiplnú cestu svätca a mníchov cez púšť. Na Antonovu modlitbu nechal Pán vytrysknúť prameň, ale aj pomohol mníchom nájsť naloženú ťavu, ktorú predtým v zúfalstve a únave pustili. Okrajové scény zasa zobrazujú rozhovor s anjelom a víziu Krista – zázračné stretnutia, ktoré boli istou protiváhou pustovníkových stretnutí s démonmi. Aj na tabuli zo Spišskej Belej, ktorá pôvodne patrila k rozsiahlejšiemu cyklu (1510–1520),²⁶ nájdeme videnie, pri ktorom sa k Antonovi stojacemu v krajine z neba skláňa žehnajúca polopostava Krista, ktorý pustovníkovi sľubuje svetovú slávu jeho mena. Na výnimočných kvalitách spišskosobotského maliara, charakteristického okrem iného svojimi „fúkanými“ obláčikmi, aj na fakte, že vnímal podnety podunajskej školy, sa zhodli viacerí bádatelia. Otázka iných diel majstra je natoľko komplikovaná, že len reprodukcia publikovaných názorov by vydala na samostatnú štúdiu.

Levočský oltár svätého Mikuláša (1507) je pozoruhodný už tým, že jeho krídla sa nevenujú inak populárnemu príbehu titulárneho svätca, ich

²² Zobrazili tu aj zvláštny variant pokušenia svätca – diabol sa pred ním hodil na zem v podobe dieťaťa. Škoda, že sa dravecký oltár nezachoval – istotne by vyprovokoval množstvo zaujímavých otázok (Dnes Budapešť, MNG, 55.899. Porovnaj *A Magyar Nemzeti Galéria régi gyűjteményei*, ed. M. Mojzer. Budapest 1984, text k obr. 29 (Török, Gy.).

²³ A. C. GLATZ: *Kostol sv. Juraja v Spišskej Sobote*. Košice 2001, s. 26.

²⁴ Porovnaj CH. D. CUTTLER: Some Grünewald Sources, in: *The Art Quarterly*, roč. 19, 1956, s. 100–124, s. 102.

²⁵ Sv. ATANÁŠ: *Život sv. Antonína Poustevníka*, trans. a ed. V. Ventura, E. Mendelová a kol. Velehrad 1996, s. 60–61.

²⁶ Dnes Budapešť, Magyar Nemzeti Galéria (ďalej MNG) 53.564–53.565 – porovnaj *A Magyar Nemzeti Galéria*, text k obr. 96 (Végh, J). Tiež RADOCSAY: *A középkori Magyarországi táblaképek*, s. 434.

sviatiočná strana ukazuje na Slovensku vzácné a ojedinelé scény zo života svätých Jána Almužníka, Leonarda (oslobodzovanie väzňov) a Leopolda. Zázračné nájdenie závoja Leopoldovej manželky Agneše patrí k *Legende klosterneuburgského kláštora*. Jeho zaradenie do ikonografického programu dokumentuje nielen osobnú blízkosť objednávateľa oltára k babenberskému markgrófovi, ale aj existenciu kultúrnych vzťahov k Rakúsku, ktorá zahŕňa aj možnosť umeleckohistorických komparácií.²⁷

Bradatý Ján Almužník v kardinálskom rúchu sedí na vyvýšenom tróne s baldachýnom, obklopený radcami. Z pravej strany obrazu pokorne prichádzajú žobráci v odeve po kolena a nafahujú ruky k meču v Jánovej ľavici. Základná schéma takéhoto riešenia obrazu rozdávania almužny, ktoré kompozične i zobrazeným správaním podčiarkuje rozdielnosť sociálneho postavenia a úlohy dávajúceho a obdarovaných sa v západnom umení tradovala minimálne od románskych čias.²⁸ V ďalšej scéne Almužník stojí v hrobe medzi dvoma biskupmi – vstáva z mŕtvych, lebo žena, ktorá mu predtým odovzdala svoju spoveď sa veľmi bála, aby jej hriechy nevyšli najavo. Ožíva, aby jej podal stále zapečatenú spoveď a dokázal tak pretrvávajúce spovedného tajomstva až za hrob. Po otvorení žena zistila, že hriechy jej Boh na Jánove prosby odpustil. Podobnú scénu stvárnil tri roky predtým v Krakove.²⁹ Rozdiely vo výtvarnom riešení, hlavne v intenzite záujmu o priestor sú natoľko veľké, že diela nemožno považovať za prácu jedného majstra.³⁰

V prvom zo štyroch výjavov Vavrincovho príbehu na krídlach hrabušického oltára privádzajú pred cisára svätého pápeža. Na ľavej strane obrazu sa Vavrinc zhovára s cisárskym sluhom, ktorý pápeža drží. Tento muž – pravdepodobne za peniaze, ktoré svätec drží v červenom mešci – vyzrádza hroziace nebezpečenstvo konfiškácie cirkevného majetku. Potrebné utajenie zradu vyjadril umelec nielen postojom sluhy, ktorý len nenápadne otáča hlavu k svätcovi, ale aj čiastočným prekrytím mešca zdvihnutým cípom sluhovho plášťa.

V nasledujúcej scéne svätý Vavrinc rozdáva cirkevný majetok chudobným, aby ho tak zachrá-

nil pred konfiškáciou zločinným cisárom.³¹ Príbeh pokračuje mučením a popravou svätca za prítomnosti cisára. Svätého Vavrince najskôr mučia vyveseného na mučidlách – o tejto typickej scéne už bola reč. Individuálne príznačná pre Vavrince je ďalšia scéna, kde vyzlečený svätec leží na rošte nad ohňom, rozdúchávaným dvoma katanmi. Ďalší dvaja mučitelia pridržiavajú svätca akýmisi vidlami. Štýl hrabušického maliara upúta predovšetkým masívnou telesnosťou postáv, zobrazenou bez akejkoľvek stopy gotickej idealizácie. Maliar zobrazuje telá v rôznych pozíciách. Presne pozoruje jednotlivé detaily, spája ich však bez ohľadu na prirodzené proporcie. Hoci jeho štýl sa v mnohom zhoduje s majstrom *Svätoantonskej legendy*, jeho územčité postavy sa od spišskosobotských štíhlych výrazne líšia. Erich Wiese sa to pokúšal vysvetliť formátom tabúl.³² Anton Glatz poukázal na grafické predlohy jednotlivých motívov malieb v diele Schäufoleina, Cranacha a Baldunga.³³

Štyri reliéfy na krídlach hlavného oltára svätého Jakuba v Levoči (1508–1517) predstavujú scény zo života apoštolov. Len jeden sa týka všetkých. Z ďalších troch sa patrónovi oltára venuje jeden samostatný reliéf, kým svätému Jánovi Evanjelistovi až dva.

Rozchod apoštolov sa sústreďuje na okamihy ich lúčenia a odchodu na misijné cesty. V popredí sa lúčia dva páry najznámejších apoštolov (Jakub a Pavol, Peter a Ján). Odchod reprezentujú tri ďalšie dvojice, umiestnené do členitého krajinného pozadia pod vysokým horizontom. Anton Glatz upozornil, že východiskovou predlohou levočskej kompozície mohol byť drevorez z knihy *Heiligenleben* vydanej v Štrasburgu roku 1502, pričom na riešenie jednotlivých motívov vplývali Dürerove, Schongauerove a Schäufoleinov grafiky.³⁴

Základná kompozičná schéma sfátia svätého Jakuba staršieho pripomína obdobné scény zo života martýrok, o ktorých už bola reč vyššie. Po výtvarnej stránke je levočský obraz veľmi blízky rovnomennej rytine Víta Štosa (Stoss, Stwosz), tá však tiež vychádzala zo starších predlôh a pri jej prepisovaní mohol levočský rezbár preberať motívy aj z iných zdrojov.³⁵

²⁷ L. CIDLINSKÁ: Oltár sv. Mikuláša vo farskom kostole v Levoči, in: *Monumentorum tutela*, roč. 5, 1969, s. 89–117, 95–96.

²⁸ POROVNĀJ G. GUEST: A Discourse on the Poor: the Hours of Jeanne d'Evreux, in: *Viator*, roč. 26, 1995, s. 153–180, s. 162.

²⁹ M. WALICKI: *Krakowska legenda Jana Almužníka*. Warszawa 1966, s. 7–8 a obr. 10.

³⁰ K štýlu CIDLINSKÁ: Oltár sv. Mikuláša, s. 95–113 a GLATZ: Pokus o vymedzenie maliarskych okruhov, s. 58–59.

³¹ de VORAGINE: *Legenda Aurea*, s. 217.

³² SCHÜREK a WIESE: *Deutsche Kunst in der Zips*, s. 98.

³³ GLATZ: Pokus o vymedzenie maliarskych okruhov, s. 89, pozn. 42.

³⁴ A. C. GLATZ: Ikonografické a motívické inšpirácie a vzory skulptúr a tabuľových malieb levočského hlavného oltára, in: *ARS*, roč. 2–3, 2001, s. 153–203 a 164–168. Tu aj prehľad staršej literatúry o oltári.

³⁵ *Tamže*, s. 168–170.

Z vízie svätého Jána Evanjelistu na ostrove Patmos vzišiel text *Apokalypsy*. Aj v Levoči – podobne v stredovekých ilustráciách *Apokalypsy* – vidno knihu na kolenách svätca a pero v jeho ruke. Ján nielen zažil vizionárske spojenie s transcendentným svetom, ale obsah zjavenia aj zapísal. Kniha odkazuje za rám reliéfu: na *Bibliu*, položenú pred *retábulom* na oltárnom stole. *Mandorla* oddeľujúca víziu od píšuceho svätca označovala hranicu dvoch rôznych úrovní obrazovej reality. Vizionárska sféra sa svojim teologickým výkladom, no i pozíciou v obraze vynímala ako vyššia a nadradená, ako otvorený prameň právd, presahujúcich bežnú ľudskú skúsenosť. Obsah Jánovej vízie sa na levočskom oltári konkretizuje do podoby apokalyptickej Madony, predstavy s mimoriadne bohatým alegorickým obsahom.³⁶ Pri koncipovaní scény levočského rezbára pravdepodobne inšpirovala Schongauerova medirytina B55.³⁷

Mučenie svätého Jána v kotle s vriacim olejom nedosiahlo svoj cieľ – podľa legendy svätec odišiel bez akéhokoľvek porušenia tela.³⁸ Podobný zázrak namaľovali na Spiši aj do životov iných svätcov – tak do dorotovského cyklu v Levoči a na spiškosobotský hlavný oltár. Táto paralela vyniká ešte viac kvôli známym dielenským kontaktom – podobá sa nielen martýr v kotle, ale aj vedľajší motív mučiteľa, ktorý pomocou nádoby na dlhej palici vylieva horúci olej na modliaceho sa svätca, aj figúra staršieho bradatého cisára Domiciána medzi okolostojacími. Podobnú scénu nájdeme aj na nielen časovo blízkom mlynskom oltári svätej Margity. Levočský rezbár sa v tomto prípade inšpiroval hlavne Dürerovými grafikami.³⁹

Úcta voči svätému Jurajovi sa v Uhorsku tradovala dlhší čas – napríklad roku 1326 založil kráľ Karol Róbert rytiersky rád na počesť tohto svätca. V súvislosti s hrozbou tureckých nájazdov začiatkom 16. storočia ešte vzrástla. Pre Spišskú Sobotu mal svätec celkom osobitný význam, ako o tom svedčia aj jej historické názvy „Sanctus Georgius“, „Mons Sancti Georgii“, resp. „Georgenberg“. Spiškosobotskí mešťania vynaložili roku 1516 na oltár svätca úctyhodnú sumu 160 florénov.⁴⁰ Najpopulárnejší výjav legendy – Jurajovo víťazstvo v zápase o záchranu princeznej – si preto mohli objednať v levočskej dielni Majstra Pavla

ako vysoký reliéf monumentálnych rozmerov, ktorý postavili do centra sviatočnej strany oltára.

Osem malieb pôstnej strany oltára nezachováva nič z rytierskeho lesku – ich hlavnou témou sa stalo Jurajovo martýrium. Zmene životnej situácie zodpovedá aj zmena odevu svätca – brnenie nevidno v žiadnej zo scén. Pri neúspešnom pokuse o otrávenie žehná kalichu s jedom svätec v červenom plášti s kožušinovou podšívku. Rovnakým sa prikrýva aj vo väzení, kde mu zázračnú útechu poskytla Kristova návšteva. Inak má na sebe len jednoduchú bielu halenu s červeným krížom na prsiach, prípadne iba bedrovú rúšku. Viaceré z obrazov martýria – týranie na mučidlách, zlamanie mučiacich kolies, varenie v kotle či sftie sme už pripomenuli pri úvahách o obrazových príbehoch iných svätcov a svätíc. Pre vláčenie svätého Juraja za koňom ulicami mesta v spišskej maľbe nenájdeme paralely. Dlhé plavé kučery svätca sa ťahajú po zemi za jeho ušľachtilou tvárou, biele rúcho sa mierne zhŕňa pod chrbát, na bruchu ho pridržiavajú svätcove zviazané ruky. Lionello Puppi poukázal vo svojej analýze príbuzného obrazu od Bernarda Martorella⁴¹ na precízne detaily pri zobrazení mučenia, ktoré mali byť inšpirované osobným pozorovaním podobných trestov, stupňujúcich v rámci rituálu verejnej popravy intenzitu výsmechu a poniženia. Postroj koňa v Spišskej Sobotě je jednoduchší ako v parížskom diele, navyše miesto priviazania svätcových nôh prekryva postava mučiteľa. V prospech tézy o osobnom pozorovaní podobného trestu sa nájde menej argumentov. V obraze ozbrojencov, ktorí údermi kyjakov zvyšujú svätcovo utrpenie, sa naturalistické pozorovanie detailov pohybu, brutálnej fyziognómie či náznaku vrhnutého tieňa kombinuje s nadmernou relatívnou veľkosťou postáv (po druhé poschodie domu). Ich fyzická veľkosť v tomto prípade rozhodne neoznačuje duchovnú mohutnosť ako pri bežnom použití *hierarchickej perspektívy* v stredoveku. Pravdepodobne bola motivovaná snahou zvýšiť čitateľnosť oltárneho obrazu, ktorý veriaci vnímali z viacetrovej vzdialenosti. Na záver spiškosobotského cyklu umiestnili celkom logicky, avšak v rozpore s chronológiou textu legendy výjav nebeského trestu, ktorý postihol mučiteľov.

³⁶ POROVNĀJ E. M. VETTER: *Mulier amicta sole und Mater salvatoris*, in: *Münchener Jahrbuch der bildenden Künste*, vol. 3, roč. 9–10, 1958–1959, s. 32–71.

³⁷ GLATZ: *Ikonografické a motivické inšpirácie*, s. 171.

³⁸ de VORAGINE: *Legenda Aurea*, s. 69.

³⁹ GLATZ: *Ikonografické a motivické inšpirácie*, s. 172–173

⁴⁰ GLATZ: *Kostol sv. Juraja*, s. 19.

⁴¹ Maliar činný 1427–1452, obraz dnes v Louvri. Porovnaj L. PUPPI: *Torment in Art: Pain, Violence and Martyrdom*. New York 1991, s. 79.

Legenda svätej Margity,⁴² zobrazená na sviatočnej strane krídel mlynického oltára, sa sústreďuje na štyri udalosti: stretnutie svätice s prefektom Olibriom, jej víťazstvo nad drakom, mučenie v sude a sŕatie. Prvé dva sú originálne, príznačné len pre Margitu. Najskôr ju vidíme pri pasení oviec. V drahých šatách a s korunou na hlave vôbec nevyzerá ako pastierka. Zhovára sa s mužom na koni, ktorý na ňu mieri ukazovák. Aj Margita ukazuje nie na jazdca, ale na panovníka s družinou v pozadí obrazu. Kto je vlastne Olibrius? Muž na koni alebo panovník v pozadí? Aj keby sme túto obsahovú otázku ponechali otvorenú, isté je, že podobná skupinka sa objavuje aj v pozadí výjavu mučenia a sŕatia, vytvára akýsi konštantný motív, označujúci kontinuitu rozprávania. Prefekt sa stále zaujíma o Margitu, zakaždým iným spôsobom – najskôr ho zaujíma len ako žena, potom ako protivník v konflikte, ktorého sa snaží zlomiť mučením, a po stroskotaní tohto úsilia sa stáva nepriateľom, odsúdeným na smrť. V scéne s drakom stojí Margita celkom osamelá v bráne väzenia. Okrídlený drak jej zahryzáva do šiat a kladie na ňu svoju silnú labu s mohutnými pazúrami. Svätica ostáva pokojná a v ruke drží kríž. Legenda vraví, že draka porazila práve znamením kríža.

Mučenie v sude s vodou sa od podobných scén v Levoči a Spišskej Sobote odlišuje presunutím skupinky s prefektom do úzadia, absenciou paholka nalievajúceho horúcu tekutinu na mučenie, kameňmi, padajúcimi na mučiteľov i holubicou – symbolom Ducha Svätého, zlietajúcim z nebies a prinášajúcim inak nahej svätici zlatú korunu víťazstva. Hlavnou odlišnosťou scény sŕatia je prítomnosť donátorky, kľáčiacej oproti stínanej svätici. Napriek renesančnej telesnosti postáv donátorku znázornili zmenšenú v duchu stredovekej hierarchickej (významovej) perspektívy. Podobnou konzervatívnosťou sa vyznačuje iný prvok výtvarnej reči mlynického maliara – zlaté pozadie, tvoriace výrazný kontrast k realistickému pohľadu do krajiny pod ním.

Sviatočnú stranu levočského oltára štyroch svätých Jánov zdobia rezbárske diela. Osem malieb pôstnej strany oltára (dva páry na pohyblivých i na pevných krídlach) rozpráva príbeh dvoch najvýznamnejších Jánov – Krstiteľa a Evanjelistu. Krstiteľov príbeh otvára udalosť, ktorá mu dala meno – krst Krista. Ján kľáči na vysokom brehu Jordánu, v ľavici drží kódex, pravicou leje vodu

na hlavu Ježiša, stojaceho v rieke so zopätými rukami. Nad ním sa v žiare lúčov zjavuje holubica i žehnajúci Boh Otec s nápisovou páskou – na vertikálnu os obrazu tak v súlade s tradíciou umiestnili všetky osoby Najsvätejšej Trojice. Tradičným motívom scény, avšak už bez opory v biblickom texte, sú aj sprava prilietajúci anjeli. Z hľadiska logiky rozprávania ostáva *Krst Ježiša* osihotenou udalosťou. To už neplatí pre ďalšie tri obrazy, rozprávajúce súvislý príbeh. V prvom z nich vidíme na stole tancovať dievčatko Salome pred svojimi rodičmi Herodom a Herodiadou. Na stole medzi nimi leží misa – zlovestná predzvesť záverečnej scény, takisto hostiny v Herodovom paláci, kde už v mise vidíme Krstiteľovu hlavu. Prostredná zo scén, *Sŕatie Jána Krstiteľa*, od skôr spomenutých sŕatí sa odlišuje práve postavou Salome, tentokrát už ako veľkou slečnou, ktorá si na mise odnáša hlavu popraveného.

Hlavnou postavou pravej štvorice obrazov je svätý Ján Evanjelista. V prvom z nich pred početným davom kriesi svoju žiačku Druisianu, ktorú už vynášali na márach z brány Efezu. Ján s knihou v ruke sa žehnajúc skláňa nad máry, položené na zemi, na ktorých si už Druisiana sadá so zopätými rukami. Spodná ľavá scéna je venovaná zázraku, ktorý Jána zachránil pred otrávením. Evanjelista žehnajúcou pravicou vyháňa jedovatú silu, symbolizovanú hadom, z otrávenej tekutiny v pohári. Zástup sa udivene prizera, v popredí ako dôkaz sily jedu ležia dve mŕtvolky. V pravej hornej scéne zobrazili zriedkavejší typ Jánovej vízie – osemdesiatdvaročného evanjelistovi sa zjavil Kristus so svojimi žiakmi, aby mu priniesol zvesť o blížiacej sa smrti.

Od starších znázornení podobnej témy⁴³ sa odlišuje koncepcia obrazu evanjelistu, identifikovaného nápisovou páskou, ktorú v popredí drží v pazúroch jeho symbol – orol. Biskupské rúcho a mitra charakterizuje svätca, sediaceho so zopätými rukami vo vysokej chórovej lavici s baldachýnom, ako cirkevného hodnostára. Evanjelista upiera svoj pohľad smerom k opačnému hornému rohu obrazu – dverám miestnosti, odkiaľ vidí prichádzať zástup apoštolov s Kristom na čele. Vďaka zmene perspektívy (vyššie umiestnený úbežník v tejto časti obrazu) a zdôrazneniu obrazových diagonál figurálna skupina vyzerá, akoby sa vznášala a vchádzala priamo do kódexu ležiaceho na pulte pred Jánom v centre kompozície.

⁴² de VORAGINE: *Legenda Aurea*, s. 189–191.

⁴³ Napríklad v tzv. *Anjouovskom legendáriu* – porovnaj *Magyar Anjou Legendárium*, list 45 (M : XIV). Textový prameň scény de VORAGINE: *Legenda Aurea*, s. 73.

Pravá dolná scéna pôstnej strany levočského oltára štyroch svätých Jánov pripravila interpretom najviac problémov.⁴⁴ Čo s lúčovitou svätožiarou kľačiaceho? Anton Glatz scénu správne identifikoval ako „Samopochovávanie svätého Jána (Posledná omša svätého Jána)“.⁴⁵ Výjav zobrazuje reakciu Jána Evanjelistu na nezvyčajnú víziu, v ktorej sa dozvedel o svojej smrti.⁴⁶

V nedelu dal pred oltárom vykopať jamu, do ktorej zostúpil a uprostred nebeskej žiary i manny sa odobral k Pánovi. János Vég h upozornil, že zaradenie obrazu samotného oltára (možno jeho prípravnej kresby) do pozadia scény je novátorským riešením, ku ktorému ťažko nájdeme paralelu v tabuľovej maľbe nemeckej jazykovej oblasti. Zmyslom neobvyklého motívu bolo vyzdvihnutie donátorského činu objednávateľa oltára – Jána (Johannesa) Henckela.⁴⁷

Hoci je o spišskej obrazovej hagiografii už všeličo známe, ne jeden problém si vyžiada ďalší výskum. Mimoriadne zaujímavou otázkou vzhľadom na ideové spory predreformačného obdobia je problém vplyvu kristologických obrazov na hagiografické.⁴⁸ Jej riešenie si vyžiada nielen výtvarné komparácie, ale aj hlbšie štúdium ideového poza-

dia cyklov. Tu narážame aj na všeobecnejší problém funkcií obrazu v neskorostredovekej kultúre Spiša, na ktorý môže vrhnúť určité svetlo aj rozbor historicky blízkej reformačnej kritiky obrazu. Otázku sociálneho významu spirituality reprezentovanej jednotlivými scénami cyklov zasa nie je možné adekvátne nastoliť bez premostenia medzi umelecko-historickou problematikou a novšími trendmi v historiografii, napríklad dejinami mentalít. Obrazy sa predsa priamo a názorne vzťahovali k rôznym predstavám, ktoré ovplyvňovali mentalitu neskorostredovekých Európanov, vrátane obyvateľov Spiša. Umelecko-historická analýza bude musieť ďalej spresniť aj našu predstavu o vývinových vzťahoch spišskej tabuľovej maľby k bližším i vzdialenejším centram kultúry strednej Európy. Ďalší výskum už nemôže ostať pri všeobecných konštatovaniach o dobovom štýle, ale problém tradície a inovácie musí otvoriť zakaždým v súvislosti s určitým konkrétnym typom scény. Až po spresnení odpovedí na tieto otázky nadobudneme konkrétnejšiu predstavu o tom, s akými problémami zápasili spišskí tvorcovia a ako sa ich diela stávali aktívnym činiteľom ideových zápasov v búrlivých desaťročiach pred nástupom reformácie.

Die hagiographischen Bildzyklen auf den Zipser Altären

Obwohl schon über die Zipser Hagiographie so manches bekannt ist, lassen sich noch einige Probleme weiter erforschen. Hinsichtlich der Ideenaueinandersetzung der Vorreformationszeit, bleibt vom besonderen Interesse das Problem des Einflusses von christologischen Bildern auf die hagiographische. Bei der Lösung dieses Problems werden nicht nur bildende Komparationen, sondern auch ein tieferes Studium des Ideenhintergrundes der Zyklen erfordert. Hier stößt man auch an das allgemeinere Problem der Bildfunktionen in der spätmittelalterlichen Kultur der Zips, das mit einer Analyse der historisch nahen Reformationskritik des Bildes beleuchtet werden kann. Es ist nicht möglich die Frage der Sozialbedeutung der durch die einzelnen Zyklenszenen repräsentierten Spiritualität ohne einer Überbrückung zwischen der kunsthistorischen Problematik und neueren Trends in Historiographie, z. B. der Mentalitätengeschichte adäquat vorzulegen. Die Bilder bezogen sich doch unmittelbar und anschaulich auf verschiedene, die Mentalität der spätmittelalterlichen Europäer und somit auch der Zipsbewohner beeinflussende Vorstellungen. Die kunsthistorische Analyse hat auch unsere Vorstellung über die Entwicklungsbeziehungen des Zipser Tafelgemäldes zu näheren und entfernten Kulturszentren der Mitteleuropa weiter zu präzisieren. Eine weitere Forschung darf nicht mehr bei allgemeinen Feststellungen über den zeitmässigen Styl bleiben, sondern sie muss das Problem der Tradition und Innovation jeweils im Zusammenhang mit bestimmten konkreten Szenentyp öffnen. Erst nachdem die Antworten auf diese Fragen genau gegeben werden, kann man eine konkretere Vorstellung darüber, mit welchen Problemen die Zipser Schöpfer zu kämpfen hatten und wie ihre Werke zum aktiven Täter der Ideenkämpfe in den stürmischen Jahrzehnten vor dem Antritt der Reformation wurden, erwerben.

⁴⁴ RADOCSAY: *A középkori Magyarországnak táblaképei*, s. 381. Obraz čítal ako donátora pred oltárom, to však nevysvetľuje lúčovitú svätožiaru kľačiaceho. Pre návrh CIDLINSKÁ: *Gotické křídlové oltáře*, s. 53 čítať scénu ako *Zmŕtvychvstanie Jána Almužníka*, sa v obraze nenájde takmer žiadna opora.

⁴⁵ GLATZ: Pokus o vymedzenie maliarskych okruhov, s. 55–100, s. 63.

⁴⁶ Túto víziu na oltári znázorňuje zvrchu susediaca scéna – porovnaj aj VORAGINE (cit. v pozn. 31), s. 73–74.

⁴⁷ J. VÉGH: Der Johannesaltar des Stadtpfarrers von Leutschau Johannes Henckel, in: *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte*, roč. 46–47, 1993–1994, s. 763–774, 767.

⁴⁸ Porovnaj napríklad C. HAHN: *Kommentarband zu Passio Killiani/Ps. Theotimus, Passio Margaretae/Orationes. Vollständige Faksimile-Ausgabe des Codex Ms. I. 189 aus dem Besitz der Niedersächsischen Landesbibliothek Hannover*. Graz 1988, hlavne s. 9–13; M. CARRASCO: Spirituality and Historicity in Pictorial Hagiography: Two Miracles by St. Albinus of Angers, in: *Art History*, roč. 12, 1989, s. 1–21, hlavne s. 1–2; W. TELESKO: Imitatio Christi und Christoformitas: Heilsgeschichte und Heligen-geschichte in den Programmen hochmittelalterlicher Reliquienschreine, in: *Hagiographie und Kunst: der Heligenkult in Schrift, Bild und Architektur*, ed. G. Kerscher. Berlin 1993, s. 369–384; G. LABUDA: Czytanie Drzwi Gnieźnieńskich – przekaz i język obrazu, in: *Tropami świętego Wojciecha*, ed. Ż. Kurnatowska, Poznań 1999, s. 235–256, s. 240, hlavne pozn. 12.

Diskusia

Mária NOVOTNÁ: Ja by som sa chcela opýtať, či ste uvažovali napríklad o výbere tém v súvislosti s povedzme inými objednávateľmi. Vieme, čo je ešte stále nie docenené, že i na Spiši existovali náboženské bratstvá. Do akej miery mohli vplývať na objednávky diel? Konkrétne, spomínali ste, že rozšírenie kultu svätého Juraja mohlo byť zapríčinené aj vplyvom Karola Róberta a zavedením rytierskeho rádu. V Poprade sa nám zachoval cyklus, teda taká široká nástenná maľba Klaňanie troch kráľov. Chcela som vás upozorniť, že na jeho začiatku, čo je taký dosť možno aj nezvyčajný jav, je svätý Juraj. Celý výjav začína svätým Jurajom. Mohlo by

potom ísť, povedzme taká úvaha, o vplyv dvorskej kultúry rytierov, ktorí sa klaňajú Panne Najčistejšej.

Ivan GERÁT: To by vlastne potvrdzovalo vašu tézu. Poukazom na Karola Róberta som chcel povedať len toľko, že v Uhorsku táto tradícia už mala svoje dosť hlboké korene. Samozrejme, že taký rozsiahly cyklus ako na spišskosobotskom oltári a to v takej monumentálnej podobe sa nikde v Uhorsku neobjavil. Pokiaľ ide o objednávateľov. Je to jedna mimoriadne zaujímavá otázka, ktorej ďalšie riešenie by určite pomohlo zasadiť tie oltáre oveľa presnejšie na ich miesto v živote tak ako sa to najnovšie výborne podarilo v súvislosti s levočským Oltárom sv. Jánov.

Spišská boltcová rezba 17. storočia a podmienky jej vývoja

The Auriculated 17th Century Scepusian Carving and the Circumstances of its Development

Although Slovakia's 17th century artistic carving has received little attention by art historians, it is obvious that, in the given period, multiethnic Scepusia was also one of the most important carving centres in Upper Hungary. In spite of decades of crisis, and thanks to the bloom of crafts and trade, it provided a rather favourable ground for artistic development, mainly in the 1620s and 1630s, and later in the 1650s and 1660s. The hereby studied, at that time mostly auriculated carving production was concentrated in a few centres. Whereas during that century Levoča was mainly a strong carpentry centre (Kollnitz, Engelholm) highly dependent on incoming sculptors, Spišská Sobota – with its two-generational workshop of the Gross family – and in the 1650s, Kežmarok – with an unknown sculptor's workshop – constitute the local sculpture centres. A chapter of its own is formed by the fittings of St. Martin's Cathedral in Spišská Kapitula, and the (from the iconographic and typological viewpoint) closely related furnishings of the neighbouring Catholic churches, inspired by the furniture of the Holly Spirit Church in Žehra and its Dúbrava filial. As for its iconography, the local sacral carving works can be divided in two circles, the Protestant and the Catholic one which, however, do not differ very much from a formal point of view. In the 17th century, artistic production in Scepusia was the result of various cultural influences. Its most important stimuli came from neighbouring Poland, mainly from the regions of Little Poland and Silesia. As for the typology of the works, Scepusian carvers also found some inspiration in German and Italian models, which reached the region from Poland. In this period, after the late Middle Ages, Scepusia regained its position as an important carving centre, obviously marking the artistic expression of the surrounding regions (Comitatus Liptoviensis/Liptov, Gomoriensis/Gemer, Sarosiensis/Sariš), and its influence could – with no doubt – be felt beyond the borders of Upper Hungary itself, namely as far as Transylvania.

Popularita 17. storočia má síce medzi bádateľmi z rôznych humanitných odborov v poslednom čase stúpajúcu tendenciu, no v umelecko-historickej oblasti u nás patrí naďalej k nevelmi zaujímavým. Dôvodom je zjavná fragmentárnosť pamiatkového fondu s prevahou diel nižšej kvalitatívnej úrovne. Aj preto je tradičný obraz umeleckej tvorby 17. storočia na našom území stále v zajatí paušálnych súdov vyplývajúcich z nedostatočne prebádaného historického vývoja tejto oblasti. V dôsledku toho sa vtedajšia výtvarná tvorba, ktorá má u nás charakter postupného formovania nového barokového umeleckého názoru a jeho ranej fázy, zvyčajne podceňuje a bez hlbšieho záujmu hodnotí v zmysle hesla *Inter arma silent musae*. Absenciu dvorského centra a početné vojenské konflikty sužujúce krajinu samozrejme nemožno prehliadať, avšak ani zbytočne preceňovať. Lokálny charakter bojov a s nimi súvisiacich sprievodných javov poukazuje naopak na potrebu individuálneho prístupu v hodnotení postihnúť tej-ktorej oblasti.

Vývoj dnešného Slovenska v 17. storočí určovali tri hlavné faktory – snahy o odvrátenie tureckej hrozby, presadenie jediného náboženstva a zabránenie ozbrojeným prejavom nespokojnosti stavovskej opozície. V Rakúsku a v Čechách sa Habsburgovcom podarilo prekonať rozpory panovníka a stavov ešte na počiatku tridsaťročnej vojny, v Uhorsku pretrvali stavovské povstania až po začiatok 18. storočia a vedľa katolíkov si svoje pozície udržali aj protestanti a pravoslávne, resp. gréckokatolícke obyvateľstvo. Krajinu tak charakterizovala dichotómia dvoch odlišných častí, ktorá sa prejavila aj v dvojakosti kultúrneho vývoja.¹ V západnej časti sa koncentrovala politická moc aj spoločenský život okolo viedenského panovníckeho dvora a postupne dochádzalo k unifikácii kultúrneho života zjednoteného barokovým prejavom. Pre hornú časť Uhorska (*Partes Regni Hungariae superiores*) bola príznačná rezistentná schopnosť stavov, ktorá značne spomalila prijímanie kultúry z prostredia habsburského dvora. Navyše barok sa tu presadzoval v úplne

* Mgr. Katarína CHMELINOVÁ, PhD. Autorka pracuje na Katedre kunsthistorie Filozofickej fakulty UK Bratislava.

¹ Problematikou sa zaoberal v doplnenom vydaní staršej práce R. J. W. EVANS: *Das Werden der Habsburgermonarchie 1550-1700: Gesellschaft, Kultur, Institutionen*. Wien; Köln a Gratz 1986.

odlišnom ideovom prostredí s prevažne neúplným sociálnym zázemím bez dvorského centra, a tým aj s obmedzeným rozpätím tvorby.

K najvýznamnejším regiónom Horného Uhorska v tom čase patrilo mnohonárodnostný Spiš, charakteristický koexistenciou viacerých vierovyznaní a prelínaním sa rôznych kultúrnych tradícií. V 16. storočí ho rovnako ako ostatné časti Európy zasiahla reformácia. No na nedostatky rozšíreného názoru o takmer výlučne protestantskom regióne v 17. storočí poukázala už štúdia I. Chalupeckého (1987), dokladajúca existenciu viacerých, hoci málopočetných spoločenstiev katolíkov či miest, ktoré sa na stranu reformácie nikdy nepridali. V Levoči napríklad vyvinuli katolíci v roku 1649 silné hnutie za navrátenie niektorých kostolov a v Kežmarku im o rok neskôr mesto darovalo tri domy, za pomoc v boji proti Tököliovcom (Thököly). Na ich mieste potom postavili kostol zasvätený Panne Márii a školu, ktoré spravoval rád paulínov. Niektoré mestá ako Podolíne, Stará Lubovňa či Spišská Stará Ves sa dokonca na stranu reformácie zrejme nikdy nepridali a iné, ako to potvrdzujú aj vizitačné záznamy, sa vrátili ku katolicizmu ešte pred tunajším definitívnym víťazstvom protireformácie v sedemdesiatych rokoch 17. storočia.²

V rušnej sérii piatich stavovských povstaní, za ktorými stála ochrana slobody viery spolu s odporom proti centralizačným snahám panovníka sa striedali obdobia relatívnej prosperity so stagnáciou a úpadkom.³ Za pomerne pokojné je považované najmä rozpätie tridsiatych až šesťdesiatych rokov 17. storočia. Miera postihnutia Spiša stavovskými povstaniami nie je doposiaľ celkom prebádaná a možno ju dedukovať len z niekoľkých zmienok o histórii konkrétnych miest či obcí. Z nich vyplýva, že následky opakovaných bojov postihovali už tradične viac obyvateľov dedín než miest. Hoci i na ne doliehalo nútené financovanie

vojsk, zvyšovanie daní a morové epidémie, darilo sa im zväčša úspešne vyhýbať priamemu útoku. Pred plienením povstaleckých i cisárskych vojsk boli vďaka svojmu osobitému postaveniu chránené mestá v poľskom zálohu. Vďaka blízkej polohe Spiša k ohnisku vzbúr pociťovalo tunajšie obyvateľstvo ich následky neraz ešte aj po uzavretí mieru. Najdramatickejším obdobím pre Spiš bola posledná tretina 17. storočia, keď okrem povstaní a aktívnej rekatolizácie podporenej činnosťou reholí (hlavne jezuitov a piaristov) opäť prebiehali aj boje s Turkami, na ktoré bolo treba prispievať. Až do Satmárskeho mieru prichádzali na Spiš rôzne vojská, sprevádzané vojenskými farchami a rabovaním, pričom striedavo odovzdávali kostoly tým, čo boli práve pri moci. G. Hain popisuje toto obdobie ako nesmierne ťažké a neisté, z ktorého dôsledkov sa Spiš dlho nevedel spamätať.⁴

Jedným z dôsledkov odporu stavov bolo aj usporiadanie pomerov reformovanej cirkvi, a teda jej vymanenie z katolíckej správy na Žilinskej (1610) a neskôr aj Spišskopodhradskej synode (1614). Na východe Slovenska vznikli dve superintendencie, ktoré po Xylanderovej smrti v roku 1619 obe viedol levočský farár Peter Zabler, a Levoča sa tak i v tomto ohľade stala významným centrom pre celú oblasť. Proti týmto zmenám ostro protestovali katolíci, ktorých výraznejšie protireformačné snahy zaznamenávame spočiatku len v západnej časti krajiny od roku 1616, keď sa ostrihomským arcibiskupom stal Peter Pázmaň (Pázmány) a aj úrad palatína prešiel po smrti Juraja Turzu do rúk katolíkov.⁵

Rekatolizácia prebiehala na Spiši od počiatku 17. storočia a niektoré zálohované mestá, ako napríklad Hniezdne, zasiahla dokonca už v storočí predchádzajúcom.⁶ Jej počiatky sú tu spojené s pôsobením prepošta Martina Petheho, ktorého zásluhou konvertoval v roku 1604 aj spišský župan

² I. CHALUPECKÝ: Vzdelanosť a kultúra spišských miest a mestečiek v 15.–18. storočí, in: *HČ*, roč. 35, 1987, s. 427–435.

T. TRAJDOS: Nové prúdy v náboženskom živote katolíckej spoločnosti na Spiši a na Orave v 17. storočí, in: *Historicé štúdie*, roč. 41, 2000, s. 81–114. J. HRADSKÝ: *Additamenta ad Initia progressus ac praesens status ad sanctum Martinum E. C. de Monte Scepusio*. Szepeszváralja 1903–1904, s. 564, 583, 591. Napríklad kostol v Žehre používali podľa nich protestanti od roku 1565 a v roku 1638 bol vrátený katolíkom, kostol v Nižných Ružbachoch bol protestantský od roku 1516 a katolícky opäť od roku 1615, kostol v Spišskom Hrušove prevzali katolíci znovu v roku 1642. Vítkovce, ktorých zemepánom bola Spišská Kapitula vrátili katolíkom medzi rokmi 1640 až 1642. Všetky boli opäť katolícke skôr než na Spiši v sedemdesiatych rokoch 17. storočia definitívne zvíťazila protireformácia.

³ Prvým stavovským povstaním 17. storočia bolo povstanie Štefana Bočkaja 1604–1606, nasledovali povstania Betlénove 1616–1626 a Rákociho 1644–1645, ktoré boli súčasťou tridsaťročnej vojny. Záver storočia poznačilo kurucké hnutie na čele s Tökölim 1678–1683. Posledné protihabsburské povstanie Rákociho II. prebehlo už počiatkom 18. storočia. Pozri *Dejiny Slovenska 2 (1526–1848)*, ed. V. Matula a J. Vozár. Bratislava 1987, s. 43–46, 157–165, 174–180.

⁴ G. HAIN: *Löcsei kronikája*, ed. a trans. J. Bal, J. Förster, A. Kauffmann, Lőcse 1910–1913, s. 452.

⁵ *Dejiny Slovenska: Od najstarších čias do roku 1848*, vol. 1, ed. L. Holotík. Bratislava 1961, s. 319. Vďaka Pázmaňovi prestúpili v prvej polovici 17. storočia na katolícku vieru členovia šľachtického rodu Esterházi, Druget, Rákoci (Rákóczy), Révai a niektorí Turzovci. V roku 1638 už mali na sneme prevahu katolíci.

⁶ I. CHALUPECKÝ: K rekatolizácii na Spiši, in: *Verbum: Časopis pre kresťanskú kultúru*, roč. 5, 1/1994, s. 23 a TENŽE: *Dejiny Popradu*. Košice 1998, s. 87.

Krištof Turzo. O deväť rokov neskôr, na rozdiel od svojej manželky, sa opäť hlásil k evanjelikom a proces rekatolizácie z kapitulského centra načas ustal. Snahy o šírenie katolicizmu však zosilneli na území Lubovnianskeho panstva v poľskom zálohu. O systematickej rekatolizácii možno na Spiši hovoriť najskôr od konca tridsiatych rokov 17. storočia, keď sa tunajšími županmi stala katolícka rodina Čákiovcov (Csáky). Katolíci sa domáhali svojich práv ešte pokojnou cestou a hoci do ich rúk prešla časť vidieckych kostolov, mestá predstavujúce centrá protestantizmu naďalej odolávali.⁷ Evanjelická viera mala v tom čase na Spiši už pevné korene, jasnú organizáciu a utužovali ju živé kontakty s nemeckou oblasťou podporené výsledkami prvých stavovských povstaní. Postupne podobne ako Čákiovci rekatolizovali na svojich majetkoch aj ďalšie rody ako napríklad Horvátovci z Plavča od roku 1639. V banských mestách sa o rekatolizáciu zaslúžil komorský gróf, pôvodom Talian, Ján Anton Giovanelli.⁸ Situácia sa prudko zmenila v sedemdesiatych rokoch 17. storočia po odhalení Vešelénioho (Wesselény) sprisahania, kedy otázka viery získala jasný politický charakter a ako zbraň sa obrátila proti uhorským stavom. Rekatolizácia ďalej postupovala formou súdov s evanjelikmi, nariadeniami o obsadzovaní dôležitých postov katolíckmi, odoberaním kostolov a konfiškovaním majetkov.⁹ Na Spiši sa do jej čela postavil tunajší prepošť a varadínsky biskup Juraj Baršoň (Barsony). V zálohovaných mestách vydal poľský kráľ v roku 1671 dekrét priznávajúci katolíkom rovnaké práva, po ktorom už o tri roky nasledoval súd s evanjelickými farármi ukončený v mnohých prípadoch ich vyhostením. Kostoly prevzal spišský prepošť, no katolíckych kňazov bolo stále málo a len postupne pribúdali z radov piaristov a minoritov. Napriek vráteniu kostolov a fár katolíkom, ostala väčšina spišského obyvateľstva evanjelikmi a na bohoslužby využí-

vala zväčša súkromné domy. Dokazujú to aj údaje z kanonickej vizitácie vykonanej v roku 1700.¹⁰

Veľký podiel na rekatolizácii Spiša mali rehole. Jezuiti tu rozvíjali svoju činnosť už krátko po roku 1604 vďaka prepošťovi Pethemu, ktorý dotoval „gymnázium Scepusiense“ v Spišskej Kapitule. Bočkajove povstanie však zapríčinilo ich odchod z Uhorska. Na Spišský hrad prišli opäť v roku 1622 na pozvanie vdovy po M. Turzovi. Po krátkom prerušení ich misie spôsobenom smrťou ich mecénky v roku 1633 boli jezuiti znovu povolaní a výrazne podporovaní Štefanom Čákim.¹¹ Okrem kázaní v hradnej kaplnke tiež pôsobili v okolí a prispeli k získaniu viacerých obcí pre katolícku cirkev ako napríklad Žehra, Dúbrava, Poľanovce, Hrabušice alebo Spišský Štvrtok. Sústreďovali sa najmä na pedagogické pôsobenie a v roku 1642 založili v Spišskej Kapitule rezidenciu. Vzdelanie, ktoré poskytovali bolo pre študentov z nižších vrstiev bezplatné a čoskoro sa hlavným problémom školy stalo ubytovanie takmer stovky žiakov. Riešenie sa naskytlo začiatkom sedemdesiatych rokov, keď jezuiti dostali v Levoči bývalý minoritský kostol a kláštor, kam presťahovali svoje gymnázium. V závere storočia im pripadli aj majetky bývalého cisterciatskeho opátstva v Spišskom Štiavniku, odkiaľ rekatolizovali oblasť medzi Spišským Štvrtkom a Popradom. Presnejšie nás o pôsobení jezuitov v rekatolizačnom procese danej oblasti informujú ich denníky, v ktorých okrem iného vykazovali aj počty konvertitov podľa obcí.¹² Okrem pedagogickej vykonávali jezuiti na celom Spiši aj pastoračné a charitatívne činnosti, a to najmä medzi slovenským obyvateľstvom.¹³ Pre študentov založili v Kapitule mariánsku kongregáciu Panny Márie Nanebovzatej a pre dospelých dve ďalšie. Najskôr Združenie Panny Márie matky umierajúcich a zomrelých, ktorého prézesom sa stal prepošť Baršoň a neskôr kongregáciu svätej Anny. Okrem ich rádu podporovali

⁷ J. ŠPIRKO: *Umeleckohistorické pamiatky na Spiši*. Spišská Kapitula 1936, s. 174 a i. Po roku 1647 postupovala rekatolizácia v zmysle zákonného článku 7, ktorí síce ponechal patronátne právo zemepánov, nijako ale nenútil poddaných rešpektovať farára zemepána, ak boli iného náboženstva. V Hornom Uhorsku preto nemožno hovoriť o násilnej rekatolizácii v tom zmysle ako v Čechách po Bitke na Bielej hore.

⁸ CHALUPECKÝ: K rekatolizácii na Spiši, s. 25.

⁹ HAIN: *Löcsei kronikája*, s. 416 – 419. Napríklad Levoča neposlúchla nariadenie, podľa ktorého mali za richtára i väčšinu mestskej rady zvoliť katolíkov, výzbroj mali kedykoľvek poskytnúť panovníkovi a komore odovzdať mlyny, pušný prach a platiť jej akcíz. Pozri M. SUCHÝ: *Dejiny Levoče*, vol. 1, Košice 1974, s. 210. Odpor mesta bol 1674 ukončený vojenskou akciou. Levoča musela vydať kostoly, farárom sa stal jezuita Melchior Pauerfeind a v septembri prišiel príkaz nariaďujúci všetkým povinnú účasť na katolíckych bohoslužbách. Voľby do mestskej rady začala kontrolovať Spišská komora.

¹⁰ *Tamže*, s. 84. V Spišskej Sobote bolo vtedy napríklad len 74 katolíkov a 754 evanjelikov, vo Veľkej bolo katolíkov 15 a evanjelikov 606 a Stráže pod Tatrami mali len 5 katolíkov, ale 500 evanjelikov.

¹¹ E. KRAPKA a V. MIKULA: *Dejiny Spoločnosti Ježišovej na Slovensku 1561–1988*. Cambridge 1990, s. 155

¹² HRADSKÝ: *Additamenta*, s. 44. V roku 1658 ich kapitulskí jezuiti mali len štyridsať, v 1669 dvadsaťtri, v čase vrcholiacej protireformácie zaznamenali v roku 1674 stodvadsaťosem obrátených na vieru, avšak ku koncu storočia ich počty opäť klesajú.

¹³ KRAPKA a MIKULA: *Dejiny Spoločnosti Ježišovej*, s. 156; TRAJDOS: *Nové prúdy v náboženskom živote*, s. 106–107

Čákiovci aj činnosť františkánskej rehole. V roku 1668 založili kláštor minoritov v Spišskom Štvrtku, ktorý sa neskôr stal ďalším z významných centier rekatolizácie Spiša. V sedemdesiatych rokoch 17. storočia podobne ako jezuiti rozšíril svoje pôsobenie aj do Levoče.

V študovanom období po jezuitoch najviac vystupuje do popredia pôsobenie piaristov, rádu sformovaného zo spoločnosti zbožných škôl Jozefa Kalazánskeho (zom. 1648). O ich usadenie v Poľsku sa snažil už od roku 1635 Vladislav IV., nepriamo k tomu však dopomohla porážka rímskeho cisára Švédmi, pred ktorými museli utiecť piaristi z Lipníka. Na pozvanie poľského kráľa prešli do Varšavy a vďaka snahe Stanislava Lubomírského aj do Podolíncu.¹⁴ Tu v roku 1642 založili kolégium, ktoré zohralo dôležitú úlohu v šírení katolíckej viery nielen v oblasti poľského zálahu, ale aj v priľahlom Malopoľsku. Predstaveným tunajších 16 piaristov, ktorí prišli z Lipníka sa stal pôvodom Talian Ján Franco. Piaristi neboli zástancami násilnej rekatolizácie a za účinné metódy šírenia viery považovali presvedčanie a výchovu mládeže širokých vrstiev obyvateľstva. Za ich zásluhy pri znovu nadobúdaní kostolov daroval Lubomírski piaristom v roku 1674 o. i. farnosť v Spišskej Belej spolu s dôchodkami.¹⁵ Školy zakladané jezuitami a piaristami boli zároveň protiváhou k rozvinutému evanjelickému systému výuky s prestížnymi lýceami v Levoči a v Kežmarku, ktoré pred násilnou rekatolizáciou Spiša navštevovali aj členovia najvýznamnejších sliezskych rodov. Okrem už uvedených pôsobili na Spiši aj iné rehole, ktoré rovnako prispeli k šíreniu a upevneniu katolíckej vierouky. Lubomírski napríklad podporoval aj milosrdných bratov v Podolínci a aj v Spišskom Podhradí. V roku 1670 usadil v Kežmarku Leopold I. paulínov, ktorým najskôr patrilo len tzv. slovenský kostol, no o tri roky už spravovali celú miestnu farnosť s Kostolom svä-

tého Kríža. Navyiac pôsobili aj v okolitých obciach až po Slovenskú Ves.¹⁶ Napokon v závere storočia spravovali levočskú faru premonštráti.

Hospodárske podmienky, ktoré významne ovplyvňovali vývoj kultúry, charakterizovalo na Spiši rovnako ako v celom Uhorsku v 17. storočí vo všetkých odvetviach striedanie relatívnej prosperity so stagnáciou a úpadkom. Hlavnou zložkou hospodárskej aktivity spišských miest bola remeselná výroba. Jej centrá ako Levoča a Kežmarok si od stredoveku udržali významné postavenie a naďalej sa vyznačovali najväčšou koncentráciou remeselníckych dielní, veľkým počtom tovarišov a širokou škálou remesiel. Jednotliví majstri boli organizovaní v cechoch a ich počet v meste bol úmerný jeho vyspelosti a miere špecializácie remesla v ňom. Levoča s tridsiatimi cechmi bola v tejto oblasti po Bratislave druhým vedúcim mestom Horného Uhorska.¹⁷ V 17. storočí dochádzalo k zmenám v teritoriálnom rozložení cechov, ktorých počet vzrastal najmä v zemepanských mestečkách. Na Spiši tak vznikali ďalšie významné strediská ako napríklad Spišská Sobota, Spišské Podhradie alebo Nižný Medzev. Remeselnícki majstri odchádzali do menších miest a dedín aj preto, že tam mali možnosť získať pôdu, keďže väčšina z nich sa venovala aj poľnohospodárstvu. Je potrebné tiež zdôrazniť, že v spišskej oblasti bola cechová štruktúra v 17. storočí zviazaná prevažne s nemeckým obyvateľstvom, ktoré tvorilo veľkú časť tunajšieho meštianstva.¹⁸ V medzinárodnom obchode si Spiš rovnako udržal významné postavenie až do začiatku poslednej tretiny 17. storočia. Jeho obchodné styky sa v tom čase sústreďovali predovšetkým na neďaleké Poľsko a Sliezsko, pričom hlavnými artiklami boli remeselné výrobky, víno a rôzne suroviny, ako napríklad soľ či kovy pochádzajúce z miestnych baní. Neskôr – zvlášť v druhej polovici 17. storočia – sa tu rozvíjalo prevažne medenorudné baníctvo a železiarska výroba.¹⁹

¹⁴ J. VALACH: Piaristi v Prievidzi 1666–1650/1990, in: *Piaristi v Prievidzi 1666–1996: História a súčasnosť*, ed. P. Kolár, Prievidza 1996, s. 35–36. K problematike pozri podrobnejšie J. GULÁS: *A Podolíni piarista kolégium története (1642–1710)*. Budapest 1933

¹⁵ HRADSKÝ: *Additamenta*, s. 291–292

¹⁶ CHALUPECKÝ: K rekatolizácii na Spiši, s. 25

¹⁷ I. HOUDEK: *Cechovníctvo na Slovensku*. Turčiansky Svätý Martin 1943, s. 107.

¹⁸ A. ŠPIESZ: *Remeslá, cechy a manufaktúry na Slovensku*. Martin 1983, s. 78 a 222. Dokazujú to napríklad artikuly jednotlivých cechov. V Kežmarku, Spišskej Belej či Spišských Vlachoch sú len nemecké. V Levoči mali maďarské štatúty len hrnčiari (1649), gombičkári (1634) a ševci (1681). Ostatné boli nemecké. Podobne to bolo aj v Spišskej Novej Vsi, kde popri nemeckých štatútoch poznáme len dva poľské. V Spišskej Sobote sa okrem nemeckých zachovali len jedny latinské artikuly. Prenikaniu iných národností do cechov sa Nemci bránili rôznymi spôsobmi – napríklad nechceli predávať nehnuteľnosti, ktoré boli podmienkou nadobudnutia mestského práva.

¹⁹ J. VOZÁR: Banská a hutná výroba, in: *Dejiny Slovenska 2*, s. 200 – 201. Najvýznamnejšie boli bane v Smolníku, ktoré spišské panstvo prenajímalo. V priebehu nepokojov boli bohaté banské mestá častým terčom povstalcov, ktorí ich obrali nielen o peniaze a drahé kovy, ale aj o banských odborníkov. Najviac (201 + rodiny) ich do Sedmohradka presťahoval G. Betlen. K výnosným obchodom so soľou a vínom pozri J. KOMORÓCZY: *Borkivitelünk észak felé*, Kassa 1944, s. 166–169, Ďalej P. HORVÁTH: Príspevok k obchodným stykom východoslovenských miest s Poľskom a Sedmohradskom v 16. a 17. storočí, in: *Nové obzory*, roč. 7, 1965, s. 125 a. n.

Jednoznačne najväčším mestom Spiša bola v tom čase Levoča.²⁰ Za obdobia značného rozkvetu jej remesiel i obchodu sa považujú dvadsiate a tridsiate a potom päťdesiate a šesťdesiate roky 17. storočia. Údaje o počtoch majstrov a konštruktívnych z roku 1696 zároveň potvrdzujú, že levočská remeselná výroba dosiahla v uvedenom období jeden zo svojich najvýraznejších vrcholov, a hoci boli aj desaťročia krízy, nepôsobili na všetky remeslá rovnako. Levočania boli tiež úspešní v obchode, a to najmä s Poľskom a Sliezscom. Kontakty s Rakúskom, Moravou či Sedmohradskom udržiavali zväčša len jednotlivci majúci pôvod v tej-ktorej krajine.²¹ Obchodníci, ktorí sa v meste usadzovali, prichádzali už so značným kapitálom a obchodovali najmä s tovarom z Vroclavi, Norimbergu a Viedne. Levoči konkurovalo na Spiši hlavne druhé najväčšie a najvýznamnejšie centrum oblasti – Kežmarok.²² Celé 17. storočie ho sužovali okrem dôsledkov protihabsburských povstaní aj zápasy s Tököliovcami, pod ktorých zemepanskú nadvládu sa paradoxne dostalo toto inak slobodné kráľovské mesto. Aj napriek komplikovanej situácii si dokázalo udržať pozíciu dôležitého a prosperujúceho centra, čo je ešte zarážajúce, keď si uvedomíme, že v porovnaní s Levočou muselo okrem daní a príspevkov na rôzne vojská platiť nemalé čiastky svojmu zemepánovi.²³ Kežmarok ležiaci na dôležitých obchodných cestách rozvíjal v tomto smere kontakty hlavne s Poľskom a Nemeckom. Napriek nepriaznivej dobe Kežmarok v 17. storočí prosperoval, pričom relatívne pokojné boli opäť tridsiate roky a najmä obdobie po roku 1655, keď mu boli vrátené staré privilégia. Po polovici storočia zaznamenalo aj tunajšie remeslo neobyčajný rozvoj. Na začiatku 18. storočia sa mohlo pochváliť až 263 dielňami, pričom v celom Hornom Uhorsku mali

v tom čase len Košice o dve dielne viac.²⁴ K rozvoju hospodárstva zálohovaných miest prispel starosta Šebastián Lubomírski, ktorý zaviedol poriadok do používaného daňového systému.²⁵ Ich rozkvet trval potom až do sedemdesiatych rokov 17. storočia, pričom hospodársky najsilnejšími boli najväčšia Lubica, ďalej Spišská Nová Ves, Spišské Podhradie a Spišská Sobota. Zálohovaným mestám patrili všetky menšie regálne práva a ich obyvatelia boli oslobodení od platenia mýta v celom Uhorsku. Mali tiež plné dispozičné právo k nehnuteľnostiam, z ktorých zemepánom odvádzali len kolektívny peňažný census. Podobne ako v Levoči a v Kežmarku, aj tu sa hospodársky rozkvet spája prevažne s dvadsiatymi a tridsiatymi rokmi a potom s poslednou tretinou 17. storočia.

Predchádzajúce fakty potvrdzujú, že z hľadiska hospodárstva, kultúry i vzdelanosti mal Spiš aj v 17. storočí v krajine významné postavenie, pričom rozkvetom remesiel i obchodu, okrem štyridsiatych rokov 17. storočia vytváral pomerne dobré zázemie pre rozvoj umeleckej tvorby. Analogicky s vývojom hospodárstva nemožno ani v oblasti kultúry hovoriť na Spiši o jednom centre. Sústreďovala sa síce najmä do slobodných kráľovských miest – Levoče a Kežmarku, no zároveň tu pôsobilo aj viacero menších stredísk.

Pamiatky spišského boltcového rezbárstva, ktoré vzhľadom na dochovaný materiál patrili k najrozšírenejším výtvarným prejavom druhej tretiny 17. storočia, možno podľa lokalít, štýlu a autorských okruhov rozdeliť do piatich základných okruhov. Prvým z nich je Levoča a s ňou súvisiaca mýtizovaná dielňa stolára Krištofa Kollmitza. Jediným doloženým dielom tohto pôvodom moravského majstra je však len odvážna konštrukcia levočskej kazateľnice. Jedinečné

²⁰ SUCHÝ: *Dejiny Levoče*, s. 230–236

²¹ *Dejiny Slovenska 2*, s. 212. V Levoči pôsobilo viacero významných obchodníkov a obchodu sa venovali i niektorí remeselníci. K najvýznamnejším patrili napríklad remenársky majster Vavrinec Greff zo Sedmohradska (do 1608), po ňom Daniel Hirscher a Krištof Lang, ale najmä Fridrich Pobst, ktorý v roku 1621 platil zhruba tretinu celkového tridsiatku tridsiatich siedmich levočských mešťanov. Po ňom zastával 1638 vedúcu pozíciu Ján Lang a nová garnitúra obchodníkov, ktorí nepochádzali z Levoče, ako Rakúšan Šebastián Zacherle, Jeremiáš Amman z Augsburgu a Mikuláš Hain z Norimbergu. Po polovici storočia sa do popredia dostal Jan Schwab, ktorého veriteľmi boli mnohí vroclavskí mešťania a záver storočia patrili najmä synom známych levočských obchodníkov. Najvýznamnejší predstavitelia tohto odvetvia v celom 17. storočí spravidla nepochádzali z Levoče, ale zo zahraničných obchodných centier, kde mali početné kontakty.

²² A. ŠPIESZ: *Mestá, remeslá a cechy*, in: *Dejiny Slovenska 2*, s. 213.

²³ N. BARÁTHOVÁ: *Kežmarský hrad*. Martin 1989, s. 32 a 34. Po Šebastiánovi Tökölim ním bol od roku 1607 jeho syn Štefan I. a mimoriadne výdavky mesta pre neho činili napríklad v roku 1618 až 450 zlatých, o rok neskôr už 1857 zlatých a v roku 1620 dokonca 3438 zlatých.

²⁴ I. CHALUPECKÝ: *Kežmarok*. Košice 1968, s. 21. V úspešnom hospodárskom rozvoji mesta zohrávali najdôležitejšiu úlohu súkeníci, garbiari, pláteníci a najmä farbiari. Známi boli aj kežmarskí stolári, i keď počty ich majstrov sú neporovnateľne nižšie než u iných remesiel. Pozri *Kežmarok: 700 rokov od udelenia mestských privilégii*, ed. J. Szontagh. Bratislava 1969, s. 18. Napríklad v roku 1696 platili dane 30 mäsiari, 23 obuvníci a len traja stolári. V meste z príbuzných remesiel vtedy pôsobilo ešte 8 debnárov a dvaja tesári.

Obr. 1. P. Gross st.: Reliéf vzkriesenia Lazara, epitaf Mikuláša Haina z Kostola svätého Jakuba v Levoči, po 1659.

dielo, ktoré vytvoril v spolupráci s Pavlom Unterbaumom a Jánom Schmidtom, nakrátko spojilo naše územie s aktuálnym umeleckým dianím a prispelo k poznaniu štýlu označovaného ako severský manierizmus. Na celom území Slovenska reagovali na podobný typ len neznámi autori fragmentárne zachovanej kazateľnice farského kostola v Kežmarku z prvej tretiny 17. storočia a mladšej kazateľnice zo Spišskej Kapituly. Pod frekventovaný pojem Kollmitzova dielňa možno s určitosťou zaradiť len majstrovho brata Juraja, rezbára Pavla Unterbauma a v krátkom, presne vymedzenom období aj Jána Schmidta. Vzhľadom na rozsah a charakter prvej objednávky v Levoči mala táto dielňa viac členov, ktorých zo zachovaných materiálov nemožno identifikovať. V meste pôsobila pod vedením Krištofa Kollmitza do roku 1665 a po smrti majstra ju pravdepodobne prevzal jeho brat, prípadne syn.

Všeobecne bola Levoča v 17. storočí najmä významným remeselným – stolárskym centrom, čo dokumentuje aj nezvyčajne vysoký počet doložených stolárskych majstrov. Dochované pramene zároveň poukazujú na istú závislosť mesta na prizvaných sochároch.

Naopak jedným z hlavných sochárskych centier Spiša bola vďaka pôsobeniu dielne Pavla Grossa st. a jeho syna v druhej polovici 17. storočia Spišská Sobota. Meno Pavol Gross bolo historikom Uhorska pomerne známe od počiatku 20. storočia, no s istotou sa donedávna vedelo len to, že bol v 17. storočí sochárom v Spišskej Sobote. K jeho tvorbe boli okrem výzdoby miestneho kostola radené aj práce v Spišskej Belej, Košiciach či Malom Slavkove. O živote tohto rezbára nebolo takmer nič známe, a tak málo známa tvorba otca i syna rovnakého mena zvyčajne splývala. Čiastočne odlíšiť diela Pavla Grossa staršieho a mladšieho sa podarilo až Márii Aggházyovej, ktorá naznačila aj ich možný rodinný vzťah k vrocavskéj sochárskej dielni Fridricha Grossa (zom. 1598). Dnes vďaka štúdiu nespracovaného pramenného materiálu vieme, že Pavol Gross st. je v Spišskej Sobote písomne doložený od roku 1654.²⁶ O rok neskôr sa tu oženil s Máriou, dcérou Tobiáša Horaitza a záznam o ich svadbe je zatiaľ najstarším známym dokladom, v ktorom je Gross (st.) doslova označený už ako *sculptor* – sochár, čo sa neskôr opakuje aj pri ďalších záznamoch matriky týkajúcich sa jeho rodiny. Dátum úmrtia Pavla Grossa st. nie je známy. Len na základe nápisu na epitafe, ktorý pre neho vytvoril syn Pavol, sa predpokladá, že umrel pred 17. decembrom 1688. K jeho najvýznamnejším dielam patrí zariadenie spišskosobotského Kostola svätého Juraja zo šesťdesiatych rokov 17. storočia (obr. 1), z ktorého sa zachoval organ a letner. Pri tejto objednávke spolupracoval s podolínskym maliarom Šimonom Reľovským, ktorý je autorom polychrómie týchto diel kombinujúcej tmavý podklad a leštenú kriedu so zláteným dekórom. Súčasťou zariadenia vytvoreného uvedenou dvojicou bola zrejme aj už nezachovaná kazateľnica. Dnešná kazateľnica kostola je dielom jeho syna Pavla Grossa ml. z roku 1690. K tvorbe Grossa st. a jeho dielne patrí o. i. čisto ornamentálna výzdoba organu v Spišskej Belej (1645), postavy prorokov zo Spišského Hrhova (okolo 1650), kazateľnica z Olcnavy (1659), organ z Vrbova

²⁵ I. CHALUPECKÝ a M. SMATANA: *Hrad Lubovňa*. Martin 1987, 21, 41 – 42. Centrom zálohovanej oblasti bol Lubovniansky hrad, na ktorom sídlil starosta. Jeho význam dokazuje i to, že tu boli medzi rokmi 1655–1661 ukryté pred švédskymi vojskami poľské korunovačné klenoty. Pozri tiež S. WEBER: *Geschichte der Stadt Leibitz*. Käsmark 1896 a I. CHALUPECKÝ a kol.: *Z minulosti Lubice 1271–1996: Zborník k 725 výročiu získania mestských práv*. Lubica 1996.

²⁶ K. CHMELINOVÁ: *Sochárska rodina Grossovcov zo Spišskej Soboty*. Levoča 2002.

a reliéf Poslednej večere z Veľkej (šesťdesiate roky 17. storočia), alebo epitafy M. Haina (po 1659), M. Milleterovej (1664) a F. Rügnerovej (1672) z Kostola svätého Jakuba v Levoči. Od predchádzajúcej rezby spišskej oblasti sa diela Pavla Grossa st. líšila už slohovo dominantnou ranobarokovou zložkou prejavujúcou sa vo zväčšenom objeme figúr a používaní aktuálneho boltcového ornamentu s prevažujúcimi C a S motívmi chru-pavky spájanými s plastickou hlavičkou anjela. Figurálne rezby Grossových diel sú na rozdiel od dekoratívnych častí konzervatívne a variujú len niekoľko typov postáv. Členovia dielne Pavla Grossa st., ktorá zažila najväčší rozkvet v šesťdesiatych rokoch 17. storočia, sú neznámi. Pravdepodobne sa v nej ako dieťa učil Ján Brokoff, sochár narodený v Spišskej Sobote, ktorý neskôr pôsobil najmä v Prahe.

Grossov syn – Pavol ml., označovaný v zachovaných prameňoch pojmami *statuarius* a *bildhauer*, prevzal po otcovej smrti dielňu. Pokrstený bol 8. januára 1660 a vyškoliť sa zrejme u svojho otca. Až do roku 1689, keď sa 20. februára oženil s Margarétou Reinbergerovou, nemáme o jeho živote a prípadnom ďalšom školení žiadne informácie. Aj jeho tvorba bola donedávna len málo známa, hoci to bol takmer výlučne on, o ktorom sa pri mene Gross zo Spišskej Soboty literatúra doteraz zmieňovala. Preslávil sa najmä vďaka vytvoreniu epitafu svojej rodiny, ktorý sa nachádza v spiškosobotskom kostole (1688). Jeho dielom je aj už spomínaná tunajšia kazateľnica (1690) a časť výzdoby organu, ktorý bol po roku 1686 rozšírený. Pavlovi Grossovi ml. sa tiež pripisuje autorstvo reliéfu *Zvestovania zo Spišskej Belej* (okolo 1700) či reliéf svätého Michala z Malého Slavkova. Po prevzatí dielne v osemdesiatych rokoch 17. storočia sledujeme istú zmenu jej štýlu, ktorá sa najvýraznejšie prejavila v používaní nového módného typu ornamentiky – *akantu*. Synovu tvorbu tiež charakterizujú viaceré proporčné nezrovnalosti a obhrublosť postáv, u ktorých sa v podstatne menšej miere stretáme s jemne rezanými detailmi, čo možno chápať ako znak upadajúceho remesla. Pavol Gross ml. umrel ako sedemdesiatštyriročný 4. augusta 1734 v Spišskej Sobote. O ďalšom pokračovaní spiškosobotskej rezbárskej dielne Grossovcov zatiaľ nemáme doklady.

Rovnocenným partnerom obom spomenutým centráram bol počas celého 17. storočia Kežmarok. Z prvej polovice storočia sa tu zachovalo len málo diel neznámych autorov, ktoré majú prevažne charakter umeleckého remesla a sú sústredené vo farskom Kostole svätého Kríža. Kežmarok bol dôležitým remeselným strediskom a tunajší

Obr. 2. Majster Premenenia: detail tváre Mojžiša, oltár Ukrižovania, hradná kaplnka v Kežmarku, 1658.

stolári boli podľa prameňov vo svojom okolí dobre známi. Cechové listiny zaznamenali mená viacerých z nich, ale konkrétne diela k nim nevieme priradiť. Doklady o pôsobení či už miestnych, alebo prizvaných sochárov nie sú v tom čase známe. Miestny pamiatkový fond z obdobia okolo polovice storočia je na rezbárske práce o niečo bohatší. Najvýznamnejšie diela – organy, epitafy a empory sú tiež súčasťou zariadenia farského kostola. V päťdesiatych rokoch Kežmarok sa stal vďaka Tököliho objednávke zariadenia pre hradnú kaplnku aj významným sochárskym centrom. Napriek krátkemu pôsobeniu dielne inak neznámeho „Majstra Premenenia“ (obr. 2), ktorá vytvorila hradný oltár, kazateľnicu a časť výzdoby bývalého kostola kežmarských paulínov, mala jej tvorba ohlas až do konca storočia, a to aj za hranicami Spiša (napríklad Liptov), hoci zväčša len v ornamentálnej výzdobe diel. Sever Slovenska zároveň zoznámila s aktuálnym typom v Poľsku používaných *retábulov* ovplyvnených talianskymi vzormi Giovanniho Battistu Montanu.

V sledovanom období zaznamenal výrazné zmeny zariadenia aj hlavný chrám katolíkov na Spiši. Interiér Katedrály svätého Martina v Spišskej Kapitule poznačili nielen úpravy staršieho

(gotické oltáre svätého Michala 1634, Klaňania troch kráľov 1639, Korunovania Panny Márie 1655), ale aj pridávanie nových častí zariadenia (oltár Svätého Kríža, kazateľnica, lavice, mortuária). Tieto diela vznikli v rôznych dielnach a do interiéru pribúdali priebežne počas druhej a tretej tretiny 17. storočia. Viaceré z nich boli odstránené z chrámového interiéru pri jeho regotizácii, tak ako napríklad jedna z najväčších ranobarokových kazateľníc u nás.²⁷ Už spomínané dielo neznámych tvorcov nadviazalo na rovnaké typologické vzory záveru 16. storočia ako Kollmitzova kazateľnica z Levoče, ich úpravou vzniklo pre Spiš významné spojivo medzi vertikálnymi typmi prvej a kupolovými kazateľnicami druhej polovice 17. storočia.

Samostatný okruh spišských sakrálnych rezieb 17. storočia predstavujú ikonograficky aj typologicky blízke zariadenia katolíckych kostolov z okolia Spišskej Kapituly a z majetkov šľachtického rodu Čákiovcov. Skupina boltcových oltárov a kazateľníc prevažne neznámych tvorcov sa odvíja od zariadenia Kostola svätého Ducha v Žehre a jeho filiálky v Dúbrave (obr. 3) z tretej štvrtiny 17. storočia. Zahŕňa tiež práce spišských dielní v Liptove či Šariši. Vyznačuje sa najmä aktuálnou protireformačnou ikonografiou a obmedzenou typologickou škálou obmieňajúcou napríklad u oltárov s dekoratívnymi krídlami motív triumfálneho oblúka s neskorším prevýšením centrálného výjavu podľa vzoru renesančného *retábula* Wawelského chrámu v Krakove (1545–1548). Neraz rustikalizáciou poznačené diela sledovaného okruhu poukazujú zároveň na historizujúce tendencie v boltcovej rezbe prejavujúce sa návratmi k formám neskoršej gotiky.

Výzdobe spomínaných rezbárskych diel 17. storočia na Spiši dominoval tzv. *Ohrmuschelstil* – boltcový ornament. Zrodil sa okolo roku 1620 na severozápade Európy a okrem čistého motívu ušnice zahŕňa aj jeho organickej forme prispôsobený *rollwerk*, *beschlagwerk* a rastlinné motívy. Na územie dnešného Slovenska sa rozšíril dvoma líniami – severozápadnou na sever a východ krajiny, kde dôležitú úlohu sprostredkovateľa zohralo Poľsko a menej rozšírenou juhozápadnou vedúcou z južného Nemecka cez Čechy na západ Slovenska. Okrem poznatkov z ciest tovaríšov a pôsobenia cudzích majstrov sa boltcový štýl šírila najmä pomocou grafických vzorov, pričom za prvú zbierku predlôh s rýdzo boltcovými formami je považovaná *New Compertament buchlein* vydaná Godfriedom Müllerom v roku 1621. Na Spi-

Obr. 3. Neznáma spišská dielňa: Oltár Daniela z Dúbravy, 1676.

ši sa objavuje od dvadsiatych rokov 17. storočia a zachované rezbárske práce dokumentujú všetky jeho vývojové premeny. Na rozdiel od konzervatívnej a zväčša strnulej figurálnej rezby, či úzkej typologickej škály výstavby jednotlivých diel, je ich bohatá ornamentálna, najmä boltcová výzdoba stále v kontakte s aktuálnym dianím v strednej Európe a spomínanému okruhu pamiatok dodáva jednotný charakter.

Z hľadiska ikonografie sa sakrálna boltcová rezba Spiša člení na dva okruhy – katolícky a protestantský. Rozsah tém používaných protestantmi, prevažne evanjelikmi augsburského vierovyznania, bol v rezbárstve 17. storočia pomerne úzky. V závislosti od funkcie diela na ňom prevládajú zobrazenia Krista, témy šírenia evanjelia a viery vo vzkriesenie, na organoch sa objavuje tzv. nebeská hudba. Na katolíckych pamiatkach prevažuje mariánska tematika spájajúca ideu ochrany Uhorska a viery. Protireformácia tiež podnietila nebyvalý rozvoj úcty k svätým, čo sa na nových mobiliároch kostolov odrazilo v zobrazovaní celej plejády svätcov, vrátane tých novokanonizovaných, zväčša rádových (napríklad svätý Ignác

²⁷ Dnes vo Východoslovenskom múzeu v Košiach, Inv. číslo neposkytnuté.

z Loyoly, svätý František Xaverský). Malú skupinu tvoria v ikonografii diel symbolické motívy, alegórie či svetské témy súvisiace u oboch konfesií s pamiatkami pohrebného kultu. Napriek rozdielom v ikonografii sa líšia rezby evanjelikov a katolíkov z formálneho hľadiska len veľmi málo. Obe skupiny sa inšpirovali domácou stredovekou tradíciou, rozšírenými grafickými predlohami a rovnako podliehali zmenám štýlu. Z formálnej stránky sa rezby zväčša najvýraznejšie líšia svojou povrchovou úpravou, pričom na evanjelických dielach sledujeme počas celého 17. storočia záujem o pokrývanie väčších plôch leštenou bielou kriedou, zatiaľ čo katolícky mobiliár stavia na kontraste bohatého zlátenia s tmavou architektúrou.

Umeleckú tvorbu spišskej oblasti formovalo v 17. storočí viacero kultúrnych vplyvov, ktoré sem zasahovali z rôznych centier prostredníctvom obchodných, cirkevných či rodinných kontaktov, vracajúcich sa študentov zahraničných univerzít alebo pôsobením cudzích umelcov. V prvom rade bola spišská sakrálna rezba poznačená znalosťou umeleckej produkcie geograficky najbližšieho Poľska, najmä malopoľskej a sliezskej oblasti. Nemalú úlohu pri zintenzívnení vzájomných vzťahov samozrejme zohral aj dlhodobý záloh 13 spišských miest poľskému panovníkovi, ktorý okrem iného prispel aj k migrácii obyvateľstva a zvýšenému usadzovaniu sa Poliakov v oblasti severného Spiša. Uplatnenie tu našlo aj viacero umelcov a remeselníkov z Poľska (napríklad A. Hertel, J. Humel). V kamennej plastike 17. storočia pôsobili poľské podnety na Spiši nesúvisle a skôr príležitostne bez toho, aby vytvorili istú školu.²⁸ V sakrálny rezbe je vplyv Poľska výraznejší a objavuje sa na viacerých dielach, pričom sa zväčša ešte spája s domácou tradíciou či podnetmi z iných oblastí. Tak ako v kameni sa však najzreteľnejšie prejavuje v kompozičnej výstavbe jednotlivých kostolných zariadení. Stretneme sa s ním najmä pri oltárnych *retábulách* so samostatne budovanými časťami nadstavca (Kežmarok, Liptovská Mara), alebo s prevýšeným ústredným výjavom podľa vzoru renesančného oltára Wawelskej katedrály (napríklad Dúbrava).

Poľsko plnilo pre spišskú oblasť zároveň aj funkciu sprostredkovateľa talianskych vzorov. Ide najmä o predlohy tzv. malých architektúr vychádzajúcich z podoby víťazného oblúka oproti od prebytočnej dekorácie, aké boli známe zväčša z práce Giovaniho Battistu Montana z roku 1625 (napríklad Kežmarok). Talianske predlo-

hy sprostredkované grafikou sa uplatnili na Spiši aj vo figurálnej výzdobe mobiliáru, zväčša v jeho maliarskej časti. Dokladá to napríklad použitie kompozície Nesenia Krista do hrobu od Federica Barocciho pri ústrednej maľbe levočského epitafu Jána Wolfa, či Zvestovania od Venturu Salimbeniho na oltári Svätého Kríža v Spišskej Kapitule.

S výraznejším vplyvom rakúskeho umenia z viedenského centra, ktorý zasahoval západné časti dnešného Slovenska, sa v spišskom rezbárstve nestretneme. Počas celého 17. storočia však pretrvávajú živé kontakty Spiša s Nemeckom, najmä jeho severnou časťou. Tie sa rozvíjali rovnako ako s Poľskom v oblasti duchovnej i hospodárskej. Priame pôsobenie nemeckého rezbára na Spiši v období používania boltcového ornamentu zatiaľ nie je doložené. V prípade malieb i časti sochárskej výzdoby levočského epitafu Jána Wolfa od neznámeho autora (po roku 1625), je možné vzhľadom na ich kvalitu uvažovať aj o importe z Nemecka. Všeobecne vplývala nemecká oblasť na spišské rezbárstvo hlavne v typológii diel. Zreteľné je to zvlášť u rozšírených epitafov nadväzujúcich na tzv. saský typ, ktorý bol najmä v prvej polovici 17. storočia používaný aj pri výstavbe oltárnych *retábulov*. Ďalej tiež u kazateľníc počínajúc levočskou prácou Krištofa Kollmitza vzorovanou na dielach, ako je napríklad kazateľnica z Magdeburgu (1597). Nemecko značne ovplyvnilo i podobu dekoratívnej zložky diel. A to nielen vlastnou tvorbou v dreve, ale hlavne vydávaním rozšírených ornamentálnych vzorníkov. Formou grafických predlôh sa na Spiš dostávali tiež typy postáv a kompozičné schémy rôznych výjavov od nemeckých autorov. Dôkazom toho je udomácnenie kompozície Zvestovania od Christopa Schwartza z roku 1580 v tunajšom rezbárstve. Okrem predlohových kníh a poznania nemeckých diel z autopsie či od objednávateľa sprostredkúvalo nemecké vzory Spišu opäť Poľsko, zvlášť Sliezske s úzkym vzťahom k nemeckej tvorbe.

Vplyvy umeleckej tvorby zo severu Európy, silnejšie v prvej polovici 17. storočia v podobe už zmienenej severského manierizmu, prenikali na Spiš dvoma spôsobmi. Jednak prostredníctvom samotných tvorcov (napríklad J. Schmidt) a paralelne pôsobil vplyv severu aj prostredníctvom grafických (Vzkriesenie Lazara, Abraham Bloemaert 1599, obr. 4), najmä dekoratívnych predlôh (*karyatídy* C. Florisa). Situácia v spišskej figurálnej rezbe 17. storočia bola v mnohom podobná tunajšej situácii v maľbe, ktorá bola v tom

²⁸ I. RUSINA: *Kamenná plastika 17. storočia na Slovensku*. Kandidátska dizertačná práca SAV Bratislava 1978, s. 111.

Obr. 4: Abraham Bloemaert: Vzkriesenie Lazara, 1599.
Predloha reliefu na obr. 1

čase zväčša závislá od grafických predlôh. K najobľúbenejším patrili reprodukcie diel rôznych autorov od nizozemských rytcov.

Vďaka početným kultúrnym aj obchodným kontaktom, výhodnej polohe a relatívnej hospodárskej prosperite v porovnaní s blízkym okolím mal Spiš aj v neľahkej dobe 17. storočia dôležité postavenie v kultúrnom vývoji Uhorska. V oblasti výtvarného umenia rozvíjaného v tom čase z veľkej časti práve v podobe sakrálnej rezby nadobudol po období neskorého stredoveku opäť pozíciu významného centra vyžarujúceho podnety a formujúceho výtvarný prejav susediacich regiónov. Pôsobenie spišských či zo Spiša prichádzajúcich tvorcov v priľahlých oblastiach dokumentuje jasne napríklad situácia na Liptove. Ten nemal v 17. storočí žiadne výraznejšie hospodársko-politické či kultúrne centrum a predstavoval župu rozdrobenú medzi jednotlivé zemianske rody. Absencia vyššej šľachty a magnátov aj vzájomná izolovanosť rodov tu ešte umocnila konzervativizmus drobnej šľachty, ktorá bola spolu s katolíckou cirkvou rozhodujúcim činiteľom barokizácie Liptova.²⁹ V sledovanom období bolo v centre tohto málo individualizovaného prostredia vytvorené jednotné ranobarokové zariadenie prepoštského Kostola Panny Márie v Liptovskej Mare (1675–1678). Objednali ho spišskí kanonici a miestni prepošti Andrej Ondrejkovič a Juraj Doktorovič u neznámej spišskej dielne blízkej tvorcom časti zariadenia zo Žehry a Dúbravy. Liptovskomarské diela majú zároveň pevné miesto v chronologickom slede boltcových mobiliárov katolíckych kostolov v okruhu Spišskej Kapituly, na čakiovských

majetkoch a v časti poľského zálohu (Žehra, Dúbrava, Jánovce, Spišský Hrhov...). Kvalita týchto rezieb v porovnaní so zachovanými liptovskými pamiatkami so značným podielom zľudovelých prác poukazuje na to, že Liptov v tom čase nemal domácu dielňu schopnú realizovať podobnú objednávku. Málopočetné významnejšie práce boli zrejme objednávané u cudzích majstrov a donatori sakrálnych rezieb sa pri ich výbere orientovali hlavne na spišskú oblasť, pod ktorej cirkevnú správu rekatolizovaný Liptov spadal. Liptovskomarské zariadenie nebolo totiž ojedinelým prípadom pôsobenia spišských rezbárov. Spišskí majstri s rezbárom z okruhu Pavla Grossa ml. boli napríklad o dve desaťročia neskôr prizvaní k realizácii hlavného oltára a kazateľnice Kostola svätého Ladislava v Liptovských Matiašovciach (okolo 1697). No hoci je Liptov z hľadiska umelecko-historického oblasťou, ktorá nevyžaruje, len absorbuje podnety zo svojho okolia a miestny výtvarný prejav odrážajúci potreby drobnej šľachty netvorí homogénny celok, predsa len je tunajšia situácia v rezbe lepšia než v blízkej Orave. Tá predstavuje aj v 17. storočí chudobnú oblasť, bez výraznejšieho hospodárskeho a kultúrneho centra. Nezachovala sa tu jediná súčasť kostolného zariadenia v ranobarokovom boltcovom štýle, ktorá by svojou kvalitou presiahla hranice umeleckého remesla.

Rustikálne zjednodušovanie tvarov, zmena plastickej výzdoby dreveného zariadenia na maľovanú, či strata záujmu o figurálnu rezbu nahradená remeselným ornamentom, je charakteristická aj pre väčšinu gemerských prác v dreve. Tu však existujú výnimky vytvorené zrejme podobne ako na Liptove prizvanými majstrami. K nim patria najmä epitafy evanjelického kostola v Štítniku. „Saský“ epitaf Jonáša Gelitnika z roku 1635 len s malými obmenami opakuje rozvrh, rozmery i detaily dreveného rámu epitafu zo Šindliara, ktorý v roku 1627 vytvorila podľa nájdených signatúr spišskopodhradská stolárska a rezbárska dielňa.³⁰ Možno teda predpokladať, že totožná dielňa vytvorila aj architektonický rám štítnického diela. Rovnako je to aj v prípade tunajšieho len o rok mladšieho oltára Narodenia Pána s bohatým dekoratívnym rámom od neznámeho autora pracujúceho podľa grafických predlôh alebo jednoduchého epitafu Andreja Dubnicaja z roku 1640. To, že sochárske a rezbárske dielne zo Spiša zasahovali na Gemer počas celého 17. storočia, dokazuje aj

²⁹ Ilešházienci (Illésházy) a Tökölíenci vlastníci Likavské panstvo sa trvalo v stolici nezdržovali. Ilešházienci žili na svojich majetkoch v Trenčianskej župe (najmä v Trenčíne a v Dubnici) a Imrich Tököli, nepriateľ Habsburgovcov a majiteľ hradov a panstiev Kežmarok, Likava, Orava a iných, sa zdržiaval väčšinou na východnom Slovensku.

³⁰ J. MEDVECKÝ: Epitaf Jonáša Gelitnika 1635, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia: Barok*, ed. I. Rusina. Bratislava 1998, s. 454.

štitnický epitaf Jakuba Pyera a jeho manželky vytvorený v roku 1677. Ide o výlučne plastickú prácu s reliéfne podanou ústrednou scénou Ukrižovania a zároveň aj o jedno z najväčších a najbohatších diel tohto typu u nás. K presvedčeniu, že ide o dielo spišských tvorcov vedie jeho značná podobnosť s levočskými dielami šesťdesiatych a sedemdesiatych rokov 17. storočia z Kostola svätého Jakuba – konkrétne s epitafmi J. Schwaba a M. Gosnowitzera, pričom spôsob rezby a podoby anjelov najmä v spodnej časti majú blízko k typom Pavla Grossa st., a preto je možné, že ich autor pochádzal z jeho okruhu. Z typologického hľadiska nachádza u nás málo frekventovaná podoba štitnického epitafu s výrazne zalamovaným *kladím* a prevýšením ústredného výjavu lemovaného dvojicou stĺpov „predlohu“ v zrejme staršom epitafe zmenenom neskôr na oltár nachádzajúci sa dnes v kaplnke svätej Anny v Spišskej Novej Vsi.

Situácia v Šariši sa od spomínaných regiónov zo Spišského okolia výrazne líši. Podmienky vývoja umeleckej tvorby sú tu v sledovanom období v hospodárskej i kultúrnej oblasti veľmi blízke spišským, pričom v oblasti výtvarného umenia tu rovnako ako na Spiši pretrvávala silná väzba na neďaleké Poľsko. Šariš mal naviac zrejme aj vlastné kvalitné rezbárske dielne. Vieme, že v Prešove pôsobil významný stolársky cech a podobne ako na Spiš sem prichádzali cudzí umelci, ako spomínaný Tobiáš Pretschner pôvodom z Drážďan.³¹ V porovnaní s Liptovom a Gemerom ponúkal Šariš väčší trh pre sakrálnu rezbu. Zároveň sa tu ale na rozdiel od oboch uvedených stolíc museli spišskí majstri presadiť medzi miestnymi dielňami schopnými v porovnateľnej kvalite realizovať aj väčšie objednávky. K nim možno zaradiť napríklad chórový organ rímskokatolíckeho kostola v Prešove, vytvorený okolo polovice 17. storočia neznámou v Šariši pôsobiacou dielňou, s ktorej prejavom sa v spišskej oblasti nestretáme. Zachované pamiatky ale jasne dokumentujú, že aj v tejto konkurencii našli spišskí majstri početné uplatnenie a v priebehu celého 17. storočia vytvárali pre Šariš rôzne druhy kostolných zariadení. Napríklad drevený

rám známeho oltára Nanebovstúpenia Pána zo Šindliara (1627) je podľa nájdených signatúr jednoznačne prácou spišskopodhradskej stolárskej a rezbárskej dielne.³² Ďalším dokladom prác spišských majstrov pre Šariš je tiež signovaná návrhová kresba spišskonovoveského organára Bartolomeja Fromma z roku 1665 pre organ slovenského kostola v Bardejove. Okrem signovaných diel možno tunajšie práce spišských dielní preukázať prostredníctvom formálnej analýzy. Spomedzi prác boltcového štýlu je so Spišom silno zviazaný napríklad hlavný oltár z Gaboltova (koniec 17. storočia), ktorý má rovnako ako oltár z Liptovskej Mary svoje pevné miesto v chronologickej línii spišských katolíckych oltárov z druhej polovice 17. storočia. Zároveň je potrebné poznamenať, že v oblasti Šariša sa doposiaľ zachovalo aj viacero výnimočných, no takmer úplne neznámych diel boltcového štýlu 17. storočia. Za všetky spomeniem aspoň impozantný organ s bohato zdobenou emporou v evanjelickom kostole v Prešove (1642–1647), organ západnej empory rímskokatolíckeho kostola v Prešove (1634), zariadenie kostolov v Zborove, Krásnej Lúke či oltár v Hendrichovciach (1641). Stav spracovania šarišského rezbárstva je takmer nulový. Na rozdiel od Spiša, kde boli aspoň niektoré diela, i keď nie vždy správne určené ako Kollmitzove či Grossove, ide tu takmer výlučne o práce anonymných majstrov. Táto situácia otvára ďalšie možnosti bádania na poli umeleckej tvorby 17. storočia na Slovensku, ktoré bude nevyhnutné pre komplexné zhodnotenie rezby daného obdobia u nás.

Spišskí či na Spiši usadení autori sakrálného mobiliáru našli uplatnenie aj mimo hraníc Horného Uhorska. Najčastejšie je doložené ich pôsobenie v Sedmohradsku, presnejšie v oblasti patriacej dnes Rumunsku. V 17. storočí k Sedmohradsku patrili s prestávkami aj niektoré východoslovenské stolice. Kontakty so Sedmohradskom mali dlhú tradíciu. Nielenže ho so Spišom spájali významné obchodné cesty vedúce na sever Európy, ale aj ich nemecké obyvateľstvo pochádzajúce z oblasti Rýna a Moselu, ktoré sa tu usadzovalo už od 12. storočia.³³ Saskí kolonisti oboch regiónov mali pri-

³¹ A. GÜNTHEROVÁ – MAYEROVÁ: Evanjelické oltáre 17. storočia na Slovensku, in: *Po stopách výtvarnej minulosti Slovenska*, ed. A. Petrová-Pleskotová, Bratislava 1975, s. 120. H. BARANYAI: Mesterek és műhelyek az északkelet Magyarországi Barokk szobrászaban, in: G. Galavicz, *Magyarországi Reneszans és Barokk*. Budapest 1975, s. 407–408. Prešovský cech mal okrem iného v 17. storočí aj rôzne zmluvy s levočským cechom napríklad o školení a prijímaní tovarišov. Známe zmluvy podpísané za cechmajstra Jakuba Curcovitia, ktorých originály sa nachádzajú v Štátnom oblastnom archíve (ďalej ŠOBA) Levoča, fond Archív mesta Levoča, trieda XII. spisy týkajúce sa cechov, spolkov a priemyselných záležitostí, zložka 98/5–7.

³² J. LENHART: Spišskopodhradská rezbárska dielňa: Oltár Nanebovstúpenia Pána zo Šindliara. 1627, in: *Dejiny slovenského výtvarného umenia: Barok*, s. 454. Dielo sa dnes nachádza v expozícii Východoslovenského múzea v Košiciach.

³³ R. OFFNER: Zuwanderung von Zipsern nach Siebenbürgen – Berühmte Zipser in Siebenbürgen, in: *Spiš v kontinuite času*, ed. P. Švorc. Prešov; Bratislava a Viedeň 1995, s. 83.

bližne rovnaké privilégia umožňujúce im veľký hospodársky i kultúrny rozkvet. V 17. storočí bol Spiš výraznejšie zasiahnutý rekatolizáciou, a tak do Sedmohradska odchádzali niektorí obyvatelia Spiša z náboženských dôvodov. Iní, ako napríklad remeselníci a živnostníci vrátane umeleckých profesií, sa tu rozhodli zostať počas vandrovky či po splnení objednávky. Na počiatku rezbárskych diel spišských autorov pre Sedmohradsko v 17. storočí je objednávka Gabriela Betléna (Bethlén) z roku 1619, ktorý prostredníctvom Levoče žiada Kollmitza o vytvorenie kazateľnice pre katedrálu v Albe Julii.³⁴ Kedy a či vôbec toto dielo vzniklo, nemožno dokázať, lebo celé zariadenie katedrály bolo po dobytí mesta Turkami v roku 1658 spálené. V prvej polovici 17. storočia sa v Sedmohradsku zo spišských umelcov usadil napríklad sochár Eliáš Nikolaj, ktorý pracoval prevažne v kameni.³⁵ Zo sochárov tvoriacich v dreve sa tu o niečo neskôr usadili dvaja významní majstri. Prvým z nich je levočský rezbár Ján Vest pôsobiaci v Sedmohradsku medzi rokmi 1662–1681, ktorý tvoril pre Brašov (Brasov/Kronstadt/Brassó), Sighisoara (Schätzburg) a Sibin (Sibiu/Hermannstadt).³⁶ Do Sibine prišiel v sedemdesiatych rokoch 17. storočia aj ďalší spišský sochár Žigmund Möß, ktorý sa tu už v roku 1673 oženil. K jeho najznámejším prácam patrí oltár miestneho kostola nachádzajúci sa dnes v umelecko-historickom múzeu v Kluži (Cluj/Klausenburg/Kolozsvár). Prelamované boltcové krídla s hlavičkou anjela so zúženou časťou tváre v úrovni očí a charakteristickou esovitou kučerou vlasov nad čelom vytvorenou z dvoch prameňov poukazujú na poznanie a prevzatie typu od Pavla Grossa st. V sedemdesiatych rokoch zostrenej rekatolizácie na Spiši prichádzali do Sedmohradska, najčastejšie do Sibine, aj iní umelci a remeselníci. Tak ako jeden z najznámejších sedmohradských zlatníkov 17. storočia Sebastión Hahn, či zakladateľ významnej sibinskej dynastie

stavitel'ov organov Ján Hahn, obaja z Levoče. Bohužiaľ, ani sedmohradská reza a jej sakrálne zariadenia 17. storočia neboli doposiaľ komplexne spracované, a tak len ťažko možno hodnotiť podiel spišských tvorcov na jej formovaní.³⁷ Zdá sa, že umelecká výmena prebiehala len uvedeným smerom. Na Spiši okrem obchodných vzťahov nemáme žiadny doklad o tvorbe rezbárskych či stolárskych majstrov zo Sedmohradska. O pôsobení spišských stolárskych dielní, rezbárov alebo sochárov v ďalších krajinách máme len málo dokladov. Napriek tomu predpokladáme, že pracovali okrem Sedmohradska aj v oblasti Ruska, Poľska, Moravy a Čiech. Je známe, že napríklad v Prahe pôsobiaci otec významného barokového sochára Ferdinanda Brokoffa Ján Brokoff pochádzal zo Spišskej Soboty, pričom je pravdepodobné, že základné vzdelanie v odbore získal v spišskej dielni Pavla Grossa st. V levočskom archíve tiež existuje list sochárskeho tovariša Jána Teüffla otcovi do Levoče, ktorý poukazuje na jeho kontakt s mestom Kráľovec (Königsberg/Kaliningrad).³⁸ Hoci sa zatiaľ nepodarilo nájsť, či už v archívoch, alebo formálnou analýzou diel, iné než už spomenuté doklady o prácach spišských tvorcov sakrálneho zariadenia v zahraničí, bolo by mylné domnievať sa, že ich tvorba sa obmedzovala na Spiš a jeho bezprostredné okolie. Aj keď v prípade sochárov bol, ako som už v texte naznačila, Spiš v mnohom závislý od prizvaných autorov, ktorí sa tu nie vždy usadili.

V stredo európskom kontexte sú spišské rezbárske diela 17. storočia výrazne konzervatívne. Táto ich črta, vzťahujúca sa najmä na figurálne súčasti diel spišských majstrov, bola spôsobená absenciou dvorského centra a špecifickosťou politického vývoja v Hornom Uhorsku. Nie je však dôvodom na ich podceňovanie. V rámci slovenského materiálu neznamenajú ako celok úpadok umeleckej tvorby. Konzervativizmus spojený

³⁴ K. DIVALD: *Szepesvármegye művészeti emlékei*, vol. 3, Budapest 1907, s. 46.

³⁵ OFFNER: *Zuwanderung von Zipsern*, s. 85. Eliáš Nikolaj sa narodil okolo roku 1600 a zomrel v roku 1660 v Pešti. Tvoril v ranobarokovom štýle, k jeho dielam sa radí napríklad sarkofág Juraja Apafyho dnes v zbierkach Maďarského národného múzea v Budapešti alebo portrétné náhrobky vo farskom kostole v Sibini.

³⁶ M. AGGHÁZY: *A barokk szobrászat Magyarországon*, vol. 1. Budapest 1959, s. 35–36. Vesta spomína ako autora oltára brašovského čierneho kostola a organov zo Sibine a Sighisoary. V jednozväzkovom súhrne práce na s. 8 uvádza, že vo všetkých troch mestách vytvoril oltáre. GÜNTHEROVÁ – MAYEROVÁ: *Evanjelické oltáre 17. storočia*, s. 121. V Sighisoare podľa nej pracoval na novom protestantskom oltári v bývalom dominikánskom kláštore spolu so žilinským maliarom Jeremiášom Stranoviom v rokoch 1680–1681. R. OFFNER: *Zuwanderung von Zipsern*, s. 86. Uvádza Jána Vestu, tvorcu spomínaných organov v Sibini a Sighisoare ako známeho organára (*Orgelbauer*) spišského pôvodu, ktorý sa narodil v roku 1630 v Bardejove (*sic ?!*) Prameň, z ktorého tento údaj čerpá nie je uvedený. Napriek tomu ide zrejme o jednu a tú istú osobu.

³⁷ Posledným spracovaním barokového sochárstva v Rumunsku je práca N. SABĂU: *Sculptura baroca in Romania*. Bukurest 1992. Rezbárske práce boltcového štýlu sú len stručne spomenuté formou výpočtu najvýznamnejších diel a mien vrátane oboch v texte uvedených spišských majstrov.

³⁸ ŠOBA Levoča, fond archív mesta Levoča, trieda XII./56, 3. júl 1646.

s kvalitným remeselným vypravovaním jednotlivých prác zvlášť v prípade protestantských diel vystupuje v pozícii osobitého charakterového znaku spišskej rezby. Rovnako je to aj u ornamentalizácie tvarov zasahujúcej aj do postáv, ktorá je skôr zámerom a špecifickým typom tvorby príznačným pre mnohé práce z dreva než neschopnosťou majstra. Cieľom dielni tvoriacich boltcový sakrálny mobiliár spišských kostolov bolo vytvorenie dekoratívneho celku s vyváženým podielom významovej zložky, architektonickej výstavby a ornamentu. Sakrálna rezba na Spiši, tak ako väčšina diel 17. storočia u nás, je v sledovanom období do istej miery poznačená rustikalizáciou foriem, typickou pre periférne oblasti vzdialené od tón udávajúcich centier umeleckej tvorby. Pritom na Spiši v porovnaní s oblasťami ako Liptov, Gemer či Orava je jej podiel relatívne malý. Navyiac neznižuje úroveň týchto prác natoľko, aby mohli byť pri hodnotení umenia 17. storočia u nás, tak ako doteraz, prehliadané.³⁹ Ide o práce porovnateľnej kvality ako napríklad rezby trnavského okruhu, ktoré sú aj vďaka ich spracovaniu J. Dubnickým v odbornej literatúre často spomínané.⁴⁰ Dovolím

si preto tvrdiť, že na rozdiel od sochárstva v kameni, kde bola v sledovanej dobe rozhodujúcou oblasťou západná časť krajiny, bol pre sochárstvo v dreve významnejší Spiš. Na rozdiel od Trnavy, Skalice či Nového mesta nad Váhom s obdobnými rezbárskymi pamiatkami 17. storočia, preukázateľne ovplyvňoval rezbársku tvorbu danej doby v oblastiach stredného i východného Slovenska a zasahoval aj na územia za jeho hranicami. Hoci je spišská rezba skutočne „oslavou ornamentu“, presahuje vo väčšine prípadov úroveň umeleckého remesla a bez sklznutia k nekritickému preceňovaniu treba uznať, že od dvadsiatych do osemdesiatych rokov 17. storočia patrí k tomu najlepšiemu, čo náš pamiatkový fond z baroka ponúka. Vo vzťahu k súdobej európskej tvorbe zastávajú spišské dielne v porovnaní s európskymi centrami na severe (Münsterman) alebo na juhu (Zürn, Schwanthaler) Nemecka pozíciou konzervatívnej periférie, ktorá síce poznala aktuálne tendencie, no s výnimkou ornamentu len postupne integrovala do svojho prejavu prvky nového barokového umenia. V prípade Spiša však nešlo o len pasívne prijímajúci región.

Die Zipser Ohrmuschelstilschnitzerei im 17. Jahrhundert und die Bedingungen ihrer Entwicklung

Die Schnitzereien des 17. Jahrhunderts gehören zu den wenig erforschten Gebieten in der Geschichte der bildenden Kunst in der Slowakei. Trotzdem ist heute offensichtlich, dass die mehrnationale Zips auch in dieser Zeit zu den bedeutsamsten Regionen des damaligen Oberungarns gehörte. Obwohl hier auch Jahrzehnte einer Krise vorkamen, bot die Zips vor allem in den zwanziger und dreißiger, und dann in den fünfziger und sechziger Jahren des 17. Jahrhunderts dank der Blütezeit von Gewerbe und Handel ein ziemlich gutes Hinterland für die Entwicklung des künstlerischen Schaffens. Die erforschte, in dieser Zeit überwiegende Schnitzproduktion des Ohrmuschelstils konzentrierte sich hier in einigen Zentren. Levoča (Leutschau) trat während des ganzen Jahrhunderts besonders wie ein starkes gewissermaßen von geladenen Bildhauern abhängiges Tischlerzentrum (Kollnitz, Engelholm) auf. Im Gegenteil dazu bilden Spišská Sobotka (Georgenberg) mit einer Zweigenerationswerkstatt der Familie Gross und in den fünfziger Jahren auch Kežmarok (Käsmark) mit einer Werkstatt des unbekanntenen Bildhauermeisters Premenenius die örtlichen Bildhauerzentren. Eine selbstständige Gruppe von Werken bildet die Einrichtung der Kathedrale des heiligen Martins in Spišská Kapitula (Zipser Kapitel) und die ikonographisch und typologisch nahen Einrichtungsgegenstände von katholischen Kirchen aus der Umgebung, die sich von der Einrichtung der Kirche des Heiligen Geists in Zehra (Schigre) und ihrer Filiale in Dúbrava (Eichendorf) ableiteten. Aus dem Gesichtspunkt der Ikonographie kann man die hiesigen sakralen Schnitzereien in zwei Bereiche einteilen – den katholischen und den protestantischen, die sich aber aus der formalen Hinsicht nur sehr wenig unterscheiden. Die Zipser Schöpfung wurde im 17. Jahrhundert durch mehrere Kultureinflüsse geformt. Die bedeutsamsten Inspirationen bezog sie aber aus dem unweiten Polen, besonders aus dem kleinpolnischen und schlesischen Gebiet. In der Typologie der Werke inspirierten sich die Zipser Schnitzhandwerker auch mit den deutschen und mit den durch Polen vermittelten italienischen Mustern. Im beobachteten Zeitraum gewann die Zips nach dem Spätmittelalter in der Schnitzerei wieder die Position eines bedeutsamen Zentrums, das die künstlerische Äußerung in den in ihrer Umgebung liegenden Regionen (Liptov/Liptau, Gemer, Šariš/Scharosch) evident formierte und nachweisbar sogar auch über die Grenze von Oberungarn hinaus – bis nach Siebenbürgen.

³⁹ Napríklad v prvom pokuse o syntetické priblíženie umenia 17. a 18. storočia na Slovensku sa síce do časti katalógu dostalo viacero spišských rezbárskych prác z obdobia používania boltcového ornamentu, chýba však ich zhodnotenie v príslušnej všeobecnej časti, kde je venovaná pozornosť zariadeniu Univerzitného kostola v Trnave i oltáru Piety z kaplnky zvolenského zámku, no spišská rezba tohoto obdobia je vynechaná. Sochárska a rezbárska tvorba Spiša je tu charakterizovaná len dielom Krištofa Kollmitza z dvadsiatych rokov a potom až majstrami akantového štýlu záveru 17. a počiatku 18. storočia. Oltár Ukrižovania z Kežmarku je zmieneny iba v zátvorke, porov. *Dejiny slovenského výtvarného umenia: Barok*, s. 24.

⁴⁰ J. DUBNICKÝ: *Ranobarokový univerzitný kostol v Trnave*. Trnava 1948.

Etymologia nazwy „Spisz” (nazwa góry, grodu i krainy)

Etymology of the Word „Spisz”: The Name of a Hill, a Castle and a County

*On the basis of the diverse sources, the author presents the origin and development of the name “Spisz.” A linguistic analysis of this name reveals its ancient Slavic origin. Only later the Germans and the Hungarians adopted this word. The name Scepusia (Spisz) originally described a hill with well-proportioned slopes. The name derives from the root *sšp- sp-, which in another variant appears as a part of verbs, e.g. sypat’ (to pour, to scatter). To the root morpheme -sp, the archaic form of suffix -iš, -isz was added. The designation of the hill Spisz (Spiš) that originated in the analysed way then became the name of the castle on it, and eventually of one of the counties (commitatus) of the Hungarian Kingdom.*

I

Nazwą *Spisz* określa się dziś krainę na wschód i południowy wschód od Tatr, głównie w dorzeczu górnego Hornadu i górnego Popradu, obecnie w większości w granicach Słowacji. Do Polski należy od roku 1920 tylko mała część Spiszu, obejmująca kilkanaście wsi, ogólnie biorąc, znajdujących się między rzeką Białką i Dunajcem a pasmem górskim o nazwie Magura Spiska (z wyjątkiem jednej wsi). Część ta, stanowiąca przedłużenie Podhala w kierunku wschodnim, nazywana jest nieraz Spiszem Polskim. Terytorium *Spisz* obejmowało pierwotnie tylko kotlinę rzeki Hornad (Kotlina Hornadzka), Kotlina Popradzka nad górnym Popradem związana zaś była z polską ziemią sądecką. Węgrzy opanowali najpierw Kotlinę Hornadzka i zorganizowali tu komitat (hrabstwo, kasztelanję) z ośrodkiem na wzniesieniu zwanym *Spisz*, dawniej po polsku także *Spiski Gród* (XVI w.), po słowacku *Spišský Hrad*, 12 km na wschód od Lewoczy. Z czasem ośrodek administracyjny tego regionu przesunął się do Lewoczy, a dziś jest nim Nowa Wieś Spiska nad Hornadem. Są dowody na to, że cała dolina Popradu, przylegająca do Tatr, początkowo należała do Polski; Węgrzy zajęli ją i przyłączyli do Spiszu w XII, a może nawet dopiero w XIII w.

Nazwa tej krainy, czyli węgierskiego komitatu spiskiego, została utworzona od miana jego stolicy, to jest od nazwy miejscowej *Spisz*. W analogiczny sposób powstały nazwy sąsiednich i pobliskich komitatów: *Zvolen*, *Gemer*, *Boršod*, *Aba-ujvár*, *Šariš*, *Zemplin*. Po prostu od nazwy stołecznego

grodu tworzono określenie podlegającego mu terytorium. Jest to zjawisko często spotykane nie tylko na Węgrzech, lecz także w innych krajach i państwach. Tak np. na zdobytych ziemiach Słowian między Łabą a Odrą Niemcy utworzyli marchię brandenburską (Mark *Brandenburg*), od stołecznego grodu *Brandenburg*, należąca do państwa pruskiego (1815-1919). Lwią część Wielkopolski nazwali z czasem po prostu *Posen*, siedziba władz administracyjnych tej prowincji znajdowała się w Poznaniu, po niemiecku *Posen*, itd. Chcąc więc objaśnić nazwę krainy *Spisz*: *Spiš*, trzeba zinterpretować nazwę jego stolicy, to jest grodu *Spiš*.

Na temat etymologii nazwy *Spisz* wypowiadałi się bardzo liczni badacze, gorzej lub lepiej do tego przygotowani. Nie zamierzam i nie jestem w stanie referować wszystkich prób w tym zakresie, gdyż nie mam dostępu do wchodzących w rachubę publikacji. Nie udało mi się dotrzeć do odnośnych artykułów i wypowiedzi, zwłaszcza badaczy słowackich. Nie mogłem też zapoznać się z opracowaniami autorów węgierskich, głównie ze względów językowych. Referat niniejszy jest streszczeniem artykułu, napisanego w roku 1991.

Stan badań nad nazwą *Spisz* E. Fausel ujął następująco: „Haupterklärungsversuche sind: von Gepiden: Gepusium zu Cepusium; von Karpenn: Carpsium zu Cirpsium zu Zips; von lat. sepes = Zaun; von slav. zapisk = Eintreibung des Zehnten; osip = Naturalabgabe; von iusitia Zip = flandrische Abgabenform; von »Sieben«, vgl. Siebenburgen, Zeven”, E. Fausel podał też własne objaśnienie oparte na węgierskich wyrazach „gyepy – sövény = Grenz-Zaun”. Melich wywodził nazwę *Spisz*

* Prof. dr hab. Jerzy NALEPA. Profesor Instytutu Sławistyki Uniwersytetu w Lund. Zainteresowania badawcze: historia języka w powiązaniu z etnogezezą i rozwojem osadnictwa Słowian.

od węgierskiego przymiotnika *szép* 'piękny' za pośrednictwem imienia osobowego, E. Moór zaś od słowiańskiego wyrazu *sviba* – por. pol. *świaba*. J. Greb przyjmował niemiecki wpływ na ukształtowanie się tej nazwy, powołując się na podobne nazwy miejscowe w Niemczech.

Z nowym objaśnieniem wystąpił J. Stanislav (1930 r.), widząc w nazwie *Spiš* prefiks **j6z-* oraz rzeczownik *pyž6*, poświadczony w rosyjskim *pyž'* 'Pforpfen' i *pyžik* 'Kiebitz, Zwerg, Knirps' oraz w polskim gwarowym *pyž* 'drewniana zatyczka, przybitka'. Badacz ten uznał, że „forma *Spiš* je teda fonetickým prepisom formy *Zpyž'*” i że końcowe bezdźwięczne -š (zamiast etymologicznego -ž) analogicznie przeniosło się do pozostałych przypadków. Jego zdaniem polska forma *Spyž* zachowała stan pierwotny. Hipoteza ta chyba nikogo nie zadowoli. Przypomnijmy też, że rzekoma polska forma *Spiž* została zacytowana błędnie. Raczej pojawia się postać *Spiž* (z -i-), ale końcowe -ž zamiast -sz zostało wprowadzone dopiero w drugiej połowie XVIII w. pod wpływem wyrazu *spiž* 'stop metali, używany przede wszystkim do odlewania dzwonów i dział'.

Ze strony polskiej nazwą *Spisz* zajmował się m.in. znany toponomasta S. Rospond. Z dawniejszych poglądów prócz dotąd przedstawionych przytoczył wywód z celtyckiego *gjubh* 'chwoja, sosna' oraz od niemieckiego *Zipfel* 'wierzchołek, szczyt'. Uznał je za nieuzasadnione. Na podstawie historycznych zapisów *silva Scepus* (XII w.), *Scepusia* itp. oraz starowęgierskiego *Szipis* i nowowęgierskiego *Szepisz*, a wreszcie niemieckiego *Zips* zrekonstruował w tej nazwie prasłowiański rdzeń **šip-* ze znaczeniem 'Stachel, Dorn', zachowywany w polskim *szyp* 'szyszka, szypułka'. Uznał go za semantycznie odpowiedni dla „zalesionych wierzchołków” i znalazł nazwę *Šipkov*, węg. *Sipkó* w powiecie kieżmarskim. Niestety poskąpił bliższych danych o charakterze i lokalizacji tego obiektu. Nie uzasadnił też ani jednym słowem, w jaki sposób mógł się on stać eponimem całej krainy nad Hornadem i górnym Popradem. W nazwie *Šipkov* po rdzeniu mamy dwa formanty: -k- oraz -ov-, których nie ma w nazwie *Spisz*. Nie ma też w nazwie *Šipkov* charakterystycznego sufiksu -isz: -iš. Nazwa *Sepse* (*Szepse*) pod Mohaczem, w pobliżu południowej granicy Węgier, wywodzona jest od imienia *Sebastian*. W nazwie *Spisz* mamy fonem -i- między -p- a -š- (-sz-), natomiast w nazwie *Šipkov* przed -p-. Poza tym nazwa *Šipkov* zaczyna się fonemem Š-, natomiast *Spisz* ma w nagłosie S-. S. Rospond przeoczył też chyba, że w ortografii węgierskiej dwuznak <sz> oddaje nie jak

w pisowni polskiej fonem /š/, lecz /s/, i że literą <s> Węgrzy oznaczają fonem /š/. Wynika z tego, że węgierska nazwa *Spisz*: *Szepes* wymawia się *Sepeš*, w pisowni polskiej <*Sepesz*>. Przedstawione przez S. Rosponda objaśnienie nazwy *Spisz* jest całkowicie nie do przyjęcia.

Artykuł będący podstawą niniejszego referatu został napisany w 1991 r. Jego autor, mieszkający w Skandynawii, nie miał dostępu do najnowszej literatury przedmiotu. Nie udało mu się dotrzeć do ewentualnych nowszych opracowań na temat nazwy *Spisz* : *Spiš*, zapewne ogłoszonych zwłaszcza przez językoznawców słowackich. Autor ma nadzieję, że braki te uda mu się usunąć.

II

Autor nie był też w stanie wykorzystać w zadowalającym stopniu wchodzących w grę wydawnictw źródłowych, szczególnie węgierskich. Przyjmuje się, że najstarszy znany zapis nazwy *Spisz* w postaci *silva Zepus* – a więc dotyczący lasu, a raczej puszczy, znajdujemy w kronice pt. *Gesta Hungarorum*, której autor nie jest znany. Dzieło to, opublikowane m.in. we wzorowym wydawnictwie *Scriptores rerum Hungaricarum*, powstało w drugiej połowie XI wieku. Nie zachowało się w odrębnym tekście, lecz odtworzono je na podstawie tekstów dawnych kronik węgierskich, utrwalonych w późniejszych przekazach rękopiśmiennych (XIV w.).

O ile udało mi się to dobrze ustalić, przyjmuję się, że kolejny źródłowy zapis interesującej nas nazwy zachował się w formie przymiotnikowej *in terra Scipiensi* w oryginalnym dokumencie z roku 1198. Niektórzy badacze sądzą jednak, że *terra Scipiensis* w tym źródle oznacza nie krainę *Spisz* na wschód od Tatr, lecz wieś *Szép* (*Szepfalu*) pod Ostrzyhomiem (Ostrihom, Esztergom) nad Dunajem. W latach 1209-1235 występują w źródłach dokumentowych formy: *Chypus*, *Scipus*, *Scepusiensis*, *Scepus*. Wszystko to zachowane jest niestety jedynie w późniejszych kopiach.

We wspomnianym wydawnictwie *Scriptores rerum Hungaricarum*, obejmującym okres panowania na Węgrzech dynastii Arpadów (od końca IX w. po rok 1301) zachowały się poza tym następujące podane tu sumaryczne zapisy, dotyczące nazwy *Spisz*:

– *Chronici Hungarici composito saeculi XIV: Sepes* (warianty: *Scepicensis*, *Scepenses*, *Scepenses*) oraz *episcopo Scepsensi* (warianty: *Scepusiensis*, *Scepsiensi*);

– *Chronicon Posoniense: episcopus Zipisiensis, Zepus*;

– Chronicon Monacense: *Sepsensis, Scepsensis, Sepes*;

– Chronicon Henrici de Mügeln Germanice conscriptum (XIV saec.): *Czips, Czipczer* (wariant: *czypser*);

– Chronicon quod conservatur in Monte S. Georgii Szepesszombat, Georgenburg, Spišská Sobota) *dy Czipser Saxen, Czips*.

Sądzę, że na szczególną uwagę zasługuje tu przymiotnik *Zipisiensis* w Chronicon Posoniense. Jego podstawą była zapewne forma rzeczownika **Zipis*, która jest najbardziej zbliżona do słowackiej postaci *Spiš* i polskiej *Spisz*, te zaś można sprowadzić do prasłowiańskiego **Svpiš*. Literatura *Z-* w zapisie *Zipisiensis* oznacza fonem *S-*. Hipotetycznie można by przyjąć, że pierwsze *-i-* w *Zipis-* jest refleksem prasłowiańskiego jeru w pozycji słabej. Zakłada się, że ta półsamogłoska istniała w językach starosłowiańskich jeszcze w IX w., to jest w czasach misji cyrylo-metodiańskiej na Morawach w drugiej połowie IX wieku. Madziarzy, którzy w końcu tego stulecia opanowali słowiańskie wówczas ziemie nad Cisą i Dunajem w wewnętrznym łuku Karpat, mogli więc tę półsamogłoskę słyszeć i zachować w swej węgierskiej wersji nazwy *Spisz*. Zastanawia jednak fakt, że w madziarskim *Zipis-*, dziś *Szepes*, w pierwszej sylabie mamy głoskę *-i-*, a więc fonem szeregu przedniego, a nie raczej tu oczekiwaną samogłoskę tylną *-u-*. Nie jest jednak wykluczone, że w okresie przejmowania od Słowian nazwy Węgrzy tej półsamogłoski już nie słyszeli, że już zanikła, a wskutek tego interesująca nas tu nazwa krainy nad Hornadem zaczynała się już wtedy zbitką **Sp-*, a więc tak samo, jak dziś w słowackiej formie *Spiš* : *Spisz*.

Chodzi mi o to, że w procesie recepcji tej nazwy od Słowian mogło zadziałać prawo językowe, dotyczące nagłosu konsonantycznego w językach ugrofińskich. Mianowicie m.in. w języku węgierskim wyraz nie może się zaczynać zbitką spółgłoskową, lecz tylko jedną głoską tego typu. Wskutek tego Węgrzy zbitki takie, np. dwuspółgłoskowe, rozbijali, wstawiając między spółgłoski samogłoskę pozostającą w harmonii wokalicznej z samogłoską w następnej sylabie. Zgodnie z tym prawem Madziarzy przejęte od Słowian wyrazy zaczynające się zbitką spółgłoskową, np. *grebeń* (por. pol. *grzebień*), *ślemę* (*ślemię*), *glista* itd., zamienili na *gereben*, *selemen*, *giliszta* itd. Występują odchylenia od tej normy, jednak najczęściej pozostają one w obrębie albo samogłosek szeregu przedniego (np. *-i-*, *-e-*) albo tylnych (*-a-*, *-o-*, *-u-*), np. słowiańskie *britva* (pol. *brzytwa*), *blizna* > węgierskie *beretva*, *belezna* itd. W ten sposób słow.

zwe *Spiš* Węgrzy mogli przeobrazić w [**Sipiš* : **Sepes*]. Zapis *Zipis-* w Chronicon Posoniense w tym ujęciu zdaje się oddawać prawidłowo słowiańską formę *Spiš*.

Sądzę, że na podstawie tej węgierskiej formy spisy Niemcy mogli utworzyć swój wariant w postaci *Zips*. Forma ta wymaga krótkiego komentarza. Mianowicie nie może nas tu dziwić pojawienie się litery *Z-*, ponieważ w ten właśnie sposób przyswajali sobie Niemcy słowiańskie nazwy miejscowe z nagłosowym (inicjalnym) *S-* – porównaj m.in. słow. *Sucha* > niem. *Zauche* oraz **Sosna* > niem. *Zossen* na Połabiu, a także pol. *Sopot* > niem. *Zoppot* itd. Zanik samogłoski *-i-* między *-p-* a *-s* (*-pis* > *-ps*) prawdopodobnie został spowodowany silnym, dynamicznym akcentem na pierwszej sylabie, typowym dla języka niemieckiego. W ten sposób węgierskie *Sipis* przeobraziło się w niem. **Sips* > *Zips*. Jest rzeczą oczywistą, że forma niemiecka, powstała zapewne dopiero w XIII w., kiedy to Niemcy zaczynają się osiedlać na Spiszu, głównie wokół Kieżmarku, nie może być podstawą do rozważań nad genezą i pierwotnym znaczeniem nazwy tej krainy. Nie może też nią być wariant węgierski (*Szepes*), utrwalony w różnych postaciach w węgierskich źródłach historycznych, których część została już podana w niniejszych uwagach. Nie ulega wątpliwości, że za najbardziej wiarygodnych depozytariuszy nazwy *Spisz* należy uznać odwiecznych mieszkańców tego regionu, to jest przodków Słowaków, głównie nad Hornadem, i ich najbliższych sąsiadów oraz krewniaków językowych i etnicznych, to znaczy Polaków, głównie nad Popradem.

Niestety nie udało mi się dotrzeć do średnio-wiecznych tekstów słowackich, w których utrwalona byłaby nazwa *Spiš* : *Spisz*. Na to pytanie powinni udzielać odpowiedzi słowacyści, historycy języka słowackiego. Natomiast w polskich źródłach udało mi się znaleźć zapisy, które potwierdzają przypuszczenie, że pierwotną, słowiańską formą tej nazwy była postać *Spisz* : *Spiš*.

W Polsce poświadczona jest ona dość wcześnie, bo w *Kronice wielkopolskiej* (=KW) w odniesieniu do roku 1136. Wtedy to Bolesław Krzywousty wydał swą córkę Judytę za królewicza węgierskiego Kolomana. Jest to fakt historyczny, poświadczony przez *Rocznik praski* i *Rocznik krakowski*. W związku z tym polski monarcha tytułem posagu miał Kolomanowi przyznać w dożywotnie posiadanie kasztelanie spiską: „Cui nomine dotis castellanium de *Spis* quoad viveret possidendam assignavit” (KW). Relacja ta kończy się następującym stwierdzeniem: „Et sic castellania

de *Spis* a Polonis alienata per Ungaros usque ad presens fraudulententer occupatur”, to znaczy ‘I tak to kasztelania spiska, której wyzbyli się Polacy, podstępnie zatrzymana przez Węgrów, do dzisiejszych czasów jest przez nich okupowana’.

Niestety nie da się udowodnić, że cytowane zapisy *Spis* pochodzą z 1136 r., więc z filologicznego punktu widzenia należałoby je odnieść do końca XIII w., to jest do czasu powstania *Kroniki wielkopolskiej*. Jednakowoż wszystkie zachowane kopie tej kroniki powstały dopiero w XV w. Mimo to nie możemy ich pominąć, gdyż mogą one pochodzić z XII w., i niewątpliwie poświadczają średniowieczną polską formę tej nazwy. Obok przyjętej przez wydawcę za podstawę edycji formy *Spis* kodeksy *ottoboniański* i *królewiecki* mają wariant pisowniany *Spissz*. Kodeks *sieniawski* ma grafie *Spyssz*, kod. *wilanowski Spysz*, a kod. *lubiński*, czyli Jana Dąbrówki – *Spisz*. Trigrafy <ssz> oraz digrafy <sz> moim zdaniem wskazują na to, że interesująca nas nazwa kończyła się nie syczącym, zębowym -s, lecz szumiącym, dźwiękowym -š, w dzisiejszej polskiej pisowni oddawanym za pomocą dwuznaku <sz>.

Tego samego dowodzi zapis tej nazwy w postaci *Spiss* bądź *Spysz* w *Kronice* Janka z Czarnkowa. Nic natomiast nie wnoszą do tej kwestii *Dzieje Polski* Jana Długosza oraz Marcina Kromera *Polska*. Autorzy używają bowiem zlatynizowanych wariantów tej nazwy, to jest *Scepus* lub podobnie. Na mapie, sporządzonej przez Wacława Grodeckiego, wydanej około roku 1562, widnieje napis *Spiski Grod*. Drugi człon tej nazwy, czyli *Grod*, podany jest w wersji polskiej, a nie w słowackiej, która brzmiałaby **Hrad**. Można też chyba przyjąć, że na tradycji polskiej oparty jest również człon pierwszy, czyli *Spiski*.

Z tego samego mniej więcej czasu pochodzą protokoły lustracji polskich dóbr królewskich, sporządzane w języku polskim. W lustracji województwa krakowskiego z 1564 r. znajduje się rozdział pt. „*Spiska* ziemia z miasteczki i ze wsiami należącemi”. W jego tekście znajdujemy m.in. sformułowania: „*kapituła spiska*”, „*ordynaryja starostwa spiskiego*”, „*trzyście miast spiskich*”, „*we Spiszu*”, „*do Spisza*”, „*spiska ziemia*”, „*ziemie spiskie*” (gen. sing.), „*ze Spisza*”. Jak widzimy, formy *Spisz*, *spiski* ustabilizowane są już w pełni w XVI w. w postaciach używanych po dziś dzień w literackiej polszczyźnie.

Raczej nieoczekiwanie interesująca nas tu nazwa pojawia się w ruskim *Latopisie hipackim Powieści lat doczesnych* pod rokiem 1212 (według innego datowania: 1214). Jest to zapis *vo Zbpiši*, według innych rękopisów *vb Zpiši*. Litery Z- nie da się

w tej pozycji czytać inaczej jak S-. Widocznie autor tej części latopisu nie wiedział, jak tę nazwę zapisać. Prawdopodobnie w grę wchodził tutaj mylny korektyzm (hiperkorektyzm) lub błędne skojarzenie z polskim z-, któremu w niektórych wypadkach odpowiada ruskie s-. Może więc zastosował tu błędną, rzekomą repolonizację. Poza tym „*latopisiec*” z ruska odmienił kończącą się na historycznie i funkcjonalnie miękką spółgłoskę -š nazwę według odpowiedniego ruskiego paradigmatu deklinacyjnego, co zamiast *w Spiszu* (*Spišu*) dało **v (b) S (b) piši* – por. po polsku *w Poznaniu*, ale po rosyjsku *v Poznani*. Niezależnie od tych drobnych perturbacji omówiony zapis ruski z roku 1212 potwierdza rodzimy, słowiański wariant nazwy, to jest *Spiš* : *Spisz*, przekazany przez autora *Kroniki wielkopolskiej* i inne cytowane wyżej polskie źródła historyczne.

Na uwagę zasługuje fakt, że wariant ten zachował się do dziś u miejscowej ludności słowackiej i polskiej. Jedyne odchylenie stanowi tu mało istotne zmiękczenie początkowego S- w Ś- – por. żywotne do dziś polskie wahanie *spieszyc* : *śpieszyć*. Ludowe formy słowackie zapisał niemal sto lat temu wybitny dialektolog słowacki S. Czambel w swej niezwykle cennej monografii narzecza wschodniosłowackiego (rok 1906): „*V poludňovo-západnom kúte Spišu aj: Špiš (...). V samej stolici prevažuje: Na Spišu; v súsednom Šariši už: Vo Špišu (...).* – Na celom území nikde se nehovori *Špiž, -ža*. Túto formu si vymysleli polské spisovatelia. *Špišak, -a*”.

Ze strony polskiej identyczną formę *Śpisz*: *Śpiš* zanotował w XIX w. twórca dialektologii polskiej L. Malinowski (zm. w 1898 r.) oraz wybitny dialektolog polski K. Nitsch, który o nazwie *Spisz* napisał kilka zdań, zasługujących we fragmentach przynajmniej na zacytowanie „*Kraj nad górnym Popradem zwał się po polsku od wieku XVI-XVIII stale Spiszem, o Spizu zaś czytamy po raz pierwszy dopiero w r. 1773 (...). Etymologia jest niejasna, ale nic nie przemawia za pierwotnością ż (...); że zaś lud słowacki ma tu zawsze sz, a polski zawsze s (ze Śpisa, na Śpisie, nigdy zaś ż ani z, przeto pierwotność dźwięku sz najmniejszej w tym wyrazie nie może podlegać wątpliwości*”.

Z przeglądu historycznego materiału źródłowego i jego filologicznej analizy oraz z danych dialektologicznych wynika, że pierwotna słowiańska, a raczej starosłowiańska forma nazwy *Spisz* brzmiała *Spiš*, a więc tak samo jak dziś u Słowaków i Polaków, najbardziej wiarygodnych depozytariuszy tego toponimu i choronimu (nazwy kraju). Zastanówmy się teraz nad etymologią nazwy *Spisz*, którą K. Nitsch uznał za niejasną.

III

Nazwę *Spisz* moim zdaniem należy podzielić na dwie części składowe: rdzeń *Sp-* i przyrostek *-sz*. Jest to dysmembracja dzisiejszej postaci tej nazwy. Uważam, że jej forma prasłowiańska brzmiała **Sbp-iš6*. Zgodnie z prawami rozwoju języków słowiańskich półsamogłoska znajdująca się na końcu nazwy (tzw. jer miękki) uległa redukcji, to znaczy zanikła. Temu samemu procesowi uległa półsamogłoska w morfemie rdzennym, to jest między *S-* a *-p-*, ponieważ znajdowała się w tzw. pozycji słabej, gdyż w sylabie następnej tkwi samogłoska (*-i-*). Jestem zdania, że mamy tu przed sobą ten sam rdzeń, co m.in. w wyrazach *wy-sp-a*, *za-sp-a*, z prawosłowiańskich form **vy-sbp-a*, **za-sbp-a*, **o-sbp-a*. Derywat wyrazu *wyspa*, to jest deminutivum *wyseпка*, wskazuje na to, że w rdzeniu między *-s-* a *-p-* znajdował się pierwotnie tzw. jer twardy (*-b-*) w pozycji mocnej, gdyż w zgłosce następnej znajdował się jer (również twardy) w pozycji słabej: **vy-sbp-bka*.

Rdzeń **sbp->sp-* występuje w kilku wariantach, różniących się m.in. wskutek odmianek apofonicznych, sięgających epoki praindoeuropejskiej: **soup-* : **sūp-* : **sup-*, które w prasłowiańszczyźnie dało odpowiednio **sup-* // *su(p)-* : **syp-* : **sbp-*, w polszczyźnie zaś *suć* (wyraz zachowany do dziś w gwarach) z pierwotnego **sup-ti*, a w czasie terazniejszym *spę*, *spisz* itd. *Syp-* zachowało do dziś swą pełną żywotność w czasowniku *sypać* i w jego licznych prefigowanych derywatach aspektowych i wskazujących na rodzaje czynności, np. *wsypać*, *wysypać*, *nasypać*, *zasypać*, *przesypać*, *odsypać* itd.

Rdzeń ten w wariantach *sep-* : *sp-* (prasłow. **sbp-*) występuje dość licznie w toponimii polskiej, np. w nazwach *Sepienko* (pow. Kościan), *Sepna* (pow. Bochnia), *Sepnica* (pow. Ropczyce), *Sepno* (pow. Grodzisk Wlkp.), *Sepno-Radonie* (pow. Opoczno), *Sąspów* (pow. Kraków), *Isep*, *Ispu* (pow. Busko Zdr.), *Isep*, *Ispu* (pow. Tarnów), *Ispania* (pow. Bochnia), *Ispówka* (pow. Wadowice), *Ispówka* (pow. Busko Zdr.), *Ispy*, *Isp* (pow. Jasło), *Isepnica* (dopływ Soły), *Wyspa* (pow. Jędrzejów), *Wyspa* (pow. Kraków), *Wyspa* (pow. Biłgoraj), *Wyspowo* (pow. Wejherowo), *Zaspa* (część m. Gdańsk), *Zaspy*, *Zasp* (pow. Sieradz), *Zaspy Małe* (pow. Białogard), *Zaspy Wielkie* (pow. Białogard). Krewniakami etymologicznymi tych nazw są takie, jak *Sute Mosty*, *Sypień* itp., których tu nie będę zestawiał.

Nazwy od tego rdzenia w jego różnych wariantach występują we wszystkich krajach słowiańskich. Ubolewam, że podczas pisania niniejszych uwag nie miałem dostępu od odpowiednich zestawień nazw z terenu Słowacji, ale o ile mnie

pamięć nie myli, jest *Sypaná Hora* na południe od Tatr. Z języka rosyjskiego warto tu przytoczyć wyraz „*sópka* ‘otdel’no stojaščaja gora’ (...) ‘vulkan’. Ot *sop* ‘nasyp’ (**sbpb*), *sjuda že sypat’*”. Przypomnijmy, że tzw. jer twardy w pozycji mocnej w języku rosyjskim rozwija się nie w *-e-* jak w większości języków zachodniosłowiańskich, lecz w *-o-*. Z ostatnio przytoczonych danych wynika, że od tego rdzenia tworzone były nazwy gór, wyniosłości; wyniosłością – nad poziom wody – jest również każda wyspa. Jeśli jednak chodzi o góry „nieinsularne”, to zapewne brano tu pod uwagę wzniesienia o foremnych, równomiernie opadających zboczach, jakie powstają wskutek erupcji wulkanów, lub też przypominające wielką usypaną z piasku górę o równych skłonach. Niestety nie widziałem dotąd góry, na której znajduje się *Spiski Gród* : *Spišský Hrad*. Ale z ilustracji zdaje się wynikać, że jest ona taką właśnie górą, poza tym imponującą swą wielkością i dominującą nad całą okolicą. Jego wyjątkową pozycję Słowacy określają w sposób następujący: „*Spišský Hrad* patri medzi naše najstaršie a najmohutnejšie hrady...”; *Spišský Hrad* je najrozsiahljšou hradnou ruinou na Slovensku. (...); i dnes ovláda svoju impozantnou siluetou široké okolie (...). W słowach tych nie ma przesady. Ten najrozleglejszy średniowieczny gród na ziemiach słowackich odznacza się rzeczywiście imponującą sylwetą, dominującą nad rozległą okolicą. Cechy te są wyraźnie widoczne na ilustracjach. Równomierne zbocza spiskiej góry zamkowej mogły dać asumpt do nazwania jej górą sypaną. Ta właśnie treść semantyczna zawarta jest w słowiańskim rdzeniu *sp-* w postaci prasłowiańskiej **sbp-*.

Pozostaje nam do omówienia pozostała część nazwy *Spis* : *Spisz*, to znaczy formant *-iš* : *-isz*, prasłow. *iš6*; końcowy tzw. jer miękki odpadł zgodnie z zasadami rozwoju języków słowiańskich. Sufiks *-iš* : *-isz* jest przyrostkiem rzadkim, ale przecież reprezentowanym w onomastyce słowiańskiej, np. w polskiej antroponimii w postaci np. imion osobowych: *Brodzisz*, *Bronisz*, *Brzezisz*, *Budzisz*, *Chocisz*, *Chwakisz*, *Cirzpisz*, *Dobisz*, *Dzitwisz*, *Godzisz*, *Gościsz*, *Grodzisz*, *Gromisz*, *Lubisz*, *Malisz*, *Modlisz*, *Myślisz*, *Radzisz*, *Sędzisz*, *Skarbisz*, *Sobisz*, *Stanisz*, *Sulisz*, *Wiercisz*, *Włodzisz*, *Żelizsz* itd. Sufiks ten jest szczególnie popularny w archaicznej kaszubszczyźnie. Znany jest też w słownictwie polskim, zwłaszcza w dawniejszej polszczyźnie i w dialektach, czego dowodzą takie wyrazy, jak *blócisz*, *chwalisz*, *czyścisz*, *głodnisz*, *krzepisz*, *nudzisz*, *odrwisz*, *pędzisz*, *porwisz*. Mamy go też w wyrazach takich, jak *bodzisz-ek*, *bracisz-ek*. O sufiksie tym u innych Słowian napisano: „W funkcji formantu tworzącego nomina attributiva przyrostek *-iš6*

zaświadczony jest dobrze w dzisiejszych językach słow. szczególnie zach. i pld. Spotyka się tu także w derywatach dewerbalnych⁷. Na uwagę zasługuje m.in. serbsko-chorwacki wyraz *gustiš* 'gąszcz, gęstwina'.

Mamy też ten sufiks w nazewnictwie miejscowym, ale niestety odnośne materiały nie zostały dotąd systematycznie zebrane i opracowane. Mogę więc przytoczyć tylko garstkę polskich toponimów na *-isz*, a mianowicie: *Brodzisz*, *Ciągnisz*, *Czempisz*, *Głogisz*, *Golisz* (łąka), *Grodzisz*, *Kalisz*, *Łamisz*, *Polanisz*, *Mokrzysz*, *Stępisz*, *Strobisz*, *Świerzbisz*, *Trzebisz*. W zestawieniu tym najważniejszą pozycją jest *Kalisz*, m.in. określający prastary gród wielkopolski nad Prosną, jak sądzę stolicę plemienną, a w świetle poświadczeń źródłowych kolejno ziemi, księstwa i województwa, departamentu i guberni, z pewnością więc dorównujący rangą *Spiszowi*, a nawet go przewyższający. W obu tych nazwach mamy ten sam element morfologiczny, to jest sufiks *-iś* : *-isz*. Nie jest więc wykluczone, że nazwy te mogły powstać w tym samym mniej więcej czasie.

Nazwa *Kalisz* poświadczona jest już w *Geografii* Klaudiusza Ptolemeusza w połowie II wieku po Chrystusie. Nie jest więc wykluczone, że słowiańska nazwa *Spiš* : *Spisz* powstała również w epoce starożytnej. W świetle danych archeologicznych

Słowianie ze swej praojczyzny wyruszyli w kierunku południowym najpierw właśnie głównie na odcinku dzisiejszej Słowacji wschodniej, o czym świadczą zabytki kultury przeworskiej. W świetle tych danych zarysowuje się postulat jeszcze bardziej precyzyjnej konfrontacji danych językoznawczych z archeologicznymi w tej kwestii*.

Sufiks *-iś* jest formantem rzadkim, który dawno stracił swą produktywność. Fakt ten dodatkowo świadczy o odległej metryce i archaicznym charakterze nazwy *Spiš* : *Spisz* i stawia ją pod tym względem obok najstarszej poświadczonej źródłowo nazwy słowiańskiej, jaką jest prasłowiański *Kalisz* w słowiańskiej praojczyźnie między Bałtykiem a Sudetami i Karpatami Zachodnimi, z której też wyszli przodkowie Słowaków.

Sądzę, że nazwa *Spiš* : *Spisz* początkowo oznaczała górę o równomiernych zboczach. W związku z tym podstawą jej nazwy stał się rdzeń **sǫp-* > *sp-*, w innym wariantcie występujący m.in. w czasowniku *sypać*. Do rdzennego morfemu *sp-* dodano archaiczny formant przyrostkowy *-iś* : *-isz*. W ten sposób powstała nazwa *Spiš* : *Spisz*. Na górze tej wzniesiono gród, który zaczęto określać tym oronimem. Ponieważ twierdza ta stała się stolicą regionu, początkowo nad Hornadem, nazwę jej przeniesiono na całe podległe jej terytorium na wschód od Tatr, a na południe od Beskidu Sądeckiego.

Etymologie des Namens „Spisz“ (Name des Berges, der Burg und des Landes)

*Auf Grund des Quellenmaterials stellt der Autor den Prozess der Entstehung des Namens „Spisz“ (Spiš, Zips) vor. Er macht die linguistische Analyse dieses Namens und kommt zum Schluss über den altslawischen Ursprung dieses Terminus. Nur später wurde er von den Deutschen und Ungarn akzeptiert. Ursprünglich bezeichnete der Name „Spisz“ einen Berg mit seinen gleichnamigen Abhängen. Der Grund dieser Benennung ist also die Wurzel *sǫp- sp-, die in einer anderen Variante zum Beispiel im Verb sypať (schütten, streuen) auftritt. Zur Wurzelmorpheme sp- wurde eine archaische Suffixform -iś, -isz zugegeben. Die auf diese Weise entstandene Benennung des Berges „Spisz“ gab den Namen der Burg und so auch einem der ungarischen Komitate.*

* Pojawienie się archeologicznych zespołów kultury przeworskiej w dorzeczu górnej Cisy, przypadające na II w. n.e., odpowiada czasowo poświadczonemu przez źródła pisane napływowi plemion wandalskich (Wiktowalowie, Lakringowie i Hasdingowie) na ten obszar – por. np. K. Godłowski, *Pierwotne siedziby Słowian. Wybór pism*, pod red. M. Parczewskiego, Kraków 2000, s. 27-29, 258-259; tam wcześniejsza literatura [przyp. redakcji].